BARRY STRAUSS

ZECE CEZARI

Împărații romani de la Augustus la Constantin cel Mare

POLIROM

BARRY STRAUSS

ZECE CEZARI

Împărații romani de la Augustus la Constantin cel Mare

Traducere de
Anacaona Mîndrilă-Sonetto și Dan Bălănescu

POLIROM
2021

Barry Strauss, *Ten Caesars: Roman Emperors from Augustus to Constantine*
Copyright © 2019 by Barry S. Strauss
Originally published by Simon & Schuster, Inc.
© 2021 by Editura POLIROM, pentru ediţia în limba română

www.polirom.ro
Editura POLIROM
Iaşi, B-dul Carol I nr. 4; P.O. BOX 266, 700506
Bucureşti, Splaiul Unirii nr. 6, bl. B3A, sc. 1, et. 1;
sector 4, 040031, O.P. 53

ISBN ePub: 978-973-46-9020-6
ISBN PDF: 978-973-46-9021-3
ISBN print: 978-973-46-8139-6

Coperta: Radu Răileanu
Hărţi: Paul J. Pugliese
Pe copertă: Denar de argint bătut de Augustus (63 î.Hr. – 14 d.Hr.),
întemeietorul Imperiului Roman

Contribuţia traducătorilor:
Anacaona Mîndrilă-Sonetto – prolog, cap. 1-3;
Dan Bălănescu – cap. 4-10, epilog.

Această carte în format digital (e-book) este protejată prin copyright şi este destinată exclusiv utilizării ei în scop privat pe dispozitivul de citire pe care a fost descărcată. Orice altă utilizare, incluzând împrumutul sau schimbul, reproducerea integrală sau parţială, multiplicarea, închirierea, punerea la dispoziţia publică, inclusiv prin internet sau prin reţele de calculatoare, stocarea permanentă sau temporară pe dispozitive sau sisteme cu posibilitatea recuperării informaţiei, altele decât cele pe care a fost descărcată, revânzarea sau comercializarea sub orice formă, precum şi alte fapte similare săvârşite fără permisiunea scrisă a deţinătorului copyrightului reprezintă o încălcare a legislaţiei cu privire la protecţia proprietăţii intelectuale şi se pedepsesc penal şi/sau civil în conformitate cu legile în vigoare.

Lectura eco - un supererou al lumii moderne!

Versiune digitală realizată în colaborare cu Libris.ro

BARRY STRAUSS este profesor de istorie la Cornell University. A susţinut un doctorat la Yale University şi a primit premiul Clark pentru excelenţă didactică la Cornell. Este expert în istorie militară antică şi autor a numeroase cărţi, printre care: *Athens after the Peloponnesian War: Class, Faction and Policy, 403-386 B.C.* (1987); *The Battle of Salamis: The Naval Encounter That Saved Greece – and Western Civilization* (2004); *The Trojan War: A New History* (2006); *The Spartacus War* (2009); *Masters of Command: Alexander, Hannibal, Caesar, and the Genius of Leadership* (2012); *The Death of Caesar: The Story of History's Most Famous Assassination* (2015). Este pasionat de canotaj, a apărut în numeroase filme documentare pentru televiziune şi a colaborat la diverse publicaţii, cum ar fi *The Washington Post*, *Los Angeles Times*, *USA Today* ş.a. În prezent locuieşte în Ithaca (New York). La Editura Polirom, a apărut în traducere cartea sa *Mari comandanţi. Alexandru, Hannibal, Cezar şi arta conducerii* (2012).

Nota redacției: din motive de uniformitate, scrierea numelor proprii latinești păstrează forma lor originară, conform recomandărilor din Dicționarul ortografic, ortoepic și morfologic al limbii române, ediția a II-a, 2005, inclusiv pentru nume intrate în uz sub o formă tradițională adaptată. De asemenea, ori de câte ori a fost posibil, citatele din operele autorilor greci și latini reproduc edițiile românești de referință, indicându-se în note informațiile bibliografice necesare și numele traducătorilor.

Studenților mei

Aici și în carte, anii sunt d.Hr. dacă nu se specifică altfel.

CRONOLOGIA CELOR ZECE ÎMPĂRAȚI

ANII DE DOMNIE

Augustus 27 î.Hr. – 14 d.Hr.
Tiberius 14 – 37
Nero 54 – 68
Vespasian 69 – 79
Traian 98 – 117
Hadrian 117 – 138
Marcus Aurelius 161 – 180
Septimius Severus 193 – 211
Diocletian 284 – 305
Constantin 306 – 337

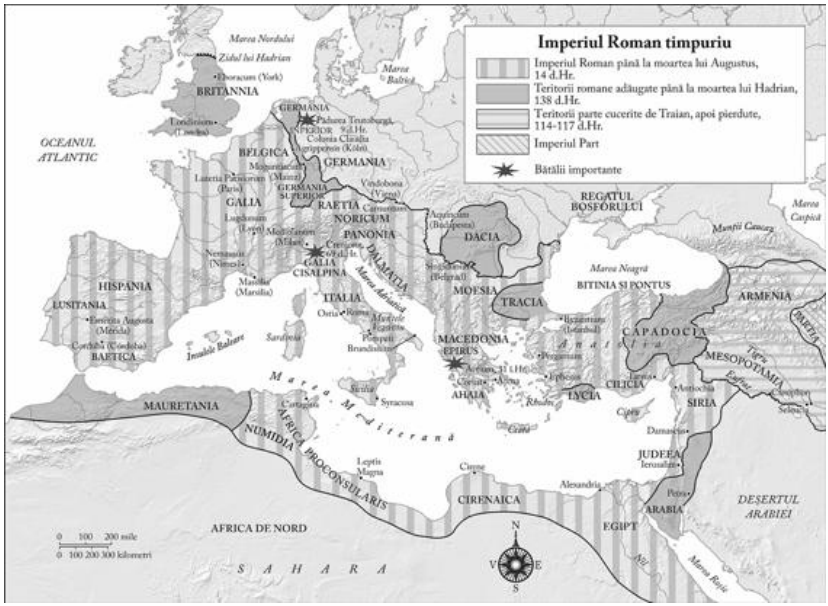
Imperiul Roman timpuriu
Imperiul Roman până la moartea lui Augustus, 14 d.Hr.
Teritorii romane adăugate până la moartea lui Hadrian, 138 d.Hr.
Teritorii parte cucerite de Traian, apoi pierdute, 114-117 d.Hr.
Imperiul Part
Bătălii importante
Marea Nordului
Zidul lui Hadrian
Eboracum (York)
BRITANNIA
Marea Baltică
GERMANIA
Pădurea Teutoburgică, 9 d.Hr.
Colonia Claudia Ara Ubiorum (Köln)
Londinium (Londra)
OCEANUL ATLANTIC
BELGICA
Mogontiacum (Mainz)
GERMANIA
Lutetia Parisiorum (Paris)
Vindobona (Viena)
GERMANIA SUPERIOR
GALIA
RAETIA
Carnuntum
Augusta Vindelicum (Augsburg)
REGATUL BOSFORULUI
Marea Caspică
Munții Caucaz
Lugdunum (Lyon)
NORICUM
PANNONIA
DACIA
Mediolanum (Milano)
Nemausus (Nimes)
GALIA CISALPINA
DALMAȚIA
Marea Adriatică
Sirmium (Belgrad)
Marea Neagră
HISPANIA
Massilia (Marsilia)
MOESIA
BITINIA SI PONTUS
ARMENIA
LUSITANIA
ITALIA
Ostia
Roma
TRACIA
PARTIA
Emerita Augusta (Mérida)
Byzantium (Istanbul)
CAPADOCIA
Anatolia
Insulele Baleare
Sardinia
MACEDONIA
EPIRUS
Pergamum
Tigru
Corcubă (Córdoba)
BAETICA
Actium
Corint
Atena
Efes
MESOPOTAMIA
Eufrat
Marea Mediterană
Sicilia
Siracuza
AHAIA
Rhodos
LICIA
CILICIA
Tars
Antiochia
SIRIA
MAURETANIA
Cartagina
Creta
Cipru
Damasc
Leptis Magna
Cirene
IUDEEA
Ierusalim
NUMIDIA
AFRICA PROCONSULARIS
Alexandria
Petra
CIRENAICA
DESERTUL ARABIEI
ARABIA
AFRICA DE NORD
EGIPT
Nil
Marea Roșie
SAHARA
0 100 200 mile
0 100 200 300 kilometri
N
V
E
S

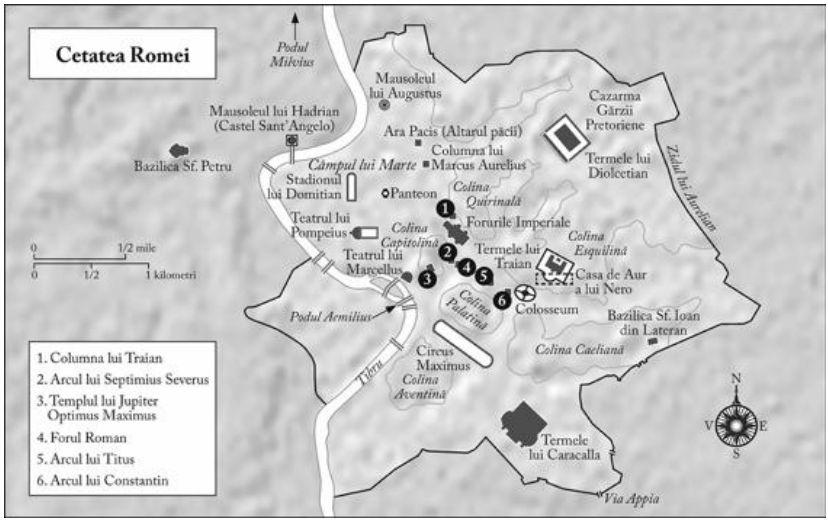
Cetatea Romei
Podul Milvius
Mausoleul lui Augustus
Mausoleul lui Hadrian (Castel Sant'Angelo)
Bazilica Sf. Petru
Ara Pacis (Altarul păcii)
Columna lui Marcus Aurelius
Câmpul lui Marte
Stadionul lui Domitian
Panteon
Colina Quirinală
Cazarma Gărzii Pretoriene
Termele lui Diocletian
Zidul lui Aurelian
Teatrul lui Pompeius
Colina Capitolină
Forurile Imperiale
Termele lui Traian
Colina Esquilină
Casa de Aur a lui Nero
Teatrul lui Marcellus
Colina Palatină
Colosseum
Bazilica Sf. Ioan din Lateran
Podul Aemilius
Circus Maximus
Colina Caeliană
Tibru
Colina Aventină
Termele lui Caracalla
Via Appia
0 1/2 mile
0 1/2 1 kilometri
N
V
E
S
1. Columna lui Traian
2. Arcul lui Septimius Severus
3. Templul lui Jupiter Optimus Maximus
4. Forul Roman
5. Arcul lui Titus
6. Arcul lui Constantin

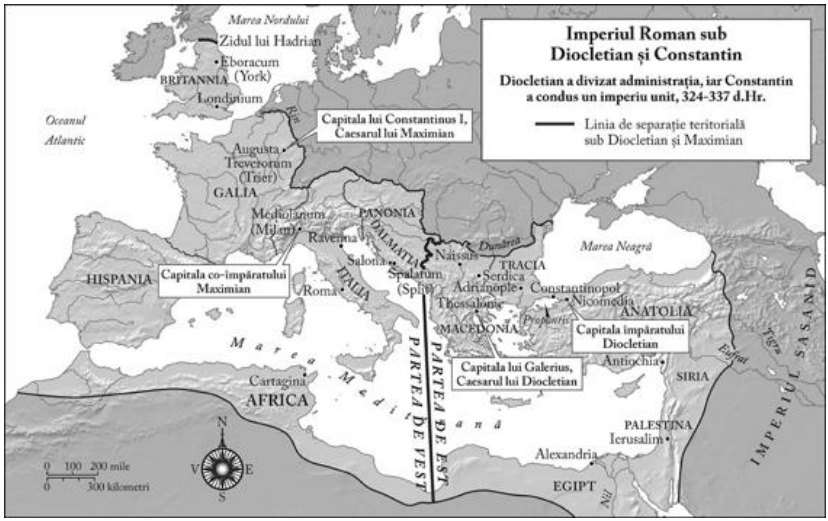
Imperiul Roman sub Diocletian și Constantin
Diocletian a divizat administrația, iar Constantin a condus un imperiu unit, 324-337 d.Hr.
Linia de separație teritorială sub Diocletian și Maximian
Marea Nordului
Zidul lui Hadrian
Eboracum (York)
BRITANNIA
Londinium
Oceanul Atlantic
Rin
Capitala lui Constantinus I, Caesarul lui Maximian
Augusta Treverorum (Trier)
GALIA
Mediolanum (Milan)
PANONIA
Ravenna
DALMAȚIA
Dunărea
Marea Neagră
Naissus
TRACIA
Serdica
Salona
Spalatum (Split)
HISPANIA
Capitala co-împăratului Maximian
Roma
ITALIA
Adrianople
Constantinopol
Nicomidia
ANATOLIA
Thessalonic
Propontis
MACEDONIA
Capitala împăratului Diocletian
Eufrat
Tigru
IMPERIUL SASANID
Antiochia
SIRIA
Capitala lui Galerius, Caesarul lui Diocletian
Marea Mediterană
PARTEA DE VEST
PARTEA DE EST
Cartagina
AFRICA
PALESTINA
Ierusalim
Alexandria
EGIPT
Nil
N
V
E
S
0 100 200 mile
0 300 kilometri

PROLOG
O NOAPTE PE COLINA PALATINĂ

Sunteți singur, noaptea, pe Colina Palatină, o colină istorică din inima Romei. Imaginați-vă acolo după ce turiștii au plecat acasă și paznicii încuie porțile. Pe Colina Palatină domnește liniștea chiar și în timpul zilei, în comparație cu aglomerația de la poalele ei. Singuri în noapte și, fiind în mod straniu stăpânii nocturni ai locului acela, ați putea deștepta, oare, fantomele imperiale?

La prima vedere, răspunsul ar putea fi negativ. Culmii de deal înfrunzite și bătute de vânt îi lipsește măreția coloanelor și a arcadelor Forului Roman aflat în apropiere și spectacolul Colosseumului, cu arcadele lui pătate de sânge. Ruinele de pe Colina Palatină dau impresia unui amestec confuz de cărămizi, beton și denumiri anapoda. Așa-zisul Hipodrom, spre exemplu, este în realitate o grădină adâncită în pământ, iar Casa Liviei nu i-a aparținut niciodată acestei mari doamne.

Dar priviți mai atent! Dați frâu liber imaginației și veți înțelege de ce Colina Palatină ne-a dăruit cuvântul „palat”. Aici, pe Colina Palatină, cel dintâi împărat al Romei a înfipt stindardul puterii și cei mai mulți dintre urmașii lui au domnit secole la rând peste cincizeci sau șaizeci de milioane de oameni. La început a fost o incintă modestă, cuprinzând locuința cârmuitorului și a familiei sale, precum și un templu închinat zeului său protector. Apoi s-a transformat într-o serie de *domus*, niște „case” tot mai măreațe. Acestea erau proprietăți somptuoase folosite nu doar ca locuințe, ci și pentru audiențele împăratului, pentru consilii, ambasade, ceremonii matinale de întâmpinare a soarelui, banchete la vreme de seară, aventuri

amoroase, ritualuri religioase vechi și noi, conspirații și asasinate.

La vremea lor, toate vădeau măreția. Pereții erau îmbrăcați în marmură colorată adusă din întregul imperiu. Coloanele lor luceau în galben de Numidia, violet de Frigia, granit din Egipt, cenușiu grecesc și alb italian. Tavanele poleite se ridicau mult deasupra ferestrelor înalte și a pardoselilor încălzite. O sală de banchete putea primi mii de meseni, în timp ce o alta era turnantă. Apa curgea în fântânile arteziene și bazinele alimentate de apeductul propriu al Colinei. Unele încăperi aveau ferestre ce dădeau înspre cursele de care de luptă de pe Circus Maximus, în valea dinspre sud, alcătuind un fel de lojă privată.

Poate că un vizitator nocturn de azi al Colinei Palatine și-ar putea imagina un dineu faimos cu împăratul, la care un oaspete a afirmat că se simte ca și cum ar cina cu Jupiter, pe meridianul cerului[1]. Sau un banchet mai puțin agreabil, la care împăratul a cerut ca pereții să fie vopsiți în negru[2], iar canapelele pentru meseni să fie așezate aidoma unor pietre funerare, făcându-i pe oaspeții îngroziți să se teamă pentru viața lor – care le-a fost totuși cruțată. Ori am putea să ne amintim zvonul că un alt împărat a transformat palatul într-un lupanar[3] – o poveste lubrică, nu și foarte credibilă. Am putea să ne gândim la treptele palatului[4], pe care a fost aclamat pentru întâia oară un împărat, iar un altul și-a anunțat abdicarea. Ori la intrarea măreață în pragul căreia soția unui proaspăt împărat și-a anunțat hotărârea neclintită de a nu se lăsa coruptă[5], sau la poarta din dos a palatului[6] pe care un alt împărat s-a strecurat pe furiș acasă, scăpând astfel cu viață dintr-o revoltă a foamei iscată în For. Sau am putea să ne imaginăm o ședință a Senatului într-o sală din palat, urmărită de mama împăratului de după o perdea. Ori coridorul în care niște conspiratori au ucis un tânăr tiran. Toate astea s-au petrecut aici.

De pe Colina Palatină, împărații au condus ceea ce ei numeau „lumea”, un teritoriu vast care, la apogeu, se întindea din Britannia până-n Irak. Sau, cel puțin, au încercat să o conducă. Puțini au excelat în această sarcină epuizantă.

Administrația imperială avea grijă de treburile cotidiene, dar crizele s-au dovedit a fi o provocare. Puțini împărați au reușit să se ridice la înălțimea misiunii lor. Câțiva s-au descurcat extrem de bine. Sunt cei care s-au impus deopotrivă prin ambiția, viclenia și cruzimea lor.

S-au folosit și de familie. Împărații romani au făcut din imperiu una dintre cele mai reușite și mai paradoxale afaceri de familie din istorie. Pentru a concentra toată puterea în mâini de încredere, familia imperială s-a folosi din plin de membrii ei, inclusiv de femei. Mamele, soțiile, fiicele, surorile și amantele s-au bucurat de o putere pe care mulți ar putea-o considera surprinzătoare. Uneori însă familia era și nefericită, căci mariajele silite, luptele interne și asasinatul n-au fost niciodată prea rare. Mai mult, familia însăși avea o definiție laxă și flexibilă. La tron au avut acces mai mulți împărați ca urmare a unor adopții decât ca moștenitori ai tatălui lor și nu puțini au fost cei care au ajuns la putere prin război civil. Faptul că succesiunea a fost adesea contestată a reprezentat un motiv de glorie, dar și unul de blestem pentru imperiu. A deschis calea pentru împliniri, dar și pentru violență.

Cel care a dat tonul a fost Augustus, primul împărat. Înfiat de Iulius Caesar, cel care a pus bazele averii familiei, unchiul mamei sale și ultimul dictator al Romei, Augustus a trebuit să poarte un război civil pentru a ieși învingător. Mai mult, Livia, soția lui, ajunsă probabil, în final, cea mai puternică femeie din istoria Romei, a fost pentru un timp refugiată în acel război, fugind de bărbatul cu care s-a căsătorit în cele din urmă.

Paginile ce urmează spun povestea a zece dintre conducătorii romani. Au fost cei mai capabili și mai de succes împărați ai Romei sau, în cazul lui Nero, unul dintre cei mai libertini – dar chiar și el a fost un mare constructor. Succesul a fost diferit, după circumstanțe și talent, dar toți cei zece împărați au vrut să-și exercite controlul politic pe teritoriul lor, să-și propage puterea militară în afara lui, să stăpânească un popor prosper, să dezvolte Roma și să se bucure de o relație binevoitoare cu divinitatea sa. Și fiecare și-a dorit să moară în patul lui, lăsând puterea moștenitorului ales de el.

Începem cu Augustus întemeietorul, primul împărat, și vom

încheia după circa 350 de ani cu cel de-al doilea întemeietor, Constantin, care s-a convertit la creștinism și a creat o nouă capitală la răsărit, în Constantinopol (Istanbulul de azi). Cam la jumătatea intervalului dintre cei doi a fost Hadrian, cel care s-a declarat a fi un al doilea Augustus și a reușit într-o mai mare măsură decât alții să aducă pacea în imperiu și să facă accesibilă elita și pentru cei din afara rândurilor ei. Din păcate, Hadrian a fost și tiranic, și criminal. Prin asta, n-a fost totuși un original.

Toți împărații romani au recurs la forță. Rareori au ezitat să ordone asasinarea unor rivali sau disidenți. S-au bizuit pe armată, cea care a cucerit imperiul, l-a apărat și a înăbușit brutal revoltele. Chiar și Marcus Aurelius, un filosof-împărat ce prefera artele păcii și a ajuns la putere fără să posede pic de experiență militară, și-a dedicat cea mai mare parte a domniei luptelor la granițe.

Nu mai puțin important e faptul că armata a creat și a doborât împărați. Niciun împărat nu putea să conducă fără consimțământul soldaților. Soldații erau mai importanți chiar și decât Senatul, acel grup de elită care a alcătuit clasa conducătoare, cel puțin în vremurile de început. Apoi, împărații au ajuns să se bizuie tot mai mult pentru administrație pe oameni care nu erau senatori, ba chiar și pe foști sclavi. Populația Romei era și ea importantă pentru împărați, fiind adesea cumpărată cu hrană și distracție subvenționate, pentru că viața n-a fost niciodată ușoară pentru săracii care alcătuiau marea majoritate. În sfârșit, importanți erau și zeii. Fiecare împărat făcea pace cu zeii și nu puțini au fost cei care au introdus zei noi, fără a-i înlătura însă pe cei vechi. Constantin a fost deosebit nu prin aceea că s-a închinat unei noi divinități, ci prin faptul că a întors spatele zeilor romani ancestrali.

Însă religia e adânc înrădăcinată în cultură, iar cultura Romei avea să înregistreze mari schimbări odată cu instituirea monarhiei. Împreună, Augustus și urmașul său, Tiberius, au înfăptuit o sarcină herculeană. Au reorientat Imperiul Roman dinspre cucerire spre administrare. Au luat o parte din puterea nobilimii trufașe, militariste și belicoase, și au început prin a o

transfera unor birocrați proveniți din clase sociale mai puțin ilustre. Ambii au descentralizat capitala, Roma, ceea ce a adus Italiei doar beneficii și, ulterior, și provinciilor.

Urmașii lui Augustus au adăugat imperiului două provincii noi prin forță armată, aducând însă doar niște ajustări minore ale granițelor, comparativ cu cele două secole de dinainte, când Roma a cucerit întregul bazin mediteraneean și nord-vestul Europei. Elitele cuceritorilor ajung întotdeauna să-și piardă din vigoare și să devină mai interesate de bani și de plăceri decât de expansiune. Orice imperiu, fără excepție, sfârșește prin a intra în declin. Marele merit al romanilor a fost că au reușit să mențină ceea ce au dobândit.

Dincolo de o fațadă a retoricii somptuoase și extravagante se afla sufletul pragmatic al cetății. Aceea era adevărata Romă. Ea poate fi găsită mai puțin în frazele ritmate ale lui Cicero sau în proza șlefuită a lui Tacitus, și mai mult în actul lui Tiberius de a renunța la Germania, fără să privească o clipă îndărăt, ori în cel al lui Vespasian de a justifica o taxă pe toaletele publice pe motiv că „banii nu au miros”[7].

În cele din urmă, Roma și-a pierdut rolul de capitală. Împăratul din jumătatea apuseană a condus din nordul Italiei sau din Germania – și, în final, a apărut și un împărat răsăritean. Dioclețian, precursorul lui Constantin, a înțeles că imperiul era prea vast, iar problemele acestuia erau prea mari pentru a fi gestionate de un singur om. Constantin, cel care a purtat singur întreaga povară, a constituit doar o excepție.

Roma a crescut dincolo de ceea ce putea să se susțină într-un mod viabil, însă acesta a fost și unul dintre motivele succesului ei. Schimbarea era încorporată chiar în substanța sistemului, și nu s-a produs cu ușurință, și nici fără vărsare de sânge. Noi bărbați au urcat până la vârful ierarhiei. Cei doi împărați din capitolele de mijloc ale cărții, Traian și Hadrian, s-au născut ambii în Hispania (Spania de azi). Două generații mai târziu, împăratul Septimius Severus a venit din Africa de Nord. Avea sânge amestecat, de african și de italian imigrant, spre deosebire de Dioclețian și Constantin, ambii proveniți din Balcani și neavând pic de sânge italian. Au existat și noi femei în plină afirmare – soția lui Severus venea din Siria, iar mama

lui Constantin, din Asia Mică (Turcia de azi).

Nobilii și nobilele de pe Colina Palatină s-au dovedit, de-a lungul timpului, a fi mai diverși decât și-ar fi putut imagina întemeietorul imperiului. Glasurile lor au amuțit de mult și multe nume de-ale lor au fost uitate. În unele cazuri, statuile care-i înfățișează s-au pierdut, au fost doborâte de pe piedestale după revoluții ori anticii le-au răzuit imaginile de pe picturi sau basoreliefuri. Totuși, putem să le invocăm spiritele din texte literare și inscripții, din pictură și arheologie ori din studiile științifice având orice fel de subiect, de la ambarcațiuni naufragiate la ape reziduale.

Romanii trăiesc, și nu doar în himera unei nopți petrecute pe Colina Palatină.

Augustus, detaliu al statuii de la Prima Porta (Musei Vaticani, Roma)

1
AUGUSTUS

ÎNTEMEIETORUL

Augustus e o personalitate emblematică, și pe bună dreptate. Puține personaje istorice arată mai clar ce poate fi necesar ca să învingi în toate. A pus capăt unui secol de revoluție, a făcut să se prăbușească Republica Romană și a înlocuit-o cu imperiul căruia i-a fost primul împărat. Însă Augustus e totodată un mister. Rămas orfan de tată la vârsta de patru ani, la nouăsprezece ani devenise deja unul dintre cei mai importanți oameni de stat ai Romei. Cum a reușit, oare, acest lucru – și multe altele la fel?

Cum a învins opoziția condusă de Antonius și Cleopatra, cel mai fascinant cuplu din istorie? Cum a ajuns băiatul firav să devină un războinic victorios și cum s-a transformat apoi într-unul din cei mai faimoși promotori ai păcii din istorie? Cum și-a găsit „aghiotantul" perfect, un partener care să-i fie deopotrivă general și administrator, fără să-i amenințe puterea lui de șef? Cum i-a reușit una din cele mai fertile și totodată complicate căsnicii din istorie, cu sclipitoarea, talentata și vicleana Livia? Cum a întemeiat o dinastie care a durat un secol și un imperiu care a rezistat multe veacuri după el?

Spre sfârșitul îndelungatei sale vieți, Augustus a răspuns la unele din aceste întrebări. A cerut ca pe coloanele de bronz din fața mausoleului său din Roma să fie gravată o lungă inscripție ce conținea următoarea afirmație: „După ce stinsesem războaiele civile, prin consensul tuturor stăpân peste toate

treburile, am transferat conducerea statului din puterea mea în cea a Senatului și a poporului roman. Pentru acest merit al meu, am fost numit printr-un decret al senatului *Augustus*”[1].

Așa sună relatarea oficială. Care a fost însă povestea lui adevărată? Să începem cu un băiețel și să-i urmărim cariera.

FIUL ATIEI

S-a născut la 23 septembrie, în anul 63 î.Hr. Îl cunoaștem drept Augustus, dar de obicei i se spune Octavian când este vorba despre primii săi treizeci și cinci de ani de viață. Abia la acea vârstă și-a luat numele Augustus.

Tatăl lui, Gaius Octavius, provenea dintr-o familie ce aspira la rangul de patricieni dintr-un orășel aflat la sud de Roma. Octavius era bogat și avea ambiții politice, dar îi lipsea obârșia nobilă pe care majoritatea romanilor, bogați sau săraci, se așteptau s-o aibă conducătorii lor. Prin „nobilime”, romanii înțelegeau un grup foarte restrâns[2]: urmașii consulilor, cei doi magistrați aleși anual dintre magistraţii obişnuiţi ai guvernării romane. Octavius a intrat în rândul nobilimii prin căsătoria cu nepoata lui Iulius Caesar, fiica surorii viitorului dictator. Ea le-a deschis soțului și micului lor fiu poarta spre putere. O chema Atia[3].

Căsnicia ei a început bine, cu o mutare la Roma și o ascensiune a soțului ei în rândul clasei politice. Gaius Octavius părea că va ajunge consul, dar a murit pe neașteptate în anul 58 î.Hr., aflându-se în drum spre casă, după o perioadă în care ocupase cu succes funcția de guvernator de provincie. Atia a rămas văduvă, cu doi copii: Octavian și sora lui mai mare, Octavia.

La patru ani, micul Octavian era orfan de tată. Și, cum un necaz nu vine singur, cel puțin unul din tutorii lui i-a administrat prost moștenirea sau chiar l-a jefuit. Totuși, băiatul nu doar că a supraviețuit, ci a prosperat de-a binelea. Avea trei atuuri: pe mama sa, familia ei și propria lui fire energică.

Atia nu este una dintre eroinele celebrate de istorie. E drept că nici nu o cunoaștem suficient. Nu știm cum arăta – se pare că n-a supraviețuit nicio monedă cu chipul ei sau vreo sculptură care s-o înfățișeze. *Memoriile* lui Augustus, acum pierdute, au conturat un posibil portret al ei ce supraviețuiește în scrierile latine ulterioare, al unei mame virtuoase, de modă veche[4], care impunea o disciplină strictă și supraveghea îndeaproape creșterea fiului său. Sursele dezvăluie o femeie iscusită, pragmatică și diplomată, care a sprijinit neobosită cariera fiului ei.

Mamele romane trebuiau să joace rolul de susținătoare ale familiei. Soții mureau adesea înaintea lor, astfel că mamei îi revenea sarcina de a purta de grijă copiilor. Istoria romană abundă de numeroase exemple de mame puternice, care și-au împins fiii înainte. Literatura latină oferă exemplul zeiței Venus, care-și conducea fiul, pe Aeneas[5], spre împlinirea misiunii sale divine de a întemeia Roma. Nu e de mirare că mulți bărbați romani își venerau mamele.

La scurt timp după ce a rămas văduvă, Atia s-a recăsătorit, de astă dată cu o altă personalitate publică importantă[6], un personaj lunecos care a reușit să nu se implice nici într-o tabără, nici în cealaltă a Războiului Civil din Roma (49–45 î.Hr.) și, chiar și așa, a ieșit în avantaj. Micul Octavian ar fi putut să învețe de la tatăl său vitreg destul de multe despre arta vicleniei. Însă Atia l-a încredințat bunicii, Iulia, mama Atiei, care l-a crescut pe băiat sub acoperișul ei în anii în care și-a desăvârșit educația. Fratele bunicii, Iulius Caesar, era pe cale să cucerească Galia, un teritoriu cuprinzând astăzi Franța și Belgia, și să devină cel mai important bărbat din Roma. Cu siguranță că Iulia i-a scris despre băiatul cel inteligent și ambițios aflat în grija ei, cu care familia se mândrea.

După moartea Iuliei, în jurul anului 51 î.Hr., Octavian s-a mutat în casa mamei și a tatălui său vitreg, dar se gândea întruna la unchiul lui cel faimos. Se spune că Octavian și-a dorit fierbinte să i se alăture lui Caesar pe front în anul 46 î.Hr.[7], însă Atia, care-și făcea griji pentru sănătatea băiatului, nu i-a îngăduit.

În timp ce Octavian creștea, Caesar revoluționa Roma.

Roma era o republică mândră și autonomă. Poporul și elitele împărțeau puterea prin instituții precum adunările legislative, tribunalele, oficialitățile alese și Senatul. Asta, în teorie. În practică, republica nu putea ține piept unui general cuceritor cum era Caesar și zecilor de mii de soldați credincioși lui.

Când a trecut Rubiconul și a intrat din Galia în Italia, în anul 49 î.Hr., Caesar a provocat un război civil într-o țară care suferise deja cinci decenii de conflicte interne intermitente, ce-și aveau originea într-o criză survenită cu alte două generații în urmă. Pe cât se pare, Roma era captivă într-un labirint de probleme de nerezolvat de natură politică, militară, socială, economică, culturală și administrativă.

Numai un bărbat capabil de a supune atât Roma, cât și imperiul ei putea să aducă pacea, ordinea și stabilitatea. Caesar nu era acel bărbat. El era un cuceritor, nu și un edificator. Dar, dacă nu Caesar, cine putea înfăptui acest deziderat?

Caesar nu avea nici un fiu legitim, deși probabil că avea un prinț străin, născut în afara căsătoriei, pe Caesarion, fiul Cleopatrei. Așadar, urma să-și aleagă o altă rudă ca succesor. Avea mai mulți nepoți romani legitimi, însă Octavian s-a impus în fața tuturor celorlalți.

Înzestrat cu o ambiție arzătoare, Octavian era un politician înnăscut[8], inteligent, fermecător, comunicativ și chipeș. Deși nu era un soldat din născare, era tenace, iscusit și viteaz. Avea o voință de fier. Și o avea pe Atia, care negreșit i-l lăudase lui Caesar cu orice prilej. Se poate chiar să-i fi istorisit povestea care circula pe atunci, cum că tatăl fiului ei n-a fost, de fapt, Gaius Octavius, ci chiar zeul Apollo[9], care, sub înfățișarea unui șarpe, a venit la ea într-un templu, a lăsat-o însărcinată și i-a întipărit pe corp un semn de nești. Numai cei creduli ar fi înghițit o astfel de poveste, însă Caesar știa că oamenii creduli votează și, drept urmare, poate să fi rămas impresionat.

Caesar a continuat să-și promoveze nepotul. În jurul anului 51 î.Hr., la unsprezece ani, Octavian a ținut discursul funerar pentru Iulia, bunica sa, de pe piedestalul din Rostrele din For. La scurt timp după ce a împlinit paisprezece ani, a fost numit într-o funcție religioasă importantă la cererea lui Caesar. La șaptesprezece ani, Octavian a străbătut Roma cu prilejul

paradelor triumfale ale lui Caesar prilejuite de cuceririle din Galia și victoriile din Războiul Civil. Era anul 46 î.Hr. și Caesar i-a acordat tânărului un onor pe care un general victorios i l-ar acorda în mod normal doar propriului său fiu.

Un tânăr proeminent ca Octavian avea numeroși prieteni, iar unul dintre ei a devenit mâna sa dreaptă pe viață: Marcus Vipsanius Agrippa. La fel ca Octavian, se trăgea dintr-o familie italiană prosperă, dar fără legături cu nobilimea romană. Agrippa avea însă geniu practic cu prisosință. Era curajos, decis și, mai presus de toate, loial. Fără doar și poate, Octavian avea darul de a face oamenii să-l urmeze. În cazul lui Agrippa, a mers la unchiul său și a obținut, spre recunoștința prietenului său, eliberarea fratelui acestuia, cu toate că luptase împotriva lui Caesar.

În anul 45 î.Hr., Octavian s-a îmbolnăvit și Caesar, se spune, l-a vizitat pe patul de suferință înainte de a pleca din Roma[10] ca să înăbușe o revoltă din Hispania. Octavian se confrunta cu probleme de sănătate cronice și a suferit în decursul vieții sale mai multe accese de boală grave, pe care le-a depășit întotdeauna până la sfârșit. În scurt timp, tânărul s-a repus pe picioare și a plecat spre front. În mica lui suită se afla probabil Agrippa, dar nu și Atia. Aceasta ar fi vrut să li se alăture, însă Octavian a refuzat-o.

Octavian a sosit în Hispania prea târziu pentru a mai lupta, dar a ajuns la Caesar după o călătorie primejdioasă prin ținuturi ostile, câștigând admirația unchiului său – un sentiment care a sporit în cele câteva luni petrecute de Caesar cu tânărul și înzestratul său nepot ambițios. A fost ocazia lui Octavian de a străluci și a folosit-o bine. Când, la scurt timp după aceea, a revenit în Italia, Caesar l-a făcut pe Octavian principalul său moștenitor și s-a oferit să-l înfieze postum.

Alegându-l ca moștenitor pe Octavian, Caesar a văzut negreșit într-însul germenele măreției. Dar când vestea alegerii făcute de Caesar a devenit publică, unora le-a venit greu să creadă că un tânăr de șaptesprezece ani l-a putut convinge pe cel mai puternic om din lume să-l aleagă fără a se folosi de vreun tertip perfid sexual. Marcus Antonius, rivalul lui Octavian, l-a acuzat ulterior[11] că a avut o relație amoroasă cu

Caesar în Hispania. Pe de o parte, era exact genul de calomnie vehiculat de politicienii romani. Pe de altă parte, Octavian era pe cât de ambițios, pe atât de chipeș, iar zvonurile spuneau că însuși Caesar se culcase în adolescență cu un bărbat plin de vigoare, mai în vârstă ca el[12]. Totuși, atât Caesar, cât și Augustus curtau cu asiduitate femei, așadar povestea pare neadevărată.

Întors la Roma, Octavian s-a mutat în sfârșit în locuința proprie, dar a continuat să trăiască în apropiere de mama și de tatăl lui vitreg, petrecându-și, se presupune, cea mai mare parte a timpului cu ei. De asemenea, a continuat să studieze oratoria, filosofia și literatura, în latină și greacă deopotrivă – programa preferată de elita romană. Deși războiul și revoluția i-au întrerupt studiile, Octavian a continuat să citească și să exerseze zilnic rostind discursuri. La optsprezece ani se spune că a renunțat la sex vreme de un an[13], crezând că astfel își va păstra glasul puternic. Poate că măsura a fost și eficientă, căci în anii de mai târziu a avut o voce dulce, aparte, diferită de tonul strident al lui Caesar.

Caesar plănuia acum un război de trei ani în răsărit, pentru a cuceri noi teritorii. I-a încredințat lui Octavian un rol important, numindu-l, la optsprezece ani, *magister equitum*, maestru de cavalerie, adică locțiitorul său. Deși, în anumite privințe, era o funcție ceremonială, ea oferea vizibilitate și bune prilejuri de a stabili relații. Expediția era programată să înceapă în martie 44 î.Hr. Prin decembrie 45 î.Hr., Octavian a părăsit Roma la ordinul lui Caesar și, împreună cu Agrippa, a traversat Marea Adriatică până la cartierul general al armatei lui Caesar, situat pe teritoriul Albaniei de astăzi. Acolo, Octavian a stabilit contacte neprețuite cu mai mulți comandanți de legiuni.

Însă Idele lui Marte aveau să schimbe totul. În ziua aceea, pe 15 martie 44 î.Hr., o conspirație a peste șaizeci de romani proeminenți conduși de Marcus Brutus, Gaius Cassius Longinus și Decimus Brutus, l-a asasinat pe Caesar la o întrunire a Senatului.

Pe neașteptate, relația apropiată cu Caesar a făcut din Octavian o țintă. Atia se afla la Roma când testamentul lui

Caesar a desemnat-o să-i organizeze funeraliile. Însă prima ei prioritate era Octavian, căruia i-a trimis neîntârziat un mesager peste Adriatica. Octavian analiza posibilitatea de a lansa o revoltă armată la cartierul general, de cealaltă parte a Adriaticii. Atia a fost cu totul împotrivă. Știa că totul se decidea la Roma și l-a îndemnat insistent pe Octavian să revină cât mai grabnic. A scris că „acum trebuie să fie bărbat și să cumpănească prudent ce are de făcut și să facă acele lucruri potrivit sorților și ocaziilor prielnice”[14]. După ce s-a consultat cu prietenii și sfetnicii săi, Octavian a acceptat să se întoarcă în Italia.

Ce pierdere enormă a fost pentru Octavian moartea lui Caesar! Bărbatul care preluase rolul de tată și se străduise să-i insufle conștiința posibilei măreții la care putea accede fusese asasinat. Octavian și-a manifestat durerea printr-un gest tradițional de doliu la romani: și-a lăsat barbă. Însă durerea nu era singurul sentiment care-l încerca pe Octavian; simțea și frică, furie și dorință de răzbunare. Și totuși, moartea lui Caesar a însemnat nu doar o lovitură, ci și o oportunitate. Octavian devenise acum capul familiei și, mai mult de atât, era moștenitorul dictatorului Romei. Doar că va trebui să lupte pentru moștenirea sa.

MĂ NUMESC CAESAR

Noiembrie 44 î.Hr.,
Forul Roman, centrul civic al Romei

Octavian a ținut un discurs pe care ulterior l-a distribuit la Roma cu mândrie[15]. A fost un moment decisiv. A întins brațul drept spre statuia lui Iulius Caesar și și-a exprimat încrederea deplină că va dobândi onorurile de care se bucurase tatăl său adoptiv[16]. Abia împlinise nouăsprezece ani, dar revendicase deja pe viață toată puterea și orgoliul fostului dictator. Unii au fost trimiși la spitalul de nebuni pentru mai puțin de atât.

Se poate să fi fost megalomanie, dar, după șase luni de eforturi asidue, Octavian a înregistrat progrese. Așa cum îl sfătuise Atia, s-a întors grabnic în Italia. A fost suficient de prudent și de docil ca să se consulte cu Atia și cu soțul ei, dar și prea ambițios ca să le accepte sfatul de a acționa mai cu măsură – sau chiar să refuze moștenirea lui Caesar și să se retragă din viața publică în care abia intrase, așa cum se spune că i-ar fi recomandat tatăl vitreg.

Roma era înțesată de dușmani. Consulul Marcus Antonius stăpânea orașul, iar asasinii lui Caesar se regrupau după ce, vremelnic, făcuseră un pas înapoi. Octavian nu le putea fi de niciun folos. Și nici Antonius. La treizeci și nouă de ani, Antonius era în floarea vârstei. Fiu al unei familii de nobili romani, era un general strălucit, un politician viclean și un orator excelent. Puternic și arătos, Antonius și-a ales ca zeu protector pe Hercule – simbol al simțului de răspundere și al dreptății, dar totodată și al iscusinței militare. Antonius îl privea pe Octavian cu dispreț. Ca rudă îndepărtată și vechi tovarăș al lui Caesar, Antonius se considera urmașul de drept al dictatorului răpus.

Însă Octavian era hotărât. Voia onoruri și glorie și nu-i păsa de prețul lor. Era pregătit să lupte. N-avea de gând să-l plângă pe Caesar; avea de gând să-l răzbune. Mai mult, voia să *devină* el însuși un Caesar. A inițiat procedurile necesare pentru a pune în practică voința lui Caesar de a-l adopta. Deși noi vom continua să-i spunem Octavian, el își va spune de pe acum Caesar. A luat acest nume ca și cum s-ar fi născut cu el. Mai mult, considera numele ca fiind un talisman al puterii, purtând deja în el prestigiul secolelor trecute. Mama lui a fost prima persoană care i s-a adresat cu numele de Caesar, dar n-avea să fie și ultima[17].

Octavian era îndrăzneț, dar nu și impetuos; era violent, însă fără sălbăticie. După ezitările și șovăiala inițiale și din respect pentru poziția soțului ei, Atia și-a schimbat gândul și s-a decis să sprijine întru totul ambițiile lui Octavian. I-a recomandat totuși șiretenie și răbdare[18], iar Octavian a fost de acord cu ea. Folosea manevre strategice și le arăta altora doar ce voia el ca ei să vadă. Era misterios și, ca atare, pare de înțeles de ce de-a

lungul unei perioade a carierei sale și-a pecetluit documentele cu imaginea unui sfinx[19], pe care, mai târziu, a înlocuit-o cu propriul său chip. (Ulterior, un alt împărat avea să-l numească pe Augustus „cameleon”[20].) Sursele afirmă că Octavian a primit pecetea cu sfinxul de la Atia[21], ceea ce ne duce din nou cu gândul la Apollo, presupusul tată ceresc al sfinxului mitic, animal pe care romanii îl asociau cu acea divinitate.

„Sfinxul” știa cum să-și atragă oamenii de partea sa, începând cu cel care era vecinul tatălui său vitreg la vila sa de la țară, de lângă Golful Napoli. Era cel mai mare om de stat în viață din Roma: Marcus Tullius Cicero. Dintre toți oamenii de stat ai lumii antice, niciunul nu a vorbit mai înflăcărat ca el. Limba îi dovedea elocvența și persuasiunea; mâinile scriau fără încetare; inima îi bătea pentru republica în ale cărei ultime decenii și-a desăvârșit cariera. Discursurile lui rămân și astăzi sclipitoare, epistolele scot la iveală manevrele politice din epocă, iar scrierile lui filosofice au pus practic bazele gândirii politice latine.

Ca politician, Cicero s-a bucurat de un succes controversat. În timpul mandatului său de consul, a înăbușit o revoltă, dar cu acest prilej a executat cinci cetățeni ai Romei fără ca ei să fi beneficiat de un proces, fapt pentru care, ulterior, a fost exilat temporar. După purtarea sa ezitantă din timpul Războiului Civil, Cicero a fost iertat de Caesar și omagiat pentru producțiile literare, însă a descoperit că drumul spre putere i-a fost barat ferm. După Idele lui Marte, Cicero și-a reluat activitatea și i-a sprijinit pe asasini. Acum, Octavian l-a convins pe Cicero că poate să-i redea libertatea pe care i-o limitase Caesar.

La prima vedere, pare o idee naivă: Cicero voia să salveze republica de un nou dictator militar precum Caesar. Octavian voia să fie el însuși acel dictator. Să-și fi pierdut bătrânul vigoarea? Nu. Cicero știa că e riscant să mizeze pe Octavian, dar socotea că merită să rișt e. Vedea în Antonius un bărbat mai vârstnic, cu mai multă experiență, dar mai periculos decât tânărul Octavian, pe când Octavian nu se temea de nimeni. Astfel, Cicero și Octavian au format o alianță de conveniență, iar ulterior adevărata întrebare a fost cine îl va abandona

primul pe celălalt și va ieși învingător.

Tinerețea lui Octavian s-a dovedit a fi un avantaj. Dat fiind că nu investise nimic în vechiul sistem, n-avea niciun scrupul în a-l răsturna.

Octavian era ferm hotărât să-l înfrunte pe Antonius. Ascunzându-și de mama sa adevăratele planuri, a plecat în sudul Italiei în încercarea de a-și atrage de partea lui pe foștii soldați ai lui Iulius Caesar. A convins trei mii de veterani de-ai lui Caesar, „cei rechemați", să iasă din rezervă și să-l susțină. Acea armată personală contravenea legii, însă după ani, Octavian avea să se laude cu acțiunea lui, dându-i un nou sens, acela de a fi fost o modalitate de a salva republica: „La nouăsprezece ani, am pregătit o armată din proprie inițiativă și pe cheltuiala proprie cu ajutorul căreia am redat libertatea statului oprimat de tirania unei facțiuni"[22].

Cea mai consistentă parte a acelei armate era compusă din două legiuni de veterani pe care agenții lui Octavian i-au ademenit să nu i se alăture lui Antonius, oferindu-le mai mulți bani și mai puțină disciplină. Ambele legiuni i-au dat subit lui Octavian puterea de a participa la un joc sângeros al mașinațiilor. Și au atras atenția Senatului.

Confruntarea armată decisivă cu Antonius fiind iminentă, Senatul a trecut de partea lui Octavian și a legiunilor sale. Declarația de loialitate față de republică a acestuia suna fals, dar tinerețea îl făcea să le pară senatorilor mai puțin periculos decât Antonius. În aprilie 43 î.Hr., cele două tabere s-au încleștat în două bătălii, în nordul Italiei. Antonius, războinic călit, l-a acuzat de lașitate pe Octavian[23], care nu avusese niciodată experiența unei lupte. Octavian nu era un războinic înnăscut, însă era înzestrat cu mult curaj. Spre exemplu, în cea de-a doua bătălie din anul 43 î.Hr., a purtat cu eroism acvila pe umăr atunci când purtătorul de acvilă al legiunii lui a fost grav rănit. În război, la fel ca și în alte împrejurări, Octavian a vădit stăpânire de sine. Ilustrativ e faptul că, deși se afla în tovărășia soldaților, nu bea mai mult de trei pahare de vin la cină – probabil o cantitate de vreun sfert de litru[24].

Trupele Senatului au ieșit victorioase și l-au silit pe Antonius să dea înapoi. Acesta a trecut Alpii și s-a retras în

Galia, însă Octavian nu l-a urmărit, așa cum dorise Senatul. Avea destulă minte ca să nu se încreadă în senatori. Când a auzit că Cicero spusese despre el „Tânărul se cuvine lăudat și onorat – apoi înlăturat”[25], Octavian s-a înfuriat, dar probabil că n-a fost surprins. Antonius s-a repliat câștigând de partea lui armata Galiei. Între timp, Octavian a decis să-și schimbe strategia și să-l sprijine pe Antonius.

Senatul i-a fost doar un aliat temporar, util pentru că i-a conferit legitimitate, dar ostil țelului său de a dobândi statutul lui Caesar. Antonius era un partener mai bun, lipsit fiind de atașamentul Senatului față de instituțiile republicii. În plus, cu noile sale forțe militare, Antonius devenise prea puternic pentru ca Octavian să-l înfrângă. Drept urmare, a trecut de partea lui Antonius.

În vara anului 43 î.Hr., Octavian a trimis un centurion (căpitan) la Senat pentru a cere imperios să fie numit consul, cea mai înaltă funcție din stat, la care, conform uzanței, se putea accede abia după vârsta de patruzeci de ani. Or, lui nu-i păsa de uzanțe. Senatorii au acceptat, fără tragere de inimă, apoi și-au încălcat cuvântul, sperând zadarnic să primească noi trupe din străinătate. Au încercat să le ia ostatice pe Atia și Octavia, care se aflau în oraș, dar ele au fugit să se adăpostească printre fecioarele vestale. În parte pentru a le ocroti și fiind un familist convins, Octavian a pornit în grabă spre Roma cu legiunile sale. A devenit stăpânul Romei la 19 august 43 î.Hr. Eliberate, Atia și Octavia l-au îmbrățișat.

Regăsirea a fost de scurtă durată. Atia a murit cândva între lunile august și noiembrie. Soțul ei a murit, probabil, cam tot pe atunci. Octavian a convins Senatul să-i organizeze Atiei funeralii publice, dacă „a convinge” e cuvântul potrivit pentru un om devenit consul cu ajutorul puterii militare. Funeraliile publice constituiau o cinstire rară. De fapt, din câte știm, Atia a fost prima femeie din istoria Romei care a avut parte de așa ceva. Un poet a compus epitaful Atiei, care suna astfel: „Aici, străine, se află cenușa Atiei, aici mama Caesarului /Este; așa poruncit-au mai-marii Romei, adică Senatul”[26].

Atia i-a fost indispensabilă lui Octavian ca mamă, susținătoare și consilier politic în timpul primelor crize pe care

el le-a avut de înfruntat. Chiar și după moarte, va fi evocată în literatură. Ca simplă amintire, Atia a rămas un simbol al năzuinței către nobilime a fiului ei.

Iar în Roma, răzbunarea era o virtute nobilă: deși se temeau de urmările ei, romanii admirau asumarea unei astfel de misiuni. După îndelungi discuții, imediat după Idele lui Marte, Senatul redactase o amnistie pentru ucigașii lui Caesar. Acum, Octavian a făcut-o bucăți. A impus adoptarea unei legi ce a creat un tribunal special și care i-a condamnat la moarte. Ca un bun fiu, a considerat uciderea lui Caesar ca pe o ofensă personală.

Octavian l-a invitat pe Antonius să se întoarcă în Italia și au făcut pace. În octombrie, cei doi și Marcus Aemilius Lepidus, un vechi aliat al lui Iulius Caesar, s-au întâlnit și au format un triumvirat alcătuit din trei bărbați ce avea puteri dictatoriale pe timp de cinci ani, reînnoite ulterior. Împreună, dispuneau de peste patruzeci de legiuni. Și-au împărțit între ei partea de vest a imperiului, în vreme ce Brutus și Cassius, care fugiseră din Roma după asasinarea lui Iulius Caesar, controlau partea din Orient. A fost o lovitură de stat.

La nici doi ani după revenirea în Italia, Octavian și-a croit drumul prin manevre politice și război, și-a întrecut în viclenie concurenții și a devenit unul dintre cei mai puternici trei bărbați ai Imperiului Roman. Și toate acestea până la vârsta de douăzeci de ani!

Când a cucerit Roma, Iulius Caesar a adoptat o politică clementă, prin care și-a grațiat dușmanii. Dar asasinarea lui a sugerat că clemența nu dă roade. În locul ei, triumvirii au ales proscripția – o epurare fără forme judiciare. Au selectat circa două mii de romani bogați din elită care să fie uciși și le-au confiscat pământurile. Cei mai mulți au reușit să fugă; probabil circa trei sute au fost executați[27]. Cicero a fost cea mai notabilă victimă. Antonius își voia marele dușman mort. Ulterior, Octavian va susține că a încercat să-l salveze pe Cicero, dar, dacă așa au stat lucrurile într-adevăr, nu pare că s-a străduit prea mult.

Ca parte a noii sale alianțe cu Antonius, Octavian s-a căsătorit cu Claudia, tânăra fiică vitregă a acestuia. Mama ei,

Fulvia, soția lui Antonius, era o femeie formidabilă, care-și îngropase anterior doi soți, ambii politicieni răpuși de morți violente.

La 1 ianuarie 42 î.Hr., Octavian și-a dus devotamentul față de amintirea tatălui său și mai departe și a impus Senatului să-l declare pe Caesar zeu, ceea ce i-a permis să se autointituleze fiul unui zeu. A fost adoptată o lege pentru edificarea unui templu și instituirea cultului divinului Iulius Caesar. Patru ani mai târziu, în 38 î.Hr., Octavian a fost proclamat de armată imperator, adică „general biruitor". Acum era numit „generalul biruitor Caesar, fiu de zeu"[28].

La douăzeci și patru de ani, Octavian înfăptuise deja lucruri mărețe. Ambiția lui era nemărginită, inteligența ascuțită, judecata sigură, etica muncii fără limite, iar capacitatea de persuasiune, cuceritoare. La fel ca oricare alt bărbat tânăr, avea simțăminte – mai presus de toate, furie pentru asasinarea tatălui său adoptiv –, însă a deprins la perfecție arta de a transforma durerea în strategie. Iar strategia, cu siguranță, era specialitatea lui. Privea întotdeauna departe în viitor. Așa și trebuia să procedeze ca să înfrunte grelele încercări ce-l așteptau.

ANTONIUS ȘI CLEOPATRA

Confruntarea finală cu Brutus și Cassius a avut loc în vecinătatea orașului grecesc Filippi, în anul 42 î.Hr. Octavian s-a aliat cu Antonius, iar acesta din urmă a strălucit în ambele bătălii și a adus victoria. Octavian a trebuit să înfrunte încă o dată acuzația de lașitate când, în prima bătălie, inamicul i-a capturat tabăra, însă el fugise deja. Ulterior, avea să afirme că a fost bolnav și a avut o viziune care-i prevestise primejdia[29]. Probabil că așa a fost, căci Octavian se confrunta cu probleme de sănătate recurente. Dar și-a revenit și a dat ordinul sângeros ca trupul lui Brutus să fie decapitat, iar capul, trimis la Roma și așezat la picioarele unei statui a lui Iulius Caesar,

drept răzbunare.

Filippi a reprezentat o uriașă victorie pentru Antonius și Octavian, cei doi putând să ia acum lumea romană sub stăpânirea lor. După ce l-a înlăturat pe Lepidus, Octavian a împărțit imperiul cu Antonius. Acesta a luat partea de răsărit și și-a stabilit baza la Atena, în timp ce Octavian cârmuia din Roma partea dinspre Occident.

Ca urmare, lui Octavian i-a revenit sarcina de neinvidiat de a confisca pământ de la civilii din Italia ca să-l dăruiască veteranilor. Soția lui Antonius, Fulvia, și Lucius, fratele acestuia, s-au aflat în fruntea atacului împotriva lui. Ea s-a prezentat în fața soldaților împreună cu copiii lui Antonius și cu mama acestuia, pentru a le păstra loialitatea. (Octavian divorțase recent de Claudia, fiica Fulviei, afirmând sub jurământ că actul marital n-a fost niciodată consumat. Fără îndoială, acest lucru a mâniat-o pe fosta lui soacră.) Octavian trebuia acum s-o înfrângă pe Fulvia; a înconjurat-o pe ea, pe Lucius și armata lor în orașul Perusia (Perugia de azi) din centrul Italiei. Fulvia s-a văzut insultată atunci când numele i-a fost inscripționat pe proiectilele pentru praștie ale inamicului ei, însoțit de aluzii grosolane la părțile ei trupești. Le-a scris generalilor lui Antonius aflați în Galia, cerându-le să treacă în grabă Alpii și să-i vină în ajutor, dar deja era prea târziu. Forțele lui Octavian au învins. Dacă informația e adevărată și nu doar un element de propagandă, Octavian a masacrat ulterior, de Idele lui Marte, un mare număr de conducători din rândul inamicilor pe altarul divinului Iulius. Se spune că la fiecare cerere de clemență răspundea rece: „Trebuie să mori”[30]. Dar pe Fulvia și Lucius i-a lăsat liberi să plece.

Între timp, Antonius a reinstituit controlul roman pe teritoriile din răsărit, pe care Brutus și Cassius le lăsaseră în dezordine. Însă Antonius e cunoscut pentru un alt fapt petrecut în timpul cât s-a aflat acolo, și anume pentru relația lui cu Cleopatra, o relație nu doar între doi iubiți, ci și între două săbii și două avuții.

Cleopatra a fost cea mai puternică, mai bogată și mai fermecătoare femeie din epocă. Ca regină a Egiptului, era suverană într-o lume de bărbați. La fel ca și strămoșii ei din

dinastia ptolemeică, veche de trei secole, era grecoaică (sau, mai exact, macedoneană), deși stăpânea Egiptul. Era inteligentă, abilă, învățată și seducătoare. Avea o prezență fizică impunătoare. Era scundă și voinică. Știa să călărească și să vâneze. Acorda o atenție deosebită imaginii ei publice. Sculpturile greco-romane o înfățișau elegantă, iar efigiile de pe monede o zugrăveau cu trăsături regale și chiar ușor masculine.

Cleopatra avea charismă, iar capitala Egiptului, Alexandria, era o minune arhitecturală și un magnet cultural. Cel care o avea pe Cleopatra avea acces la legendarele bogății ale Egiptului și la aura de mister creată de ea în dormitor. Octavian purta numele lui Caesar, însă Antonius a avut-o pe amanta lui. În anul 41 î.Hr., Antonius și Cleopatra au legat o relație din care au rezultat doi gemeni. În pofida acestei relații, Antonius și-a luat o nouă soție. Fulvia murise de o boală subită. Noua lui soție era Octavia, sora lui Octavian. Și ea rămăsese recent văduvă și înțelegea regula jocului: rostul unui astfel de mariaj ținea de politică, nu de iubire. Totuși, se pare că Octaviei i-a plăcut farmecul lui Antonius. Au avut împreună două fiice pe care ea le-a crescut în casa lor din Atena, alături de cei trei copii din căsniciile anterioare ale fiecăruia dintre ei. Nimeni nu pare să-și fi pus întrebări cu privire la legătura lui Antonius cu Cleopatra.

OCTAVIAN – ÎNTRE IUBIRE ȘI RĂZBOI

Octavian avea cam douăzeci și patru de ani când s-a confruntat cu cea mai mare criză a vieții sale de până atunci. A purtat cea mai primejdioasă campanie militară și a întâlnit marea iubire – o femeie care l-a schimbat definitiv în bine.

Nu-și consolidase încă puterea în Occident. Trebuia să-l învingă pe Sextus Pompeius, ultimul fiu supraviețuitor al lui Pompeius Magnus, rivalul lui Caesar. Sextus Pompeius stăpânea mările din jurul Italiei cu ajutorul unei flote având

baza pe țărmurile Siciliei. Sextus era un personaj viclean și seducător, care sprijinea republica și le oferea azil victimelor proscripției. Deși blocase trecerea navelor cu cereale, lăsând Italia să flămânzească, era îndrăgit în Roma cea sătulă de epurări și de confiscarea averilor. Octavian și Antonius au fost siliți să încheie pace cu el și să-i recunoască autoritatea. De asemenea, Octavian a recunoscut puterea lui Sextus căsătorindu-se cu Scribonia, mătușa acestuia prin alianță. Era o femeie puternică și severă – și cu vreo zece ani mai în vârstă ca Octavian.

Și apoi, în 39 î.Hr., Octavian a întâlnit-o pe Livia. Momentul a fost cum nu se poate mai tensionat. La douăzeci și patru de ani, tocmai își răsese barba de doliu după Caesar, după ce o purtase vreme de cinci ani. Livia Drusilla, ca să-i dăm numele întreg, avea nouăsprezece ani, era de obârșie nobilă, inteligentă și frumoasă. Octavian era chipeș și bogat. E drept, cu trei ani urmă, Octavian o făcuse pe Livia să fugă din Italia, luând-o înaintea soldaților săi, după ce ea îi sprijinise pe Fulvia și Lucius, dușmanii lui în războiul de la Perusia. Acum putea să se întoarcă acasă în siguranță. La fel ca Octavian, și Livia era căsătorită. De fapt, era însărcinată – la fel și Scribonia. Să se îndrăgostească însemna să încalce toate regulile și, tocmai de aceea, nu a putut rezista.

Pentru Livia, la nouăsprezece ani, a cuceri inima lui Octavian însemna o lovitură la fel de mare cum fusese pentru Octavian, la șaptesprezece ani, câștigarea bunăvoinței lui Caesar. După cum aveau să arate evenimentele ulterioare, Livia era sufletul-pereche al lui Octavian, egala lui ca inteligență și ambiție. Dar Octavian era un politician, așa încât nu a fost doar o simplă chestiune de căsătorie a două spirite compatibile. Livia i-a oferit o mai mare respectabilitate, pentru că obârșia ei avea cel mai albastru sânge nobil cu putinţă. La Roma, copiii ei au avut un rang social mai înalt față de ai Scriboniei. Înaintașii Liviei deținuseră cele mai înalte funcții în Roma, iar ca oameni de stat au fost generali, oratori și reformatori proeminenți. Cei ai Scriboniei nu au fost niciodată la fel de importanți. Pe de altă parte, Scribonia îl enerva pe Octavian plângându-se de adulterul lui. Totodată, utilitatea ei

politică începea să scadă, căci relațiile cu Sextus Pompeius intraseră în declin.

La 14 ianuarie 38 î.Hr., Scribonia a născut o fetiță, pe Iulia. Octavian a divorțat de Scribonia în aceeași zi. Tot cam pe atunci, soțul Liviei a divorțat și el de ea. La 17 ianuarie, Octavian și Livia erau căsătoriți.

Livia era însărcinată în luna a șasea când s-a căsătorit. Trei luni mai târziu, locuind deja în casa lui Octavian, a născut un băiat, pe Drusus, care s-a alăturat lui Tiberius, fratele mai mare în vârstă de trei ani. Lumea a bârfit, spunând: „Oamenilor norocoși li se nasc copiii la trei luni”[31], afirmație care a dobândit statut de proverb. Aceste cuvinte s-au dovedit a fi de o mare cruzime, fiindcă Livia avea să mai conceapă cu Octavian un singur copil, născut mort. Totuși, vor rămâne căsătoriți timp de cincizeci și doi de ani, chiar dacă el voia o dinastie pe care ea nu a putut să i-o ofere.

Octavian ar fi putut divorța și de Livia, dar divorțul era periculos. Ea putea să se recăsătorească și să creeze un centru rival de putere. Putea s-o ucidă, însă astfel și-ar fi întinat reputația. Poate că Octavian a rămas căsătorit cu Livia pentru că o iubea și o admira. Poate că ea s-a dovedit de la bun început o sursă de sfaturi înțelepte și susținere. În anii de mai târziu, Livia s-a numărat printre cei mai iscusiți politicieni din Roma. „A iubit-o și a stimat-o în mod deosebit și constant toată viața”, scria istoricul Suetonius[32].

Acordurile de pace cu Sextus Pompeius n-au durat. Octavian îl considera pe Sextus un rival prea agresiv pentru a coexista pașnic și, drept urmare, a plecat iarăși la război. A stors de vlagă economia italiană și a riscat să-și atragă antipatia poporului ca să construiască o enormă flotă nouă. A pornit la luptă și în mai multe rânduri a avut noroc să scape cu viață. Dar vechiul lui tovarăș, Agrippa, i-a sărit în ajutor, ca amiral. Agrippa era un strateg iscusit, viteaz în luptă și, mai presus de toate, un organizator excepțional. Cu Agrippa la comandă, flota lui Octavian a reușit, în cele din urmă, să-l învingă definitiv pe Sextus pe mare, în anul 36 î.Hr. Sextus a fugit, dar la scurt timp după aceea a fost prins și ucis.

CONFRUNTAREA CU ANTONIUS ȘI CLEOPATRA

Între timp, Antonius plănuia o invazie în Parția, imperiul rival cu cel roman situat pe teritoriul actual al Iranului și Irakului. Voia de la Octavian soldați și bani, dar acesta mai era încă în plin război cu Sextus. Ca urmare, în 37 î.Hr., Antonius a apelat la Cleopatra, care i-a devenit susținătoare și, din nou, amantă – căci n-a trecut mult și i-a mai născut un copil. Surprinzător, dar pentru scurtă vreme, Imperiul Roman a căzut pradă unor iubiri nebune, fiind cârmuit la cele două capete ale Mediteranei de două perechi de îndrăgostiți – Antonius cu Cleopatra și Octavian cu Livia. Și, într-o turnură perversă, tipică pentru lumea imorală a elitei romane, Antonius era în continuare căsătorit cu Octavia, sora lui Octavian.

Printr-o coincidență și mai perversă, cele două cupluri reprezentau două contrapartide concurente la revendicarea moștenirii lui Iulius Caesar. Octavian era fiul adoptat în mod legal de Caesar potrivit legilor Romei. Purta numele lui Caesar și trăia la Roma. Antonius era cel mai apropiat locotenent al lui Iulius Caesar rămas în viață. O avea pe Cleopatra, fosta amantă a acestuia, și trăia în Alexandria, oraș pe care-l cucerise Caesar. Iar Cleopatra nu era doar mama copiilor lui Antonius, ci și a unui fiu care, probabil, era copilul din flori al lui Caesar și devenise regele Egiptului: Ptolemeu al XV-lea, poreclit Caesarion. Roma și Alexandria, Caesar și Caesarion: ce tabără urmă să învingă?

Răspunsul la întrebare l-a dat războiul, nu iubirea. Între anii 36 și 32 î.Hr situația a devenit tot mai încordată. În primul rând, invazia lui Antonius în Parția s-a soldat cu o catastrofă militară. A doua campanie l-a făcut stăpân peste Armenia, însă a fost doar un premiu de consolare. În tot acest răstimp, Octavian controla ferm Italia și partea occidentală a Imperiului Roman. Antonius le-a împărțit Cleopatrei și copiilor lor unele din teritoriile răsăritene ale Romei. De asemenea, l-a recunoscut pe Caesarion ca fiu al lui Iulius Caesar, o adevărată palmă pe obrazul lui Octavian. În anul 32 î.Hr., Antonius s-a rupt definitiv de Octavian, divorțând de Octavia și căsătorindu-

se cu Cleopatra.

Însă Octavian avea superioritatea în ce privește propaganda, mai cu seamă după ce a confiscat de la fecioarele vestale din Roma testamentul lui Antonius. Documentul conținea dorința lui de a fi înmormântat la Alexandria, alături de Cleopatra. Octavian și-a acuzat rivalul de trădare, susținând că Antonius intenționa să mute acolo capitala Imperiului Roman.

Să fi fost posibil cu adevărat? Orientul avea mai mulți bani, locuitori și orașe decât Occidentul, și ademenea prin teritoriile stăpânite cândva de Alexandru cel Mare, care se întindeau până în India. Existaseră unele zvonuri chiar înainte de moartea lui Iulius Caesar conform cărora acesta ar fi plănuit să mute capitala de la Roma la Troia (pe teritoriul actual al Turciei).

Totuși, numeroși senatori eminenți nu erau convinși. Cu toate defectele lui, Antonius făcea parte din rândurile lor, ca membru al nobilimii romane, pe când Octavian, nu. Mulți senatori au fugit la Antonius, însă ceilalți i-au declarat război. Dar era un război cu Cleopatra, nu cu Antonius. Viclean, Octavian a dat o altă interpretare înfruntării, ca fiind un război contra unui stat străin, nu un conflict civil. „Bietul Antonius, i-a răpit virilitatea o regină străină", ar fi spus[33].

Așa încât, s-a declanșat un război, Grecia devenind principala scenă de luptă. Antonius avea resurse imense și o mare experiență militară, dar Octavian era călit în lupta cu Sextus și încurajat de sprijinul Liviei. Marina militară a lui Octavian, condusă de credinciosul și talentatul Agrippa, a tăiat treptat căile de aprovizionare ale inamicului. Flota lui Antonius și a Cleopatrei se afla sub o mare presiune atunci când, într-un final, a înfruntat-o pe a lui Octavian, în largul peninsulei Actium din vestul Greciei. Ziua decisivă a fost 2 septembrie 31 î.Hr., iar Actium a fost un punct de cotitură istoric. Bătălia e foarte greu de reconstituit. Se pare că Antonius și Cleopatra au riscat cu o lovitură de maestru. Dar au dat greș și au fugit, lăsând grosul flotei să se descurce cum poate.

Octavian – sau, de fapt, Agrippa – a repurtat o imensă

victorie, căreia i-a adăugat în anul următor invadarea Egiptului, unde rezistența armată s-a năruit. Și Antonius, și Cleopatra s-au sinucis la Alexandria în anul 30 î.Hr.

Torța se stinsese. Lumea era mai monotonă, dar mai calmă. Apollo, protectorul lui Octavian, zeul rațiunii, îl învinsese pe Hercule, simbolul puterii, zeul lui Antonius. Octavian era acum singurul stăpân al Imperiului Roman. Și avea să fie într-adevăr roman. Actium a menținut centrul de putere al imperiului la Roma, acolo unde va rămâne vreme de alte trei secole.

Cleopatra a fost un geniu strategic, însă și-a croit drumul în lume prin dragoste. A sedus, pe rând, doi dintre cei mai puternici bărbați romani și le-a născut copiii. A fost la un pas de a doborî Imperiul, dar în Octavian și-a găsit un adversar pe potrivă.

Octavian a intrat în Alexandria. Era noul suveran, însă s-a comportat mai mult ca un șef politic decât ca un cuceritor, preferând să încheie înțelegeri cu localnicii în loc să-i asuprească.

Învingătorul a sosit în oraș într-un car având alături nu un legionar aprig, ci pe tutorele său, de obârșie din Alexandria. A intrat în cea mai frumoasă clădire publică din oraș, în Gimnaziu, un veritabil simbol al culturii grecești. Acolo a urcat pe un podium și a vorbit poporului – nu în latină, ci în greacă. A afirmat că-l va cruța din trei motive: memoria lui Alexandru cel Mare, dimensiunile și frumusețea orașului și ca o favoare făcută profesorului său[34]. Această combinație de atitudine regală, de cultură și favoritism era tipică pentru Octavian. Indulgența arătată unui oraș cu circa jumătate de milion de locuitori a fost o simplă consecinţă! Firește, Octavian a cruțat orașul, dar nu și pe regele acestuia. Caesarion a fost executat. Tutorele lui Octavian i-a explicat astfel decizia: „Prea mulți cezari nu sunt un lucru bun”[35].

Octavian a avut și el o replică celebră. După ce a văzut trupul mumificat al lui Alexandru cel Mare, i-a refuzat pe localnicii plini de zel care voiau să-i arate mumiile ptolemeilor. „Am venit să văd un rege, nu niște morți”, a spus Octavian[36]. Și această atitudine îl caracteriza – ironia mușcătoare și simțul propriei măreții.

Egiptul devenise provincie romană, iar Octavian, faraonul ei. Prestigiul orașului lui Alexandru, Caesar și Cleopatra îi aparținea acum lui și numai lui. Prin forța armelor și prin puterea lui de convingere, Octavian dovedise că este fiul lui Caesar.

Mai urma o execuție. La ordinul lui Octavian, un oarecare Cassius din Parma[37], ultimul supraviețuitor dintre asasinii lui Iulius Caesar, a fost executat la Atena. Fiul lui Caesar și-a dus astfel răzbunarea până la capăt. Doar că întreaga lume romană plătise prețul ei.

MĂ NUMESC AUGUSTUS

După ce-i învinsese pe Antonius și Cleopatra, Octavian avea în față o altă mare provocare: să stabilizeze sistemul politic al Romei după un secol de războaie și revoluții. Și trebuia s-o facă într-o manieră care să-i permită să rămână la conducere, fără a se expune pumnalelor care îl doborâseră pe Caesar. A început cu un nume sau, mai bine zis, un titlu.

„Augustus” a fost un titlu unic și inventat cu acel prilej[38], deși evoca totuși anumite tradiții romane. La 16 ianuarie 27 î.Hr., Senatul roman a votat ca începând de la acea dată Octavian să fie numit Augustus sau, mai protocolar, Caesar Augustus.

Cu trei zile mai devreme, pe 13 ianuarie, Augustus anunțase că se retrage de la putere, dar toată lumea știa că e o decizie formală. Avea doar treizeci și cinci de ani și era capabil să mai conducă încă mulți ani. Dar punerea atentă în scenă sugerează calea pe care Augustus, cum îi vom spune de acum înainte, a întrerupt ciclul războaielor și al violențelor.

În scurt timp, Augustus avea să fie pretutindeni. Nu puteai să traversezi strada, să mergi la un dineu, să intri într-un templu sau să mânuiești o monedă fără să-i auzi numele ori să-i vezi chipul, pe cel al frumoasei lui soții și pe ale adorabililor săi copii. Fusese un om: acum Augustus devenise un brand.

Augustus și-a folosit imaginea pentru a promova stabilitatea. Pe monedele emise în anii 27 și 26 î.Hr., de exemplu, apare o imagine familiară a chipului său, dar cu noul lui nume, Augustus, pe lângă cel de Caesar[39]. Monedele scot în evidență simboluri de pace și belșug, cum ar fi cununile de laur, spicele de grâu și cornuri ale abundenței. Îi evocă pe zeii Apollo și Jupiter. Îl elogiază pe Augustus pentru că le-a salvat cetățenilor viața.

La fel ca Augustus, femeile din familia lui erau și ele omniprezente. Imaginile lor apăreau ca statui, pe basoreliefuri, pietre prețioase sculptate și, mai rar, pe monede. Le erau dedicate clădiri. Erau celebrate prin rugăciuni și sacrificii și li se sărbătorea ziua de naștere.

Augustus nutrea credința că Roma trebuie să-și recâștige liniștea, nu doar politic, ci și în plan personal. Decadența personală a elitei îl deranja – fiind el însuși un fost băiat pătimaș, știa despre ce vorbește[40]. Îl frământa, totodată, scăderea natalității în Roma și prețul plătit prin reducerea numărului de locuitori datorată anilor de război civil

Astfel că Augustus a promulgat o serie de legi ambițioase care să stimuleze natalitatea și să-i sancționeze pe cei fără copii sau necăsătoriți, limitându-le dreptul la moștenire. Practic, romanii plăteau o amendă pentru celibat. Plăteau amendă și pentru adulter, căci Augustus a transformat sexul cu o femeie căsătorită (în afară de propria soție a unui bărbat), cu o văduvă sau cu o femeie necăsătorită într-o infracțiune publică. Anterior, asemenea chestiuni erau rezolvate în familie. De remarcat că, dacă un bărbat căsătorit avea o relație extraconjugală cu o sclavă, libertă (fostă sclavă eliberată) sau cu o prostituată, faptul nu constituia o infracțiune. Augustus a fost serios în aceste privință și a avut grijă ca legile să fie eficace, dar a avut și o puternică opoziție, căci claselor superioare ale Romei le plăcea să se distreze. În cele din urmă, asemenea restricții au avut un efect de bumerang, căci aveau să se întoarcă împotriva lui.

PACEA AUGUSTINĂ

Războaiele civile romane urmau un tipar consacrat: mai întâi vărsarea de sânge, apoi se ajungea la un acord. Dar să câștigi un război era mai ușor decât să faci pace, dat fiind că puțini generali se pricepeau să facă pace la fel de bine cum știau să lupte în război. Augustus a fost o excepție. Ucigașul cu sânge rece a evoluat și a câștigat în experiență. A pus capăt unui secol de război civil și a pus bazele a două sute de ani de pace și prosperitate – celebra *pax romana*. În timpul păcii augustine a înflorit comerțul. Cea mai ieftină cale de a transporta bunuri era cea marină. Grație victoriilor lui Agrippa, Roma stăpânea mările, iar pirateria practic dispăruse. Roma reprezenta o piață uriașă pentru importurile de cereale, dar comerțul includea și numeroase alte produse. Stabilitatea și siguranța asigurate de legile romane încurajau împrumuturile de bani, în vreme ce reducerea efectivului armatei a făcut să scadă presiunea asupra fiscalității. Pe scurt, erau create toate condițiile pentru vremuri mai bune.

Augustus și-a atins și țelul ambițios pe care și-l fixase la nouăsprezece ani. Avea toată puterea și toată faima lui Iulius Caesar. Dar a fost nevoie de cincisprezece ani pentru a le obține și de un preț mare plătit cu sânge și averi. A învățat însă pe parcurs ceva: cum să construiască o pace durabilă și stabilă, lucru pe care Caesar nu reușise să-l facă. Într-adevăr, Iulius Caesar n-a avut egal pe câmpul de luptă, dar în ce privește politica, fiul și-a întrecut tatăl cu mult.

Cum de a reușit? Ce anume, în afară de titlul cel nou, îi poate explica succesul?

A avut o domnie lungă. După ce și-a înfrânt rivalii la Actium, în 31 î.Hr., la aproape treizeci și doi de ani, a cârmuit imperiul vreme de alte patru decenii și jumătate, murind în anul 14 d.Hr., la șaptezeci și șase de ani. Nimeni n-a mai condus Imperiul Roman un timp mai îndelungat ca el. Augustus a avut avantajul de a fi învățat de la predecesorii săi, dar și înțelepciunea de a evita să repete greșelile lor. Pe durata lungii sale domnii a încercat diverse forme de guvernare și a

făcut numeroase schimbări și ajustări. A fost cât se poate de flexibil.

A fost extrem de bogat. A moștenit averea lui Caesar și a dobândit noi bogății prin cuceririle sale. Agricultura și resursele minerale făceau din Egipt unul dintre cele mai bogate locuri de pe pământ, iar Augustus l-a controlat ca pe o posesiune personală.

Și-a ales sfetnicii cu înțelepciune. Nimeni n-a făcut mai multe pentru a transforma în realitate viziunea lui Augustus decât vechiul său prieten Agrippa. Atât în țară, cât și în afara ei, Agrippa identifica și rezolva problemele, gestiona, construia și, la nevoie, folosea și forța. A negociat cu senatori și regi și a inițiat programe majore de infrastructură la Roma și în provincii. Agrippa nu era lipsit de ambiție proprie, dar punea întotdeauna pe primul plan loialitatea față de Augustus. Poetul Horațiu l-a numit „o vulpe vicleană ce vrea să se asemene cu leul”[41], aluzie atât la șiretenia, cât și la arivismul lui social. Însuși Augustus l-a elogiat în cele din urmă pe Agrippa ca bărbat ale cărui virtuți le recunoștea lumea toată[42].

Augustus a fost un machiavelic înaintea lui Niccolò Machiavelli. Florentinul îi sfătuia pe uzurpatori să pună în aplicare neîntârziat, la începutul domniei lor, toate măsurile nemiloase pe care le credeau necesare, apoi să cârmuiască într-un mod care să calmeze poporul și să-l înavuțească, spre a-l câștiga de partea lor[43]. Invers – a începe cu blândețe și a deveni ulterior mai crud – ar fi fatal.

Augustus nu a început cu blândețe[44]. Între anii 43 și 30 î.Hr., a luptat, a mințit, a înșelat și a călcat legile în picioare. Se estimează că a omorât peste o sută de senatori[45]. Apoi, după ce și-a înfrânt toți dușmanii din imperiu, s-a devotat păcii între granițele proprii și expansiunii militare limitate pe seama dușmanilor de peste hotare – niciodată romani. Totuși, oricât de blând a devenit, Augustus n-a uitat nicio clipă că domnia lui depinde de soldați. Le-a mulțumit dăruind mai multor sute de mii de veterani pământ, bani sau de-amândouă, instalându-i în colonii, atât în Italia, cât și în străinătate[46].

Această politică a fost foarte costisitoare și, la început, Augustus a plătit-o din prăzile de război. Apoi, după anul 6

d.Hr., a aplicat taxe cetățenilor bogați. A fost mereu vigilent să nu aibă comandanți trădători – potențiali noi Caesari. A redus efectivul armatei de la peste șaizeci de legiuni la douăzeci și opt, rezultând în total o armată cu circa trei sute de mii de soldați, inclusiv infanteria ușoară și cavaleria. Măsura a dus la reducerea fiscalității, dar, totodată, a limitat capacitatea imperiului de a-și lărgi granițele. Nu e de mirare că Augustus a negociat pacea cu Parția, în loc să reia războiul.

Însă nu a pus cu totul capăt expansiunii – nici pe departe. Romanii așteptau de la conducătorii lor să cucerească noi teritorii, demonstrând astfel că sunt în grațiile zeilor. Augustus și-a îndeplinit acea responsabilitate cu curaj. Cum scria Vergiliu, poetul lui preferat, Roma avea datoria de a dobândi „un imperiu fără sfârșit” (*imperium sine fine*)[47]. Așadar, pe lângă anexarea Egiptului, Augustus a cucerit teritorii noi în Hispania, în nordul Balcanilor și în Germania. Bogățiile obținute de pe urma cuceririlor au contribuit la finanțarea unor noi proiecte la Roma.

Deși n-a fost niciodată un comandant înnăscut, Augustus a luptat în campanii oricând a putut. În anii de mai târziu a lăsat altora, de preferință membrilor de încredere ai familiei, rolul de generali. Poate că atunci și-a luat şi obiceiul de a-și preveni în scris generalii: „Grăbește-te încet”[48].

Voia să înainteze spre răsărit și să cucerească Germania până la fluviul Elba. A avut mult de suferit în anul 9 d.Hr., când Publius Quinctilius Varus a pierdut trei legiuni – aproximativ cincisprezece mii de soldați – în Pădurea Teutoburgică din Germania. A fost o catastrofă care a redus numărul legiunilor de la douăzeci și opt la douăzeci și cinci timp de o generație. Mai important, pe termen lung Roma a pierdut controlul asupra celei mai mari părți a Germaniei. „Quinctilius Varus, dă-mi înapoi legiunile!”[49], se spune că ar fi strigat la aflarea veștii și nu doar atunci, ci, ocazional, și-n lunile următoare. Și-a lăsat din nou barbă în semn de doliu, de astă dată doar câteva luni.

RESTAURARE SAU REÎNNOIREA REPUBLICII?

Augustus a învățat de la Iulius Caesar că puterea se naște dintr-o lamă de sabie. Totuși, dacă nu are susținerea unui braț viguros și a unei inimi vrednice, puterea va dispărea într-o străfulgerare de pumnal. Și acest lucru Augustus l-a învățat tot de la Caesar.

Prin încercări succesive, Augustus a găsit o cale de a adapta procedurile constituționale romane tradiționale la noile împrejurări. Nu contează că, procedând astfel, le-a schimbat cu totul semnificația. A fost o soluție pragmatică la problema conducătorului unic și a fost cât se poate de romană. La fel ca mai toți ceilalți, romanii reacționau uneori haotic la crize, dar, în cele din urmă, își dovedeau capacitatea lor de a se schimba. Augustus a întruchipat aptitudinea de adaptare specifică poporului său.

A cerut Senatului să-i confere puterile unui tribun – adică puterea de a propune legi și de a exercita dreptul de veto. Cei zece tribuni ai poporului reprezentau interesele majorității. Deși au continuat să existe, tribunii au cedat, în fapt, influența lor lui Augustus și succesorilor săi. A mai cerut, de asemenea, puterea militară supremă atât în Roma, cât și în provincii. Senatul a acceptat, neavând probabil încotro, dar punând astfel domnia lui Augustus pe baze legale.

Totuși, poziția lui Augustus în Roma nu s-a bazat niciodată doar pe puterile sale juridice. Ea ținea și de autoritatea lui – ceea ce romanii numeau *auctoritas*, cuvânt care înseamnă nu doar autoritate, ci și prestigiu, respect și capacitatea de a inspira venerație[50].

Augustus avea un fin simț al puterii, un simț tipic roman. Înțelegea că un regim de succes nu doar reprimă opoziția, ci o și cooptează. Drept urmare, le-a acordat senatorilor un oarecare grad de influență și cinstire.

Chiar și așa, Augustus nu intenționa nicidecum ca Senatul să redevină ceea ce fusese anterior. Era, după cum s-a exprimat istoricul roman Tacitus, un organ de guvernare mult slăbit, iar republica devenise o simplă iluzie[51]. Noul Senat nu

mai controla politica externă, finanțele sau războiul. În timpul republicii, senatorii guvernaseră provinciile și au continuat să o facă, dar, în general, doar provinciile de o mai mică importanță. Augustus a păstrat pentru sine provinciile-cheie aflate la granițe, unde erau concentrate principalele forțe armate, precum și Egiptul. Acolo, autoritățile locale erau nu senatori, ci *equites*, cavaleri romani. Cavalerii alcătuiau un grup de bărbați extrem de bogați din întregul imperiu, fiind aproape egalii senatorilor în ce privește avuția și mult mai numeroși ca ei. Augustus și succesorii lui s-au folosit tot mai mult de cavaleri ca ofițeri în armată și administratori, spre marea nemulțumire a senatorilor. Intimidați de amintirea celor căzuți în războaiele civile sau exilați în epurări, senatorii susțineau cu toții că-l sprijină pe împărat, însă mulți aveau, în sinea lor, nostalgia vremurilor apuse.

Augustus n-a comis niciodată greșeala de a confunda Imperiul Roman cu cetatea Romei. El însuși se afla doar cu un picior în vechea aristocrație romană – fapt pe care oponenții săi nu-l lăsau nicio clipă să-l uite – și, într-un anumit sens, considera că principalul său electorat este elita Italiei, și nu familiile importante din Roma. Privea întotdeauna mult mai departe. După ce a revenit din războiul civil din anul 28 î.Hr., a petrecut un alt deceniu în afara granițelor Italiei, într-o serie de călătorii prin tot imperiul având scop militar și politic[52], petrecând astfel mai mult timp peste hotare decât oricare alt împărat până la Hadrian, care a domnit între anii 117–138 d.Hr.

La fel ca Iulius Caesar înaintea lui, Augustus a mutat puterea de la Roma atribuind-o provinciilor. A pus bazele a ceea ce a devenit, sub cârmuirea succesorilor săi, o clasă conducătoare internațională. Pentru romani, era un lucru nou, dar nouă, astăzi, ne este familiar. Îi spunem globalizare.

De la un capăt al imperiului la celălalt, din Britannia și până în Irak, oamenii aveau o cultură comună – aici, termenul „oameni” desemnând o minusculă elită privilegiată, bogată și educată. Toți aveau o educație similară, valori comune și ambiții asemănătoare. Purtau aceleași haine, citau din aceiași clasici ai literaturii, etalau același talent retoric, se lăudau cu

aceleași maniere la masă și își propuneau cariere similare. La fel ca „elitele de la Davos" de astăzi, aparțineau unui club global rarefiat. În ziua de azi, un director-executiv de la o firmă din Silicon Valley, din California, are adesea mai multe în comun cu un altul de la o firmă din Bombay decât cu un cultivator de usturoi din vecinătatea orașului Gilroy. La fel și în Antichitate, un latifundiar roman din Galia avea mai multe în comun cu omologul său din Siria, decât cu țăranul care trăia în vecinătatea lui.

Marii perdanți au fost locuitorii Romei, atât vechea nobilime, care a trebuit să renunțe la monopolul asupra puterii politice, cât și plebea, oamenii de rând, cei care au pierdut dreptul de a participa la alegeri. Politica, așa cum fusese ea în vremea republicii – dezordonată, pătimaşă, parohială, țâfnoasă, câteodată violentă, dar întotdeauna liberă –, nu mai exista. I-au luat locul ordinea, globalizarea și controlul – pe scurt, împăratul și colaboratorii săi. În tot acest răstimp, societatea imperială s-a clivat într-un minuscul grup diriguitor și marea masă a oamenilor de rând.

Teoretic, Roma rămânea în continuare o republică. Augustus era doar un funcționar public care se bucura de puteri sporite la cererea SPQR – *Senatus Populusque Romanus*, Senatul și poporul roman. Practic, Augustus era monarh, dar întemeietorul Imperiului Roman nu și-a luat niciodată titlul de rege, cu atât mai puțin cel de împărat, cel puțin nu în Roma. Era prea prudent pentru a o face. Și-a luat în schimb diverse alte titluri, dintre care cele mai importante erau Caesar, Augustus, *imperator* și *princeps*, adică „primul cetățean".

Cuvântul „împărat" vine din latinescul *imperator*, care însemna „general victorios". Augustus știa că spiritul libertății republicane – impulsul care-l ucisese pe Iulius Caesar – continua să supraviețuiască. Drept urmare, după ce a obținut puterea supremă, a mascat-o. În Răsăritul vorbitor de greacă, Augustus era numit adesea rege, nu și la Roma însă.

Augustus locuia într-o reședință de pe Colina Palatină din Roma. Succesorii săi vor construi acolo palate splendide, însă el a dus un trai relativ modest – dar numai relativ, căci proprietățile sale includeau edificii mărețe, chiar și un templu

al lui Apollo. Anterior un cartier pentru familii înstărite, Colina Palatină devenea tot mai evident un domeniu imperial. Ajunsese o zonă dedicată exclusiv împăratului și curtenilor săi. Totuși, când cobora de pe Colina Palatină în For pentru a participa la ședințele Senatului, Augustus avea grijă să-l salute pe fiecare senator pe nume, fără să-i amintească cineva vreun nume[53], și nu le cerea să se ridice în picioare în prezența lui. Nici nu le permitea oamenilor să-i spună *dominus*[54] – a durat trei sute de ani până când unul dintre succesorii săi avea să adopte această titulatură.

Augustus a gestionat schimbarea nu prin limbajul revoluției, ci prin cel al reformei și reînnoirii. În anul 27 î.Hr. a „transferat conducerea statului, din puterea mea în cea a Senatului și a poporului roman”[55]. A folosit un limbaj care sugera că restaurase republica[56], dar care putea să însemne totodată doar că reinstituise guvernământul constituțional sau că reînnoise republica – și nu că restaurase sistemul așa cum a fost acesta înainte de Iulius Caesar.

ORAȘUL DE MARMURĂ

Augustus a transformat locuitorii de rând ai Romei din actori politici îndrăzneți în spectatori răsfățați. Și a desăvârșit transformarea orașului lor dintr-o mașinărie de luptă feroce și suplă într-un spectaculos decor de teatru pentru o capitală de imperiu.

Iulius Caesar dăruise deja Romei un nou For. Augustus a mers mai departe și, practic, a făcut din peisajul citadin al capitalei un nou brand, cu numele său și al familiei sale. La sfârșitul anilor 30 î.Hr., când nici nu împlinise treizeci și cinci de ani, a început să-și construiască mausoleul. Grandioasa criptă dinastică pentru Augustus și familia sa extinsă era cea mai înaltă clădire din oraș. Era alcătuită dintr-o colină înălțată artificial, pe o fundație de marmură albă și acoperită cu plante care rămâneau verzi tot timpul anului, încununată fiind cu o

statuie de bronz a lui Augustus. Exteriorul era ornat cu prăzi de război, fapt care o făcea să fie nu doar un monument funerar, ci și un memorial de război cu trofee. Imensele ruine pot fi văzute și astăzi în cartierul Campo Marzio, aproape de centrul Romei.

În anul 29 î.Hr., Augustus i-a consacrat divinului Iulius Caesar un templu. Situat la marginea Forului, pe locul incinerării lui Caesar, reprezenta altarul acestuia. În plus, Augustus a dăruit Romei un nou for, Forul lui Augustus, ce includea un templu al zeului Marte Răzbunătorul – răzbunătorul lui Iulius Caesar – și o galerie cu statui înfățișând celebrități romane. A acoperit costul noului forum cu prăzi de război, fapt care a conferit proiectului un plus de prestigiu în ochii locuitorilor[57]. A mai construit și un arc de triumf, un cadran solar și un minunat nou altar al păcii. Membrii familiei lui au construit sau renovat temple, apeducte, terme, teatre, parcuri și arcade. Pe patul de moarte, Augustus avea să spună: „Am preluat o Romă de cărămidă, vă las o Romă de marmură”[58]. Afirmația fusese gândită ca metaforă pentru puterea imperiului, însă era la fel de adevărată, la propriu, şi pentru o mare parte a orașului.

Poeții și istoricii din vremea domniei lui Augustus au inventat conceptul de Roma ca o Cetate Eternă. Era o metaforă vie a puterii durabile pe care Augustus spera că o va avea noul său regim. Deși imperiul s-a destrămat de mult, conceptul a supraviețuit[59].

Augustus a fost foarte atent cu săracii Romei – anterior sursa revoltelor și a revoluțiilor. A sporit eficiența distribuirii cerealelor către săraci și a instituit programe de lucrări publice. Pentru a păstra ordinea pe străzi, Augustus a creat primul corp de poliție al Romei și, de asemenea, și-a amplasat propria gardă personală la marginea orașului. Așa-numita Gardă Pretoriană – „pretorian” fiind denumirea dată gărzii de corp a unui general roman –, avea să joace un rol crucial în politica imperială viitoare.

Augustus știa să promită și recompense, nu doar pedepse. A făcut din festivități un subiect al regimului său, pornind neîndoielnic de la principiul că, dacă oamenii se comportă ca și

cum ar fi fericiți, atunci vor fi fericiți cu adevărat. A pus în scenă un măreț spectacol triumfal în anul 29 î.Hr., la întoarcerea din Egipt, pentru o reprezentare dramatică a sfârșitului războaielor civile. Ca un mare impresar, i-a întrecut pe toți conducătorii romani de dinaintea lui punând în scenă jocuri și spectacole de o mai mare anvergură, mai reușite și mai frecvente. *Ludi Saeculares* (Jocurile Seculare) sau Jocurile Epocii Noi, organizate de el în 17 î.Hr., au constituit o îmbinare spectaculoasă de sporturi, piese de teatru, muzică, sacrificii de animale, ospețe și băutură, desfășurate vreme de două săptămâni. Ori de câte ori participa ca spectator la un joc sportiv sau un spectacol, avea grijă ca mulțimea să-l vadă că urmărește totul cu atenție[60] și făcea astfel ca lumea să ia cunoștință că se bucură din plin de orice spectacol reușit. Când apărea în public, încerca să arate așa cum se cuvine unui conducător. De exemplu, fiindcă era doar de statură medie pentru un bărbat roman, de circa 1,7 m, purta încălțăminte cu tocuri, ca să pară mai înalt[61].

ÎNTRE STAR ROCK ȘI SFÂNT

Augustus a pus religia în slujba sa pentru ca regimul lui să câștige susținători. Să le cucerească trupurile nu-i era de ajuns, voia și sufletele oamenilor. A adus la Roma monarhia sacră, împrumutând ideile de bază din marile regate grecești de la răsărit, unde Cleopatra și ceilalți conducători fuseseră de multă vreme venerați sub cele mai diverse forme. Dar, dovedind iscusință, a conferit regalității grecești un accent roman.

Augustus a întemeiat cultul împăratului, prin care era recunoscut în Roma drept fiul unui zeu (Iulius Caesar) și ca ființă divină în afara ei. În Antichitate, statutul de zeu era cam ceea ce ar fi astăzi un hibrid de star rock și de sfânt. Nici pe greci, nici pe gali nu i-a deranjat să-i acorde lui Augustus acest statut, însă el leza ideile republicane de egalitate, astfel că s-a ajuns ca el să accepte onorurile divine la Roma, dar fără să

depășească niște limite. A înălțat în noul său forum o statuie enormă a Spiritului Protector al lui Augustus (*Genius Augusti*), care îi semăna, fără să fie o reprezentare întru totul fidelă a sa. Pe de altă parte, în răsărit exista un cult popular al Romei și al lui Augustus, iar Galia și Germania erau centre de venerare a împăratului.

În multe orașe din regiunile occidentale ale imperiului au apărut organizații private locale cu scopul de a răspândi informații despre Augustus și de a-l slăvi. Majoritatea membrilor acestor grupuri erau liberți – adică foști sclavi –, ceea ce arată că mesajul lui Augustus s-a extins dincolo de clasa cetățenilor. Pe de altă parte, cei cărora Augustus le susținuse cariera, fără deosebire de rangul lor, foloseau în criptele și pe pietrele lor funerare teme augustine de arte plastice și arhitectură.

Chiar și Roma admitea că Augustus are ceva divin. Așa încât și-a luat rolul de protector al fiecăruia din cele 256 de cartiere ale Romei pe care le-a reorganizat, a ridicat altare la răscruci în fiecare dintre ele, iar locuitorii au răspuns închinându-se lui şi celorlalţi zei. Ca un alt semn de inițiativă locală, la Roma, dar și în alte părți, oamenii au început să facă libații cu vin ca ofrandă adusă împăratului la fiecare banchet, public sau privat[62].

La romani, tatăl era nu doar capul familiei, ci și sacerdot. Era de datoria lui ca familia să păstreze o relație adecvată cu zeii. Ca sacerdot suprem, sau *pontifex maximus*, împăratul reprezenta același lucru pentru întreaga Romă. Augustus a instituit un model: religia ținea de responsabilitatea împăratului și numeroși împărați de mai târziu aveau să lanseze reforme religioase majore.

Domnia lui Augustus a fost o perioadă clasică în istoria mondială. S-a numărat printre cele mai creative și mai durabile epoci din istoria politică occidentală, dând naștere la concepte politice de bază precum împărat, principe și palat. Însăși expresia „epoca augustină” înseamnă o perioadă de pace, prosperitate și înflorire culturală sub conducerea unui cârmuitor politic luminat și disciplinat. Este perioada când au prosperat mari poeți ca Vergiliu, Horațiu și Ovidiu, precum și

istoricul Titus Livius. Augustus a fost un om educat care știa să aprecieze literatura.

O AFACERE DE FAMILIE

Augustus și-a condus propriul regim ca pe o afacere de familie. A păstrat cercul închis și a apelat doar la bărbați și femei demni de încredere, rude de-ale sale de sânge sau prin alianță. Acest fapt i-a permis totodată să confere un caracter mai uman şi comunicării cu restul lumii. Mulți prețuiesc dramele de familie, dar prea puțini apreciază detaliile despre noile drumuri sau aprovizionarea cu cereale.

Rolul familiei în politica romană nu era unul nou. Câteva familii aristocratice ilustre au dominat politica romană în toate perioadele republicii. Nou a fost faptul că începând cu Augustus o singură dinastie, clanul iulian, avea să domnească. Cum era o îndatorire imposibil de îndeplinit de o singură familie, e logic că Augustus a trebuit să-și sporească resursele umane, masculine și feminine deopotrivă. L-a cooptat în familie pe Agrippa, cel mai de încredere locotenent al său, căsătorindu-l cu Iulia, fiica lui. În cele din urmă, Augustus i-a adoptat pe fiii celor doi. De asemenea, a sporit puterile lui Agrippa într-o asemenea măsură încât acesta a devenit practic adjunctul lui și un posibil moștenitor.

Femeile aveau o mare importanță în afacerea de familie a lui Augustus. Pe scena republicii, în ultimii ei ani, au păşit câteva dintre cele mai puternice femei din istoria antică. Acestora le-a urmat Livia, cea mai puternică dintre toate. Nu era nici strălucitoare, nici senzuală, cel puțin nu după ce, la nouăsprezece ani, însărcinată fiind, și-a părăsit soțul pentru Octavian. În tot restul vieții, și-a pus o mască a modestiei și a simplității, asemenea bărbatului cu care s-a căsătorit, și și-a văzut dorințele împlinite manevrând din culise.

Livia a depus un efort susținut pentru a se înfățișa drept soție și mamă romană ideală, o întruchipare a vieții domestice.

Nu s-a amestecat niciodată făţiș în politică sau în treburile publice ale soţului ei. Și-a jucat rolul conform cu strădania neîncetată a regimului de a se delimita de excesele ultimilor ani ai republicii.

Însă Livia a avut o influenţă extraordinară. A fost cea mai puternică femeie romană de vârsta ei, doar sora lui Augustus, Octavia, fiindu-i oarecum rivală. Augustus a luat toate măsurile necesare pentru ca ambele femei să fie declarate inviolabile (sacrosancte), asemenea Tribunilor Poporului, eliberate de sub tutela masculină și celebrate prin statui. Fiecare dintre ele controla averi imense, conducea o familie numeroasă și subvenţiona unele edificii publice. Totuși, Livia a fost mai apropiată de Augustus și a trăit mai mult, în vreme ce Octavia a murit în anul 11 î.Hr.

Multe secole mai târziu, în Evul Mediu, o faimoasă poveste de dragoste avea să ateste prestigiul statornic în timp al Liviei. Pierre Abélard, renumitul teolog francez, o va seduce pe strălucita lui studentă Héloïse d'Argenteuil. Deși relaţia lor avea să îi coste pe amândoi, Héloïse nu o va regreta. Ba chiar îi va scrie pe un ton provocator lui Abélard că mai bine să fie ţiitoarea lui în loc de împărăteasa lui Augustus[63]. Héloïse a ales bine modelul de soţie privilegiată.

Strănepotul Liviei, împăratul Caligula, a numit-o pe aceasta „Ulise în stolă”[64], adică un model de șiretenie învești mântat în rochia lungă și largă de in care alcătuia portul tradiţional al femeii romane și, prin urmare, o imagine a purităţii. Ea și soţul ei, Augustus, marele strateg, acest Carl von Clausewitz în togă, alcătuiau un cuplu fără egal.

Unul dintre secretele succesului lui Augustus a fost și o anumită androginie de care a dat dovadă sau, cel puţin, aceasta este impresia pe care o lasă privirii omului modern de numeroasele statui care-l înfăţișează tânăr și fără vârstă, cu un chip delicat[65], chiar și atunci când e îmbrăcat în armură de soldat. Augustus era un bărbat adevărat, viril, cel mai îndrăgit dintre toţi cei pe care-l avuseseră vreodată femeile romane din elită. Uneori, avea faţă de ele atitudinea pe care o au unii oameni politici moderni în faţa electoratului lor. Desigur, nicio femeie romană nu avea drept de vot, dar cele din elită se

bucurau de unele averi imense și exercitau chiar și o anumită putere politică.

Livia s-a numărat printre cei mai de încredere sfetnici ai lui Augustus. L-a însoțit în călătoriile sale prin imperiu, în ciuda obiceiului din trecut al romanilor de a-și lăsa soțiile acasă atunci când călătoreau peste hotare. Și alte femei din elită au început să-și urmeze soții care se deplasau în scop de afaceri în străinătate și uneori participau chiar și la luarea unor decizii. Când avea de discutat chestiuni importante cu Livia, Augustus își făcea dinainte însemnări și le citea dintr-un caiet, „ca să nu vorbească de împrejurare mai mult sau mai puțin". În ce o privește pe Livia, ea a păstrat scrisorile de la soțul ei: le ținea într-un sanctuar și, după moartea lui, le scotea de acolo de câte ori era nevoie[66].

Tradiția literară ostilă și uneori strălucită a făcut din Livia o vrăjitoare[67]. S-a susținut că i-a otrăvit unul câte unul pe toți bărbații din spița lui Augustus, precum și pe nepotul ei și, la urmă, pe însuși Augustus, pentru ca fiul ei cu primul soț, Tiberius, să poată moșteni imperiul, iar ea să fie puterea din spatele tronului. Deși ideea oferă material pentru romane și drame TV pasionante, e un neadevăr. Femeile puternice făceau parte din cultura romană, dar, în egală măsură, și misoginismul. O femeie puternică era adesea calomniată, iar Livia, mai mult ca oricare alta.

A fost subordonată soțului ei, dar și-a creat și propriul loc în mediul public. Deși imaginea sa în conștiința Romei se situa la mare distanță după cea a lui Augustus, și-a fructificat acest loc doi la maxim posibil. Un istoric al artei o descrie drept „prima femeie din istoria Occidentului care a fost reprezentată sistematic în portrete"[68]. Livia a copiat și a popularizat un nou stil de pieptănătură, purtată mai întâi de cumnata ei, Octavia: *nodus*, o șuviță de păr rulată pe frunte. Prin contribuția ei, noul stil a depășit coafura Cleopatrei ca popularitate în lumea romană.

Livia știa negreșit să-și facă publicitate. Spre exemplu, a făcut publică o minune presupusă a fi avut loc nu cu mult timp înainte de căsătoria ei cu Octavian. Tocmai revenea pe proprietatea sa de la nord de Roma când, se spune, un vultur i-

a scăpat în poală o găină albă ce ținea în plisc o crenguță de laur. Luând întâmplarea ca pe un foarte serios semn prevestitor, Livia a decis să crească pasărea și să planteze laurul. Pasărea a avut atât de mulți pui, încât vila a ajuns să fie numită „Ad Gallinas”[69]. Laurul s-a dezvoltat minunat, iar Augustus și-a făcut obiceiul, continuat de succesorii săi, să poarte o ramură din crângul în care se afla acel laur atunci când își sărbătorea victoriile.

Livia a zugrăvit minunea în faimoasa „Grădină Pictată”, o frescă ce acoperă pereții unei încăperi subterane a vilei Ad Gallinas, cameră folosită probabil pentru a lua masa vara, pe arșiță. Este foarte posibil ca Livia, femeie puternică, să fi exagerat minunea pentru a-și spori autoritatea. Cel puțin un istoric din Antichitatea târzie, Cassius Dio, a văzut lucrurile astfel când a afirmat: „Livia avea să cuprindă în sânul ei puterea lui Octvianus Caesar și să-l domine în toate privințele”[70].

PLANURI PENTRU SUCCESIUNE

Ca orice bun cap de familie, Augustus gândea pe termen lung și făcea planuri pentru succesiune. Propria experiență ca moștenitor al lui Iulius Caesar sublinia nevoia de a reflecta la viitor. Augustus și-a croit planuri, dar i-a fost mai greu să construiască o dinastie decât să-l înfrângă pe cel mai aprig și războinic adversar al său sau pe cel mai viclean inamic politic.

Livia i-a dăruit lui Augustus un singur copil, care s-a născut mort. Avea doi fii din prima căsătorie, pe Tiberius și pe Drusus, care au devenit doi soldați excelenți. Augustus i-a folosit din plin, însă pentru succesiune avea alte planuri.

Privită ca o afacere de familie, membrii ei trebuie să-și lase deoparte aspirațiile personale pentru binele firmei. Nu e ușor, iar nevoile dinastice ale lui Augustus au lăsat multe victime pe câmpul de bătălie. Cel mai scump preț l-a plătit Iulia, singurul lui copil biologic. Era rodul divorțului, căci tatăl divorțase de

Scribonia, mama ei, chiar în ziua când ea s-a născut. Scribonia nu s-a mai recăsătorit. Iulia a crescut în casa tatălui ei și a Liviei, mama vitregă.

În pofida acestui context dificil, Iulia a crescut și a devenit inteligentă și spirituală[71]. Se bucura de simpatia tuturor celor care vedeau în ea un spirit bun și blând. Era însă vanitoasă și mândră de statutul ei unic dat de sângele lui Augustus. Din păcate pentru ea, a fost și iapa lui de prăsilă.

Augustus a măritat-o mai întâi cu tânărul și ambițiosul fiu al Octaviei, sora lui. Soțul însă a murit înainte ca perechea să aibă copii, încât Augustus a măritat-o iar, la optsprezece ani, cu cel mai apropiat sfetnic al său, cu Agrippa – punându-l pe acesta să divorțeze mai întâi de soția lui. Agrippa și Iulia au avut împreună cinci copii, trei băieți și două fete. În anul 17 î.Hr., Augustus, fericit, i-a adoptat pe cei doi băieți mai mari, nepoți de-ai săi, pe Gaius, pe atunci în vârstă de trei ani, și pe Lucius, care era încă în fașă. În scurt timp, a început să-i pregătească să-i devină succesori.

După circa un deceniu, Augustus și-a imortalizat familia pe *Ara Pacis Augustae*, „Altarul păcii augustine". Structura din marmură albă, pictată inițial în culori vii, se numără printre cele mai faimoase și frumoase monumente ale lumii antice. Consacrat în anul 9 î.Hr., altarul e sculptat în basoreliefuri magistrale prezentând scene de fertilitate și de sacrificii și scoțând totodată în evidență familia imperială într-o procesiune maiestuoasă. Prima familie a Romei era înfățișată așa cum își dorea Augustus să fie văzută: o familie de patrioți, demni și uniți, dar și un simbol viu al păcii, al prosperității și al pietății. Realitatea era însă cu totul alta.

Agrippa e înfățișat între membrii familiei, deși deja murise. Când a murit, în anul 12 î.Hr., în vârstă de cincizeci și unu de ani, Augustus i-a adus onoruri ținând discursul funerar și depunându-i cenușa în Mausoleul lui Augustus. Iulia devenise văduvă din nou.

De data aceasta, Augustus a măritat-o cu Tiberius, fiul Liviei. Dar căsnicia a eșuat. Tiberius a plecat într-un exil autoimpus pe insula Rhodos. Iulia frecventa un grup monden și și-a luat o serie de amanți, pe cât se pare nefiind primii ei

amanți. Când Augustus i-a reproșat că petrece prea mult timp printre bărbați tineri, se spune că Iulia i-ar fi răspuns să nu-și facă griji, căci în scurtă vreme va face din ei bătrâni[72]. Altă dată, întrebată cum de a reușit să aibă atâtea aventuri amoroase și totuși copiii să semene cu soțul ei, Iulia a răspuns, se zice, că lua pasageri la bord doar când corabia era plină (adică atunci când deja era însărcinată)[73].

Azi putem vedea în acest comportament al ei o reacție la presiunea imensă la care a fost supusă de tatăl său din nevoia lui de a avea un moștenitor. Pentru Augustus, purtarea Iuliei era stânjenitoare, dar cele mai rele lucruri abia de-acum urmau să se întâmple.

PĂRINTE AL PATRIEI ȘI AL IULIEI

În anul 2 î.Hr., Senatul și poporul au votat să i se acorde lui Augustus un nou titlu, cel de „părinte al patriei”[74]. Avea șaizeci de ani. Era o mare onoare, de care avuseseră parte înainte doar Iulius Caesar și, neoficial, Cicero. Acest titlu încununa proiectul lui Augustus de a plasa familia Iuliei în centrul statului roman. Era și o ironie amară, deoarece în același an Augustus a fost silit să se confrunte cu dovezile trădării Iuliei.

După ce Augustus a fost declarat „părinte al patriei”, Iulia și tinerii ei au făcut un lucru care i-a dăunat în plan politic. Diverse surse spun că se comportau în chip scandalos în public, dar ar fi o eroare să se dea crezare unor asemenea clevetiri misogine. Cert este că unul din iubiții Iuliei a fost Iullus, fiul lui Marcus Antonius cu Fulvia. Gândul că Iulia ar putea divorța de Tiberius ca să se mărite cu fiul lui Antonius amenința să-i prilejuiască fostului rival al lui Augustus o victorie de dincolo de mormânt.

Augustus a reacționat în forță, cu pumnul de oțel al unui *pater familias* și cu răceala unui suveran. I-a trimis în exil pe cei mai mulți dintre amanții Iuliei și l-a condamnat pe Iullus să-și ia singur viața. În ce o privește pe Iulia, Augustus a

divorțat-o fără menajamente în numele lui Tiberius și fără să-l consulte pe acesta, apoi a exilat-o pe o insuliță pustie din largul coastei italiene – devenită astăzi, ca o ironie a sorții, stațiune turistică[75]. Mama ei, Scribonia, fosta soție a lui Augustus, și-a urmat cu loialitate fiica în exil. Purtarea lui Augustus a fost crudă. Acum, că Iulia îi născuse fii care să-i servească drept moștenitori, se putea dispensa de ea.

După cinci ani, în anul 3 d.Hr., Augustus i-a îngăduit Iuliei să se întoarcă pe pământul Italiei, dar numai într-un oraș izolat din sudul peninsulei. Tragedia a urmat-o însă. Fiul ei, Lucius, s-a îmbolnăvit și a murit în anul 2 d.Hr., iar celălalt fiu, Gaius, a murit doi ani mai târziu, rănit în război. Moartea celor doi l-au lipsit pe Augustus de succesorii pe care plănuise să-i aibă. În ce o privește pe Iulia, ea nu a fost ștearsă oficial din memoria Romei, spre deosebire de alți căzuți în dizgrație, dar artiștii imperiului par să fi receptat mesajul privind statutul ei. I s-au dedicat numeroase statui și inscripții până la căderea ei în dizgraţie, în anul 2 î.Hr., dar după acea dată onorurile au încetat. Pentru femeile romane, tăcerea deplină era o insultă mascată, deși, înainte de sfârșitul republicii, ele aproape că nu erau remarcate ca persoane în afara căminului lor.

Augustus a întâlnit multe femei importante în viața sa, dar trei i-au fost cele mai apropiate: mama lui, Atia, care l-a crescut, Livia, soția lui, cea care l-a sprijinit și inspirat, și fiica lui, Iulia, care l-a trădat.

SFÂRȘITUL

Augustus și-a refăcut planurile. În anul 4 d.Hr. a mai adoptat doi fii. Unul era Agrippa Postumus, fiul de șaisprezece ani al lui Agrippa și al Iuliei. Augustus nu-l adoptase mai înainte, lăsând băiatul să poarte mai departe numele de familie al lui Agrippa, dar acum avea nevoie de el, astfel că Postumus a devenit un Caesar. Celălalt era fiul supraviețuitor al Liviei, Tiberius, revenit la Roma din Rhodos. Tiberius era un bărbat matur, la

patruzeci și cinci de ani, pe când Postumus avea doar șaisprezece. Ulterior s-a dovedit că Postumus nu putea fi o speranță: era puternic la trup, dar slab de minte. Augustus era de neclintit atunci când era vorba de supraviețuirea regimului său. Drept urmare, deși Postumus îi era nepot biologic, a anulat adopția și l-a trimis pe băiat, la fel ca pe mama lui, în exil. Mai rămânea Tiberius. Acesta n-avea nicio legătură de sânge cu Augustus, însă era capabil, avea experiență și putea să ducă dinastia mai departe.

Cu mulți ani înainte, când îl adoptase pe Octavian, Iulius Caesar stabilise fără să vrea un precedent și pusese bazele viitorului succes al imperiului. Romanii dădeau dovadă de o mai mare înțelegere față de adopție, comparativ cu modernitatea, și o foloseau adesea ca mod de a perpetua numele familiei. Deși preferau să adopte o rudă de sânge și un adult în locul unui copil, nu insistau în niciuna din cele două privințe. Pentru că era liber să adopte un fiu în loc să-i lase puterea unui copil de-al său biologic, împăratul avea flexibilitate în alegerea unui succesor. Urmarea a fost posibilitatea de a accede la succesiune a indiviziilor cei mai dotați.

La vremea când l-a trimis pe Postumus în exil, Augustus împlinise șaizeci și șase de ani. Începuse să-și facă planuri serioase pentru tranziția imperiului. Când l-a adoptat pe Tiberius, i-a dat și o parte din propriile puteri legale. De asemenea, l-a folosit așa cum îl folosise cândva și pe Agrippa – ca să-i comande armatele. L-a trimis să apere teritoriile cuprinse de violențe de la granițele Europei Centrale și din Balcani, unde Tiberius a petrecut cea mai mare parte a perioadei dintre anii 6 și 12 d.Hr. într-un șir de războaie și revolte aprige.

Împăratul putea să se afle doar într-un singur loc la un moment dat, însă era nevoie de el pretutindeni. A stăpâni un imperiu într-o epocă a tehnologiei și comunicațiilor primitive punea mari dificultăți practice. Ar fi fost mai sigur ca moștenitorul lui să rămână la Roma, dar Augustus nu se putea lipsi de el – Tiberius era un general cu experiență și singurul bărbat în care avea încredere. În cele din urmă, el a revenit la

Roma în anul 12 d.Hr. După celebrarea triumfului, a dobândit puterea de a guverna provinciile împreună cu Augustus. Era acum aproape egalul unui *princeps*.

În toți acești ultimi ani, Augustus și-a pus la punct arhiva personală. A lăsat un testament și instrucțiuni pentru propriile funeralii, precum și o descriere amănunțită a înfăptuirilor sale, care să fie inscripționată pe coloane de bronz, așezate, la rândul lor, în fața mausoleului său. Originalul s-a pierdut de mult, dar au fost inscripţionate în piatră copii în latină și greacă în tot imperiul, iar o versiune completă supraviețuiește la Ankara, în Turcia.

Titlul în latină din capul textului de la Ankara se potrivește de minune cu eroismul roman: *RES GESTAE DIVI AUGUSTI*, „Faptele divinului Augustus". Augustus n-avea nimic din trăsăturile unui antierou; la fel ca Iulius Caesar înaintea lui, a fost declarat zeu după moartea sa. „O copie a faptelor de arme ale divinului Augustus care a supus lumea puterii poporului roman…" sună începutul inscripției[76].

Victoria este o temă-cheie a documentului. Augustus afirmă că a fost cel care a stins flăcările războiului civil, a curățat mările de pirați și a adus pacea în provincii. Clemența e o temă corelată, el remarcând că i-a cruțat pe toți cetățenii care i-au cerut iertare.

Documentul omitea însă multe alte aspecte. Lipseau omorurile, trădările, necinstea și cruzimea, la fel și excesele curții imperiale. Augustus nu spune nicăieri că a fost cel care a desființat instituțiile libere ale Republicii Romane pe care le-a înlocuit cu despotismul îngăduitor al cezarilor. În sfârșit, în acord cu tonul masculin al consemnării unor fapte militare vitejești, Augustus n-a menționat nici măcar un singur nume de femeie, deși a făcut referire la câteva zeițe. Pe scurt, versiunea oficială a faptelor lui Augustus compusă de el e o scriere de propagandă ce deformează adevărul. Un fapt însă era clar și riguros la *Res Gestae*: era un text pentru imperiu, nu doar pentru Roma.

Augustus și-a încheiat cariera politică în afara Romei, la fel cum o și începuse, într-o misiune în numele imperiului. În anul 44 î.Hr., când a primit vestea asasinării lui Iulius Caesar, se afla

dincolo de Marea Adriatică, în dreptul ultimei stații de pe Via Appia, drumul care ducea de la Roma spre sud. Cincizeci și opt de ani mai târziu, când a murit, Augustus privea tot către răsărit. Era mult trecut de floarea vârstei ca războinic, dar continua să dea prioritate imperiului. Și-a însoțit fiul și moștenitorul, pe Tiberius, pe Via Appia spre sud, către Adriatica, pe care Tiberius plănuia să o traverseze ca să reprime cea mai recentă criză ivită într-o zonă de conflicte perpetue. De câte ori putea, o lua pe Livia cu el în orice călătorie.

Augustus a îmbinat treburile de stat cu o vacanță în locul său preferat de pe insula Capreae (azi Capri). Începuse deja să se simtă rău. La revenirea de pe insulă, a participat la o ceremonie la Napoli, apoi Augustus l-a însoțit pe Tiberius mai departe, spre sud, într-o călătorie de circa patru zile. La întoarcere, s-a simțit atât de rău, încât a trebuit să se oprească în orașul Nola, unde a poposit la vila familiei. Lui Tiberius i s-a trimis mesaj să vină în grabă; într-o versiune a relatării, a ajuns la tatăl său adoptiv la timp pentru o ultimă discuție[77].

Augustus a murit la Nola pe 19 august, anul 14 d.Hr., cu doar puțin mai mult de o lună înainte să împlinească șaptezeci și șapte de ani. Făuritorii de legende ai imperiului și-au lăsat negreșit amprenta pe detaliile făcute publice ale ultimei zile a lui Augustus.

Adevărat sau nu, se presupune că prietenii au ajuns la căpătâiul lui. I-a întrebat dacă, după părerea lor, a încheiat „comedia” vieții[78] așa cum se cuvine – adică dacă a vorbit ca un comediant la sfârșit de spectacol. Apoi a adăugat: „Dacă a mers bine, aplaudați piesa și bateți din palme”[79]. Apoi le-a cerut să plece și, după scurt timp, a sărutat-o pe Livia. Se spune că ultimele sale cuvinte ar fi fost: „Livia, trăiește amintindu-ți de căsătoria noastră; adio!”[80].

Bărbatul care reconstruise lumea ar fi trebuit s-o părăsească cu un bubuit de tunet. Dar, dacă istorisirile sunt adevărate, Augustus și-a încheiat viața în liniște, cu vorbe de duh și modestie. Cel care pusese capăt războaielor republicii, creând apoi Imperiul Roman și Pacea Romană și-a încheiat viața recunoscând cât de mult îi datora partenerei lui – iarăși,

dacă povestea e adevărată. Păstrându-și până la sfârșit sângele rece, poate că Augustus chiar și-a luat adio de la atotputernicia sa cu un gest de smerenie.

Oamenii au remarcat ca o ironie a sorții faptul că Augustus a murit exact în camera în care murise, cu mult timp în urmă, tatăl său biologic, Gaius Octavius[81]. Dar, dacă Augustus trebuie că s-a gândit la cineva la sfârșitul vieții sale, acela probabil că a fost Iulius Caesar.

Caesar și Augustus au fost ca două fețe ale monedei geniului roman. Caesar a fost zeul războiului, care și-a valorificat talentul și personalitatea în două scrieri literare clasice. Augustus a fost omul de stat machiavelic, care și-a făurit puterea cu sânge și cu un pumn de fier, pentru a construi apoi un imperiu al păcii și al bogăției ce a supraviețuit două sute de ani după moartea sa. Caesar a fost un păun, Augustus un sfinx. Caesar a căzut sub o ploaie de pumnale în Senat, Augustus a murit în propriul pat, odată cu o ultimă sărutare primită de la soția sa. Augustus și-a început drumul ca tânăr ucigaș și l-a încheiat ca părinte al patriei. Dacă Atia, mama lui, și unchiul lui, Caesar, l-au sprijinit la început, Augustus cel matur și-a datorat realizările altor doi oameni: prietenului său Agrippa și Liviei, soția sa.

Augustus a inventat conceptul de *princeps*, cel pe care-l numim împărat. Succesorii lui l-au luat drept model. A fost cuceritor, legislator, constructor și preot. Deși a exercitat o putere supremă, a înveşmântat-o cu funcții deja existente – titluri menite să inducă în eroare – invocând republica ajutat de autoritatea lui charismatică și dovedind o anumită deferență față de Senat.

Moartea lui Caesar a lăsat o Romă în plin război civil, care avea să dureze vreme de o generație. Va lăsa, oare, moartea lui Augustus în urma sa pace? Îngrijorările creșteau. În ultimii săi ani, Augustus își făcuse planuri atent elaborate pentru transferul de putere, dar cine s-ar supune unui răposat? Avea Tiberius, fiul adoptiv și succesorul său, competența necesară pentru a domni? Vor fi eliberați, oare, Agrippa Postumus sau Iulia, spre a servi ca punct de raliere al opoziției? Vor reînvia atitudinile republicane în Senat?

Negreșit că asemenea întrebări frământau multe minți, mai ales pe a Liviei, cel mai iscusit comisionar politic al Romei. În public, văduva s-a consacrat doliului. După incinerarea lui Augustus, la Roma, spre exemplu, a rămas în acel loc timp de cinci zile, având o gardă de onoare alcătuită din cei mai distinși cavaleri. Apoi a dat ordin să fie strânsă cenuşa şi aşezată în criptă.

Dar în particular, de îndată ce și-a început anul de doliu după răposatul ei soț, cu siguranță că Livia a manevrat neobosită din culise[82]. Noi stratageme, discursuri și vărsări de sânge urmau să netezească drumul pentru viitorul conducător al Romei, fiul ei.

Tiberius șezând, statuie din marmură (Musei Vaticani, Roma)

2
TIBERIUS

TIRANUL

La 17 septembrie 14 d.Hr., Tiberius Iulius Caesar, fiul adoptiv și moștenitorul lui Augustus, s-a ridicat și a luat cuvântul în fața Senatului roman. Tatăl lui adoptiv murise cu o lună înainte. După funeraliile publice emoționante, Senatul a votat ceea ce romanii numeau „consacrare” – au votat ca Augustus să fie declarat zeu. A gestiona moștenirea lui Augustus în ceruri a fost o sarcină ușoară. Pe pământ, situația era mai dificilă.

Noi îl numim împărat, dar pentru contemporanii săi Augustus a fost *princeps*, „primul cetățean”, poziție imprecisă și labilă. Nu exista nicio garanție că sistemul creat de el nu se va prăbuși după moartea sa. Roma nu avea o constituție scrisă. Unii senatori visau la revenirea vremurilor apuse, de dinainte de Iulius Caesar, care pentru ei au fost o epocă de glorie și putere, în timp ce alții voiau să-l înlocuiască pe Tiberius din poziția de conducător.

Totuși, cei mai mulți senatori voiau să-i ceară lui Tiberius să preia puterea lui Augustus în deplinătatea ei. Teama lor era să nu pară prea slugarnici. Tiberius voia să accepte, dar fără să pară nerăbdător. Nici nu era prea greu pentru el. În pofida ambițiilor pe care Livia, mama lui, le nutrea pentru dânsul, Tiberius nu aspira la puterea politică supremă.

Tiberius era militar de carieră și poate că și-ar fi dorit o misiune mai ușoară și atmosfera de franchețe și simplitate a taberei. Poate că și-a amintit o întâmplare survenită cu circa

zece ani în urmă pe frontul de la nord de Roma, când a revenit pe câmpul de luptă la ordinul lui Augustus, după o îndelungată absență. Potrivit unei surse, foștii săi soldați au fost în culmea fericirii să-l aibă din nou printre ei. Unii, spune sursa, aveau lacrimi în ochi văzându-l pe Tiberius, iar alții voiau să-l atingă. Își aminteau cum luptaseră sub comanda lui în diverse campanii și teatre de război. Spuneau lucruri precum: „Ești cu adevărat tu, comandante, cel pe care-l vedem?" și „Te-am primit iar, teafăr, printre noi?"[1].

Poate că Tiberius își dorea o carieră pur militară, însă acum avea în față cea mai dificilă sarcină politică din lume și trebuia să meargă pe urmele unui zeu. Poate că Tiberius n-o voia, dar imperiul era datoria lui, iar el îi era devotat până la extrem. Ca urmare, s-a ridicat în picioare și le-a vorbit senatorilor[2].

Le-a spus că misiunea lui Augustus a fost prea vastă ca s-o poată îndeplini altcineva de unul singur și că ar trebui să fie împărțită în trei: Roma și Italia, legiunile și provinciile. Desigur, nu vorbea serios, dar un senator din cale-afară de zelos n-a înțeles acest lucru. A spus că ideea este bună și l-a întrebat pe Tiberius pe care din cele trei părți preferă s-o aleagă. Tiberius, părând netulburat, chiar dacă poate profund surprins în sinea lui, a replicat cu eleganță. Se pricepea să ascundă, la nevoie, ce simțea[3]. A spus că unul și același om nu poate și să împartă, și să aleagă. Senatorul a dat înapoi, dar era deja prea târziu. Tiberius a ținut minte ofensa senatorului acela și a răzbunat-o peste ani trimițându-l la închisoare unde a murit prin inaniție[4]. Între timp, majoritatea senatorilor i-au cerut lui Tiberius să preia întreaga putere.

În cele din urmă, dar şi după câteva ezitări, Tiberius a acceptat. Dar și-a lăsat o portiță de scăpare, promițând să rămână în funcție „până ce voi ajunge la timpul când vi se va putea părea drept să acordați oarecare repaus bătrâneții mele"[5]. Dat fiind că avea deja cincizeci și cinci de ani, știa că bătrânețea nu era departe. Un alt motiv de șovăială a fost faptul că Tiberius cunoștea primejdiile ce-i vor însoți funcția. Sau, cel puțin, o descria adesea drept „a ține lupul de urechi"[6]. Chiar și așa, oricâte rezerve ar fi avut, Tiberius a preluat puterea și a dus mai departe guvernarea Romei în aproximativ

aceeași formă în care o lăsase Augustus. Faptul în sine a fost o realizare cu adevărat majoră.

Rolul lui Tiberius nu era deloc ușor. Trebuia nu doar să gestioneze așteptările generate de marele său predecesor, ci să o facă știind foarte bine că nu el a fost prima alegere a lui Augustus pentru succesiune. Mai mult, Augustus îi lăsase o sarcină aproape imposibil de îndeplinit. Tiberius i-a urmat lui Augustus la fel cum John Adams i-a urmat lui George Washington sau Tim Cook lui Steve Jobs. În toate cele trei cazuri, cel de-al doilea bărbat a fost mai curând eficient decât un om îndrăgit sau charismatic.

Cuceritor și pacificator, împăratul era în egală măsură constructor și demolator, binefăcător și judecător, capul familiei lui și părinte al patriei, tribun al poporului și cel dintâi om din Senat, cel mai autoritar dintre romani și apărătorul provinciilor, administrator și conducător dotat cu charismă, om de spectacol și simbol al severității, sacerdot și comandant, sacrosanct în Roma și rege în răsărit, dacă nu chiar zeu. Fiecare împărat trebuia să ajungă la o bună înțelegere cu elitele care contau: cu armata, Senatul, curtea imperială și notabilitățile din provincii. Plebeii din Roma contau și ei, dar puterea lor era cu mult mai mică decât fusese pe timpul republicii. Augustus reușise să fie un astfel de împărat, dar numai după un război civil și un proces de tatonare în plan politic, precum și datorită îndelungatei sale domnii. Nici chiar un politician versat ca el n-a socotit însă că misiunea ar fi ușoară.

Succesorii luii Augustus au întâmpinat dificultăți în a păstra un echilibru între diversele cerințe contradictorii la care era supus împăratul. Și niciunul dintre ei n-a mai avut o domnie la fel de lungă ca a lui Augustus, care a deținut o putere fără egal în lumea romană vreme de patruzeci și cinci de ani.

Augustus a adorat combinația de forță și viclenie cu care a cârmuit. Tiberius a fost un administrator și un om pragmatic care acorda fiecărui lucru importanța cuvenită și făcea ca ansamblul să funcționeze – chiar și cu prețul unor represiuni în țară sau al unor restrângeri teritoriale.

Augustus s-a identificat cu sfinxul, Tiberius a fost un

adevărat om misterios. Personalitatea lui precaută i-a încurcat pe contemporani și uneori îi aduce la disperare pe istoricii de azi. Dar a avut o domnie cu adevărat importantă și s-a dovedit a fi un conducător înnoitor. A cimentat monarhia lui Augustus, nu și politica lui externă. După secole de expansiune, Tiberius a apăsat pe frână. Niciun alt împărat pe vreme de pace n-a lovit mai rău în vechea nobilime romană cum a făcut-o el. Bărbatul care a pornit la drum ca prieten al senatorilor a sfârșit prin a fi un tiran în ochii lor.

ÎNCEPUTURI

Tiberius s-a născut la Roma în ziua de 16 noiembrie a anului 42 î.Hr., ca fiu al lui Tiberius Claudius Nero și al Liviei Drusilla. Părinții i-au transmis ereditar atașamentul lor față de Republica Romană. Dar republica Senatului și a poporului roman era pe moarte, zdrobită de armatele de neînvins ale lui Octavian și Antonius. În 42 î.Hr., nimeni nu putea să întrezărească rolul-cheie pe care îl va juca Octavian, cel numit mai târziu Augustus, în viața lui Tiberius. Cei doi bărbați aveau obârșii diferite.

Augustus aparținea doar pe jumătate nobilimii romane. Spre deosebire de el, Tiberius avea sângele albastru. Ambii săi părinți se trăgeau din străvechea casă patriciană claudiană, familie care deținuse cele mai înalte funcții la Roma secole de-a rândul, încă de la începuturile republicii, și care a construit Via Appia, cel dintâi mare drum roman. Claudienii aveau simțul datoriei, dar și sentimentul că lor li se cuvin multe şi înclinația spre aroganță.

Într-un moment sau altul, atât tatăl, cât și bunicul lui Tiberius au luptat contra lui Octavian. Susținător neclintit al republicii, bunicul lui Tiberius s-a sinucis după ce făcuse parte din tabăra învinsă la Filippi. Tatăl lui Tiberius avea principii mai flexibile. La început, l-a slujit pe Caesar în războiul civil, dar ulterior a ajuns să nu-i mai poată suporta stilul monarhic.

După asasinarea lui Caesar, a votat în favoarea propunerii ca Senatul să aducă onoruri ucigașilor, ceea ce Senatul a refuzat. Apoi, după ce s-a luptat cu Octavian, a fugit din Italia și, mai târziu, din Sicilia, refugiindu-se în Grecia. La acea vreme, Tiberius abia învăța să meargă. Și el, și Livia, mama lui, au trebuit să fugă, dar ulterior ambii au revenit în Italia, unde Livia s-a căsătorit cu Octavian.

Octavian se număra printre cei mai puternici bărbați din lume. Deși tatăl lui Tiberius a protestat când Octavian i-a furat soția, n-a putut face nimic ca să-l oprească. Astfel că atunci când Octavian și Livia s-au căsătorit, în ianuarie 38 î.Hr., tatăl lui Tiberius a fost prezent la cununie și i-a oferit-o mirelui pe Livia „întocmai ca un părinte”[7]. La acea vreme, Livia era însărcinată și, după puțin timp, l-a născut pe Drusus, fratele mai mic al lui Tiberius. Cei doi băieți au fost crescuți de tatăl lor în următorii cinci ani. Neîndoielnic, el i-a inițiat în tradițiile semețe ale claudienilor. Aceștia erau susținătorii nobilimii, căci pentru ei, poporul roman se afla undeva departe, pe un loc secund. Când a murit, în 33 î.Hr., tatăl lui Tiberius l-a numit pe Octavian tutorele celor doi băieți și ambii au fost crescuți pe mai departe de Octavian și Livia. Deși avea doar nouă ani, Tiberius a rostit elogiul la înmormântarea tatălui său – scris, probabil, de altcineva.

Tiberius și Drusus au crescut în casa tatălui lor vitreg, sub același acoperiș cu Iulia, sora lor vitregă și fiica lui Augustus cu o soție anterioară. Augustus i-a educat pe tustrei copiii așa încât să joace un rol în regimul său, însă locul de onoare i l-a dat Iuliei și copiilor ei, ca rude de-ale lui de sânge. Pe de altă parte, Livia, mereu implicată în jocurile puterii, avea așteptări mari pentru cei doi fii ai ei.

O femeie romană care urmărea să aibă putere politică n-avea altă cale de ales decât să acționeze prin intermediul unui bărbat. Soții puteau fi influențați, la fel și iubiții, tații sau frații, dar cea mai puternică legătură emoțională între sexe în Roma era cea dintre mamă și fiu. Livia s-a comportat în consecință. Avea doi fii și le-a promovat interesele cu asiduitate și răbdare. Ea însăși era dârză și intransigentă și și-a crescut băieții ca să devină bărbați duri, ceea ce le-a slujit în împrejurări

potrivnice, dar nu i-a ajutat deloc ca să se facă şi iubiți.

Tiberius și Drusus au fost apropiați toată viața. Iulia și Tiberius au avut însă o relație mai complicată. El era îndatoritor, iar ea nestăpânită; el avea o relație incomodă cu Augustus, pe când ea, la început, era fetița tatii. Crescuți ca frați vitregi, la vârsta adultă s-au trezit pe neașteptate că trebuie să-și reconstruiască relația dintre ei plecând de la zero.

Și Iulia, și Livia au avut un impact puternic asupra vieții lui Tiberius. La fel urma să se întâmple și cu alte trei femei înrudite cu Augustus prin sânge sau prin alianță. Tiberius, care se simțea mai în largul lui în tovărășia bărbaților și era vlăstarul unei familii nobile și orgolioase, a descoperit că, în mare măsură, cariera sa depindea de femeile din familia tatălui vitreg. Ca bărbat care credea că femeilor n-ar trebui să li se permită să urce prea sus și nu putea să se împace cu situația, „considera înălțarea unei femei ca o micșorare a autorității lui”[8], scrie istoricul roman Tacitus.

Crescut ca să devină soldat și om de stat, Tiberius studiase totodată literatura clasică greacă și latină. Era un orator talentat, poet și fin cunoscător al vinurilor. Cunoștea legislația romană. Îl interesa filosofia și era pasionat de astrologie. Pe scurt, Tiberius era un militar, dar cu o bună educație.

Se spune că era înalt și puternic. Atât monedele cu chipul lui, cât și sursele ne înfățișează un bărbat arătos, dar se spune că era atât de rigid și de sever, încât părea dezagreabil sau de-a dreptul arogant[9]. Se spune că, pe patul de moarte, Augustus a remarcat mucalit că Tiberius va zdrobi Roma între maxilarele lui tari și încăpățânate[10].

Poate că-n spatele durității lui existau unele cicatrice psihice. Anii de început trăiți ca refugiat, o familie dezbinată, schimbarea căminului, pierderea tatălui, un tată vitreg care-i socotea pe alți tineri mai promițători ca el și o mamă dominatoare[11] – Tiberius a trecut prin multe suferințe în copilărie. A avut reputația de a fi nesincer toată viața, dar poate că a fost așa din nevoia de a-și ascunde adevăratele lui simțăminte pentru a supraviețui.

ASCENSIUNEA SPRE PUTERE

Tiberius a parcurs un drum lung și glorios, însă amar spre putere. Practic, din momentul când a îmbrăcat toga bărbăției, la cincisprezece ani, în 27 î.Hr., a devenit activ în treburile publice. După ce a îndeplinit primele funcții militare și politice, s-a căsătorit. A luat-o de soție pe Vipsania, fiica lui Agrippa, mâna dreaptă și ginerele lui Augustus. Vipsania a fost a treia femeie importantă din viața lui Tiberius aflată în proximitatea conducătorului. Nu provenea dintr-o familie veche și nobilă, dar Tiberius o iubea și cei doi s-au bucurat de o căsnicie fericită, împreună cu fiul lor, Drusus cel Tânăr. Asta, doar atunci când Tiberius era acasă.

După ce a fost pretor în anul 16 î.Hr., Tiberius a petrecut următorul deceniu doar în campaniile militare din nordul Italiei, încercând să ducă granițele Romei până la Dunăre și Elba. A luptat în zonele întunecoase, reci, sărace și lipsite de strălucire ale imperiului, teritoriile din Antichitate echivalente cu Elveția, Germania, Austria, Serbia și Ungaria de azi. Între anii 12 și 9 î.Hr., Tiberius a condus luptele aprige care au dus la cucerirea Panoniei, regiune aflată la sud și vest de Dunăre. S-a dovedit a fi un comandant iubit, mare băutor și cu aversiune față de riscuri, dar, în același timp, un om care a lărgit puțin câte puțin granițele Romei. În acest timp, fratele său, Drusus, a condus oștirile romane în Germania, până la fluviul Elba.

Apoi viața personală a lui Tiberius s-a întors pe dos. Când Agrippa a murit, în anul 12 î.Hr., Augustus a avut nevoie de altcineva care să îndeplinească rolul de administrator și să apere interesele tinerilor prinți Gaius și Lucius Caesar, cei doi fii adoptivi ai săi. A apelat la un bărbat matur și responsabil, la Tiberius. Probabil că Livia a încurajat decizia lui Augustus și cu siguranță că s-a bucurat. Nu era tipul de femeie care să lase sentimentele să fie o piedică în calea unei schimbări în bine a carierei cuiva. Augustus l-a silit pe Tiberius să pună capăt căsniciei sale fericite, să divorțeze de Vipsania și să se însoare cu Iulia, sora lui vitregă.

La început, Tiberius s-a înțeles bine cu Iulia. Deși a iubit-o

pe prima lui soție, căsătoria cu Iulia a reprezentat o avansare în cadrul familiei imperiale. Iulia era atrăgătoare, spirituală și utilă și, negreșit, o cunoștea îndeaproape. A mers cu Tiberius în nordul Italiei, ca să fie cât mai aproape de el, pe când lupta în Alpi, și acolo i-a născut un fiu.

Numai că băiatul a murit, iar interesele lor au devenit divergente. Iulia voia să sprijine carierele fiilor ei cu Agrippa, în timp ce Tiberius avea propria carieră și propriul fiu, pe Drusus cel Tânăr. Tiberius se considera apărătorul nobililor, pe când Iulia avea neîndoielnic tendințe populiste. Mai important, Tiberius desconsidera femeile implicate în politică, în vreme ce Iulia n-avea nicio intenție să rămână casnică. În plus, Tiberius încă îi mai ducea dorul Vipsaniei. Povestea spune că odată, când a văzut-o întâmplător pe străzile Romei, a fost atât de trist încât s-au luat măsuri ca să nu li se mai întretaie drumurile niciodată[12].

Când Drusus, fratele lui, a fost grav rănit în Germania, în anul 9 î.Hr., ca urmare a unui accident de călărie, Tiberius a întreprins o călătorie lungă și grea din Panonia ca să-l vadă. A ajuns chiar înainte ca Drusus să moară. Tiberius a însoțit trupul neînsuflețit al fratelui său până la Roma – un drum parcurs numai pe jos. Poate că gestul a fost o reafirmare a politicii de încurajare a valorilor familiare duse de Augustus, dar poate că a exprimat și durerea sinceră a lui Tiberius pricinuită de pierderea ultimei legături cu propriul său tată. Drusus a primit postum numele de Germanicus – cuceritorul Germaniei –, un nume care s-a transmis și urmașilor săi.

În anul 6 î.Hr., Augustus a decis să-l trimită pe Tiberius într-o nouă misiune în est. Însă Tiberius l-a surprins anunțându-l că plănuiește să se retragă în Rhodos, o frumoasă insulă grecească, departe de centrul puterii. I-a zis că se simte extenuat, că are nevoie de odihnă și că nu vrea să stea în calea nepoților lui Augustus – fiii Iuliei –, Gaius și Lucius, băiețandri care se apropiau de majorat și care primeau pregătirea necesară spre a fi succesorii lui Augustus[13]. Alții au spus că Tiberius voia să plece de lângă Iulia, dar antipatia lui față de ea depășea planul personal. Foarte posibil este și că Tiberius se temea că, în cele din urmă, Gaius și Lucius vor cere să fie

executat. Într-adevăr, n-a trecut mult și Gaius și-a dat în vileag ostilitatea lui față de Tiberius, și e posibil ca Tiberius să se fi așteptat deja la așa ceva. Bârfele au adăugat încă un motiv pentru retragerea lui Tiberius în Rhodos: voia, pasămite, să se dedea acolo unei vieți sexuale de care la Roma nu putea avea parte, ca și cum Rhodosul ar fi fost un Las Vegas antic.

Tiberius s-a simțit bine pe Rhodos, bucurându-se de peisajul minunat al insulei, de tovărășia unui învățat și astrolog grec pe care l-a cunoscut acolo și, poate, de unele plăceri ilicite. În cele din urmă, a vrut să revină la Roma, însă Augustus l-a silit să aștepte până în anul 2 d.Hr., când Tiberius s-a reinstalat, fără prea multă zarvă, în oraș. L-a adus cu el și pe învățatul astrolog, făcându-l cetățean roman.

REVENIREA LA ROMA

Când a plecat spre Rhodos, în anul 6 î.Hr., viitorul lui Tiberius părea sumbru. Zece ani mai târziu, era numit succesorul lui Augustus. Cum s-a întâmplat? Iulia se săturase să mai aștepte să acceadă la putere. A comis adultere în serie și a complotat contra tatălui ei, dar a fost prinsă. În anul 2 î.Hr. o așteptau dizgrația și exilul, iar Augustus i-a cerut lui Tiberius să divorțeze de ea. Fiii ei, Gaius și Lucius, au rămas în grațiile lui Augustus, dar în anul 4 d.Hr. erau morți amândoi. Ca de obicei, bârfele au dat vina pe Livia, susținând că ea fusese cea care a pus să fie otrăviți pentru ca Tiberius să revină la putere. Însă și unul, și celălalt au murit în misiuni peste hotare, departe de centrul de putere din Roma al Liviei: pe unul l-a răpus o boală, pe celălalt, urmările unei răni căpătate în război. În Antichitate, condițiile erau adesea precare și riscante, așa încât nu putem decât să ne mirăm că Augustus a fost dispus să le rișteviața în străinătate. Iar pe Livia probabil că n-a făcut-o nefericită moartea celor care erau o piedică în calea ascensiunii fiului ei.

Augustus a rezolvat criza succesiunii înfiindu-l pe Tiberius.

El nu fusese nici prima opțiune a sa, nici a doua și nici măcar a treia, dar împăratul era realist. În plus, după cum vom vedea, a turnat și puțin venin în darul său.

În ciuda neînțelegerilor pe care le-au avut în trecut, Tiberius era cel mai încercat și mai priceput general roman. Augustus i-a acordat și putere de tribun, odată cu autoritatea supremă (*imperium maius*). A afirmat că-l adoptă pe Tiberius spre binele republicii, comentariu menit negreșit să întărească poziția acestuia și nu să-l insulte. Deși Augustus l-a adoptat și pe cel mai mic nepot al său, pe Agrippa Postumus, băiatul avea doar șaisprezece ani. Nu era un pericol pentru Tiberius, un om de stat important ajuns la vârstă de patruzeci și șase de ani. Iar Augustus nu mai avea alți nepoți.

Curând după aceea, Augustus l-a trimis pe Tiberius din nou pe frontul de nord. O sursă favorabilă lui Tiberius îl elogiază drept un general înțelept, prudent, autoritar și moderat, atent cu viața soldaților săi[14]. Neîndoielnic, Tiberius a avut succes. Mai întâi a purtat o campanie în Germania, unde a repetat marea realizare a fratelui său și a ajuns la Elba cu diviziile romane. Apoi, în anul 6 d.Hr., s-a întors în grabă în Panonia, unde izbucnise o revoltă majoră, ce includea de astă dată și Dalmația, regiunea învecinată (aproximativ, zona de coastă a Croației).

După trei ani de lupte grele, Tiberius a înăbușit una dintre cele mai ample revolte cu care se confruntase Roma. S-a dovedit a fi un practician cu sânge rece a ceea ce s-ar numi azi o contra-insurgență. A fost o campanie de pacificare pe care romanii au câștigat-o prin blocarea aprovizionării adversarului cu alimente și alte bunuri, dar și prin bătălii.

Apoi, în anul 9 d.Hr., a avut loc catastrofa generalului Varus din Germania, cu pierderea a trei legiuni romane. În următorii doi ani, Augustus l-a trimis pe Tiberius iarăși în Germania, unde s-a implicat într-o muncă lentă, stăruitoare și lipsită de glorie, pentru a reorganiza legiunile supraviețuitoare și a-i pedepsi pe dușmanii Romei de pe Rin.

Revenit la Roma în anul 12 d.Hr., Tiberius a fost întâmpinat triumfal, printr-o celebrare publică de mult amânată, pentru recucerirea Panoniei. Puterile i-au fost lărgite, fiind acum egale

cu ale lui Augustus. O monedă din anul 13 d.Hr. poartă chipul lui Augustus pe față și pe al lui Tiberius pe revers[15], ca și cum lumea romană s-ar fi pregătit pentru inevitabilul transfer al puterii.

SUCCESIUNEA

În unele privințe, Augustus a luat măsuri pentru cea mai lină și mai pașnică tranziție. La moartea lui, Tiberius a avut norocul să se afle la căpătâiul lui sau, cel puțin, să-și facă apariția suficient de repede ca să poată susține ulterior c-a fost acolo. Probabil că Augustus însuși a dat cu sânge rece ordinul ca Agrippa Postumus să fie executat imediat după moartea sa, pentru a înlătura orice posibil rival al noului cârmuitor. În definitiv, Augustus instituise anterior principiul „prea mulți cezari nu sunt un lucru bun”[16].

În alte privințe însă, Augustus l-a legat pe Tiberius de mâini. Livia avea acum șaptezeci de ani, dar încă era în putere. Augustus i-a lăsat câteva instrumente de mare forță. I-a consolidat poziția adoptând-o prin testament – ca fiică a sa! –, act prin care a devenit o membră a familiei iuliene. După moartea lui, Senatul a aprobat adopția. Din câte știm, nimeni n-a întrebat dacă Livia devenise și sora adoptivă a fiului ei, Tiberius, înfiat și el de Augustus.

La fel de important, în testamentul său, Augustus îşi numea soţia „Iulia Augusta”. Era o distincție fără precedent și nimeni nu știa precis ce înseamnă. Livia, Tiberius și Senatul trebuiau să clarifice acel titlu. Totuși, era limpede că Augustus intenționase ca soția lui să-și păstreze autoritatea. Prestigiosul titlu „Iulia Augusta” o plasa în prima familie a Romei, la doar două litere distanță („a” în loc de „us”) față de poziția supremă în stat. Era, practic, o cale de perpetuare a puterii lui Augustus dincolo de mormânt, dar și de a-l ține pe Tiberius în frâu.

Dar autoritatea Liviei nu se mărginea la doar atât Avea să fie și cea dintâi preoteasă a cultului lui Augustus divinul. Nu

era puțin lucru, căci nicio femeie nu deținea o funcție importantă preoțească în Roma, cu excepția fecioarelor vestale. Noua funcție i-a adus Liviei și dreptul de a avea o gardă de corp ori de câte ori își îndeplinea noile îndatoriri religioase, fiind, totodată, un alt semn al importanței sale. Au urmat numeroase alte onoruri, de la un loc alături de fecioarele vestale la teatru, până la a da numele ei mai multor orașe. O provincie din răsărit a înălțat un templu în cinstea lui Tiberius, a Liviei și a Senatului. Sculpturile și inscripțiile au început să facă legătura între Livia și Ceres, zeița fertilității și a abundenței, idee la care se făcea doar aluzie în vremea lui Augustus.

Livia se număra printre cele mai bogate persoane din imperiu și, spre deosebire de multe femei romane, a avut un control deplin asupra averii ei. Augustus i-a lăsat Liviei prin testament o treime din averea lui, celelalte două lăsându-i-le lui Tiberius. Livia stăpânea pământ în Italia și în mai multe provincii din est și vest. Ca femeie, nu putea fi senatoare, dar primea senatori la reședința ei, unde erau serviți de un personal imens. În total, Livia avea peste o mie de servitori.

Uneori, timpul petrecut împreună cu Livia putea să dea roade ulterior. În rândurile personalului ei s-a aflat un bărbat care avea să ajungă comandantul Gărzii Pretoriene în timpul domniei unui alt împărat. Printre favoriții de la curtea ei s-a aflat chiar cineva care avea să devină ulterior primul împărat roman din afara cercului dinastic: primul care nu descindea nici din Augustus, nici din Livia.

Livia a slujit drept punte de legătură între domnia soțului și cea a fiului ei. De bună seamă că Tiberius a apreciat continuitatea în aceeași măsură în care i-a și displăcut. Deși i-a permis mamei sale să acumuleze onoruri și să exercite unele puteri, a impus și niște limite. De exemplu, la începuturile domniei lui, când Senatul a vrut să-i confere Liviei titlul fără precedent de „mamă a patriei”, Tiberius s-a opus. S-a opus și altor propuneri ale senatorilor, cum ar fi să i se spună oficial „fiul Iuliei” ori să schimbe numele lunii octombrie în Livius. Tiberius a preferat titlul „fiu de zeu”, pe care îl deținea în virtutea divinizării lui Augustus.

Ca să-l înțelegem pe Tiberius, trebuie s-o înțelegem pe Livia. Nicio altă femeie romană nu a mai ajuns vreodată la nivelul ei de bogăție și cinstire. Era nu doar veriga vie de legătură cu întemeietorul dinastiei, ci și prima doamnă, *de facto*, din moment ce Tiberius era divorțat și nu avea amantă. Totodată, era cea mai versată veterană din lumea politicii romane. Și-i amintea zilnic vanitosului Tiberius, prin simpla ei prezență, că era o persoană aflată dincolo de granițele a ceea ce el considera a fi rolul cuvenit unei femei. Ne putem lesne imagina că, dacă l-ar fi numit cineva vreodată „fiul Augustei", s-ar fi crispat, și totuși, ori de câte ori s-a confruntat cu o problemă politică încurcată, e foarte posibil să-i fi cerut sfatul Liviei.

Din când în când, Livia își folosea autoritatea în viața publică a Romei – la promovarea unui prieten, la acordarea unor privilegii pentru vreun apropiat, pentru consacrarea unor statui în numele ei și al lui Tiberius sau pentru invitarea unor senatori la un banchet dat la reședința ei. În general, Tiberius accepta asemenea intervenții, ba chiar acționa din culise ca să alcătuiască un front comun. Așa au stat lucrurile mai cu seamă în prima parte a domniei lui, dar, treptat, a început să-și piardă răbdarea față de mama sa.

A existat și o persoană cu care Tiberius nu s-a consultat: fosta lui soție, Iulia. Augustus îi comutase exilul de pe insula din largul coastelor Italiei în Regium, un oraș din sud, unde Iulia trăia, practic, în stare de arest la domiciliu. La șase luni după ce Tiberius a devenit împărat, în anul 14 d.Hr., Iulia a murit de malnutriție. S-a spus că a capitulat și a făcut greva foamei[17], poate de jale după executarea fiului ei, Agrippa Postumus, sau poate din disperare la gândul că fostul ei soț se afla acum la putere.

Când a devenit *princeps*, Tiberius era un bărbat matur. În anumite privințe, se număra printre cei mai bine pregătiți împărați din câți va avea Roma vreodată, fără a fi însă nici pe departe cel mai tânăr. La cincizeci și cinci de ani, Tiberius nu mai conducea armate și nici nu mai călătorea peste hotare. În această privință, a urmat exemplul lui Augustus care, la aceeași vârstă, începuse și el să dea dovadă de o oarecare

inerție. Acesta a fost și motivul pentru care Tiberius a fost criticat pentru presupusa lui lipsă de curaj și spirit întreprinzător.

TIBERIUS ȘI SENATUL

Tiberius a fost esențialmente un oligarh. Spre deosebire de Augustus, care s-a bucurat de popularitate în rândul cetățenilor de rând ai Romei, Tiberius era distant și rezervat. Avea prea puțin timp pentru finanțarea unor lucrări publice și încă și mai puțin timp pentru a participa ca spectator la jocurile sportive.

Deși n-a cunoscut direct fosta republică, a moștenit de la familia lui de origine stima față de Senat și, în primii ani, a manifestat respect. Participa cu regularitate la ședințele Senatului. Respecta libertatea de exprimare a senatorilor[18], asculta politicos și încerca să fie modest când își susținea propria opinie. Respingea titluri precum „stăpân" sau „părinte al patriei", spunând adesea: „Sunt stăpân de sclavi, *imperator* al soldaților, dar *princeps* al celorlalți cetățeni"[19]. Odată a afirmat în Senat că se consideră slujitorul acestui for, un slujitor care îi privește pe senatori ca pe niște stăpâni buni, drepți și indulgenți[20].

Dar puțini l-au crezut. Ca să pretinzi că ești *princeps*, primul cetățean, când, de fapt, ești monarh, cum a fost cazul lui Augustus, trebuie să fii un magician în materie de politică. Augustus a acordat atenție Senatului și i-a măgulit pe senatori în timp ce, în realitate, i-a manipulat.

Tiberius nu era nicidecum un magician. Le-a dat senatorilor libertate și s-a așteptat să primească în schimb cooperarea lor. În loc de așa ceva, rezultatul a fost un amestec de servilism și conspirație. Celor mai mulți senatori le lipsea curajul de a vorbi deschis în prezența lui. Când, la începutul domniei, Tiberius a promis Senatului că va împărți puterea cu acest for, un senator a replicat: „corpul politic este un singur organism și

nu are de dat socoteală decât unui singur om”[21], adică unui *princeps*. Tiberius disprețuia atitudinile de acest fel. Se spune că odată a plecat de la o ședință a Senatului bombănind în greacă: „Bărbați făcuți să fie sclavi!”[22].

Nici personalitatea împăratului nu îl ajuta. Lui Tiberius îi lipseau afabilitatea și grija pe care ar fi trebuit să le arate un nobil roman prietenilor săi[23]. Iulius Caesar, spre exemplu, putea fi descris drept „degajat” în relațiile cu prietenii săi. Tiberius putea fi descris drept „degajat” doar în ce privește fluența cu care vorbea greaca[24].

Era nesincer, adesea crud și schimbător când evalua caracterul oamenilor, uneori periculos de schimbător. Era auster până la prost gust; spre exemplu, a participat la ședințe ale Senatului în loc să-și viziteze fiul muribund sau să-l plângă după moarte. Disprețuia atât de mult onorurile, încât trezea neliniște, oamenii neștiind cum să se poarte cu el.

Avea însă și numeroase virtuți. Tiberius era realist, prudent, moderat, sobru și cumpătat. Era suficient de modest ca să respingă o cerere pentru ridicarea unui templu închinat lui și mamei sale, afirmând că adevăratele lui temple se vor afla în inima oamenilor[25]. A ținut, e drept, să construiască pe Colina Palatină o reședință mai măreață decât avusese Augustus. Chiar și așa, Tiberius a fost îndeajuns de econom ca să lase, la moartea sa, un excedent în vistierie.

După ce a divorțat de Iulia, Tiberius nu s-a mai recăsătorit și nici nu se știe să fi avut vreo amantă pe termen lung. Ne putem imagina un bărbat singuratic, un „cetățean Kane” al împăraților romani. Totuși, nu era un om simplu. Un istoric de mai târziu a exprimat bine acest lucru: „Tiberius [a fost] om înzestrat cu multe calități dar și cu multe defecte, pe care le-a manifestat aparte, ca și când ar fi fost unice”[26].

După șase ani de domnie relativ liniștiți, Tiberius a îngăduit ca dușmanii lui să fie judecați pentru infracțiunea de *maiestas*, adică diminuarea măreției poporului roman, a împăratului sau a familiei acestuia. Era o acuzație imprecisă și periculoasă, care aproape că garanta tratamentul abuziv. Senatorii se acuzau reciproc de trădare. Acest lucru se întâmplase arareori pe timpul lui Augustus, care ţinea Senatul sub observaţie, însă

Tiberius i-a lăsat pe senatori să se întoarcă unul împotriva altuia.

Deși procesele aveau loc în Senat, locul nu-i încânta deloc pe inculpați. Spre deosebire de o sală obișnuită de judecată, Senatul avea prea puține reguli care să-l protejeze pe acuzat. În final, zeci de senatori au căzut victime acestor procese și și-au pierdut viața. Rezultatul a îngrădit libertățile sutelor de senatori care au scăpat cu bine. Cei mai mulți l-au considerat pe Tiberius necinstit și crud[27].

Dacă s-a comportat tiranic, Tiberius a fost negreșit provocat, deși acest lucru nu-i poate justifica reacția. În rândurile nobilimii, dincolo de aparențe, se manifesta o ostilitate surdă, dar permanentă. Din când în când, ieșea la iveală sub forme obscure. De pildă, la sfârșitul anului 22 d.Hr., o văduvă nobilă în vârstă și-a dat în vileag adevărata ei părere despre Tiberius atunci când, înainte să moară, l-a omis din testamentul ei – gest pe care puțini din clasa nobilimii au îndrăznit să-l imite[28]. Tiberius a trecut cu vederea afrontul, dar a refuzat să permită familiei decedatei să expună măștile de ceară ale răposatului ei soț și răposatului ei frate vitreg printre înaintașii importanți reprezentați în procesiunea funerară. Femeia fusese văduva lui Cassius și sora vitregă a lui Brutus, doi dintre conducătorii conspirației care l-au asasinat pe Iulius Caesar, bunicul adoptiv al lui Tiberius, în 15 martie 44 î.Hr. Unele răni continuau să supureze chiar și după șaizeci și șase de ani.

CASA LUI AUGUSTUS

Tiberius era un bun administrator, dar Augustus voise mai mult – voise un erou. Îl găsise în persoana nepotului lui Tiberius, chipeșul și charismaticul general Germanicus (15 î.Hr.–19 d.Hr.), fiul lui Drusus, răposatul frate al lui Tiberius. La vremea respectivă, Tiberius avea și el un fiu, pe Drusus cel Tânăr, dar Germanicus se afla înaintea acestuia în șirul de moștenitori. Întrucât Germanicus era căsătorit cu nepoata lui

Augustus, adopția garanta că linia directă de descendență a lui Augustus va reveni în cele din urmă la putere. Faptul o mulțumea și pe Livia, deoarece Germanicus îi era nepot, astfel că linia ei directă de descendență urma să dețină puterea, linie începută cu fiul ei, Tiberius. Doar că sumbrul împărat și fascinantul său nepot nu s-au înțeles deloc, iar acest aspect a avut urmări dezastruoase pentru familia imperială.

Germanicus a fost o emblemă a primilor ani de domnie ai lui Tiberius. La douăzeci și opt de ani, Germanicus a comandat oștirile romane de pe Rin. Augustus l-a trimis acolo în anul 13 d.Hr. și l-a numit la conducerea celor opt legiuni romane. Poporul roman îi iubea pe Germanicus, pe soția lui, Agrippina Maior (Agrippina cea Bătrână), nepoata divinului Augustus, și pe cei șase copii supraviețuitori ai lor (alți trei murind la vârste fragede). Sursele spun că Germanicus era un bărbat calm, comunicativ, modest și fermecător[29], toate acestea aducându-i admiratori atât dintre senatori, cât și printre oamenii de rând din Roma și din provincii. Monedele și busturile înfățișează un bărbat tânăr și arătos, cu nas acvilin, bărbie proeminentă și păr cârlionțat. Era în egală măsură cult și războinic, putând la fel de bine să omoare un adversar în luptă corp la corp și să compună poezii în greacă. Portretele o înfățișează pe soția sa, Agrippina cea Bătrână, drept o femeie serioasă, cu un profil clasic și păr lung și împletit[30].

La moartea lui Augustus, în anul 14 d.Hr., legiunile din Germania s-au răzvrătit, voind ca Germanicus să devină împărat în locul lui Tiberius. Cu ajutorul capabilei sale soții, Germanicus a pus capăt revoltei și a reinstituit loialitatea față de Tiberius. Apoi, în anul 16, Tiberius l-a rechemat pe Germanicus din regiunea Rinului, unde, în pofida numelui său de „cuceritor al Germaniei”, generalul nu a lărgit imperiul, deși a câștigat bătălii. Reușita sa remarcabilă a fost recapturarea unui stindard al legiunii pierdut de Varus și îngroparea osemintelor soldaților uciși aflate încă la vedere.

Întors la Roma, Germanicus a avut parte de o celebrare publică triumfală care i-a exagerat înfăptuirile și a amplificat adulația mulțimii. Toate privirile s-au ațintit asupra lui în timp ce străbătea străzile într-un car triumfal împreună cu cinci

dintre copiii săi. Prietenii și susținătorii lui erau mereu pregătiți să-i șlefuiască imaginea. Chiar și dezastruoasa expediție eșuată a lui Germanicus de la Marea Nordului a prilejuit un poem epic care-i trâmbița vitejia[31].

Apoi Tiberius l-a trimis spre răsărit cu un portofoliu cuprinzător, dar Germanicus a căutat insistent să dobândească tot mai multă putere. El și Agrippina au intrat în conflict cu guvernatorul Siriei, Gnaeus Calpurnius Piso, și cu soția lui, Plancina, care i se alăturaseră în misiune. Ambii erau nobili și nu s-au lăsat ușor intimidați.

După scurt timp, Germanicus a plecat în Egipt fără permisiunea lui Tiberius, cu toate că nici un senator nu avea voie să intre în acea provincie decât cu acordul împăratului. La Alexandria, Germanicus a fost întâmpinat ca un erou. Pe de o parte, datorită descendenței lui: deși mamă i-a fost Antonia Minor (Antonia cea Tânără), era și nepotul lui Marcus Antonius. Pe de alta, generozitatea nu i-a fost uitată, căci Germanicus a ajutat poporul scoțând la vânzare cereale aflate în proprietatea statului în timpul unei penurii de alimente. Uralele erau atât de puternice, încât Germanicus a trebuit să le ceară locuitorilor Alexandriei să și le tempereze[32] – a spus că doar Tiberius și mama lui, Livia, meritau asemenea aclamații.

Când s-a îmbolnăvit în Siria, Germanicus a dat vina pe Piso și Plancina, spunând că l-au otrăvit[33]. Germanicus a murit la 10 octombrie 19 d.Hr., la treizeci și trei de ani. În vacarmul care a urmat, Piso a fost rechemat la Roma, fiind silit să se prezinte spre a fi judecat în fața Senatului. A fost condamnat pentru unele infracțiuni mai puțin grave decât omorul, dar s-a sinucis înainte de pronunțarea sentinței. Plancina a fost obligată și ea să revină la Roma, dar a salvat-o protecția puternică a Liviei, care l-a convins pe Tiberius să intervină în favoarea ei și să facă astfel încât să fie achitată. La Roma, mulți au arătat cu degetul spre invidiosul Tiberius, poate chiar sprijinit pe ascuns de Livia, acuzându-l că a fost adevăratul vinovat de moartea lui Germanicus. Distanți și elitiști cum erau, nu-l puteau egala pe Germanicus ca popularitate. Resentimentul lor față de Germanicus pare plauzibil – în fond, erau și ei oameni –, dar de aici până la omor, calea e lungă. Întâmplarea a făcut ca

Plancina să-i supraviețuiască Liviei; rămasă fără singura ei protecție, s-a sinucis, la fel ca soțul ei.

Chiar și după moartea sa, Germanicus a fost celebrat de public. Sursele descriu că a fost o jale generală[34], ca și cum fiecare ar fi pierdut pe cineva drag din propria-i familie. Un poet a scris la vremea respectivă: „Eu, Hades, declar: «Germanicus nu e al meu; el aparține stelelor»”[35].

Cenușa i-a fost depusă în Mausoleul lui Augustus într-o zi în care de jur împrejurul monumentului torțele ardeau cu flăcări vii, iar orașul, de obicei gălăgios, era cufundat într-o tăcere întreruptă doar de plânsete îndurerate.

Moartea lui Germanicus a răpit Romei un erou, iar pe Tiberius l-a lipsit de un succesor. La șaizeci de ani, Tiberius simțea negreșit că se afla sub presiunea găsirii următorului împărat. Germanicus avea trei fii, însă tustrei erau prea mici. Drusus, fiul lui Tiberius, avea treizeci și doi de ani și o experiență bogată ca militar și om de stat, dar era afemeiat. Părea evident pentru oricine că Augustus intenționase ca Germanicus și urmașii lui să domnească. Drept urmare, Tiberius l-a numit pe fiul lui, Drusus cel Tânăr, „împărat în așteptare”, cu înțelegerea ca acesta să-i cedeze ulterior tronul unuia dintre fiii lui Germanicus. Din nefericire, a intervenit un conflict de familie, căruia i s-a adăugat și viclenia unui outsider ambițios ce a profitat de un împărat bătrân.

Dar, înainte de a ne ocupa de violențele care au pus capăt domniei lui Tiberius, să reflectăm pentru o clipă la modul cum a condus politica externă a Romei și a schimbat-o pentru totdeauna. A fost moștenirea lăsată din vremea anilor săi cei mai buni.

ARMATA IMPERIALĂ

La fel ca generalii Washington sau Eisenhower, Tiberius a fost în esență un soldat care a preferat să-și țină sabia în teacă după ce a devenit șef de stat. El a dislocat sistemul militar din

tiparul instituit de Augustus și a dat armatei ceea ce avea să fie noua și durabila ei sarcină principală: apărarea păcii romane.

Armata era cea mai importantă instituție din imperiu, dar nu și o simplă mașinărie militară. Pentru cei mulți, era singura soluție ce permitea mobilitatea socială. De asemenea, era și un instrument de asimilare. Armata transforma supușii din provincii în cetățeni și amesteca laolaltă indivizi de la un capăt al Mediteranei la celălalt și din Britannia până-n Irak. Cuvântul „oameni" este folosit intenționat în loc de „bărbați", deoarece în taberele militare și în comunitățile formate în jurul lor trăiau și femei și copii care, alături de soldați și de bărbații civili, erau modelați și influențați de armata romană. Aceasta era realitatea, chiar dacă soldaților romani li se interzicea prin lege să se căsătorească, ceea ce a reprezentat mereu un mare izvor de nemulțumiri. Oricum, mulți dintre ei trăiau în concubinaj.

Armata imperială romană avea circa trei sute de mii de militari în vremea lui Tiberius, iar ulterior, în secolul al II-lea d.Hr., a atins apogeul, crescând la cinci sute de mii. Profesionistă și bine plătită, a fost cea mai mare armată regulată din istoria lumii până în ziua de azi, dar și cea mai disciplinată și mai bine echipată.

Armata era alcătuită din trei grupuri principale: legiunile, trupele auxiliare și ceilalți – vâslași și marinari, dar și unitățile tribale de la marginile imperiului și, în sfârșit, gărzile, poliția paramilitară și pompierii Romei.

Legionarii erau infanteriști impozanți și mândria armatei romane. Ei efectuau un serviciu militar de douăzeci și cinci de ani. Pe lângă salariul anual, primeau și o bonificație în numerar la lăsarea la vatră. Din partea împăraților se așteptau să le ofere din când în când și bonificații suplimentare – asta, dacă își cunoșteau interesul. În definitiv, armata îi ridica pe împăraţi la putere și tot armata putea să-i răstoarne.

În general, legionarii erau cetățeni romani, dar arareori erau originari din Roma sau chiar din Italia. Italienii și-au pierdut tot mai mult interesul față de serviciul militar, căci acum erau agricultori de succes și se bucurau de pace și prosperitate. Recruții veneau din alte regiuni: din sudul Galiei

și al Hispaniei sau din provinciile de pe malurile Dunării.

În timpul domniei lui Tiberius au existat douăzeci și cinci de legiuni, cu trei mai puține decât înainte de înfrângerea suferită de Varus în Germania, în anul 9 d.Hr. La puțin timp după moartea lui Tiberius, numărul legiunilor avea să redevină douăzeci și opt, ajungând apoi, în următorul secol și jumătate, la treizeci și, în cele din urmă, la treizeci și trei, cifra maximă. Numărul total al legionarilor a variat între 130.000 și 170.000.

Trupele auxiliare cuprindeau soldați fără cetățenie romană. Aceștia erau plătiți mai puțin decât legionarii, puteau fi mai săraci și mai puțin educați și, la drept vorbind, aveau o probabilitate mai mare ca să lupte și să moară acolo unde era bătălia mai grea. Își îndeplineau serviciul în unități recrutate pe plan local, echipate și instruite potrivit obiceiurilor locale. Soldații auxiliari luptau alături de legiuni. Începând din jurul anului 50 d.Hr., li se acorda cetățenia după douăzeci și cinci de ani de serviciu militar. Ca dovadă, primeau o tăbliță de bronz pliabilă, numită *diploma*.

Forțele speciale erau menținute la Roma. Garda Pretoriană, cu un efectiv de câteva mii de soldați, servea drept unitate de elită care să-l susțină și să-l apere pe împărat. Alți circa 1.500 de soldați alcătuiau poliția orașului și aproximativ 3.000 erau pompierii Romei. Spre deosebire de restul armatei, soldații din Roma erau, în mare parte, italieni.

Marina militară avea două baze în Italia, una la Golful Napoli, iar cealaltă, la Marea Adriatică. În plus, Roma avea nave de război pe Rin și pe Dunăre.

O ultimă componentă a forțelor armate romane era alcătuită din bărbați din semințiile care trăiau de o parte și de cealaltă a frontierei, la marginile imperiului. Aceștia erau organizați în unități semi-regulate.

Deși impresionantă, armata romană includea puțini bărbați care să fi pus vreodată piciorul în Roma. Acest lucru nu priva forțele armate de sentimentul misiunii lor, dar tindea să crească tot mai mult importanța soldei și a condițiilor serviciului militar în mintea soldaților. În fond, dacă nu luptau pentru propriul cămin, puteau la fel de bine să lupte pentru

bani.

O altă problemă ținea de spiritul combativ al armatei. Trupele care pleacă la război sunt mai ușor de însuflețit decât cele care fac de serviciu în garnizoană. Menținerea disciplinei în armata imperială devenea tot mai importantă, dar și tot mai dificilă.

Într-o bună zi, în viitorul îndepărtat, armata romană slăbită și relaxată în vreme de pace, avea să ofere o țintă atractivă pentru niște bărbați aprigi aflați de cealaltă parte a frontierelor. Dar nu în vremea lui Tiberius.

„UN ÎMPĂRAT NEINTERESAT SĂ-ȘI MĂREASCĂ IMPERIUL”

Germanicus a vrut să recucerească teritoriul german aflat la est de Rin, însă Tiberius n-a fost de acord. Era un realist. Deși pe timpul lui Augustus se tot vorbise despre „imperiul fără sfârșit”, Tiberius avea mai multă minte. Așa cum îl descrie Tacitus în citatul de mai sus[36], era neinteresat sa-și mărească imperiul, cel puțin prin cuceriri armate. Noua politică a marcat o schimbare dramatică. Timp de aproape trei sute de ani, bărbații care cuceream noi teritorii dominaseră politica romană. Nu și de aici înainte, cel puțin nu dacă își impunea Tiberius vrerea. Și existau motive temeinice și raționale ca el să triumfe.

Roma avea destui soldați pentru a-și păzi hotarele, circa trei sute de mii, dar doar atât. Forțele armate reprezentau cea mai mare cheltuială a guvernării, revenindu-le în mod normal mai bine de jumătate din bugetul anual, potrivit unor estimări foarte aproximative ale savanților[37]. Un stat modern, chiar și o putere militară precum Statele Unite, dedică de regulă mai puțin din bugetul său forțelor armate[38] și mai mult programelor de bunăstare socială.

Economia Romei era relativ săracă și inflexibilă comparativ cu cea a imperiilor de mai târziu. Capacitatea ei de a suporta o

povară militară mai mare era limitată. Iar Germania nu oferea suficiente bogății ca să fie atractivă pentru un eventual cuceritor. Oferea doar o graniță mai ușor de apărat – linia Elba–Dunăre – și perspectiva gloriei. Tiberius, echilibrat fiind, dobândise destulă glorie. În rândul elitei romane, mulți considerau că Roma cucerise deja cea mai valoroasă parte a lumii[39], iar restul părea să nu merite osteneala.

Mai multe cuceriri ar fi însemnat mai mulți soldați. Or, așa ceva ar fi fost nu doar costisitor, ci și primejdios, căci creșterea efectivelor militare ar fi sporit probabilitatea revoltelor. În plus, recrutarea stârnea animozitate. Și cine să conducă o eventuală invazie? Împărații nu voiau ca vreunul din generalii lor să culeagă lauri pentru cuceririle lor majore.

Deși nimeni nu și-a dat seama la momentul respectiv, anul 16 d.Hr. a fost unul de cumpănă în istoria imperiului. Rechemându-l pe Germanicus, Tiberius a pus capăt ultimei încercări serioase a Romei de a recuceri teritoriul dintre Rin și Elba. Singura excepție a fost Renania, o fâșie îngustă de pământ aflată la răsărit de Rin, pe care Roma a controlat-o secole la rând.

Anii de lupte aprige în nordul Europei i-au revelat lui Tiberius adevărul amar cu privire la războaiele de cucerire. Îi lipsea dorința lui Augustus de a cuceri lumea. Întotdeauna viclean, Tiberius a anunțat Senatul că Augustus i-ar fi spus, pe patul de moarte, să nu mărească imperiul. O schimbare politică atât de important cerea prestigiul unui Augustus, iar Tiberius a procedat înțelept că l-a invocat, dar e îndoielnic că Augustus va fi rostit cu adevărat acele cuvinte. Dacă a făcut-o – și dacă Tiberius l-a văzut într-adevăr pe bătrân înainte ca să moară, atunci a fost o convertire pe patul de moarte. Toate celelalte fapte ale sale arată că Augustus a fost un expansionist pur sânge. Dar lui Tiberius trebuie să i se recunoască meritul că a conceput noua politică și, mai ales, că a aplicat-o.

Tiberius era un individ pragmatic, și nu a fost singurul, dar în străfundul sufletului roman încă mai pulsa dorința de glorie militară. Drept urmare, unii împărați au continuat să poarte războaie de cucerire, îndeosebi acei puțini comandanți pricepuți care, spre deosebire de Tiberius, erau și suficient de

tineri ca să facă față unor campanii istovitoare. Sunt cei care au purtat războaie majore și au adăugat imperiului noile provincii – Britannia și Dacia. Tot ei s-au implicat într-o luptă sterilă, lungă de generații, cu parții și urmașii lor. Dar cu toții au constituit excepții. Majoritatea împăraților romani au urmat noua politică imperială a lui Tiberius.

Ar fi greu de supraestimat urmările schimbării datorate lui Tiberius. E adevărat că el a construit pe temeliile puse de Augustus și Iulius Caesar. Dar le-a dus la o finalitate logică, chiar dacă uneori amară – și nu și-a irosit eforturile ca să îndulcească realitatea. Rezultatul a fost o modificare fundamentală a chintesenței Romei. Romanii au continuat să dezbată politicile lui Tiberius, și unii n-au fost de acord cu el, dar Roma s-a schimbat. Și iată cum:

Un imperiu care caută să cucerească noi teritorii are nevoie de generali ambițioși în fruntea campaniilor militare, precum și de politicieni dinamici, care să conducă diplomația; are nevoie de dezbateri libere și deschise pentru elaborarea strategiilor și de oratori elocvenți care să convingă populația să se înroleze în armată. Un imperiu consolidat, pe de altă parte, are nevoie de comandanți de garnizoană care să mențină disciplina și să înăbușe revoltele, dar și de funcţionari, administratori și agenți fiscali. Nu le cere locuitorilor Romei să joace niciun rol civic, nici măcar pe cel de soldați, căci în Italia și-n provincii sunt destui bărbați gata să ia arma în mână.

Nu are nevoie nici de senatori care să conducă sistemul politic. Noua Romă a făcut din senatori, în cel mai bun caz, niște consilieri ai împăratului și, în cel mai rău, niște dizidenți ce trebuie reduși la tăcere. Augustus îi diminuase elitei senatoriale sentimentul că ar avea vreun scop, iar Tiberius i l-a redus și mai mult. Unii senatori s-au revoltat și au plătit cu viața, dar cei mai mulți s-au dovedit docili. Au devenit mai preocupați de ei înșiși, căutându-și consolarea în filosofie sau în plăceri.

CÂRMUIRE CU GARDA PRETORIANĂ

Tiberius și-a început domnia manifestând prețuire față de Senat și a încheiat-o vădind ostilitate. O asemenea răsturnare de situație pare aproape de neevitat, date fiind noua realitate a puterii, refuzul nobilimii trufașe romane de a capitula fără luptă și personalitatea tăioasă și intolerantă a împăratului. Într-o bună parte a domniei lui Tiberius, și mai ales în între anii 26 și 31 d.Hr., principalul său consilier și partener în lupta cu nobilimea a fost Lucius Aelius Sejanus. Tacitus îl descrie pe Sejanus drept îndrăzneț, hain și viclean[40] și-l învinuiește că a scos la lumina zilei tot ce era mai rău în Tiberius. Însă adevărul stă întotdeauna ascuns și e posibil ca Sejanus să fi făcut ce îi cerea stăpânul lui.

La fel ca Agrippa, mâna dreaptă a lui Augustus, Sejanus provenea dintr-o familie de *equites*, una importantă, cu legături cu diferiți senatori. La fel ca Agrippa, Sejanus era capabil, ambițios și absolut necesar stăpânului său. Tot ca Agrippa, Sejanus voia o parte din puterea împăratului. Sejanus s-a descurcat bine în timpul domniei lui Augustus, iar în timpul lui Tiberius a devenit primul din cei doi comandanți ai Gărzii Pretoriene și apoi comandant unic, poziție cunoscută sub numele de prefect pretorian

Sejanus s-a folosit de funcție ca să ajungă pe culmile puterii. Se apropia de patruzeci de ani când Tiberius a ajuns la putere și i-a câștigat încrederea. Unul câte unul, ceilalți consilieri ai împăratului au dispărut, lăsându-l pe Sejanus pe o poziție fără rivali. Moartea subită a fiului său, Drusus cel Tânăr, în anul 23 d.Hr. l-a lovit puternic pe Tiberius. Încă o dată, planurile pentru succesiune ale împăratului fuseseră distruse.

Doamnele nobile din Roma îl găseau pe Sejanus fermecător. Una dintre cuceririle lui a fost Livilla, nora lui Tiberius, care i-a devenit amantă. Înverșunată, soția lui Sejanus, avea să afirme ulterior că Livilla și-a otrăvit soțul, pe Drusus cel Tânăr, la solicitarea lui Sejanus. Au existat chiar și dovezi în sprijinul acestei acuzații, dar au fost obținute prin tortură. Deși romanii acceptau dovezile obținute prin tortură, valoarea lor nu poate fi recunoscută azi. În orice caz, la data obținerii acelor informații, Sejanus nu mai era în viață ca să se poată apăra.

Anterior, când încă se mai afla în ascensiune, Sejanus l-a

convins pe Tiberius să construiască o cazarmă pentru Garda Pretoriană la marginea Romei. Impunătoarea structură acoperea peste patruzeci de acri. Avea forma dreptunghiulară standard a unei tabere militare romane, dar cu fortificații mai solide decât cele obișnuite. Un zid înalt, din beton și cărămidă, prevăzut cu metereze și înzestrat cu porți și turnuri împrejmuia incinta. O mare parte a cazărmii mai poate fi văzută chiar și azi, nu departe de gara centrală a Romei.

Castra Praetoria, cum era numită incinta, era o unitate de elită cu câteva mii de soldați voinici care asigurau protecția împăratului. Membrii ei erau profesioniști foarte bine plătiți. Augustus a creat Garda Pretoriană, dar, fiind un politician iscusit, a plasat-o în afara Romei, în orășelele din jur, ca să nu-i ofenseze pe senatori. Tiberius a renunțat la aparențe. Mai întâi a adus Garda în oraș, soldații fiind cazați în diverse locații, apoi a început construirea cazărmii permanente.

Concentrarea Gărzii Pretoriene într-un singur loc strategic a ușurat impunere disciplinei și a fricii. Fără îndoială că a contribuit la spiritul de castă al membrilor ei și se prea poate ca acesta să fi fost momentul când Garda a adoptat faimosul ei simbol – scorpionul. Scorpionul era semnul zodiacal al lui Tiberius, împărat dependent de astrologie, iar acul lui veninos sugera puterea primejdioasă a Gărzii.

Cu cât era mai eficientă Garda Pretoriană, cu atât cetățenii Romei erau mai puțin liberi. Același lucru s-ar putea spune și despre puterea lui Sejanus, care a sporit în paralel cu scăderea libertății politice. În anul 26 d.Hr., soarta l-a făcut pe Sejanus și mai prețios. Tiberius avea o vilă construită în interiorul și în jurul unei peșteri, într-un loc pitoresc situat pe coastă, la sud de Roma. Tocmai lua masa acolo când la intrarea peșterii au căzut pe neașteptate niște stânci care i-au strivit pe câțiva participanți. S-a produs panică, dar Sejanus, calm, l-a apărat pe Tiberius cu propriul său corp și l-a ferit pe împărat de pericol. După acea întâmplare, Tiberius avea să aibă mai multă încredere ca oricând în Sejanus, văzând în el un sfetnic plin de abnegație.

Peștera există și azi, în localitatea Sperlonga, și prezintă numeroase semne specifice luxului antic, de la helești cu

pești și dormitoare, până la sculpturi de o mare splendoare. Date fiind execuțiile ordonate de Sejanus și Tiberius, vizitatorul ar putea să considere peștera drept locul unde s-a născut tirania.

La scurt timp după aceea, Tiberius a părăsit definitiv Roma. Insula Capreae, Capri de azi, din Golful Napoli fusese refugiul preferat al lui Augustus. Tiberius a plusat și a ales-o ca locuință permanentă. În 26 d.Hr., la vârsta de șaizeci și opt de ani, s-a retras acolo. Deși o mare parte din puterea lui trecuse în mâinile lui Sejanus, Tiberius a continuat să fie împărat. A continuat să ia hotărâri și să ordone execuții, dar fără să mai meargă la Roma. Și-a petrecut cea mai mare parte a ultimilor zece ani din viață într-o vilă luxoasă de pe insulă, numită Villa Iovis (Vila lui Jupiter), la circa 270 de kilometri de capitală.

Schimbarea reședinței a fost o surpriză deoarece a dovedit adevărul zicalei de mai târziu, „Roma este acolo unde este împăratul”[41]. Zicala vizează un domnitor care avea să cârmuiască 150 de ani mai târziu[42], dar era deja adevărată în vremea lui Tiberius.

A fost o surpriză și pentru că a arătat lumii că politica lui Tiberius de a respecta Senatul luase sfârșit. De vreme ce nu se mai afla la Roma, nu mai putea să participe la întrunirile Senatului. Practic, după ce a încercat să reînvie puterea Senatului, Tiberius a declarat experimentul eșuat.

Însă retragerea lui Tiberius din Roma n-a uimit, dacă ne gândim că el doar a urmat exemplul predecesorilor săi. Iulius Caesar a petrecut doar scurte perioade la Roma – cu totul, mai puțin de un an – în ultimii cincisprezece ani bogați în evenimente ai vieții sale. Augustus și-a petrecut o mare parte din timp ca împărat în afara Romei. E adevărat că ambii s-au aflat departe de Roma cu treburi importante, fie ca să poarte războaie sau să facă diplomație, fie ca să inspecteze provinciile. Însă și Caesar, și Augustus s-au bucurat de canale de comunicare demne de încredere. Nu și Tiberius. Sejanus controla fluxul de informații dinspre Roma către insulă și hotăra ce trebuia să afle Tiberius și ce nu. Paznicul porților preluase și rolul de decident.

Pare puțin probabil ca Tiberius să fi părăsit Roma pentru a

fugi de Livia, mama lui, așa cum au susținut unii, deși se poate să se fi săturat de personalitatea ei atât de puternică[43]. Odată, s-au certat din pricina insistențelor ei repetate ca Tiberius să numească o persoană prea puțin competentă într-o funcție prestigioasă din cadrul unui complet de judecători. În cele din urmă, el a acceptat, dar a criticat-o în public. Livia l-a scos apoi pe Tiberius din fire peste măsură dând la iveală câteva scrisori vechi de la Augustus, pe care le păstrase la loc sigur într-un sanctuar[44], scrisori în care acesta spunea despre Tiberius că e sumbru și încăpățânat. Tiberius era prea disciplinat ca să reacționeze emoțional la o astfel de lovitură josnică. În plus, îi plăcea să se răzbune cu sânge rece.

La trei ani după retragerea lui Tiberius pe insula Capri, în anul 29, Livia a murit. Tiberius nu a revenit la Roma pentru funeralii și pentru înmormântarea ei în Mausoleul lui Augustus. Gestul a contrastat cu goana lui prin nordul Europei, cu ani înainte, ca să ajungă la căpătâiul fratelui rănit mortal și cu revenirea rapidă la Roma din anul 22 d.Hr., la vestea că Livia e bolnavă. Și nici n-a declarat-o pe Livia zeiță după moarte, cum își dorise ea și cum decretase Senatul. Până la urmă, Livia a obținut ce și-a dorit, dar abia în timpul unei domnii ulterioare. Senatul a mai votat și pentru a fi înălțat un arc de triumf în onoarea Liviei[45]. Ar fi fost primul arc de triumf dedicat unei femei, așa că Tiberius a avut grijă să nu fie construit.

Și totuși, nimeni nu putea nega importanța rolului jucat de Livia. Când cenușa i-a fost depusă în locul de odihnă veșnică, caracterul monumental al înfăptuirilor ei a rămas viu. La nașterea sa, cu optzeci și șapte de ani în urmă, nobilimea respectată din Senat încă se mai simțea îndreptățită să hotărască soarta imperiului. La moartea sa, ea era cea care dirija acea nobilime în beneficiul imperiului. Putea considera pe bună dreptate că instaurase o nouă ordine – era fosta soție a unui „prim cetățean” al imperiului și mama altuia, membră de vază a dinastiei claudiene, dar și Iulia Augusta, femeia care a reînnoit republica și, tot ea, a îngropat-o. Roma cunoscuse și înainte femei puternice, dar niciuna pe măsura Liviei.

Tiberius, trecut acum de șaptezeci de ani, a continuat să se

ocupe de unele treburi publice, îndeosebi de administrarea provinciilor. Când niște guvernatori i-au scris cerând creșterea taxelor în provincii, Tiberius a replicat: „Un bun păstor își tunde oile, nu le jupoaie”[46]. Dar în ce privește politica Romei și, mai ales, familia imperială, se încredea mult prea mult în Sejanus.

Tiberius a fost însoțit la Capreae de astrologul său personal. Suetonius abundă în istorisiri picante despre isprăvile sexuale ale lui Tiberius pe insulă. Chipurile, „țapului bătrân”[47], cum se spune că l-ar fi poreclit oamenii, îi plăceau și femeile, și copiii de ambele sexe. Se spune că actele sale de depravare au inclus orgii, sex în trei, pedofilie și uciderea unei persoane care l-a respins. Se mai spune că instruia băieții să se țină după el când înota și să i se strecoare între picioare ca să-l lingă și să-l muște voluptuos, băieţi „pe care îi numea peștii”[48] lui. Se poate ca relatările de felul acesta să fi contribuit la proasta reputație publică a lui Tiberius la Roma, dar istoria romană e plină de rumori lubrice și ar trebui să le privim cu scepticism. În realitate, probabil că viața lui Tiberius pe insulă n-a inclus nimic mai deocheat decât contemplarea stelelor și ghicirea viitorului. Între timp, în capitală lucrurile s-au încins.

Ritmul proceselor pentru trădare ale dușmanilor lui Tiberius s-a accelerat. E greu de spus cât de mult din cele ce au urmat s-a datorat lui Tiberius și cât lui Sejanus. Spre exemplu, un istoric a fost pus sub acuzare pentru afirmația că Brutus și Cassius au fost „cei din urmă dintre romani”[49]. Bărbatul, dușman aprig al lui Sejanus, a fost silit să se sinucidă[50].

Sejanus l-a convins pe Tiberius că văduva lui Germanicus, mândra și hotărâta Agrippina cea Bătrână, unelteşte împotriva lui. E posibil ca acuzația să fi fost adevărată, căci nepoata lui Augustus, a patra membră a familiei acestuia care a influența viața lui Tiberius, îl ura sincer pe împărat. Tacitus o descrie ca pe o femeie care „având o mare dorință de a domina, prin preocupările ei bărbătești renunțase la slăbiciunile femeilor”[51]. Mândră și populară, îl socotea pe Tiberius un intrus printre adevărații moștenitori. Relațiile proaste dintre cei doi s-au înrăutățit şi mai mult.

S-au certat din cauza proscripției prietenei și verișoarei

Agrippinei. Când aceasta, furioasă la culme, l-a acuzat pe Tiberius de un atac mascat la adresa ei, el i-a răspuns cu un citat grecesc, întrebând-o dacă socotește că are dreptul să domnească. La scurt timp după aceea, când Agrippina i-a cerut lui Tiberius încuviințarea ca să se recăsătorească, el a rămas tăcut, ceea ce echivala practic cu refuzul. În anii de mai târziu a acuzat-o de adulter[52]. În sfârșit, la un dineu, fiind așezată lângă Tiberius, Agrippina a refuzat să se atingă de niște mere oferite de el – ca pentru a insinua că ar vrea s-o otrăvească[53]. Tiberius s-a plâns de gestul ei Liviei, care era și ea de față, și n-a mai invitat-o niciodată pe Agrippina la dineuri.

În cele din urmă, în 29 d.Hr., la scurt timp după moartea Liviei, Tiberius a acuzat-o pe Agrippina că plănuiește să se refugieze la statuia lui Augustus și cu armată. A ordonat să fie arestată și a determinat Senatul s-o exileze din Italia, pe o insulă din larg, aceeași pe care Augustus o alungase cândva pe nefericita Iulia. Patru ani mai târziu, în anul 33, Agrippina a murit. Oficial, s-a spus că a intrat în greva foamei, dar a existat și un zvon cum că a fost lăsată să moară de inaniție[54]. La fel ca Iulia, a fost o femeie cu sângele lui Augustus în vene, dar a avut parte de un sfârșit cumplit după ce s-a întors împotriva moștenitorului acestuia.

Nici fiii ei nu au prosperat sub cârmuirea lui Tiberius. În loc să-i cedeze unuia dintre ei tronul, cum fusese planul inițial, Tiberius i-a întemnițat pe cei doi băieți mai mari. Nici unul, nici celălalt n-au supraviețuit. Doar fratele lor mai mic, care avea șaptesprezece ani, a fost lăsat în pace.

Sejanus a devenit tot mai puternic, iar în 31 d.Hr. îl convinsese deja pe Tiberius să-l facă aproape egalul lui în ce privește autoritatea legală. În tot acest răstimp, împăratul septuagenar a acordat tot mai puțină atenție treburilor Romei. Se spune că a afirmat, despre lipsa lui de popularitate în Senat: „Să mă urască, numai să mă aprobe”[55].

Tiberius a renunțat la îndelungata lui împotrivire față de căsătoria lui Sejanus cu Livilla, văduva fiului împăratului. Totul părea pregătit ca Sejanus să poată fi declarat moștenitor la tron. După ce scăpase de Agrippina și de fiii ei adulți, Sejanus era pregătit să iasă din umbră și să pună mâna pe

putere. Doar că soarta i-a fost potrivnică.

Dacă putem avea încredere în surse, acesta a fost momentul când o ultimă femeie din familia lui Augustus l-a salvat pe Tiberius[56]. E vorba de cumnata lui, Antonia cea Tânără. Antonia era un model de femeie imperială desăvârșită. Era fiica Octaviei cu Marcus Antonius, nepoata lui Augustus, văduva lui Drusus (fratele lui Tiberius), mama lui Germanicus și bunica copiilor supraviețuitori ai lui cu Agrippina. Se spune că era la fel de frumoasă ca Venus[57] și atât de nobilă, încât nici măcar n-ar fi scuipat vreodată[58]. Era și un model de fidelitate. După moartea soțului ei, în anul 9 î.Hr., a ales să rămână văduvă și să trăiască în casa Liviei, soacra ei. Acolo și-a crescut cei trei copii și, după moartea Liviei, nepoții. Supraveghea totodată un grup de tineri prinți străini, aflați ostatici la Roma. De asemenea, participa la administrarea întinselor sale proprietăți. În tot acest răstimp, a rămas implicată în politică.

În anul 31 d.Hr., Antonia a făcut cea mai îndrăzneață dintre mutările ei politice. A riscat să-i scrie lui Tiberius ca să-l informeze că Sejanus pune la cale o conspirație împotriva lui. Scrisoarea a reușit să-l convingă pe împărat că Sejanus intenționa să-l omoare pe fiul supraviețuitor al Agrippinei cu Germanicus. Apoi avea să-l așeze pe tron pe tânărul nepot al lui Tiberius și să dețină el însuși puterea reală în Roma.

Lui Tiberius i-a fost suficient. Avea deja propriile bănuieli cu privire la atotputernicul său slujitor, iar scrisoarea i le-a confirmat. La 18 octombrie, anul 31, împăratul a cerut ca în Senat să fie citită o altă scrisoare, în prezența lui Sejanus. Era o denunțare nimicitoare a lui Sejanus, scrisă de Tiberius însuși. Sejanus, cu toată viclenia lui, nu s-a așteptat la așa ceva. A fost uluit și luat pe nepregătite, căci se făcuse vinovat de o eroare fatală: îl subestimase pe Tiberius. Senatorii însă s-au conformat imediat auzind vocea stăpânului lor. Au dat ordin ca Sejanus să fie ridicat pe loc și executat, împreună cu copiii săi, încă mici. Nu a avut parte de proces și nici măcar de o acuzație oficială, fiind privat de drepturile unui cetățean roman. Trupul i-a fost mutilat și aruncat în Tibru. Susținătorii lui au fost luați pe sus și duși la tribunal. Și toate acestea s-au petrecut pentru că o femeie din casa imperială a stârnit furtuna.

Numele lui Sejanus a fost șters din documentele oficiale și toate obiectele care-l înfățișau au fost distruse – atât de eficient, încât n-a supraviețuit nici măcar o singură imagine care să poată fi cu certitudine identificată ca fiind a acestui bărbat cândva faimos. De obicei, când Senatul declara o persoană ca dușman al statului, amintirea îi era ștearsă definitiv. Detaliile difereau de la caz la caz. Deși procesul a fost numit uneori *damnatio memoriae* – „condamnarea amintirii" –, expresia nu vine din Antichitate, ci a fost inventată abia mai târziu.

Înainte de a-l lovi pe Sejanus, Tiberius s-a coordonat, ca măsură de precauție, cu șeful corpului de pompieri (o organizație militară) al Romei, Quintus Sutorius Macro. Ulterior, Tiberius l-a numit în funcția de nou comandant al Gărzii Pretoriene. Senatul nu a avut însă nimic de câștigat. Dimpotrivă, Macro a inițiat mai multe procese pentru trădare decât o făcuse Sejanus. Tiberius a dat ordin ca toți cei închiși sub suspiciunea de a-l fi susținut pe Sejanus să fie executați. Trupurile le-au fost lăsate să putrezească, apoi le-au fost aruncate în Tibru. Împăratul și cei doi prefecți pretorieni ai săi au distrus chiar și bruma de independență pe care vechea nobilime a Romei o mai avea.

Tiberius a supraviețuit, dar a avut de plătit un preț. A trebuit să admită că Sejanus îl trădase. Ba chiar mai rău, știa că avusese încredere în bărbatul care e posibil să fi ordonat chiar și uciderea propriului său fiu. Să nu ne mire deci că în ultimii săi ani de viață Tiberius a devenit tot mai resentimentar.

RĂZBUNAREA LUI GERMANICUS

Tiberius a fost răspunzător de moartea a doi dintre fiii Agrippinei cea Bătrână cu Germanicus, însă l-a salvat pe Gaius, cel de-al treilea, și l-a adus pe insula Capreae. Tiberius avea un nepot de la Drusus cel Tânăr, fiul său biologic, și nu era decis care dintre cei doi tineri îi va fi succesor. Desigur, l-ar fi

preferat pe propriul nepot, dar Gaius avea popularitatea lui Germanicus, tatăl său, și sângele lui Augustus.

Sursele afirmă că Tiberius a simțit că Gaius avea un caracter urât, dar i-a plăcut, întrucât pe el avea să-l pună retrospectiv într-o lumină favorabilă, iar dușmanilor săi din Senat avea să le dăuneze. Se spune că Tiberius vedea în Gaius o viperă[59]. „După moartea mea, focul să cuprindă pământul”[60], ar fi spus pasămite Tiberius. Povestiri interesante, dar care trezesc scepticism.

Totuși, celui care studiază istoria îi poate da de gândit faptul că bătrânul cinic împărat și prințul tânăr și corupt s-au aflat împreună pe o insulă frumoasă din Mediterana. Poate că, trecând soarta lumii din mâinile celui dintâi în ale celuilalt, și-au împărtășit lecțiile de realism politic pe care fiecare dintre ei le învățase de la Livia – mama lui Tiberius și străbunica lui Gaius – încă de la o vârstă fragedă. Livia îl crescuse pe Gaius în casa ei după moartea mamei. Poate că Tiberius observase că nu doar Livia pierise, ci mai toate femeile din marea familie a lui Augustus care îi influențaseră atât de mult viața: Iulia, frumoasă și intrigantă, credincioasa Vipsania și Agrippina cea răzbunătoare. Doar generoasa Antonia cea îndrăzneață mai era în viață, dar și ea avea să-i supraviețuiască lui Tiberius mai puțin de șapte săptămâni. Practic vorbind, familia imperială se rezuma la „țapul bătrân” și „vipera cea tânără”.

În cele din urmă, la 16 martie 37 d.Hr., când Gaius împlinise douăzeci și patru de ani, iar unchiul său, Tiberius, optzeci și șapte, bătrânul împărat a murit. Unii au spus că Gaius ar fi dat ordin ca Tiberius să fie otrăvit, lăsat să moară de foame sau sufocat cu o pernă[61]. Alții i-au atribuit lui Macro, comandantul Gărzii Pretoriene, fapta. Soldații l-au aclamat pe Gaius ca împărat, iar Senatul a procedat la fel două zile mai târziu. Astăzi, Gaius este mai bine cunoscut după porecla lui din copilărie, Caligula – „cizmuliță soldățească” –, primită după uniforma cu care părinții l-au echipat când, băiat fiind, a locuit împreună cu ei într-o tabără militară din Germania. Fiu al lui Germanicus, strănepot al divinului Augustus și descendent al lui Marcus Antonius, Caligula deborda practic de o genealogie grandioasă. Iar Germanicus, în cele din urmă, s-a răzbunat pe

Tiberius în acest fel.

Tiberius n-avea să fie evocat cu afecțiune. Locuitorii Romei s-au bucurat atât de tare aflând vestea morții lui, încât au alergat pe străzi, strigând „În Tibru cu Tiberius!”[62]. Caligula nu a consimțit să-și zeifice predecesorul, astfel că Tiberius s-a numărat printre puținii împărați din primele două secole ale principatului cărora li s-a refuzat această cinstire.

Și totuși, Tiberius a fost unul dintre cei mai de succes împărați romani, judecând după rezultatele politicilor sale: în străinătate, a asigurat securitatea la granițele imperiului, iar în țară a plasat Senatul pe o poziție definitiv subordonată. A revocat imperialismul lui Augustus și a pus capăt oricărei opoziții interne serioase față de cârmuirea lui. A perpetuat condițiile care au favorizat comerțul și prosperitatea. Mai presus de toate, Tiberius s-a asigurat că principatul va continua să subziste. Cezarii vor putea să conducă Roma pe mai departe. Însă nu fără să întâmpine probleme

Augustus și-a început domnia în chip violent, dar și-a încheiat-o prin persuasiune și dovedind îngăduinţă. A urmat deci regula lui Machiavelli privind succesul principilor. Tiberius a procedat exact pe dos – a început cu blândețe și a sfârșit în chip dur și violent.

Tacitus l-a înfățișat pe Tiberius ca fiind un tiran șiret și sumbru, dar cei mai mulți istorici de azi consideră judecata lui exagerată. Neîndoielnic, ea omite numeroasele trăsături pozitive ale lui Tiberius. Totuși, cruzimea abătută de Tiberius asupra nobilimii romane nu poate fi negată, nici cazarma Gărzii Pretoriene care punea în discuție o nouă realitate politică la Roma. Cu ele, Tiberius „a nituit cătușele țării”[63], scria Gibbon. Pot fi aduse argumente în favoarea portretizării lui Tiberius ca despot luminat, iar caracterul lui a fost în mod cert mai complex decât admite Tacitus. Totuși, nu-i putem refuza eticheta de tiran bărbatului care și-a persecutat adversarii politici pe temeiul unor acuzații de trădare vagi și i-a osândit la moarte.

În consecință, Tiberius a ridicat vălul de pe monarhia romană. Pentru transformarea Romei într-o autocrație neluminată mai lipsea doar un împărat megaloman.

Întâmplarea a făcut ca acela să se fi ivit deja la orizont – de fapt, nu doar unul, ci au fost chiar doi. În scurt timp, sistemul politic edificat de Augustus avea să fie pus serios la încercare: va fi el sau nu capabil să înlăture un împărat nociv fără să provoace haos?

Tiberius s-a considerat puternic și un adevărat bărbat, aducând drept dovadă faptele sale militare. Totuși, femeile au jucat un rol de seamă în cariera sa, începând cu Antonia, salvatoarea lui, cu Iulia, soția de care s-a înstrăinat și sora lui vitregă, și continuând cu Agrippina, rivala și nora adoptivă și, mai presus de toate, cu Livia, mama lui. Livia a fost cea mai puternică femeie din câte a cunoscut vreodată Roma. Tiberius a fost îndrăgostit o singură dată, de Vipsania, prima lui soție, dar, ca un domnitor foarte prudent, n-a lăsat în urmă nici o evocare a căsniciei lor.

Ciocnirile între Tiberius, pe de o parte, și Livia, Iulia și Agrippina, pe de altă parte, reprezintă uriașa schimbare ce se petrecea în viața Romei. Virilitatea sigură pe sine, sprijinită de femei pe frontul de acasă, i-a adus Romei imperiul. Acum însă, mai importantă devenise apărarea imperiului, nu îndinderea lui. Puterea și vitejia contau mai puțin decât inteligența și combinațiile. Doar prejudecățile societății și dificultățile nașterii le împiedicau pe femei să concureze cu bărbații de pe picior de egalitate.

Și totuși, în atari condiții, bărbații trebuiau să se redefinească. Poate că Tiberius a crezut că a rezolvat problema conducătorului eroic și a misiunii pe care o insufla imperiului, dar, în realitate, n-a făcut decât să-i permită să revină sub o formă nouă. După Tiberius, roata istoriei s-a întors înapoi la charismă. După Tiberius, pe parcursul următoarelor trei generații de împărați cârmuirea Romei a revenit cu totul la modelul lui Germanicus: mai întâi, a fost fiul lui, Caligula (versiunea autocrată), apoi fratele lui, Claudius (versiunea neconvingătoare) și, în final, nepotul lui Tiberius, Nero (o bacchanalia). Abia după acești trei împăraţi, Roma avea să revină în cele din urmă la un al doilea Tiberius, ca să-i spunem așa, adică la un soldat-împărat, dar de astă dată unul cu mult mai seducător în ochii populației, anume Vespasian,

constructorul Colosseumului.

Cu cât împărații au reușit într-o măsură tot mai mare să impună pacea imperiului, cu atât armata romană și-a pierdut din spiritul ei combativ și a devenit o amenințare tot mai slabă. Cu cât împărații au transformat guvernarea Romei într-o autocrație, cu atât locuitorii Romei, îndeosebi elita, au devenit mai puțin energici, mai slabi și mai ineficienți. O republică alcătuită din posibili cezari nu putea să reziste, dar o republică alcătuită dintr-o turmă de servili și libertini nu putea să se apere.

Tiberius a fost un conducător înnoitor, dar nu și charismatic. Ce ironie că în timpul domniei lui a început cea mai mare revoluție religioasă din istoria occidentală – misiunea lui Iisus! După ce propovăduise Evanghelia în Galileea, Iisus din Nazaret a fost răstignit la Ierusalim în jurul anului 30. Discipolii l-au salutat ca pe Mesia – „Hristos”, în greacă. Au crezut în învierea lui și au ajuns să-i considere misiunea ca începutul unei noi religii – creștinismul. Cu siguranță că, în Vila lui Jupiter de pe îndepărtata insulă Capreae, Tiberius n-a aflat nimic din toate acestea.

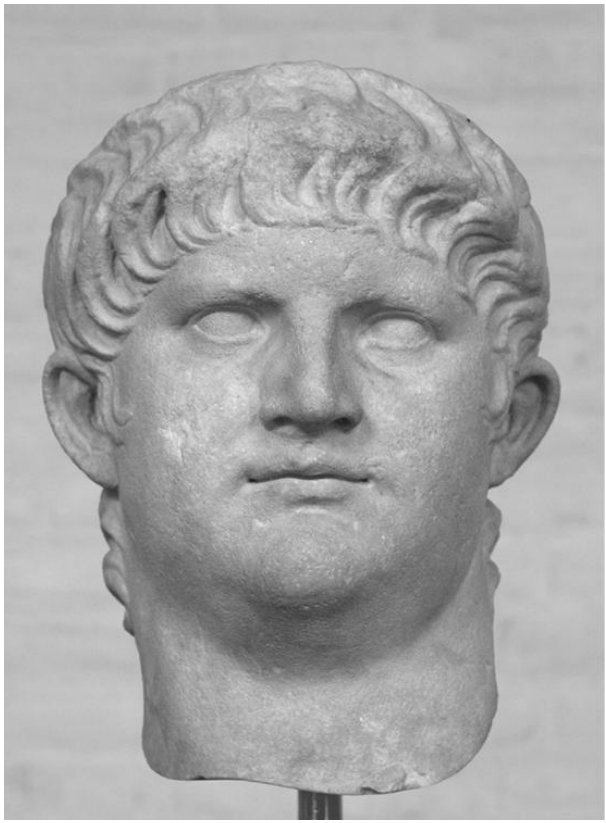

Capul lui Nero, dintr-o statuie de marmură de cca 2,4 m înălţime (Glyptothek, München)

3
NERO

ANIMATORUL

În noaptea de 18 spre 19 iulie a anului 64 d.Hr., la cincizeci de ani după moartea lui Augustus, la Roma a izbucnit un incendiu. Focul a pornit din prăvăliile situate lângă Circus Maximus. Vântul l-a dus vuind peste stadion, apoi prin văile alăturate și sus, pe coline. Oamenii au fugit, mulți pierzându-și întreaga agoniseala, și în scurt timp au apărut și bandele puse pe jaf.

Asemenea incendii erau frecvente la Roma și greu de stins. Orașul prezenta un risc uriaș, fiind înțesat de străduțe înguste și întortocheate, cu majoritatea caselor construite din chirpici și grinzi din lemn sau din împletituri de nuiele tencuite cu lut. La capitolul materiale de construcție, cărămida și marmura erau excepția, nu regula. Multe case aveau pereți comuni și puțini proprietari țineau la îndemână materiale pentru stingerea incendiilor. Arșița apăsătoare a verilor din Roma și secetele frecvente făceau ca focul să scape ușor de sub control. Augustus a dat Romei prima unitate de pompieri, însă era una mică și folosea găleți care trebuiau umplute din apeductele al căror debit scădea vara, când cei bogați deviau, adesea ilegal, apa spre reședințele lor impunătoare. Demolarea clădirilor pentru a opri înaintarea focului reprezenta calea cea mai sigură de a stinge un incendiu de proporții.

Focul, cel mai cumplit incendiu din istoria capitalei, a ars dezlănțuit timp de cinci zile. Abia în cea de-a șasea, echipajele

au reușit să dărâme suficiente case ca să oprească flăcările, dar ulterior incendiul a reizbucnit într-o altă zonă a capitalei. Atunci când, în sfârșit, a fost stins, Marele Incendiu arsese din temelii trei din cele paisprezece cartiere ale Romei, lăsase în picioare doar câteva clădiri deteriorate în alte șapte cartiere și cruțase doar patru. Pierderea de vieți omenești a fost dramatică.

Când a izbucnit incendiul, împăratul Nero se afla la vila sa de pe litoral, în sudul Romei. Spre deosebire de cârmuitorii anteriori puși în fața unei tragedii, Nero nu s-a grăbit să revină în oraș. Ba chiar și-a amânat întoarcerea până când propriul său palat a ajuns să fie amenințat de flăcări. Noua și măreața Casă de Trecere, Domus Transitoria, cum și-a denumit Nero palatul, traversa o vale și unea două dintre colinele Romei. Pe una dintre coline construcția arsese, pe cealaltă rămăsese în picioare. Acolo și-a stabilit Nero postul de comandă în orașul asediat de foc.

A urmat una din cele mai faimoase scene din istoria Antichității. Istoricul Tacitus afirmă că „se răspândise zvonul că, chiar în timpul cât Roma ardea, Nero se urcase pe scena teatrului din palatul lui și cântase «Distrugerea Troiei», inspirat în redarea nenorocirilor prezente de vechile dezastre”[1].

De aici s-a născut, desigur, zicerea modernă „Roma ardea și Nero cânta la vioară”.

Nero nici n-ar fi putut să cânte literalmente la vioară, întrucât instrumentul a fost inventat abia în Evul Mediu. Însă avea pasiunea cântatului din voce, mai cu seamă acompaniat de un instrument cu corzi – o liră –, formă de artă eminamente grecească pe atunci, așa cum astăzi, chitara clasică este un instrument muzical eminamente spaniol. Ajuns la douăzeci și șase de ani la vremea incendiului, Nero susținuse deja reprezentații publice la Roma, spre dezgustul conservatorilor, care considerau că se dă în spectacol într-un mod aflat mai prejos de demnitatea nobilimii romane. Așadar, povestea care îl menționează cântând în timp ce Roma ardea ca o torță e plauzibilă, chiar dacă nu e și dovedită.

Subiectul pe care se spune că l-a ales, incendierea Troiei,

adaugă un plus de picanterie, căci romanii credeau că refugiații din Troia au fost cei care au înființat orașul lor. În plus, și Nero, și înaintașul său, Augustus, se considerau descendenții lui Aeneas, conducătorului troian, poveste istorisită de *Eneida* lui Vergiliu, capodopera literaturii latine bazată, la rândul ei, pe modele grecești. Drept urmare, un cântec despre Troia acompaniat de sunetul lirei sugera admirația aristocrației pentru tot ce era grecesc. Iar dacă sângele care curgea prin vinele lui Nero își avea izvorul încă din vremea începuturilor Romei, poate că acel cântec al lui anunța sfârșitul cetății.

A stat însă Nero cu mâinile în sân în timp ce Roma ardea? Negreșit că se făcuse vinovat de faptul că își amânase revenirea în orașul aflat în suferință până când i-au fost amenințate propriile interese. Ulterior, și-a răscumpărat greșeala permițând accesul în clădirile și parcurile publice pentru cei care pierduseră orice brumă de avere, aducând la Roma alimente din orașele învecinate și coborând drastic prețul cerealelor. În mintea unora însă, povestea despre cântarea lui a cântărit mai greu decât aceste gesturi. Mânia a crescut atunci când, după incendiu, Nero a confiscat o mare parte din centrul Romei pentru a-și construi un nou palat imens. Așadar, din punctul de vedere al populației, Nero nu doar că a cântat în timp ce Roma ardea, ci a și profitat de pe urma catastrofei. Poate că de aici s-a născut și un alt zvon despre Nero, unul chiar mai veninos, cum că nu doar a ignorat incendiul, ci, de fapt, l-a și *provocat* ca să-și promoveze propriile planuri.

Marele Incendiu din Roma a ocupat doar o săptămână din numeroșii ani în care Nero s-a aflat la putere, dar îi definește domnia atât în termeni reali, cât și simbolici. Incendiul a deschis calea spre o nouă Romă și o nouă epocă a construcțiilor romane, care și-a lăsat amprenta nu doar asupra culturii romane, ci deopotrivă asupra întregii civilizații mondiale. Iar Nero însuși a fost ca un foc care a înghițit vechea elită a senatorilor, deschizând calea pentru o nouă clasă conducătoare sosită din provincii.

Nero era un maestru în manipularea unor simboluri

precum a fost incendiul; drept urmare, atenția pe care o acordă istoria acelui eveniment e justificată într-o anumită măsură, dar, totodată, poate induce în eroare. Înainte de incendiu, Nero era deosebit de îndrăgit de locuitorii Romei. Apoi, s-au îndoit de el, însă Nero a depus mari și numeroase eforturi ca să-i recucerească. Marele Incendiu a fost un spectacol prost. Nero știa acest aspect, deoarece arta spectacolului i-a însoțit atât viața, cât și moartea. Drept urmare, după incendiu a organizat un nou spectacol, mai bizar și mai înfiorător, care a transformat prizonieri în torțe umane vii – gândind, neîndoielnic, că va avea un şi mai mare succes la spectatori.

Nero e un paradox. În unele privințe a fost cel mai rău dintre împărați – crud, criminal, imoral, nemilităros și, în ultimă instanță, toxic pentru majoritatea provinciilor. În alte privințe a fost încununat de succes – a fost simpatizat, constructor, binefăcător, pacificator și organizator de spectacole pentru popor. Nero a fost deopotrivă un autocrat nebun, cât și un populist fără egal.

Puțini împărați au o reputație la fel de proastă ca Nero sau o faimă mai mare ca el. Nu există împărat a cărui istorie să fie la fel de plină de neadevăruri și percepții eronate. Totuși, chiar și la cea mai echilibrată examinare, rezultă un cârmuitor care l-ar fi oripilat pe Augustus, stră-străbunicul lui. Domnia lui Nero ar putea chiar să ridice întrebarea dacă monarhia întemeiată de Augustus și perfecționată de Tiberius va putea sau nu să dureze.

Cum de s-a ajuns aici? Pentru a da răspuns la o astfel de întrebare, să-i prezentăm mai întâi pe cei doi împărați care i-au urmat lui Tiberius și l-au precedat pe Nero.

CASA LUI GERMANICUS

Noul împărat, Caligula, a suscitat mari speranțe atunci când i-a luat locul lui Tiberius. Era tânăr, fiul îndrăgitului Germanicus

și strănepotul divinului Augustus. Își petrecuse o parte din anii fragezi în casa străbunicii sale, Livia, o profesoară neîntrecută în materie de arta guvernării, dacă aceasta va fi fost vreodată o artă. A ținut chiar discursul funerar la moartea Liviei, în anul 29, pe când avea șaptesprezece ani.

Din păcate, n-a trecut mult și Caligula s-a dovedit a fi o dezamăgire. În condițiile în care crescuse, ar fi fost necesar un autocontrol imens ca să devină un om bine adaptat, iar el nu era nici pe departe un erou. De la Livia a moștenit viclenia și lipsa de scrupule, dar nu și cumpătarea sau buna cuviință. S-a dovedit a fi un autocrat, cinic și letal pentru rivalii săi din elită.

Decadența lui Caligula e legendară, cu episoade picante și, din păcate pentru acuratețea istorică, mult exagerată de surse ulterioare ostile. Istorioarele precum căsătoria lui de scurtă durată cu una dintre propriile surori și incestul cu celelalte[2] sau construirea unui grajd din marmură și fildeș pentru calul său preferat[3], plănuind să-l facă pe animal consul – toate acestea sunt improbabil să fie adevărate.

Totuși, Caligula era deștept, vorbea fluent și avea o ironie răutăcioasă. Așadar, poate că s-a lăudat într-adevăr în fața bunicii sale, Antonia, aristocrată îngrozită, că îi este permis să trateze pe oricine după cum are el chef[4]. Poate e adevărat că a rezumat extravagațele de la curte spunând că bărbatul trebuie să fie ori un om sobru, ori împărat[5]. Și poate, doar poate, că e adevărat că, atunci când mulțimea a aclamat la curse echipa căreia îi era adversar, a exclamat: „O, de ce n-are poporul roman un singur gât!”[6].

Ne aflăm pe un teren mai ferm afirmând despre Caligula că s-a făcut îndrăgit de popor subvenționând jocuri și diverse distracții, spre deosebire de Tiberius, care a fost mult mai zgârcit. Pe de altă parte, a executat numeroși senatori. Se pare că s-a considerat un monarh absolut și a cerut să fie zeificat cât mai era în viață. Un semn al dorinței lui de a fi zeu a fost că a construit un nou palat, unul mai măreț, pe care l-a prelungit până la podiumul unui templu.

Caligula a acumulat atât de multă putere, încât acțiunile sale au dat naștere mai multor comploturi împotriva lui și, în cele din urmă, unul a și reușit. În anul 41 d.Hr., o conspirație

pusă la cale de senatori împreună cu Garda Pretoriană l-a ucis pe împărat. A fost ca o reluare a asasinării lui Iulius Caesar, cu optzeci și cinci de ani de ani în urmă, dar cu o regie nouă: asasinii lui Caesar îi lăsaseră soția în viață, pe când ai lui Caligula le-au măcelărit și pe soția, și pe fiica împăratului. Capul conspirației a fost un ofițer al Gărzii. Caligula avea, se spune, obiceiul de a-l supune pe acest bărbat la tot soiul de zeflemele sexuale, după care îi cerea să-i sărute mâna cu degetul mijlociu ridicat. Se pare că-n cele din urmă ofițerul Gărzii s-a săturat. Caligula domnise mai puțin de patru ani. După moartea sa, imaginile care îl reprezentau au fost date jos și numele i-a fost șters de pe inscripții.

Succesorul lui, Claudius (Tiberius Claudius Nero Germanicus), care a domnit între anii 41 și 54, a fost primul împărat care nu descindea din Augustus prin sânge sau adopție. Era însă fratele mai mic al lui Germanicus și mulți s-au mulțumit cu atât. Totuși, ca împărat, Claudius era neverosimil. Se născuse șchiop, cu un tremur și cu un defect de vorbire, probabil ca urmare a unei paralizii cerebrale. Augustus și Tiberius s-au ferit să-i acorde vreo funcție mai înaltă, permițându-i în schimb să devină istoric. În cele din urmă, Caligula l-a numit pe Claudius consul, la începutul domniei sale, dar ulterior n-a făcut decât să-l insulte și să-l umilească.

În ziua asasinării lui Caligula, un pretorian l-a găsit pe Claudius în palat și l-a dus la cazarma Gărzii. Acolo i s-a dat onorul ca împărat, în timp ce senatorii dezbăteau reinstituirea republicii. Senatorii și-au schimbat rapid ideile și l-au aprobat pe Claudius – primul, dar nu și ultimul cârmuitor ales de Garda Pretoriană. Discuția despre republică a rămas, în chip vădit, doar vorbe și nimic mai mult. Pe de altă parte, Garda a arătat încă o dată că-n spatele zidurilor din cărămidă și beton ale fortăreței sale se afla o putere capabilă să concureze cu Senatul din sălile cu coloane de marmură.

Claudius s-a dovedit a fi un împărat bun în ce privește deschiderea porților Romei pentru elitele din provincii. A acordat cetățenie multor bărbați din provincii și a convins Senatul să primească în rândurile sale mai mulți membri din

elita Galiei. S-a rupt de politica pacifistă a lui Tiberius și și-a trimis generalii să cucerească Britannia, pe care Caesar o invadase, dar n-o colonizase.

Pe Claudius nu-l interesa mai deloc să împartă puterea cu Senatul. În timpul domniei lui, guvernarea a intrat sub controlul palatului, îndeosebi al celor două puternice soții ale sale și al liberților săi. Noul împărat avea cincizeci de ani, o redusă experiență de guvernare și niciuna militară. Dar își petrecuse viața în palat și observase cu atenție ce se petrecea. În plus, palatul era un loc important fiindcă, la fel ca toți monarhii, împăratul roman se afla în centrul unei curți. Pleca urechea la soții, rude, gărzi de corp, lingușitori și, tot mai mult, la liberți și chiar la sclavi. La senatori, doar rareori. De fapt, unii senatori cunoșteau palatul doar ca fiind locul unde erau siliți să se prezinte la judecată în spatele ușilor închise.

Pentru administrarea imperiului, Claudius s-a bazat pe cei mai puternici liberți. Senatorii au protestat amarnic la ideea unei guvernări a foștilor sclavi – ba chiar mai rău, foști sclavi greci –, dar împăratul îi considera de neînlocuit ca funcţionari. Astăzi, poate că am aprecia transferul de putere întreprins de Claudius, de la romanii privilegiați la grecii ieșiți din sclavie, dispuși să-și dea toată silința. Împreună cu autoritatea tot mai mare acordată femeilor din familia imperială, acest fapt ar putea să pară o diversitate demnă de stimă. Am remarca, de asemenea, că în timp ce împărații veneau și plecau, funcţionarii asigurau continuitatea. Însă romanii gândeau altfel, îndeosebi senatorii din elită care au scris cărțile de istorie.

La începutul domniei, Claudius a fost căsătorit cu a treia soție, o nobilă pe nume Messalina, care i-a născut un fiu și o fiică. O statuie o înfățișează îmbrăcată în robă protocolară, pieptănată cu grijă și senină, ținându-și în brațe fiul, aflat în fașă, care întinde mâna spre ea[7]. Reprezentarea e foarte departe de operele de artă moderne, mult mai numeroase, care o prezintă ca pe o târfă – dominatoare, infidelă, crudă și ucigașă. În cele din urmă, l-a trădat pe Claudius, căsătorindu-se pe ascuns cu un rival de-al lui.

Sursele abundă de istorisiri despre sexualitatea Messalinei.

„Augusta prostituata”[8] – sau Cățeaua-lup[9], dacă e să-i folosim presupusul nume profesional – lucra în taină toată noaptea într-un bordel și chiar a întrecut o prostituată într-un maraton de sex de-o noapte[10]. Niciuna din aceste povești nu e credibilă. Probabil că toate derivă din propaganda facțiunii învingătoare care a înlocuit-o pe Messalina după căderea acesteia. Messalina a luptat din răsputeri, însă n-a fost un monstru. Dacă și-a trădat soțul pentru un alt bărbat, a făcut-o fiindcă nu mai avea încredere că Claudius îi va pune, pe ea și pe copiii ei, pe primul plan. Dar Messalina nu s-a mișcat suficient de repede. Când un rival i-a descoperit adulterul, a dat-o în vileag lui Claudius, ceea ce i-a adus executarea. Ulterior, imaginea ei a fost ștearsă de pe monumente, iar numele din inscripții.

Astfel, în anul 48 d.Hr., împăratul a rămas văduv. Claudius avea nevoie de o nouă soție. Intră în scenă Nero și mama lui.

TÂNARUL NERO

Mama lui Nero, Agrippina cea Tânără – de aici înainte Agrippina –, se număra printre cele mai râvnite femei nobile din Roma. Avea magia numelui purtat de tatăl ei, Germanicus, și a descendenței mamei – Agrippina cea Bătrână – din divinul Augustus. De asemenea, printre strămoșii ei se numărau Livia și Marcus Antonius. Obârșia l-a convins pe Claudius s-o ia de soție, cu toate că-i era nepoată și, prin urmare, căsătoria era practic incestuoasă. Senatul a trebuit să emită o hotărâre specială pentru a o permite.

O statuie a Agrippinei arată o femeie cu trăsături delicate. Are gura mică, nasul puțin în vânt și bărbie proeminentă. Părul îi este aranjat cu grijă în inele, în stilul la modă pe atunci. Statuia o înfățișează ca preoteasă, cu văl pe cap[11]. Alte statui și monede o asociază pe Agrippina cu zeițe ale fertilității, chiar mai explicit decât fusese asociată Livia cu ele. Dar Agrippina n-a fost nicidecum o sfântă, ci o femeie puternică. Mai întâi a fost martora distrugerii familiei ei aproape în totalitate, apoi a

triumfului neașteptat al fratelui ei, Caligula, urmat de tirania lui. După ce s-a implicat într-un complot contra lui Caligula, cu un posibil adulter din partea ei, a fost trimisă în exil. La întoarcere, Agrippina s-a repliat și a plănuit să se folosească de Claudius pentru a-și împlini ambiția – să-și vadă fiul împărat, cu ea exercitând puterea din spatele tronului. A publicat un volum de memorii, astăzi pierdut, care ar putea fi sursa zvonului că avea un canin în plus pe maxilarul drept superior[12], un semn de noroc pentru romani, dar care în mod cert simboliza și agresivitatea.

Operele literare antice îi sunt ostile Agrippinei, la fel ca tuturor femeilor implicate în politică. O zugrăvesc ca pe o criminală, o complotistă avidă de putere și incestuoasă. Imaginile vizuale, pe de altă parte – monede, sculpturi și camee –, ne prezintă o femeie demnă, atrăgătoare, un simbol al maternității și al dinastiei. Adevărul se află, probabil, undeva la mijloc.

Agrippina a fost o luptătoare acerbă și și-a executat rivalii fără să ezite. Însă și alți romani de frunte s-au comportat la fel. Urmărind să obțină putere pentru Nero, Agrippina a fost egoistă, dar a avut în vedere și binele public. Știa că Nero reprezintă singura șansă de perpetuare a casei lui Augustus și a lui Germanicus și credea că dinastia era menită să dea speranța cea mai mare Romei și imperiului.

Căsătorindu-se cu Claudius, se socotea nu doar soția lui, ci și cârmuitoare alături de el. A primit numele Augusta, un titlu pe care nu-l mai purtase nicio soție de împărat aflat pe tron. Uneori era alături de Claudius când se ocupa de chestiuni publice și participa la ședințele unui tribunal separat, într-un joc de putere care i-a uluit pe contemporani. Își făcea prieteni și își înlătura dușmanii. Mai presus de toate, i-a creat calea liberă spre tron fiului ei.

Nero era rodul primei căsnicii a Agrippinei. S-a născut la 15 decembrie 37 d.Hr., într-un oraș de pe litoral situat la sud de Roma. I s-a dat numele Lucius Domitius Ahenobarbus („barbă de bronz”), după tatăl lui, Gnaeus Domitius Ahenobarbus. Familia era consecvent republicană și avea strămoși nobili cu multe generații în urmă. Membrii ei erau cunoscuți ca buni

generali, aroganți și cruzi și, de asemenea, pentru participarea la cursele de care și subvenționarea unei producții teatrale indecente. Se spune că tatăl lui Nero ar fi afirmat despre micul său fiu: „Este peste putință ca din mine și din ea să iasă un om cumsecade”[13].

Însă n-avea să afle dacă e așa sau nu, deoarece a murit pe când Nero avea trei ani. La fel ca Augustus, Nero și-a pierdut tatăl la o vârstă fragedă și a fost crescut de mama sa (exceptând cele câteva luni când a fost lăsat în grija unei mătuși din partea tatălui). La fel ca Atia, mama lui Augustus, Agrippina a muncit neobosită pentru avansarea lui Nero în carieră, dar, dacă a ajuns la un succes similar cu fiul ei, avea să plătească drastic.

Nero avea unsprezece ani când mama lui s-a căsătorit cu Claudius. Un an mai târziu, Agrippina îl convinsese deja pe Claudius să-l adopte pe Nero, care a renunțat la numele anterior și a devenit Nero Claudius Caesar Drusus Germanicus. Nero era mai mare decât fiul lui Claudius, ceea ce însemna că devenise acum primul la rând ca moștenitor. În plus, Claudius și-a logodit fiica, pe Octavia, cu Nero. A decis să-l pună pe fiul Agrippinei înaintea propriului său fiu.

Claudius avea acum în jur de șaizeci de ani. Era oare, pur și simplu, un bătrân dus de nas de tânăra lui soție? Poate. Sau poate că socotea că dinastia lui are șanse mai mari de a supraviețui prin descendenții fiicei sale și ai lui Nero, urmașul lui Germanicus, al divinului Augustus și al lui Marcus Antonius, decât prin fiul lui cu Messalina, cea căzută în dizgrație. În orice caz, Agrippina n-a avut rețineri. S-a înconjurat de prieteni la curte și și-a gonit dușmanii. Cea mai importantă mutare a ei a fost să-l convingă pe Claudius să angajeze un nou prefect pretorian, aflat ferm în tabăra ei. Era Sextus Afranius Burrus, un cavaler roman din Galia. Slujise cândva în casa Liviei. Nu doar Burrus era un susținător loial al Agrippinei, ci și mulți dintre ofițerii aflați sub comanda lui, bărbați aleși personal de ea.

Ca tutore al lui Nero, Agrippina l-a ales pe Lucius Annaeus Seneca. Seneca se trăgea dintr-o familie romană bogată, influentă și foarte cultă din Hispania. Tatăl lui a fost un

renumit autor de lucrări de retorică și istorie, iar mama a studiat filosofia. Seneca a plecat la Roma și a avut parte de o ascensiune juridică și politică, dovedindu-se totodată și un strălucit om de litere. A fost orator, filosof, eseist și dramaturg. Dar și-a făcut și dușmani.

Caligula îl numise pe Seneca „nisip fără var”[14] – cu alte cuvinte, ciment fără consistență – și fusese cât pe ce să-l execute. După moartea lui Caligula, Seneca i-a întors ofensa, scriind că țelul întregii vieți a lui Caligula fusese transformarea unui stat liber într-un despotism persan[15]. În opinia lui, Caligula a fost un împărat însetat de sânge[16].

Și Messalina îl antipatiza pe Seneca. L-a acuzat de adulter cu sora mai mică a lui Caligula[17]. Ambii iubiți au fost condamnați și trimiși în exil, dar numai Seneca a supraviețuit. După opt ani de exil în Corsica, s-a văzut rechemat de Agrippina la Roma.

În anul 54, la cinci ani după căsătoria cu Agrippina, Claudius a hotărât să impulsioneze și cariera fiului său, care împlinise atunci treisprezece ani. Apoi, înainte de a apuca să facă vreo mișcare, a murit subit. Firește, oamenii au bănuit că l-ar fi otrăvit Agrippina, dar adevărul despre moartea lui nu mai poate fi aflat astăzi. Se poate să fi murit mâncând o ciupercă otrăvitoare (dar nu otrăvită) ori din cauze naturale. În orice caz, Agrippina era pregătită să-și plaseze fiul în centrul scenei. Pretorienii l-au salutat pe Nero ca împărat, iar el i-a răsplătit cu o sumă mare în denari. Supus, Senatul a votat ca Nero să primească puterile necesare și a răsplătit-o pe Agrippina cu onoruri. Începuse o epocă nouă.

NERO CEL BUN

La început, Roma l-a primit bucuroasă pe împăratul cel nou și chipeș. După Claudius, ajuns bătrân și senil, acum avea un împărat tânăr și în vigoare. Mai mult, sângele lui Nero era și mai albastru. Prin el, revenea la putere dinastia lui Augustus.

În plus, Nero era elegant – și încă cum!

Avea ochi albaștri-cenușii, părul blond-deschis și, ni se spune, o față cu trăsături regulate, nu și deosebit de plăcute[18]. E drept, la șaptesprezece ani încă neîmpliniți, Nero era tânăr, dar uneori conducătorii tineri izbândesc. Augustus avea doar nouăsprezece ani când a intrat în politică și a ajuns până-n vârf. Alexandru cel Mare avea doar douăzeci când a ajuns pe tron. Un cârmuitor cu inteligență, talent, sfătuitori buni și de caracter, având o educație aleasă, poate izbândi în pofida tinereții lui. Nero avea sfătuitori excelenți. Nimeni nu cunoștea dedesubturile curții mai bine decât Agrippina, iar Burrus îi garanta sprijinul pretorienilor. Seneca, tutorele lui Nero, a intrat într-un rol nou, cel de consilier al împăratului. Seneca susținea că trăsătura distinctivă a domniei noului suveran ar trebui să fie *clementia*, îndurarea. Burrus îi oferea modelul unui militar sever, pe când Seneca îl susţinea cu elocința și cu demnitatea.

Într-un discurs adresat Senatului, noul împărat a promis să pună capăt abuzurilor din trecut și să redea puterea Senatului. Era o concesie modestă, nu o schimbare majoră, însă era reală. În primii circa cinci ani de domnie, îndrumat de Seneca și de Burrus și convins de Agrippina, Nero și-a respectat promisiunile și a împărțit puterea cu senatorii. A desființat procesele cu ușile închise și a limitat puterea liberților săi.

Până aici, toate au decurs bine, dar au fost și unele probleme intrinseci, începând cu caracterul lui Nero. Era nesigur pe sine și orgolios. Voia să fie îndrăgit și nu tolera rivalii. O sursă îl descrie astfel: „Era mai cu seamă dornic de popularitate și rival al tuturor acelor ce mișcau în orice fel sufletește poporul”[19]. Când nu i se făcea pe plac, devenea agresiv și răzbunător. Orfan de tată, crescut într-o atmosferă de conspirație și sânge de o mamă care acționa din culise, Nero purta cicatrici lesne de înțeles. Era rodul uneia dintre cele mai disfuncționale familii din istorie. Acum, întreaga Romă avea să plătească prețul din acest motiv.

Agrippina era pe deplin hotărâtă să-și exercite puterea. La începutul domniei lui Nero, avea propriile gărzi de corp germane, propria unitate de pretorieni și doi lictori care o

însoțeau în public (Livia avusese doar unul). Pe moment, tânărul Nero a acceptat toate acestea. Parola de trecere pe care le-a dat-o pretorienilor era *optima mater*, „cea mai bună mamă”[20], o referire binevoitoare la Agrippina. Nero a acceptat să țină ședințele Senatului la palat (lucru nu fără precedent), astfel încât Agrippina să le poată observa printr-o perdea (lucru categoric fără precedent). Pe monede, era reprezentată față-n față cu Nero[21] – ca și cum ar fi împărțit domnia cu el. În scurt timp însă, Agrippina a întâmpinat dificultăți. Opinia publică romană nu tolera ca o femeie să exercite fățiș prea multă putere. Pe de altă parte, Nero era adolescent și detesta să fie criticat de mama sa pe motiv că nu e atent cât cheltuiește. A ripostat împiedicând-o în mod public pe Agrippina să i se alăture la tribunal pentru a audia un ambasador străin – a făcut-o cu tact, ajutat fiind de Seneca, dar ofensa rămâne ofensă. Se spune că Agrippina spumega de furie: a putut să-i dăruiască fiului ei imperiul[22], dar nu suporta ca el să-l conducă.

Roma lui Nero e cunoscută drept o epocă a ironiei. Ea a început îndată după moartea lui Claudius. Seneca, tutorele lui Nero, se referea nu la „zeificarea” lui Claudius, ci la „dovlecizarea”[23] lui, glumă obscură într-o satiră mușcătoare ce-l ataca pe defunctul împărat. Fratele lui Seneca a afirmat că Claudius fusese ridicat la ceruri cu un cârlig, la fel cum călăii romani târau trupurile victimelor lor la Tibru. În sfârșit, se spune că Nero a declarat ciupercile hrana zeilor, din moment ce Claudius murise după ce mâncase ciuperci și apoi fusese zeificat[24]. Cu siguranță, pe Agrippina n-o amuza deloc felul cum era batjocorit acum răposatul ei soț.

Nero era nefericit în căsnicia cu fiica lui Claudius. Se îndrăgostise de o libertă din Asia Mică și era topit după ea, spunând chiar că se va căsători cu dânsa. Agrippina era îngrozită și i-a comunicat fiului spaima ei, dar el a rămas neclintit. Și-a întărit poziția înlăturând un libert, un sclav eliberat ce avea o mare putere la curte și era un aliat de încredere al Agrippinei.

Se spune că Agrippina a ripostat amenințându-l pe Nero. I-a arătat cât de mulți alți descendenți ai divinului Augustus se

aflau în Roma, fără a-l pune la socoteală pe fiul lui Claudius. Chiar și așa, nu s-ar fi gândit serios să-l dea jos pe Nero de pe tron. Apoi, în anul 55, fiul lui Claudius s-a îmbolnăvit subit în timpul unui banchet la curte și a murit la scurt timp după aceea. Dovezile sugerează cauze naturale, însă la acea vreme mulți au crezut că a fost otrăvit la ordinul lui Nero.

În următorii patru ani, Agrippinei i-a fost limitat accesul la putere, deși a încercat să și-l recapete. A fost perioada când Nero căpătase obiceiul unor escapade nocturne cu prietenii pe străzile Romei. Vizitau taverne și bordeluri, căutând distracție și belele, cum ar fi încăierările și pătrunderile prin efracție. Se îmbrăca în haine de sclav și purta perucă, pentru a nu fi recunoscut. Oricât de urât ar fi fost, acest comportament nu era ceva neobișnuit pentru tinerii aristocrați romani și cei mai mulți erau dispuși să închidă ochii. Se arătau mai puțin îngăduitori însă când Nero încuraja încăierările la teatru. Pentru restabilirea ordinii, actorii erau alungați și erau chemați soldații.

În anul 59, când împlinise deja douăzeci și unu de ani, Nero era pregătit să se tempereze, dar mai întâi a decis să se descotorosească de mama sa. Dragostea, puterea și controlul au jucat fiecare un rol în motivația lui. E plauzibil ca Agrippina să fi flirtat cu Nero într-o manieră extrem de nepotrivită. Că au comis realmente un incest, cum se zvonea[25], e mai puțin credibil, dar o astfel de posibilitate nici nu poate fi exclusă. Cert este că Agrippina și-a exprimat din nou dezaprobarea față de viața lui amoroasă, de astă dată vizând-o pe noua lui iubită.

Poppaea Sabina era o femeie potrivită pentru un rege. Era bogată, inteligentă și ambițioasă. Familia ei se trăgea din Pompeii, unde deținea cel puțin cinci case, dintre care două erau, pe drept cuvânt, mărețe. Probabil că acolo s-a născut Poppaea. Ea însăși era proprietara unei cărămidării din apropiere, precum și a unei vile cochete pe litoral.

Tatăl ei, un cavaler roman pe nume Titus Ollius, se afla în ascensiune în guvernarea romană când a fost executat după căderea lui Sejanus, pentru că îl sprijinise pe uneltitorul înlăturat. Ulterior, Poppaea a luat numele bunicului matern, Gaius Poppaeus Sabinus, consul și guvernator de provincie de

succes, astfel încât să nu fie tarată de faptele tatălui ei. S-a căsătorit de două ori. Primul ei soț a fost prefect pretorian și împreună au avut un fiu. După ce a divorțat de el, s-a măritat cu Marcus Salvius Otho, fiu de consul și membru al societății mondene a Romei. Când a intrat în vederile lui Nero, Otho a fost trimis să guverneze Lusitania (aproximativ Portugalia de azi), cu toate că avea doar douăzeci și șase de ani și era lipsit de experiența administrativă necesară.

Poppaea avea vederi suficient de largi ca iudaismul să-i trezească interesul, deși n-a manifestat nici o preocupare ca să se convertească. În orice caz, nu le-a făcut evreilor niciun serviciu insistând ca Gessius Florus, soțul uneia dintre prietenele sale, să fie numit guvernatorul Iudeei. Proasta guvernare a lui Florus a determinat marea revoltă a evreilor din anul 66 d.Hr. Romei i-au trebuit șapte ani ca să reinstaureze pacea în Iudeea cu prețul unor mari vărsări de sânge și distrugeri de ambele părți.

Poppaea se număra printre marile frumuseți ale vremii. Nu e de mirare că rolul ei a fost interpretat în filme de Claudette Colbert și Brigitte Bardot. Nero a compus o poezie despre părul ei de culoarea chihlimbarului[26]. Se spune că se îmbăia în fiecare zi în laptele a cinci sute de măgărițe ca să-și păstreze frumusețea pielii[27] și a inspirat o linie de produse cosmetice botezată cu numele ei[28]. Avea cu șase ani mai mult ca Nero și era căsătorită, dar și el era. Nero se îndrăgostise profund de dânsa. Unii susțin că Poppaea l-ar fi îndemnat insistent să o ucidă pe Agrippina.

Lăsând cu totul la o parte viața sa amoroasă, e posibil ca Nero să se fi temut de influența pe care Agrippina continua s-o aibă asupra Gărzii Pretoriene, deși acest lucru nu justifică nicidecum omorul. Dar, conștient și deliberat, Nero a ales să-și ucidă mama.

Otrava ieșea din calcul – prea suspectă, după moartea subită a lui Claudius și, ulterior, a fiului său; în plus, Agrippina lua destule antidoturi puternice ca să fie protejată. Cum nu putea conta pe Garda Pretoriană, Nero a apelat la un aliat din marina militară romană. Complotul a fost pus în aplicare într-o noapte de primăvară, în Golful Napoli. Mai întâi, Nero și-a

invitat mama la un banchet la vila sa, ca să-și rezolve neînțelegerile din trecut și, astfel, s-o îmbuneze. Apoi plănuia s-o înece într-o corabie demontabilă special construită ca să se scufunde. Așa spune povestea[29]; mai probabil e că o navă de luptă a izbit intenționat corabia ei. În orice caz, Agrippina a căzut în mare și a suferit multe răni, dar a supraviețuit și a fost adusă înapoi la țărm.

Îngrozit de răzbunarea Agrippinei, Nero a apelat la Burrus, însă acesta a refuzat să-l ajute. Garda Pretoriană, a spus el, nu-i va face rău fiicei lui Germanicus. Drept urmare, Nero a recurs iar la marina militară și a trimis un detașament de soldați după Agrippina. A pretins că aflase că ea încearcă să-l omoare.

Când soldații au ajuns la Agrippina, ea a refuzat să creadă că veniseră să o execute la ordinele lui Nero. A susținut că fiul ei n-ar putea face așa ceva. Atunci ei au lovit-o și abia atunci a înțeles ea adevărul. Povestea spune că și-a dezvelit abdomenul, a arătat spre pântecul care l-a purtat pe Nero și le-a cerut soldați s-o lovească acolo[30]. Dacă Agrippina a spus într-adevăr acest lucru, e puțin probabil să-și fi recunoscut propriile greșeli ca mamă care făcuse din Nero diavolul care era.

Conducătorul bazei navale principale din vecinătate, un libert eliberat de Nero, a fost cel care a ucis-o pe Agrippina. Ulterior, Nero avea să afirme că aceea a fost ziua care i-a adus stăpânirea imperiului[31]. Mai târziu, Nero l-a urât pe cel care-i omorâse mama, deoarece, ca să-l citățm pe istoricul Tacitus, „executanții actelor ticăloase sunt priviți ca și cum ei le-ar imputa altcuiva”[32]. Dorind să scape de acel bărbat, Nero l-a folosit mai întâi ca să depună mărturie falsă într-o altă cauză, după care l-a trimis într-un exil comod.

În anii de mai târziu, când a interpretat diverse roluri în tragedii grecești, Nero a inclus în repertoriul său atât un bărbat care s-a culcat cu mama lui, cât și un altul care și-a ucis mama. Alegerea ar putea să arate, așa cum susțin sursele[33], că avea remușcări pentru crima sa. Dacă așa a fost, la momentul acela n-a arătat-o. Nero a anunțat că dejucase un complot pus la cale de Agrippina pentru a-l ucide. Seneca a compus chiar o scrisoare adresată Senatului, în care se punea chezaș pentru acea poveste de dezvinovățire. Indiferent ce credeau în

realitate, majoritatea oamenilor au acceptat justificarea dată de Nero. Au fost declarate zile ale recunoștinței pentru siguranța lui și s-au făcut sacrificii când a revenit cu bine din Golful Napoli la Roma.

ARTISTUL

Alți bărbați au fost împărați, dar Nero a fost un star. O celebritate. A încălcat toate regulile, ceea ce i-a adus nemurirea.

Nero lua în serios problema guvernării, dar pe sine se considera în primul rând un artist. Cântatul din voce era punctul său forte, însă avea preocupări mult mai vaste. Nero a emis monede care sunt, probabil, printre cele mai perfecte dintre toate monedele romane. A subvenționat construirea multor clădiri frumoase. Indiferent dacă merită sau nu recunoaștere pentru acest fapt, literatura latină a înflorit în timpul domniei sale. Seneca a scris dialoguri filosofice, epistole și tragedii. Nepotul lui, Lucan, a scris *Pharsalia*, un poem epic despre războiul civil dintre Gnaeus Pompeius și Iulius Caesar. Petronius a publicat *Satyricon*, un roman despre decadența elitei romane scris cu umor negru.

Augustus a înțeles că una din numeroasele sarcini ale împăratului e aceea de a distra populația, dar pentru Nero distracția a devenit sarcina supremă. Dacă ar mai trăi azi, Nero ar fi perceput ca un geniu al relațiilor publice, un titan al comunicării.

Organizarea jocurilor era pentru împărat o treabă serioasă. Această preocupare a lui îi dezvăluie pasiunile personale, însă reflectă și prioritățile politice pe care le avea. Fiecare împărat știa că o parte a misiunii sale constă în a-i sluji pe locuitorii Romei. Nero a făcut-o oferindu-le divertismente în stil opulent, dar socotea că divertismentul trebuie să fie și educativ. După cum vedea el lucrurile, introducerea elementelor culturii grecești, acele elemente pe care puteau să le înțeleagă și

oamenii de rând – cum ar fi cântatul, actoria și exercițiul fizic – , putea contribui la elevarea societății romane

În plus, Nero nu și-a limitat mărinimia la jocuri și spectacole. A făcut un efort major pentru distribuirea cerealelor și, de asemenea, a oferit cetățenilor daruri în bani. Totuși, jocurile reprezentau o cale eficace de a ajunge la public. Circus Maximus, folosit pentru cursele de cai, amfiteatrul și cele trei mari teatre ale Romei puteau primi împreună peste două sute de mii de oameni – o cincime din totalul populației din oraș.

Jocurile sportive, cursele și spectacolele erau ocazii speciale, cu propriile lor reguli și ritualuri. Spectatorii ședeau grupați pe secțiuni, conform rangului, senatorii și cavalerii fiind în față. Aceste evenimente constituiau singurul loc și moment când populația Romei se simțea liberă să-și exprime opinia față de împărat.

Elita romană iubea și ura jocurile. Le socotea imorale și subversive, dar tentante. În pofida tuturor sancțiunilor aplicate celor care le practicau, senatorii și cavalerii au început să dea și ei reprezentații publice. Nero a fost primul împărat care a făcut-o, iar înclinația lui spre cursele de care era cu adevărat neobișnuită pentru nobilii romani. Unii nobili îi detestau comportamentul, în vreme ce alții îl aprobau, dar oamenii de rând nu aveau deloc sentimente ambivalente. Îl aclamau și-l aplaudau cu zel pe împăratul lor, omul spectacolului. Ca să nu lase lucrurile la voia întâmplării, Nero își organiza propriii susținători, mii de bărbați tineri pregătiți să alimenteze aplauzele.

Prin numărul, noutatea și bogăția lor, jocurile și spectacolele lui Nero întreceau tot ce văzuse Roma până atunci. Răcoritoarele erau subvenționate, iar publicul primea daruri – adesea extravagante, inclusiv bijuterii, cai, sclavi și case, ceea ce-l face pe Nero să fie cel puțin egalul oricărei gale cu premii organizate de televiziunile moderne. Principala inovație a lui Nero a fost introducerea jocurilor grecești în Roma. Cursele de care, luptele de gladiatori și meciurile de box constituiau meniul obișnuit al jocurilor romane, însă Nero voia mai mult. Asemenea multor romani din elită, studiase cultura

greacă, dar amploarea admirației sale față de tot ce era grecesc era neobișnuită. Știa că jocurile grecești adăugau boxului și curselor de cai și alte întreceri, precum alergările, luptele libere, săritura în lungime și aruncarea discului și a suliței; la multe evenimente, participanții concurau goi. De asemenea, grecii aveau multe concursuri muzicale. Noile jocuri ale lui Nero combinau muzica, atletismul și întrecerile ecvestre și aveau loc o dată la cinci ani. Erau numite – cum altfel? – Neronia.

Lui Nero îi plăcea să cânte acompaniat de liră, și îi plăcea să participe la cursele de care. Se antrena la lupte libere și e posibil să fi intenționat ca, în cele din urmă, să concureze. Era Nero un bun cântăreț? Talentul creativ nu-i lipsea. Unele dintre poeziile sale, scrise chiar de mâna lui, cu tot cu ștersături, i-au supraviețuit timp de decenii și un observator de mai târziu avea să le considere reușite[34]. Cât privește cântatul, sursele au opinii diferite, dar putem spune, probabil fără teama de a greși, că și-a depăşit talentul limitat exersând[35]. La cursele de care avea spirit sportiv și îndrăzneală. Pe lângă cântatul la liră, lui Nero îi plăcea să joace în tragedii, interpretând diverse roluri, de la Hercule și Oedip, până la o femeie pe cale să nască. Pentru acest din urmă rol a purtat o mască semănând cu chipul răposatei lui soții. În anii de mai târziu a început să facă și balet de unul singur, adică ceea ce romanii numeau „pantomimă”.

Nero era renumit pentru petrecerile complexe pe care le oferea populației în timpul celebrării anuale a Saturnaliilor, sărbătoarea de iarnă romană, din decembrie. Festivitățile includeau banchete costumate pe ambarcațiuni aflate pe lacurile artificiale din Roma, reprezentații ale împăratului, o participare numeroasă a nobilimii de ambele sexe și o abundență de trandafiri – și de prostituate.

Înainte de moartea Agrippinei, Nero cânta și participa la curse private. Îndată după moartea ei, în anul 59, a dat reprezentații și a concurat în fața publicului, în cadrul unor evenimente care, teoretic vorbind, încă mai erau private, desfășurându-se pe bază de invitații. În cele din urmă, în anul 64, a dat reprezentații în public, întâi la Napoli, apoi la Roma.

În anul 66, Nero a mers în Ahaia, provincia romană din Grecia. Urmărea să participe la cele cinci mari jocuri, de la Actium la Olympia. În mod normal, acestea aveau loc în ani diferiți, dar Nero a dat ordin să fie grupate laolaltă cu ocazia vizitei sale. A fost pentru prima oară în istoria de opt sute de ani a Jocurilor Olimpice când au avut loc altfel decât era programat. Nero a participat la patru tipuri de întreceri: a cântat acompaniindu-se cu lira, a jucat în tragedii, costumat și cu mască, a concurat la cursele de care și s-a înscris la competiția heralzilor. N-a surprins pe nimeni că a fost declarat câștigătorul fiecărui eveniment la care a concurat. Între ele s-a numărat și o cursă într-un car tras de zece cai, eveniment solicitant și primejdios, pe parcursul căruia Nero a căzut și n-a lipsit mult să fie călcat de atelaj. Dar și-a reluat cursa și a câștigat.

Spre deosebire de Augustus, care a condus armate și a vizitat provinciile, Nero a întreprins doar această singură călătorie în afara Italiei. Vizita lui în Ahaia a fost una neobișnuită, făcută pentru propria plăcere. Ca unul care se considera actor, Nero își concentra în mod firesc atenția asupra scenei. Iar cea mai mare scenă a sa era Roma. Drept urmare, ca un mogul de modă veche de la Hollywood care n-a părăsit niciodată California, Nero a rămas aproape de casă. Provinciile au avut de suferit, mai puțin Ahaia. Le trata ca pe o bancă atunci când cârmuirea avea nevoie de bani și, în cele din urmă, acestea s-au răsculat.

Vestea despre revolta iudeilor a sosit în timpul ședерii lui Nero la Ahaia, în anul 66. Nero l-a trimis pe unul dintre puținii generali în care mai avea încredere ca s-o înăbușe. A fost o alegere înțeleaptă, deși Nero ar fi putut evita revolta numind un guvernator mai bun. Atât în Iudeea, dar și în alte părți, numise prea multe persoane fără calificare ca guvernatori, ceea ce a făcut să se nască revolta din Iudeea sau rebeliunea anterioară din Britannia. Din fericire, generalii lui au reușit să înăbușe răscoala din Britannia. În Orient, au ajuns să încheie pace cu Parția în problema Armeniei, un satelit al Romei, o pace pe care Nero a considerat-o victoria sa.

La întoarcerea în Italia, Nero s-a confruntat cu multe

probleme. A fost preocupat mult prea mult timp de reprezentațiile sale, în dauna responsabilităților pe care le avea ca împărat. Senatul uneltea, în vestul imperiului izbucnise o revoltă de proporții împotriva lui, în vreme ce Nero își consulta instructorul de canto. Încercările lui de a recâștiga controlul au fost slabe și zadarnice. Nero n-a cântat la vioară în timp ce Roma ardea, dar e neîndoielnic că s-a jucat în loc să guverneze.

TIRANUL

Seneca și Burrus voiau ca Nero să conducă în calitate de *civilis princeps* – „prim cetățean”[36], arătând respect față de Senat și recunoscând cel puțin de formă vechile structuri constituționale ale republicii. Nu că unul sau celălalt ar fi fost republican. Seneca, de pildă, scria că numai bunătatea cârmuitorului ocrotește libertatea[37]; Senatul nu mai avea puterea necesară pentru a o impune. Dar după moartea Agrippinei, pe bunătatea lui Nero nu se mai putea sconta. Seneca și Burrus și-au pierdut tot mai mult influența. În anul 62, Burrus a murit, probabil din cauze naturale. Seneca s-a pensionat.

Anul 62 a constituit un punct de cotitură al domniei lui Nero. A fost numit un nou prefect pretorian, care încuraja cele mai rele porniri ale împăratului, pe cât se pare cu sprijinul Poppaeei. N-avea să treacă mult până când Nero a trimis în exil un bărbat de seamă pentru simplul fapt că a recunoscut în arborele lui genealogic pe unul dintre asasinii lui Caesar. Pierduse orice urmă de toleranța față de cei care îl criticau în scris sau verbal. A reinstituit acuzația de trădare, pe care promisese să n-o folosească. În anul 62, pentru prima oară, Nero și-a executat dușmanii din Senat. După ce prefectul pretorian l-a convins să ordone executarea a doi bărbați de obârșie nobilă, se spune că Nero a făcut chiar glume când i-au fost aduse capetele lor. Despre unul a spus că a încărunțit

prematur. Când a văzut capul celuilalt, a rostit: „Nero, de ce te-ai temut de un bărbat cu nasul atât de mare?”[38].

În același an, în cele din urmă Nero a divorțat de fiica lui Claudius. A așteptat să scape de adversarii politici cei mai importanți înainte de a cuteza să se întoarcă împotriva unei personalități atât de respectate. Și-a acuzat fosta soție de adulter, o acuzație falsă, și a exilat-o pe o insulă izolată din largul coastei de sud a Italiei pentru ca, în cele din urmă, să dea ordin să fie executată. Istoricul Tacitus avea să comenteze mai târziu că ziua nunții i-a fost şi zi de înmormântare[39].

N-a trecut mult și împăratul s-a căsătorit, în sfârșit, cu iubita sa Poppaea. Și-a păstrat cumpătul când fiica pe care i-a născut-o a murit în fașă, dar în anul 65 și-a pierdut în cele din urmă răbdarea cu Poppaea. Se spune că a lovit-o cu picioarele, deși era din nou însărcinată[40]. Poppaea a murit. S-a spus că se rugase să moară tânără, înainte de a-și pierde frumusețea, astfel că dorința i-a fost împlinită[41].

E greu de crezut chiar și despre Nero că și-ar fi dorit ca reprobabila lui purtare să aibă un deznodământ atât de cumplit. Totuși, ca de obicei, a pus la cale un spectacol. A organizat funeralii publice pentru Poppaea, la care a ars o mare cantitate de tămâie arabă[42]. Trupul ei neînsuflețit a fost conservat, fiind îmbălsămat și umplut pe dinăuntru cu mirodenii, apoi a fost depus în Mausoleul lui Augustus[43]. A fost zeificată și i s-a înălțat un altar. Toate acestea au însemnat o cheltuială deloc mică pentru statul roman. La nici un an după moartea Poppaeei, Nero s-a căsătorit cu o nobilă romană, după ce l-a silit pe soțul ei să se sinucidă printr-o acuzație falsă de conspirație – în timp ce bărbatul ocupa funcția de consul.

Pe măsură ce Nero se arăta tot mai abuziv și mai necruțător, a început să crească și revolta față de purtarea sa de tiran. La un an după incendiu, în 65, Nero a descoperit o conspirație de proporții menită să-l îndepărteze și să-l înlocuiască de pe tron, având în frunte un senator de seamă. Se știe că la conspirație au luat parte cel puțin patruzeci și una de persoane, între care nouăsprezece senatori. Puțini senatori doreau abolirea monarhiei – voiau doar una mai blândă. Nu erau mulți cei care-și imaginau că se va putea reveni la

republică. Voiau stat de drept și libertate de exprimare, mai multă putere și demnitate pentru Senat, dar și mai multă libertate de acțiune pentru magistrați, toate acestea sub cârmuirea unui principe luminat.

La început, Senatul a acceptat bucuros să conlucreze cu Nero, dar în cele din urmă a devenit limpede că orice cooperare era cu neputință. Ca un senator sau oricare cetățean roman să renunțe la independența sa în schimbul păcii și al siguranței, aşa cum a fost în timpul domniei lui Tiberius, se putea concepe. Dar ca să renunțe la onoare și demnitate în slujba a ceva rușinos era cu totul altceva. Unul dintre conspiratori, ofițer în Garda Pretoriană, a vorbit, probabil, în numele multor altora atunci când a afirmat despre Nero: „Niciun alt soldat nu ți-a fost mai loial cât timp ai meritat să fii iubit. Am început să te urăsc când ai devenit ucigașul mamei și soției tale, concurent la cursele de care, actor și incendiator”[44].

Cea mai faimoasă victimă a contraatacului lui Nero asupra conspiratorilor a fost Seneca, pe vremuri mentorul lui. Deși probabil că era nevinovat, Seneca a primit ordin să se sinucidă. Și-a tăiat venele, alegând maniera romană obișnuită de curmare a propriei vieți, dar sângerarea i-a fost lentă și dureroasă. În cele din urmă, după o conversație prelungită cu prietenii, Seneca s-a sufocat în aburul unei băi fierbinți. Asemenea Agrippinei, a căzut victimă monstrului pe care-l crease.

Romanii aveau păreri ambigue despre sinucidere. O aprobau când era chibzuită, un răspuns la dezonorare sau un sacrificiu de sine. O condamnau când era impulsivă. Judecau un act suicidal și prin metoda prin care era comis. De exemplu, îl condamnau pe cel care se spânzura sau sărea de la înălțime, considerându-l laș, dar admirau persoana care-și lua viața cu o armă și majoritatea l-au admirat pe Seneca.

Seneca avea ceva în comun cu conspiratorii: la fel ca mulți dintre ei, era adeptul filosofiei stoice. Stoicismul, o școală filosofică greacă veche de secole, a devenit filosofia preferată a elitelor romane. Era pragmatică și orientată spre serviciul public și, totodată, concorda cu valorile romane tradiționale. Stoicii puneau accent pe patru virtuți cardinale: dreptate,

curaj, cumpătare și înțelepciune practică. Propovăduiau austeritatea și autocontrolul. Fiindcă romanii se mândreau în mod tradițional cu seriozitatea, simplitatea și asprimea lor, fiindcă prețuiau munca în folosul public și înțelepciunea practică, și fiindcă prețuiau onoarea și cultivau curajul, ei au considerat stoicismul o filosofie compatibilă cu concepțiile lor.

Deși unii stoici doreau revenirea la vechea republică, majoritatea au acceptat monarhia. Insistau însă ca suveranul să fie un om moderat, un înțelept, o persoană onorabilă și cu respect față de lege. Tirania le repugna. Firește, deci, că au ajuns în conflict cu Nero.

În anul 65, cel mai influent stoic roman al vremii, Musonius Rufus, a reușit să scape doar cu exilul, în timp ce alții și-au pierdut viața, dar a fost cea de-a doua exilare a sa sub cârmuirea lui Nero, iar ulterior avea să fie exilat chiar și a treia oară de către un alt împărat, înainte să se întoarcă, în cele din urmă, la Roma. Deși nu cunoaștem nicio scriere de-a sa, prelegerile lui erau renumite, fiind consemnate de alții și deseori citate. Vorbele lui de spirit și înțelepciunea i-au adus titlul de „Socratele roman". Spre exemplu, obișnuia să spună că aplauzele sunt pentru cântăreții la fluier, nu pentru filosofi – filosoful cel mai demn de a fi admirat, afirma, fiind acela ale cărui prelegeri suscitau tăcere, nu cuvinte[45]. Musonius şi-a lăsat din plin amprenta și i-a influențat pe cei mai însemnați politicieni, filosofi și comandanți de armată ai imperiului roman.

Vărsarea de sânge nu se sfârșise însă. În anul 67, Nero a ordonat moartea celui mai bun general al său, Gnaeus Domitius Corbulo. Fiind un general talentat și îndrăgit, Nero n-avea încredere în el. În plus, ginerele lui Corbulo luase parte la o conspirație împotriva sa. Așadar, la ordinul împăratului, Corbulo s-a lăsat să cadă peste propria sabie. Ultimul său cuvânt a fost *Axios!*, „Ai meritat-o"[46], termen grecesc folosit la întrecerile sportive pentru a saluta un învingător. Pare o ironie amară și unii consideră că prin acest cuvânt Corbulo a vrut să spună că a fost neghiob fiindcă nu l-a omorât pe Nero mai înainte, atunci când a avut ocazia.

Dacă Nero s-a simțit mai în siguranță după moartea lui

Corbulo, înseamnă că greșit. Ea le-a transmis celorlalți comandanți ai săi mesajul că vor urma la rând. Într-adevăr, a mai executat doi frați care fuseseră comandanți capabili la granița germană. Dar mai devreme sau mai târziu, unul dintre generalii lui avea să se decidă să atace el primul.

PERSECUTORUL

După Marele Incendiu, Nero a organizat un spectacol privat în grădinile sale. Ca să scape de învinuirea că a declanșat incendiul, a acuzat o sectă religioasă deloc îndrăgită și relativ nouă: pe creștini[47].

Creștinismul avea în epocă vârsta de circa treizeci și cinci de ani. Se născuse în Iudeea, odată cu viața și moartea lui Iisus din Nazaret. Misiunea şi predicile lui Iisus în Galileea au atras un număr mare de adepți, datorită accentului pus pe valori cum sunt bunătatea, smerenia, milostenia și rugăciunea. I-a electrizat ideea că Împărăția Domnului, pentru care se rugau atât de mulți, începea deja să se pogoare. În cele din urmă, Iisus a ajuns în cetatea Ierusalimului, unde mulțimile entuziaste care-l urmau au îngrijorat autoritățile evreiești și romane deopotrivă. A fost executat prin răstignire în jurul anului 30, în timpul domniei lui Tiberius.

Înflăcărați de convingerea că Iisus înviase din morți, discipolii lui au răspândit noua credință, mai întâi în Palestina, apoi în lumea mediteraneeană. Primele biserici au fost comunități de credință și caritate. singure într-o lume adesea ostilă. Ca rezultat al operei misionarilor, a luat ființă o mică comunitate creștină chiar și la Roma.

Autoritățile îi disprețuiau pe creștini și poate că se temeau de ei. Romanii nu aveau încredere în inovație și nutreau suspiciuni față de cei care se întruneau cu un scop pe care autoritățile nu-l cunoșteau și nici nu-l controlau. Câteva generații mai târziu, unii scriitori din elită i-au descris pe primii creștini drept „un soi de oameni cu superstiții noi și

vătămătoare”[48] și „urâți de toată lumea pentru infamiile lor”[49]. Se poate să fi existat o comunitate creștină în apropierea locului de unde a izbucnit Marele Incendiu din Roma. E posibil ca unii creștini să fi declarat fățiș, după incendiu, că Roma a fost pedepsită pentru păcatele ei. Ca urmare, creștinii au fost un bun țap ispășitor pentru o nelegiuire de care, în mod sigur, nu se făceau vinovați.

Conform lui Tacitus, Nero i-a pedepsit pe acei creștini vinovați nu doar pentru declanșarea incendiului, infracțiune pe care, pasămite, o recunoscuseră, ci, mai simplu, pentru „ura față de neamul omenesc”[50]. Impresar prin excelență, Nero a transformat executarea lor într-un spectacol înfiorător. Scena a fost, se pare, proprietatea sa particulară de peste Tibru, pe teritoriul de azi al Vaticanului, unde exista și un circ. Romanilor le plăceau scenele mitologice și poate că de aceea unele victime au fost îmbrăcate în piei de animale și sfârtecate de câini – o dramatizare a mitului în care un vânător este transformat în cerb și ucis de propriii câini de vânătoare scoși din minți. Alte victime au fost răstignite sau arse noaptea, ca niște torțe vii. Nero însuși a fost de față, îmbrăcat în haine de conducător de car de curse. Din car, a coborât în mulțime și s-a plimbat printre spectatori. Tacitus afirmă cu dispreț că prezența lui n-a făcut decât să inspire compasiune pentru victime[51]. Potrivit tradiției creștine, doi dintre apostoli – primii misionari ai Bisericii –, sfinții Petru și Pavel, s-au numărat printre victimele persecuției care a urmat Marelui Incendiu. Acest fapt însă nu poate fi dovedit.

De ce i-a persecutat Nero pe creștini? Constituiau o țintă convenabilă, aflată la îndemână și lipsită de popularitate. Dar poate că, la un anumit nivel, Nero a recunoscut în ei un pericol mai profund. Ca și el, reprezentau o reacție puternică la criza culturii romane. În vremea lui Nero, monarhia tocea deja tăișul virilității romane. Pe timpul republicii, libertatea și militarismul au dominat cultura romană, dar acum, atât alegerile libere, cât și cuceritorii impetuoşi țineau de domeniul trecutului. Privați în mare măsură de debușeele anterioare oferite de For sau de câmpul de luptă, romanii au început să-și îndrepte privirea spre sinele ființei lor. Scrierile lui Seneca

oferă o mărturie elocventă a acestei evoluții. Roma lui Nero era bogată, lucru pe care nimeni nu-l știa mai bine decât el. Dar dedesubtul opulenței se afla un gol. Pentru Seneca și stoici, soluția consta în liniștea lăuntrică.

Nero propunea, desigur, o altă soluție. Punea la cale divertismente tot mai multe, mai spectaculoase, mai șocante și mai scandaloase. Totuși, nici mâncarea, nici băutura și nici sexul nu puteau răspunde nevoilor sufletului așa cum putea răspunde religia. Poate că Nero a văzut în creștini o provocare pe care n-o putea înfrânge și, drept urmare, a încercat să-i distrugă.

BETONUL

Pe Nero îl descriu câteva cuvinte familiare – *artă, lux, iresponsabilitate* și *tiranie*, dar ar mai trebui adăugat încă unul, mai puțin dramatic, dar la fel de semnificativ: *beton*. A fost o moștenire importantă lăsată de el.

Betonul roman era o combinație de nisip vulcanic, var nestins și felurite bucăți de rocă de mărimea pumnului (piatră sau spărturi de cărămidă). Era versatil, flexibil și ieftin. În ciuda aspectului insipid și poros, betonul a fost pulberea fermecată care a produs o adevărată revoluție arhitecturală[52]. El a permis Romei să se rupă de coloanele și lintourile arhitecturii de inspirație grecească și să creeze ceva original. Betonul a făcut posibile bolțile și cupolele care au ajuns să fie emblema arhitecturii romane imperiale. Bolta din beton a devenit pentru Roma ceea ce era coloana din marmură pentru Grecia.

Și nu doar pentru Roma. Impunătoarea cupolă a ajuns să fie ulterior simbolul puterii și al gloriei și a rămas așa până în ziua de azi, în contexte laice și religioase deopotrivă, cu schimbări și îmbunătățiri periodice. De la romani, cupola a ajuns la bizantini, iar aceștia au transmis-o la rândul lor creștinătății apusene, dar și unor demersuri laice cum ar fi Capitoliul

Statelor Unite. Cupola bizantină, ca și domurile persane, a influențat și arhitectura islamică. Și tot acest proces a început odată cu Nero.

Cea mai măiastră întrebuințare dată de el betonului poate fi întâlnită într-o sală mică și sofisticată. Astăzi, ea zace îngropată într-una din colinele Romei, dar la început s-a aflat sub cerul liber, pe o coastă de deal, un monument al creației arhitecturale. Încăperea din beton avea formă octogonală și era acoperită de o cupolă prevăzută cu o deschizătură centrală circulară prin care pătrundea lumina. Împreună cu ansamblul de încăperi ce o înconjurau, reprezenta o revoluție arhitecturală. Era încununarea noului program de construcție inițiat de Nero după Marele Incendiu, o serie de măsuri prin care, între altele, au fost lărgite străzile, zidurile comune au fost interzise și s-a introdus controlul asupra nivelului apei în apeducte.

Mai întâi, Nero a curățat o sută de hectare de teren excelent în centrul Romei pentru un nou palat. I s-a dat numele de Domus Aurea, „Casa de Aur”, dar, de fapt, era un complex de structuri diverse. Lucrând cu cei mai buni arhitecți și proiectanți din epocă, Nero a creat ceva elegant şi opulent, cu un caracter radical și extrem de influent. La un nivel practic, bolțile de beton pe care le-a construit erau mai rezistente la foc decât acoperișurile din lemn.

Domus Aurea ocupa pantele colinelor cu vedere spre valea în care se află acum Colosseumul (construit mai târziu). Elementele-cheie erau un lac artificial în vale, un imens hol de intrare aflat pe colina dinspre vest de Colosseum, suficient de înalt ca să includă o statuie din bronz de circa patruzeci de metri înălțime înfățișându-l pe Nero, un splendid monument închinat nimfelor, cu elemente acvatice, pe colina dinspre sud-est, iar pe cea de la nord-est, un palat și, probabil, mai multe terme publice. Palatul oferea o arhitectură inovatoare, împodobită cu picturi murale și mozaicuri elegante. Era la fel de impresionant ca oricare decor teatral și oferea privelişti ample ale văii și colinelor. Acolo se înălța sala octogonală cu cupolă.

După ce a construit Casa de Aur, Nero a declarat că acum

poate să trăiască, în sfârșit, ca o ființă omenească[53]. Negreșit, plănuia să împartă acel nou stil de viață cu locuitorii capitalei, invitându-i din când în când la vreun eveniment desfășurat pe lac sau la o plimbare prin parc. Tacitus a afirmat, poate făcând trimitere la palat, că Nero trata întregul oraș ca și cum ar fi fost casa lui[54].

MOARTEA

Capriciul și decadența au marcat ultimii ani din viaţa lui Nero. Deși mulți îl considerau o rușine, onoarea lezată a Romei nu l-a detronat. Oamenii au acționat abia când au început să se teamă pentru posesiunile și pentru viața lor. Proiectele unor construcții din acei ani, jocurile opulente și darurile generoase oferite populației și soldaților erau costisitoare, la fel și reconstruirea orașului după Marele Incendiu și războaiele din Armenia, Britannia și Iudeea. O soluție pentru a face faţă acelor costuri consta în inflația monetară, iar Nero a și aplicat-o. Conținutul de argint al monedelor romane a scăzut cu circa 10%, însă măsura nu s-a dovedit suficientă. Cineva trebuia să plătească, totuși. Deși cetățenii de rând ai Romei au continuat să-l adore pe Nero chiar și după Marele Incendiu, călătoria sa de un an și jumătate în Ahaia, dedicată în cea mai mare parte unui turneu artistic, a fost un act de bravadă și incompetență, mai ales în contextul nemulțumirii care dospea în rândul elitei influente. Între timp, Nero și-a găsit un mod de a face ceva care să-i dezguste pe adversari. Fiind încă în doliu după Poppaea, a găsit un tânăr libert care-i semăna. L-a pus să se îmbrace ca ea, apoi l-a castrat și, în cele din urmă, în timpul turului prin Grecia, s-a căsătorit cu el. Cu ceva timp înainte, ca parte a unei sărbători publice la Roma, Nero se căsătorise cu un alt libert. În termeni moderni, Nero era predominant heterosexual și în tot acest răstimp a rămas căsătorit cu cea de a treia lui soție. Fie una, fie ambele căsătorii cu liberți au fost probabil o parodie, dar, chiar și așa, au șocat societatea și contemporanii.

În ultimii săi ani, Nero a respins propunerea ca Roma să construiască un templu închinat lui ca zeitate, fiindcă a-l venera pe împărat ca pe un zeu cât încă e în viață era ceva de prost gust și, mai mult, aducea ghinion. A acceptat însă bucuros să schimbe numele lunii aprilie în neroneus și a plănuit să schimbe denumirea Romei în Neropolis. Cuvântul înseamnă „Orașul lui Nero", în greacă – o triplă insultă la adresa tradiționaliștilor romani. Neropolis înlocuia denumirea cetății care primise numele legendarului Romulus, considerat întemeietorul ei în anul 753 î.Hr., cu un nume străin, arogant și cu un caracter prea radical.

La acea vreme, corpul cvasi-zeului Nero suferise deja deteriorări. Avea un gât rigid, o burtă proeminentă și picioare subțiri, iar efectele neplăcute ale acestor trăsături erau accentuate de statura sa medie. Nu mai era tânărul principe care fusese cândva.

În ultimii săi ani de domnie, Nero a pierdut sprijinul cercurilor importante din Roma. O provincie, Iudeea, se răsculase. Altele erau înverșunate pentru că trebuiau să acopere cheltuielile lui Nero. Generalii lui nu mai aveau încredere într-un împărat care răsplătea izbânda prin execuții. Când generalii se tem, soldații se pun în mișcare. În primăvara anului 68 a sosit o veste proastă dinspre apus: era o rebeliune a popoarelor galice condusă de un nobil gal care slujea Roma ca guvernator al regiunii Gallia Lugdunensis (azi centrul și vestul Franței). Deși oștirile credincioase din Germania au înăbușit revolta, au urmat în scurt timp alte necazuri. Guvernatorul provinciei Hispania Tarraconensis (aproximativ Spania mediteraneeană) a fost proclamat de soldații săi ca împărat. Prudent, acesta a lăsat chestiunea în seama Senatului. Se numea Servius Sulpicius Galba și era un nobil roman bogat și distins. Galba avea relațiile, reputația și soldați suficienți pentru o revoltă serioasă. Printre altele, cu ani în urmă, fusese unul dintre curtenii preferați ai Liviei.

Se pare că Nero căzuse victimă propriilor fantezii. Spunea că va recuceri Galia mergând acolo pentru a le cânta trupelor, apoi că se va muta la Alexandria și va deveni cântăreț profesionist. La 8 iunie, Senatul l-a declarat inamic public.

Garda Pretoriană l-a abandonat.

Nero a fugit din Roma. A doua zi, pe 9 iunie, părăsit de aproape toți, în afară de cei mai perseverenți loialiști, Nero s-a sinucis chiar la marginea orașului. Se spune că, la sfârșit, ar fi exclamat: „Ce mare artist piere!”[55]. Dacă a rostit cu adevărat aceste cuvinte, ele ar putea să nu însemne ceea ce par. Termenul latin pentru „artist” poate să însemne și „artizan”. Poate că Nero a vrut să spună, de fapt, nu că rămăsese un mare artist, ci că pe vremuri fusese un mare artist și reconstruise Roma, iar acum era silit să se mulțumească să dea instrucțiuni unor slugi.

În acest caz, n-ar fi trebuit să-și facă griji, căci cenușa lui a fost culeasă de credincioasa lui doică și dusă într-un loc mai respectabil – deși nu acela pe care și l-ar fi dorit un împărat. Nero a fost primul și singurul membru al familiei imperiale căruia i s-a refuzat înmormântarea în Mausoleul lui Augustus. Rămășițele sale incinerate au fost depuse într-un mormânt din cripta familiei tatălui său biologic, pe Colina Pinciană, în afara zidurilor cetății. Nero și-a preluat funcția în aplauze și a părăsit-o nedorit de nimeni în locul de odihnă veșnică al dinastiei sale.

Între timp, Galba a aflat de moartea lui Nero și că atât Senatul, cât și pretorienii l-au declarat împărat. A pornit în marș spre Roma. Avea să domnească, dar numai șapte luni.

CĂDEREA CASEI LUI CAESAR

Bilanțul domniei lui Nero a fost unul decent în unele aspecte ale misiunii sale. A câștigat sprijinul oamenilor de rând. A fost un mare constructor și un impresar de excepție. S-a aflat în fruntea unei renașteri culturale. A iubit Grecia și a câștigat sprijinul Orientului grecesc. De asemenea, ar trebui să nu uităm că în primii aproximativ cinci ani de domnie a avut și sprijinul Senatului.

Unde a dat Nero greș? Prin numirea unui guvernator

incompetent, a provocat o revoltă majoră în Iudeea. Prin confiscarea unor proprietăți, a stârnit revolte în provinciile din apus. Prin persecutarea și executarea dușmanilor săi din rândul elitei și făcându-se de râs în ochii aceleiași elite prin purtarea sa, a dat naștere la comploturi și revolte.

Nero a fost cel mai cultivat și mai crud împărat din câți a văzut Roma și unul dintre ultimii membri ai vechii nobilimi romane care au avut funcția de împărat. După Nero, cu excepția scurtei domnii a lui Galba, aveau să treacă aproape două sute de ani până când un alt nobil roman va ajunge pe tron.

Predecesorii lui Nero, toți aristocrați, au fost mai războinici și uneori mai nebuni ca el, dar niciunul nu l-a întrecut în măreție. Niciunul nu s-a ridicat la înălțimea exhibiționismului său.

Sinuciderea lui Nero a însemnat o amenințare pentru viitorul monarhiei romane. Augustus salvase Roma supunând-o cârmuirii unui singur om. Ulterior, toți împărații au fost ori fii adoptivi ai lui Augustus, ori urmașii lui pe linie de sânge. Augustus și-a bazat domnia pe propria familie. Principatul avea să reziste sau să cedeze în funcție de valorile familiei, iar Augustus avea încredere că va rezista. A fost prea optimist.

Spre deosebire de Nero, Galba nu descindea din Augustus, însă nu mai rămăsese în viață niciun urmaș de sex bărbătesc al întemeietorului imperiului. Știind că nu are moștenitori direcți și înfricoșat de posibilii rivali, Nero îi omorâse pe toți.

Niciun membru al familiei lui Augustus n-a avut succesul lui Nero. Lui Tiberius i-a lipsit nu doar charisma, ci și farmecul sau talentul de a se purta cu oamenii de rând. Germanicus, nepotul și moștenitorul lui, avea toate aceste trăsături, dar îi lipsea judecata sănătoasă a lui Tiberius și a murit înainte să ajungă pe tron. Cei trei membri ai familiei lui Germanicus care i-au urmat lui Tiberius la tron au fost nepregătiți. Caligula, Claudius și Nero au fost lipsiți de o experiență suficientă în administrare înainte de urcarea pe tron, dar și de experiența de a conduce o armată. Presiunile vieții dinastice i-au transformat în megalomani, avari și ucigași ai nobilimii romane, ceea ce a grăbit declinul Senatului.

Rămășițele trupești ale lui Nero se aflau în mormânt, dar sufletul lui a continuat să se perinde prin Roma imperială de-a lungul secolelor. Anterior, Augustus domesticise vechea republică războinică și o reorientase către un ideal dublu: imperiul și pacea. Nero a oferit o replică: reorientarea spre plăcere. Dar a fost prea lipsit de simț practic și mult prea arogant ca să înțeleagă limitele puterii sale sau să-și pună problema celui care va plăti prețul în locul lui. Nici n-a ținut seama de atracția pe care onoarea continua s-o aibă în inima romanilor. Elita n-a fost deloc dispusă să tolereze ca domnitor un conducător de care, actor și incendiator, mai ales când el era ucigașul atât al mamei, cât și al soției sale.

Puțini dintre succesorii lui Nero s-au arătat dispuși să pună la încercare răbdarea contemporanilor așa cum o făcuse el, iar dacă au făcut-o totuși, încercarea s-a dovedit în scurt timp fatală. Și totuși, când a fost vorba de a crește importanța divertismentului, un mic Nero va exista în fiecare din viitorii împărați romani.

Roma se confrunta cu o problemă urgentă: va putea imperiul să continue fără Casa lui Caesar? Roma fără Caesar? După secolul de pace de după bătălia de la Actium, cetatea se cutremura la acest gând.

Vespasian, denar de argint

4
VESPASIAN

OMUL DIN POPOR

Anul 67 a găsit armata romană luptând din greu pentru recucerirea provinciei rebele Iudeea. Legiunile erau conduse de un general din cei mai experimentați ai imperiului, Titus Flavius Vespasianus, unul din cuceritorii Britanniei. Vespasian, sub numele pe care i-l cunoaștem astăzi, era un soldat get-beget, ce mergea călare în fruntea cavaleriei în coloană de marș, se amesteca printre soldați și acorda atenție siguranței și bunăstării lor în timp ce-i conducea. Atunci când unul dintre apărătorii aflați pe zidul cetății Galileea l-a atins cu o săgeată în talpa piciorului, legiunile s-au cutremurat. Dar era doar o rană, iar Vespasian, comandantul în vârstă de cincizeci și șapte de ani, s-a ridicat pentru a le arăta oamenilor că este bine, ceea ce i-a încurajat să lupte cu și mai mult avânt[1]. Era cumpătat, ferm și stăpânit. Era, după cum spune un scriitor, egalul marilor generali din vechime, cu excepția lăcomiei[2]. Și, așa cum vom vedea, aceste judecăţi poate că n-au fost decât un sarcasm aristocratic.

În noiembrie 67, Vespasian se lupta în interiorul zidurilor Gamlei, un oraș rebel fortificat aflat pe o culme abruptă mai sus de Marea Galileei. Romanii s-au năpustit în Gamla doar pentru a da peste niște case dărăpănate și un teren primejdios. În calitate de general la comandă, Vespasian era în miezul bătăliei. Ordonându-le oamenilor săi să-și unească scuturile unul cu altul în formație de apărare, s-au retras cu toții în

liniște și nu s-au întors cu spatele până n-au fost în siguranță dincolo de ziduri[3]. Apoi s-au regrupat și, a doua zi, au cucerit orașul. Acesta era luptătorul curajos căruia Nero îi încredințase armata.

Vespasian tocmai se pregătea să asedieze Ierusalimul când a primit vestea morții lui Nero. A întrerupt operațiunile până ce va primi instrucțiuni de la noua conducere. Dar, înainte ca mașinăria romană de luptă să se pornească iarăși, lumea s-a cutremurat de mai multe ori și, când s-a liniștit, Vespasian era în fruntea ei.

Nero a fost constrâns să se sinucidă de opoziția Senatului și de o armată din ce în ce mai rebelă. Cu toții erau de acord că era nevoie de schimbare, dar, când a venit vorba de noul împărat – sau de a decide dacă chiar ar mai fi nevoie de un împărat –, singurul consens a fost că sabia va avea ultimul cuvânt de spus.

După un secol, pacea romana luase sfârșit. Noua realitate era războiul, un război care se întindea din Galia și Germania până în Iudeea și includea Italia. Era o epocă de lupte planificate, de jafuri, de asedii și lupte de stradă. Două dintre cele mai venerate temple din imperiu, al Doilea Templu evreiesc din Ierusalim și cel păgân din Roma – Templul lui Jupiter Optimus Maximus, numit și al lui Jupiter Capitolinul – fuseseră distruse. Ca și cum n-ar fi fost de ajuns, la scurt timp de la restabilirea păcii, Italia a fost lovită de unul dintre cele mai cumplite dezastre naturale din istorie.

Anul 69 a fost anul celor patru împărați. După sinuciderea lui Nero, la 9 iunie 68, patru bărbați s-au succedat la rând pe tron. Trei dintre ei au venit și au plecat imediat: Galba (24 decembrie 68 – 15 ianuarie 69), Otho (15 ianuarie – 16 aprilie 69) și Vitellius (16 aprilie – 22 decembrie 69). Doar al patrulea, Vespasian, s-a impus. El a întemeiat o nouă dinastie.

Și, într-adevăr, a fost ceva nou în ochii romanilor. Toți împărații anteriori fuseseră numiți la Roma, dar Galba în Hispania, Vitellius în Germania Inferior şi Superior, precum și Vespasian în Egipt au fost aleși în provincii. Au fost și primii împărați aleși de legiunile lor. Atunci când legiunile spaniole l-au ales pe Galba, după cum spune istoricul Tacitus, „a fost

divulgat secretul imperiului, și anume că principele poate fi făcut și în altă parte decât la Roma”[4].

Romanii se așteptau ca împărații lor să aibă prestigiul conferit de o origine nobilă. Cu toții l-au avut, într-un fel sau altul, până la Vespasian. A fost primul conducător nenobil al Romei – primul om de rând ajuns pe Colina Palatină –, primul împărat plebeu. Sursele abundă în relatări despre cât de direct și practic era. Potrivit unei istorioare, atunci când comandantul unei unități de cavalerie a venit să-l vadă îmbibat cu parfum, Vespasian a spus că ar fi preferat ca ofițerul să miroase a usturoi – adică prefera ca ofițerii lui să fie viteji și needucați decât slabi și cultivați[5].

Vespasian nu avea înaintași direcți în Senat. Era ceea ce romanii numeau „omul nou” (*novus homo*). Pentru romani, spre deosebire de noi, „nou și mai bun” era un oximoron – lor le plăcea ce era „vechi și testat în timp”. Drumul către palat era greu pentru un om nou și, totuși, Vespasian s-a decis să-l străbată.

UN OM VENIT DIN ȚINUTUL SABINILOR

Râurile din ținutul sabinilor de la nord-est de Roma traversează câmpii mănoase și păduri bogate. Toate se varsă în Tibru și alimentează creșterea bruscă a debitului în aval care, adesea, primăvara și toamna, inunda zonele joase ale orașului înainte de a fi construite digurile moderne. Niciodată nu se știa ce poate aduce Romei fluviul venind din ținuturile înalte ale sabinilor și, pe 17 noiembrie anul 9 d.Hr., a adus un copil care avea să ajungă împărat.

S-a născut cu numele de Titus Flavius Vespasianus într-un cătun de lângă orașul sabin Reate (acum Rieti). Vespasian își avea rădăcinile în pământul și simțul practic al Italiei rurale. Ținutul sabinilor era un ținut al plugurilor cu boi și al căruțelor trase de catâri, cu zăngănit de clopoței agățați la gâtul caprelor și țârâit de greieri, un ținut al amiezilor fierbinți

de vară și al apei reci de primăvară. Părea atât de tipic italian, încât lacul Cutiliae, aflat nu departe de Roma, era numit „buricul Italiei”[6].

Potrivit tradiției, la început sabinii au fost rivalii Romei, însă au devenit repede aliați. Legenda ne spune despre răpirea sabinelor de către primii romani, un grup format în cea mai mare parte din bărbați aflați în căutare de neveste. Când sabinii au plecat la război, se zice că femeile au făcut pace între tații și frații lor și noii lor soți. Și Vespasian avea să fie un pacificator, dar de o altă factură.

Familia lui Vespasian, cunoscută sub numele de flavi, era formată din italieni care urcaseră pe scara socială. Prima lor avere au câștigat-o în timpul războaielor civile ale republicii târzii. Tatăl lui a fost perceptor în Asia Mică și cămătar în Galia. Vespasian a moștenit interesul tatălui său față de finanțe, care se va dovedi util atunci când va ajunge împărat. Dar femeile din familie par să fie cele care au inspirat marile ambiții ale lui Vespasian și ale fratelui său mai mare, Flavius Sabinus (literal, „Sabinul”).

Știind că romanii aveau o mare considerație față de mamele lor, poate că Vespasian a jucat această carte în public. De pildă, ca împărat și-a făcut un obicei din a vizita proprietățile bunicilor săi. Se spune că bunica lui îl crescuse acolo pe tânărul Vespasian în timp ce tatăl era în Asia Mică.

Mama lui Vespasian, Vespasia, a fost, se zice, o figură-cheie a adolescenței sale. Era fiica unui ofițer militar și cavaler roman. Mai important, fratele ei – unchiul lui Vespasian – era senator roman, iar ea dorea ca ambii ei fii să îi calce pe urme. Fiul mai mare, Sabinus, urmărea cu nerăbdare să ajungă chestor și astfel, automat, senator, dar Vespasian a ezitat. La început, și-a dorit să intre în finanțe, la fel ca tatăl său, dar în cele din urmă s-a răzgândit. Se spune că Vespasia l-a convins insultându-l, nu rugându-l: l-a numit pe Vespasian *anteambulo* al fratelui său, adică sclavul care merge înaintea stăpânului pentru a-i deschide calea[7].

Indiferent dacă ofensa maternă l-a făcut într-adevăr să se răzgândească, Vespasian a decis să calce pe urmele fratelui său. În jurul anului 35, la vârsta de aproximativ douăzeci și

cinci de ani, Vespasian a fost ales și el chestor și, astfel, și-a început cariera de senator roman. După ce și-a ales cariera, a avansat cu hotărârea unui catârar sabin care își biciuiește animalul pe o cărare îngustă de munte. Era un tânăr puternic și sănătos, bine făcut și viguros, dar nu chipeș. Direct, practic și plebeian, avea figură de buldog și maniere de soldat.

Era în ultimii ani ai domniei lui Tiberius. Ca bărbat pus pe câștig în Roma imperială, Vespasian nu a ezitat să facă ce trebuia pentru a avansa. L-a lingușit pe tiranul Caligula și i-a ținut partea împotriva Senatului. Vespasian nu s-a plâns când Caligula le-a dat ordin soldaților săi să-i mânjească toga cu noroi (probabil un eufemism pentru ceva mai rău) pentru că nu întreținuse aleile curate, deși era de datoria lui ca funcționar public[8].

În anul 39, Vespasian a convins Senatul să-i refuze înmormântarea cuiva acuzat de conspirație împotriva lui Caligula. Acest gest i-a câștigat lui Vespasian o invitație la cină din partea împăratului, dar cu un preț – Vespasian a câștigat și ura eternă a Agrippinei. Deși era sora lui Caligula, fusese colaboratoarea acelui conspirator și, poate, iubita lui.

SCLAVA CARE M-A IUBIT

Vespasian s-a căsătorit cu o femeie de rând, poate pe vremea când încă se mai gândea la o carieră în finanțe, în condițiile în care senatorii se însurau cu femei de rang superior. Soția lui, Flavia Domitilla, fusese abandonată la naștere și a fost luată și crescută ca sclavă înainte ca tatăl natural să intenteze în numele ei un proces pentru a-i reda libertatea. Ea și Vespasian au avut doi fii, pe Titus (născut în anul 39 d.Hr.) și pe Domitian (născut în 51), precum și o fiică, numită tot Flavia Domitilla (cca 60).

Între timp, Vespasian a făcut o mișcare inteligentă în sprijinul carierei sale, împrietenindu-se cu Antonia Caenis, una dintre cele mai puternice femei de la curtea imperială.

Legătura lor a început, probabil, pe la mijlocul anilor 30, când el se apropia de vârsta de treizeci de ani, iar Caenis avea cu cel puțin doi ani mai mult. Nu era nici pe departe o rudă a împăratului – de fapt, își începuse viața ca sclavă. Numele sugerează o origine grecească, poate din orașul Histria, de la Pontus Euxinus (Marea Neagră), pe care se știe că l-a vizitat. Nu ne-a rămas nicio descriere a înfățișării ei, dar istețimea și ambiția îi sunt evidente. Era foarte înzestrată, era inteligentă, îndrăzneață și avea o memorie fotografică. Poate că din ea ceva se regăsește în așa-numita statuie „Agrippina șezând" din Muzeul de Arheologie din Napoli[9]. Capul, evident al cuiva din perioada flaviană dacă e să judecăm după pieptănătură, înfățișează o femeie serioasă și puternică.

Caenis a atras atenția uneia dintre cele mai puternice femei din Roma, Antonia cea Tânără, fiica Octaviei cu Marcus Antonius, soția fratelui împăratului Tiberius, mama marelui Germanicus și a împăratului Claudius și bunica lui Caligula, cea care a fost onorată la sfârșitul vieții cu titlul de Augusta. Caenis i-a fost secretară personală. Dacă tradiția ulterioară este reală, Antonia s-a bazat pe Caenis în întreprinderea foarte riscantă de a-i dezvălui împăratului Tiberius conspirația lui Sejanus împotriva lui[10]. Antonia și Caenis au reușit, iar Tiberius a împiedicat complotul. Caenis a fost răsplătită: în preajma morții ei, la 1 mai 37, poate chiar mai devreme, Antonia a eliberat-o, făcând din ea ceea ce romanii numeau *liberta*, o sclavă eliberată.

Deși, în cele din urmă, Vespasian a pus capăt legăturii lui cu Caenis, ea probabil că a continuat să-i sprijine cariera cu ajutorul unor prieteni sus-puși, aproape toți apropiați de Antonia și Claudius. Un astfel de prieten era Lucius Vitellius cel Bătrân (tatăl împăratului Vitellius). Diplomat și general de mare succes, Vitellius era supraviețuitorul ideal. A reușit să-și mențină influența sub trei împărați, să moară de cauze naturale și să obțină funeraliile de stat. Probabil că el a fost cel care l-a îndepărtat pe foarte nepopularul guvernator al Iudeii, Pontius Pilat – același Pilat care îl condamnase pe Iisus. În ce-l privește pe Vespasian, Lucius Vitellius l-a ajutat să devină consul în anul 51.

Tot mai multe uși i s-au deschis lui Vespasian la curte atunci când Claudius, fiul Antoniei, a devenit împărat, în anul 41, iar secretarul lui, un libert, a devenit unul dintre cei mai puternici bărbați din imperiu. Fostul sclav eliberat l-a favorizat pe Vespasian și trebuie să ne întrebăm dacă nu cumva Caenis este cea care le-a făcut cunoștință. În orice caz, l-a numit pe Vespasian la comanda unei legiuni la momentul ideal pentru un tânăr ambițios care, împreună cu Claudius, urma să pornească într-o expediție de cucerire a Britanniei. În cele din urmă, cucerirea a durat decenii și a întâmpinat numeroase dificultăți, dar Claudius a obținut un succes real. La fel și Vespasian – care s-a distins în campania din anul 43, fiind unul din cei patru comandanți ai legiunilor.

Vespasian însuși s-a simțit atras cu totul de lumea legiunilor. De la *praetorium* (cartierul de comandă al generalului) la câmpul de luptă și de la zidurile inamicului la orașele în ruine, lumea legiunilor era una ierarhică, riguroasă, neiertătoare și zgomotoasă. Era o lume a trompetelor și a strigătelor, a loviturilor de cazmale și lopeți săpând șanțuri, a cadenţei copitelor de cai și a picioarelor bătând ritmul coloanelor de bărbați ce mărșăluiau umăr la umăr, în linii de câte șase. Era o lume a sulițelor ce se izbeau de scuturi, a zăngănitului de săbii și șuierelor de săgeți, a asaltului cu pietre din catapulte și a țipetelor și gemetelor atunci când acestea își nimereau ținta. Lumea urletelor și aplauzelor, a elocvenței și a argumentelor, a mușchilor care bâzâiau și a scrâșnetelor unor ciocuri de vulturi strânși în jurul cadavrelor după bătălie.

Vespasian a cucerit o bună parte din sud-vestul Britanniei pe parcursul celor patru ani de operațiuni, traversând teritorii invadate de o vegetație bogată și de un strat de noroi gros, peste dealurile ondulate și prin văile cețoase. A purtat treizeci de bătălii, unele dintre ele cu operațiuni combinate pe uscat și mare, a cucerit douăzeci de forturi situate pe înălțimile dealurilor și a îngenuncheat două neamuri. „A fost începutul unei sorți strălucite”, a scris istoricul Tacitus, adăugând, „iar Vespasian a fost arătat de soartă ca menit unui viitor măreț”[11].

Și Roma a ajuns să-l cunoască. Doar membrilor familiei imperiale li se permitea să sărbătorească o victorie, dar

Vespasian a obținut ceva mai important: „onoruri triumfale”, adică dreptul de a purta haine triumfale în public, de a i se ridica o statuie de bronz în Forul lui Augustus și o alta în propria casă. A mai obținut și două funcții sacerdotale și, cum s-a menționat, un consulat în anul 51.

Între timp, fratele lui Vespasian, Sabinus, avea și mai mult succes. După ce a servit și el în calitate de comandant în Britannia, a obținut o poziție de guvernator de provincie în Balcani, apoi a fost numit prefect al Romei, un post pe care l-a deținut timp de unsprezece ani, făcând din el mândria familiei[12]. Vespasian a trebuit să aștepte până în anul 63 pentru a primi o poziție de guvernator de provincie în Africa de Nord, apoi s-a întors acasă cinstit, dar falit. Se zvonea că ar fi intrat într-o afacere de transport cu catâri, animale pentru care orașul lui natal, Reate, era faimos – o activitate profitabilă, dar aflată sub demnitatea unui senator.

Poate că Vespasian a suferit din pricină că a susținut o persoană nepotrivită în cercurile înalte. În timpul domniei lui Claudius a fost suficient de influent pentru a-și crește fiul, pe Titus, în același palat cu Britannicus, fiul lui Claudius, unde li s-au predat aceleași materii de către aceiași profesori. Dar Claudius s-a căsătorit a doua oară cu Agrippina, iar dușmănia ei față de Vespasian a periclitat poziția lui Titus. Când Nero, fiul ei, l-a otrăvit pe Britannicus, în anul 54, Titus, care se odihnea lângă el, a înghițit și el otrava, dar a avut norocul să supraviețuiască. Vespasian era însă un politician prea abil pentru a fi ținut un timp prea îndelungat departe de putere.

REVOLTA DIN IUDEEA

Ultimii ani ai domniei lui Nero s-au dovedit sângeroși pentru nobilimea romană. Descoperirea unor conspirații a dus la execuții și a împins la sinucidere politicieni, generali și intelectuali faimoși. Dar Vespasian și familia sa au prosperat. Agrippina murise, asasinată la ordinul lui Nero, așa că nu mai

reprezenta un obstacol în calea lui Vespasian. În anii ce au urmat, el a pretins că s-a opus tiraniei lui Nero. A lansat zvonul că, de pildă, împăratul refuza să-l admită în anturajul său după ce adormise la unul din concertele lui. Or, Vespasian era prea ambițios pentru a face o opoziție reală. Drept urmare, a rupt legăturile cu senatorii care i se împotriveau lui Nero. Între timp, Titus a divorțat de soția sa, nepoata unui senator bătrân acuzat de a-l fi trădat pe Nero și care fusese obligat să se sinucidă.

Nero răsplătea o astfel de loialitate. Când provincia Iudeea s-a răsculat, în anul 66, Nero l-a numit pe Vespasian comandant peste trei legiuni pentru a înăbuși revolta. I-a permis și să-l numească pe Titus, la vârsta de doar douăzeci și șase de ani, la comanda uneia dintre legiuni, în pofida gradului mic și a rarității unei astfel de combinații între tată şi fiu. Un general victorios care mărșăluia prin Roma putea fi un motiv de îngrijorare, dar Nero l-a considerat pe Vespasian ca fiind neprimejdios, deoarece crescătorului de catâri venit din țara sabinelor îi lipsea pedigriul necesar pentru a fi împărat.

Iudeea a fost în fierbere decenii la rând sub dominația romană, care a impus impozite mari și taxe vamale, o garnizoană la Ierusalim și înlesniri pentru populația non-iudaică din teritoriu. Diverse ultragii romane la adresa Templului din Ierusalim au creat impresia că Roma este un „regat al aroganței”[13]. Evreii săraci erau iritați de clasele superioare pro-romane și aveau mai mulți potențiali Robin Hood care așteptau momentul potrivit ca să acționeze.

Prilejul s-a ivit atunci când guvernatorul roman a luat o mare sumă de arginți din Templu, probabil pentru a acoperi impozitele neplătite. Insurgenții s-au revoltat. Au încetat să mai aducă sacrificii pentru bunăstarea poporului roman și a împăratului, au zdrobit garnizoana romană din Ierusalim, au înfrânt o armată de sprijin aflată sub comanda guvernatorului din Siria și au declarat independența regiunii. Țara luase foc în urma confruntărilor dintre evrei și non-evrei. Acela a fost momentul când Nero l-a trimis pe Vespasian.

Bazându-se pe experiența din Britannia, Vespasian a capturat metodic orașele fortificate ale ținutului de pe

dealurile Galileei, în anul 67, iar în anul următor a început campania împotriva Ierusalimului, ocupând pe rând fortărețele din jur. Și așa a pornit campania militară dură cu care a început acest capitol. Dar drumul care ducea spre Ierusalim înainte ca Nero să se sinucidă dusese marșul ofensiv al Romei într-un punct mort.

Printre miile de prizonieri luați de Vespasian în Galileea s-a numărat și guvernatorul evreu al provinciei numit de rebeli, Joseph ben Matthias, care urma să fie adus la Roma și executat. Dar a găsit o cale de scăpare: i-a profețit lui Vespasian că va ajunge împărat. Când, la rândul lor, legiunile l-au proclamat pe Vespasian împărat, Joseph a fost eliberat din lanțuri. Deși unii romani l-au considerat un spion evreu, Vespasian și Titus l-au găsit util. După război, a ajuns să locuiască la Roma în palat, sub protecția lor, devenind cetățean roman cu numele de Josephus Flavius, și a scris o istorie detaliată a revoltei care a supraviețuit până în ziua de astăzi.

ANUL 69 d.Hr.: ÎNVESTIREA ÎMPĂRATULUI ROMAN

Nero s-a sinucis în iunie, iar Galba, noul împărat, a ajuns la Roma în octombrie 68. Galba a dezamăgit cam pe toată lumea. La aproape șaptezeci de ani, era un aristocrat îmbătrânit ale cărui abilități politice erau la fel de slabe pe cât era de slăvită descendența sa. A ofensat Senatul, s-a arătat zgârcit cu soldații și poporul și și-a ales greșit prietenii și dușmanii. „După părerea tuturor, ar fi fost demn de imperiu, dacă n-ar fi fost împărat”[14], a fost verdictul acid al lui Tacitus.

Pe 2 ianuarie 69, legiunile de pe Cursul Inferior al Rinului (Niederrhein, astăzi sudul Olandei și nordul Germaniei) s-au răsculat și l-au proclamat ca împărat pe comandantul lor, pe Vitellius (fiul influentului om politic Lucius Vitellius cel Bătrân, menționat anterior), cel pe care chiar Galba îl numise în funcție. Apoi a venit 15 ianuarie 69, o zi plină de evenimente la

Roma. Garda Pretoriană l-a numit împărat pe Otho, Galba a fost ucis în For, iar Senatul a confirmatul noul titlu al lui Otho, toate într-o singură zi. Trei luni mai târziu, pe 14 aprilie, trupele conduse de aliații lui Vitellius au înfrânt armata lui Otho în nordul Italiei. Otho s-a sinucis și Vitellius a intrat în Roma la mijlocul lunii iulie. Între timp, Vespasian era pregătit să intre în joc.

Deși îi jurase credință lui Galba, Vespasian și-a pierdut încrederea în el după ce Galba l-a destituit pe Sabinus, fratele lui, din poziția de prefect al Romei. În decembrie 68, Vespasian l-a trimis pe Titus, fiul său, în capitală, pentru a pune lucrurile la punct, deși aceasta însemna o călătorie pe mare periculoasă pe timp de iarnă. Apoi, după doar câteva săptămâni, aflat în Corint pe drumul său spre Roma, Titus a primit vestea morții lui Galba. Și-a convocat prietenii la o întâlnire și au decis să se întoarcă în Iudeea. Titus a ajuns la Vespasian în februarie. Atunci s-a hotărât și Vespasian să atace tronul.

În ochii romanilor, Vespasian nu avea suficientă autoritate, nici reputație și măreție[15]. Nu era nici măcar cel mai vestit membru al familiei sale, onoarea aceea revenindu-i lui Sabinus, fratele său. Dar Vespasian trebuie că a crezut în sine. Poate că a fost impresionat de prevestiri și vise sau de profețiile lui Josephus și ale altora care spuneau că ar fi fost menit să domnească. Vespasian nu era nici excesiv de sentimental față de vechile sale relații. Nu l-a acceptat pe Vitellius ca împărat, atacându-l în felul acesta pe fiul fostului său protector. Dar Vitellius, spre deosebire de Vespasian, nu avea trei legiuni călite în luptă, victorioase în Iudeea. Poate că Vespasian nu era cel mai nobil bărbat din imperiu, dar armata sa putea face din el primul bărbat din Roma.

Propaganda flaviană a spus că soldații lui Vespasian au venit cu ideea să-l numească împărat și l-au constrâns în acest sens[16]. Dar adevărul a fost altul: Vespasian și o mână de aliați puternici, inclusiv comandanții legiunilor sale, au stabilit cursul acțiunii și trupele i-au urmat. Om de arme, Vespasian nu a uitat niciodată sprijinul armatei și a răsplătit-o cu generozitate, dar a urmărit și veștile de la Roma. Sabinus, reinstalat prefect de Otho și aflat încă în acea poziție sub

Vitellius, reprezenta o sursă de informații vitală. Cu siguranță Caenis continua să-și folosească antenele în Roma și fără îndoială că îl informa și pe Vespasian. Alături de ei și de Titus, cei mai importanți susținători ai lui Vespasian erau un homosexual[17], un funcționar condamnat și o familie de evrei romanizați. Printre ei se număra și cea mai fermecătoare și mai puternică regină orientală de după Cleopatra.

MUCIANUS

Bărbatul homosexual era Gaius Licinius Mucianus, guvernatorul Siriei. La fel ca Vespasian, Mucianus avea o carieră publică demnă de remarcat. Tacitus a spus că Vespasian s-a născut soldat, dar lacom, în vreme ce Mucianus era generos, un orator superb și un politician șiret, dar „viața lui privată avea o proastă reputație”[18]. Era, probabil, un mod elegant de a spune că Mucianus era nu doar homosexual, ceea ce romanii tolerau, ci era un partener pasiv, ceea ce era privit cu totul altfel. Într-o discuție privată cu un prieten, Vespasian l-a concediat pe Mucianus cu o remarcă tăioasă despre „cunoscuta destrăbălare” a lui, reproșându-i: „Eu totuși sunt bărbat”[19].

În ciuda unei asemenea stigmatizări, Mucianus și-ar fi putut impune propria candidatură la titlul de împărat. La urma urmei, era guvernatorul Siriei și controla patru legiuni, în vreme ce Vespasian avea doar trei. Dar l-a susținut pe Vespasian. Vespasian era cel mai experimentat general din armata romană, având onoruri triumfale pentru succesul din Britannia și o bună reputație pentru vigilență, cumpătare și bun simț – elemente pe care însuși Mucianus le-a evidențiat într-un discurs pe care Tacitus i-l atribuie[20]. Vespasian comanda o armată care lupta activ și repurta victorii în Iudeea, o campanie în care își îmbogățise reputația cu curaj, după cum au considerat romanii[21]. Mai important, oamenii lui îl iubeau pentru că îi conducea spre victorii și pentru că îi plătea bine și

îi promova rapid. Mucianus se putea mulțumi cu exercitarea unei influențe enorme din culise[22]. Sau poate că nici nu își dorise vreodată cu adevărat povara și riscurile poziției din fruntea statului. Tacitus considera că Mucianus „a fost omul căruia i-a fost mai comod să acorde altuia imperiul decât să-l dobândească pentru sine”[23].

Dar mai era și Titus, care juca un rol cheie atât față de public, cât și față de Mucianus. Ca și Vespasian, Titus era un bun comandant care își câștigase dragostea soldaților, dar avea și o distincție care îi lipsea tatălui său, deoarece crescuse la curtea imperială. Deși era scund și pântecos, era chipeș, puternic, inteligent și un lingvist talentat, ba chiar un poet și un cântăreț decent. Titus avea și talentul rar de a câștiga, practic, afecțiunea tuturor. Îl pasionau femeile, dar își ținea prin preajmă şi o seamă de eunuci și băieți frumoși, cel puțin într-un anumit loc din Roma, ceea ce suscita nedumerire. Nu a contat: era, după cum a spus biograful Suetonius, „dragostea și desfătarea neamului omenesc”[24]. Era, pe scurt, un băiat de aur.

Punându-l pe Titus în prim plan, iar pe fiul său mai mic, Domitian, așteptând ca rezervă, Vespasian și-a valorificat punctele forte și și-a minimalizat o slăbiciune – vârsta. Avea șaizeci și unu de ani. Acest lucru ar fi putut îngrijora un imperiu epuizat de domnii scurte. Vespasian a venit cu o ofertă la pachet, ca și cum ar fi spus Romei: „acceptă-mă ca împărat și te vei bucura de stabilitatea unei dinastii”. Nici un singur împărat roman nu reușise să-și lase tronul fiului său din naștere.

Titus a jucat rolul mediatorului între Vespasian și Mucianus. „Caracterul nativ și conduita lui Titus aveau darul să seducă chiar și pe un om cu moravurile lui Mucianus”, a scris Tacitus[25]. Nu era nevoie să se obosească să devină împărat, a spus Mucianus, de vreme ce chiar şi Mucianus, dacă ar fi împărat, nu ar face altceva decât să-l adopte pe Titus ca succesor – iar Titus avea să-i urmeze destul de curând lui Vespasian[26].

O FAMILIE DE EVREI ROMANIZAȚI

În ce privește familia evreilor romanizați[27], poate părea surprinzător că Vespasian și Titus, dintre toate persoanele, au avut ca susținători evrei remarcabili. Cei doi au cucerit Iudeea răsculată, au prădat Ierusalimul, au distrus Templul și au înrobit, deportat și ucis nenumărați evrei. Sursele rabinice se referă la Titus ca la „un om rău, fiul unui om rău”[28]. Și, totuși, mulți evrei s-au opus revoltei. Urau Roma, dar considerau că revolta era sortită eșecului și nu doreau să ia parte la ea. Alți evrei, în special din clasele superioare, se temeau mai mult de evreii săraci decât de legiuni, și, astfel, erau pro-romani. Titus a moștenit prieteni evrei, dintre care unii îl cunoșteau pe Vespasian încă de pe vremea lui Claudius și Antonia.

Unul dintre ei era Tiberius Iulius Alexandru, un cetățean roman și membru al unei familii de evrei cunoscute în Alexandria. Remarcabila sa carieră militară și politică a inclus o perioadă de guvernator al Iudeii. Ca guvernator al Egiptului din anul 66, a controlat cea mai bogată provincie a Romei și grânarul ei. Transporturile anuale de cereale din valea fertilă a Nilului au hrănit Roma. Tiberius Alexandru avea două legiuni la dispoziție. Ca și Mucianus, avea posibilitatea de a influența alegerea împăratului – poate chiar mai mult de-atât, datorită influentei sale foste cumnate și a fratelui ei. Aceștia erau Iulia Berenice și Marcus Iulius Agrippa care, ca și Tiberius Alexandru, erau evrei și cetățeni romani de prim rang.

Cei doi erau descendenți ai infamului rege Irod, străbunicul lor. El a cârmuit Iudeea, dar ulterior romanii au anexat țara și au făcut-o provincie romană. Iulius Agrippa a trebuit să se mulțumească cu un regat mai mic, aflat în ceea ce astăzi este nordul Israelului și Liban, plus jurisdicția asupra Templului din Ierusalim. Iulius Agrippa s-a împrietenit cu Titus și l-a însoțit în misiunea care îl viza pe Galba, în anii 68-69. Dar sora lui, Berenice, s-a dovedit a fi chiar și mai importantă.

Berenice a fost măritată pentru o scurtă perioadă cu fratele lui Tiberius Alexandru, dar mirele a murit la scurt timp după nuntă. Deși ulterior ea s-a măritat de două ori cu regi din

Orient și a rămas văduvă de două ori, cele două familii au rămas apropiate între ele. În cele din urmă, Berenice a jucat rolul de parteneră la guvernare a fratelui ei celibatar, regele Iulius Agrippa. El i-a dăruit un diamant magnific, care a atras atenția și a hrănit zvonuri răutăcioase de incest.

Berenice era ambițioasă și pricepută în politică. Era și patriotă, dar pragmatică. În anul 66 a fost martora atrocităților romane din Ierusalim și a încercat să le pună capăt cu mari riscuri personale. Dar şi ea, și Iulius Agrippa s-au opus categoric revoltei împotriva invincibilei Rome. Au încercat să convingă poporul evreu să renunțe – Iulius Agrippa cu un discurs, ambii cu lacrimi –, dar în zadar. Mulțimea le-a incendiat palatele și a pus stăpânire pe o (mică) parte din averea lor. Iulius Agrippa și Berenice s-au alăturat Romei și, în particular, comandantului legiunilor sale din Iudeea și fiului său.

Berenice și Titus s-au întâlnit, probabil, în anul 67, atunci când el și Vespasian își consolidau forțele militare. Agrippa și alți trei regi vasali din regiune au oferit trupe pentru a-i ajuta pe romani. Frumusețea și farmecul Berenicei au câștigat inima lui Titus, în vreme ce bogăția ei, folosită strategic, a câștigat recunoștința lui Vespasian. Ea avea cu aproape unsprezece ani mai mult ca Titus, dar diferența de vârstă nu l-a descurajat. Într-adevăr, deși avea aproximativ treizeci și nouă de ani atunci când s-au cunoscut, era, spune Tacitus, în culmea frumuseții și l-a făcut pe Titus, la douăzeci și opt de ani, să ardă cu o dorință tinerească[29].

EGIPT

Până în anul 69 a devenit clar că Iudeea nu era singurul loc pe care Vespasian și talentatul său fiu îl puteau conduce – Roma însăși le făcea semne ademenitoare. Așa că Agrippa și Berenice au început să-l sprijine pe Vespasian în tentativa lui de a obține tronul, la fel și fostul cumnat al lui Berenice, Tiberius

Alexandru. Pe 1 iulie 69, el a pus legiunile din Egipt să-i jure loialitate lui Vespasian.

A fost primul semn clar de rebeliune împotriva lui Vitellius, dar era și o revoluție în sistem. Fiul unui preceptor de pe dealurile sabine era ovaționat drept conducător al lumii; succesorul lui Augustus era proclamat în orașul lui Antonius și Cleopatra; strigătele soldaților din Alexandria, în mantiile lor roșii de lână, înlocuiau deliberările disciplinate ale senatorilor înveșmântați în togile lor brodate de purpură din Roma. După câteva zile, legiunile din Iudeea și Siria și-au urmat suratele din Egipt. A mai durat cinci luni, până în decembrie, când Senatul l-a recunoscut pe Vespasian, iar formaliștii au fost iritați în anii care au urmat atunci când el a stabilit ziua de 1 iulie ca dată pentru aniversarea regimului său.

După ce a revendicat imperiul, Vespasian trebuia acum să-l și ia de la Vitellius. A afirmat că speră să-l câștige fără vărsare de sânge, punând presiune pe Roma prin stoparea furnizării grânelor din Egipt. Dar a și trimis o armată în Italia. Totuși, în pofida abilităților sale militare, Vespasian nu a însoțit-o, rămânând în schimb în Egipt. Între timp, l-a însărcinat pe Titus să ducă la bun sfârșit războiul contra rebelilor din Iudeea.

Egiptul avea o importanță strategică și se afla suficient de departe de luptele din Italia. În Egipt, Vespasian a rămas în așteptarea unui moment prielnic și a afișat o ținută regală demnă, nemaiîntâlnită la el până atunci. În Alexandria, în timp ce stătea în tribuna sa, a vindecat doi oameni din popor – unul orb, celălalt șchiop –, un semn al noului său dar divin[30]. Alături de semnele și prevestirile din Italia, Grecia și Iudeea, acest fapt a însemnat o propagandă nemaipomenită.

Decizia de a rămâne în Egipt era și una dintre cele caracteristice lui Vespasian. Cu toată aparența lui de simplitate lipsită de rafinament, era un expert al manipulării. Era, ne putem imagina, unul dintre acei lideri cărora le place să fie subestimați, știind că astfel vor fi și mai periculoși. De fapt, era un strateg la fel ca Ulise, eroul *Odiseei*.

În ascensiunea sa, Vespasian nu avea rival când se punea problema să-și flateze șeful. Dar, cu tot aerul său de persoană fără mari pretenții, ardea de ambiții. Poate că nu plănuise de o

viață să ajungă împărat, dar când s-a ivit prilejul, a fost pregătit să profite. La fel ca Augustus, Vespasian avea talentul de a-i face pe alții să lucreze pentru dânsul. Caenis, Mucianus, Sabinus, Tiberius Alexandru, Iulius Agrippa și Berenice – toți au făcut-o. Nici Titus nu a fost o excepție. Aparent, s-ar putea spune că Vespasian a vizat tronul pentru fiul său, dar adevărul este că, de fapt, el a devenit împărat. Titus doar a lucrat pentru el.

ANTONIUS PRIMUS, INFRACTOR ȘI CUCERITOR

Cât timp a stat în Egipt, Vespasian l-a trimis pe Mucianus în Occident cu legiunile siriene. Era o forță puternică pentru a fi opusă trupelor lui Vitellius, dar nu Mucianus a fost cel care a dat lovitura. Marcus Antonius Primus i-o luase înainte.

Bărbat la vreo cincizeci de ani, Primus provenea din orașul Tolosa (Toulouse în prezent) din Galia. A avansat în politica romană, dar în anul 61 a fost condamnat pentru falsificarea unui testament și exclus din Senat. Apoi, în 68, a fost răsplătit pentru că l-a susținut pe Galba, fiind reabilitat ca senator și numit comandant al legiunii din Panonia. Curajos, hotărât și articulat, în anul 69 infractorul condamnat a trecut de partea lui Vespasian. Tacitus l-a descris memorabil pe Primus: „Era un om de acțiune, iute la vorbă, mare meșter în a semăna ura împotriva altora, preaputernic în vremuri de discordie și de rebeliune, un hoț foarte darnic, un om infam în timp de pace, dar o forță nu de disprețuit în timp de război”[31].

Primus a convins aproape singur legiunile danubiene să-l susțină pe Vespasian. Acestea au mărșăluit cu îndrăzneală în Italia, unde au ocupat Aquileia, oraş cu o poziţie strategică, și au zdrobit legiunile lui Vitellius într-o bătălie în afara Cremonei. Apoi au prădat Cremona – o nebunie de patru zile a soldaților romani care au ucis civili romani, un șoc și o rușine pentru imperiu.

Între timp, la Roma, Sabinus, fratele lui Vespasian, a

negociat acordul care să ducă la abdicarea lui Vitellius. Pacea devenise posibilă, dar unele trupe ale lui Vitellius au refuzat-o. L-au constrâns pe Sabinus, pe fiul și pe nepotul lui să se refugieze pe Colina Capitolină, mult deasupra Forului Roman. Fiul mai mic al lui Vespasian, Domitian, era cu ei. Forțele lui Vitellius au luat colina cu asalt. Familia lui Sabinus, inclusiv Domitian, au scăpat, dar Sabinus a fost prins. După ce l-au târât în fața lui Vitellius, soldații l-au ucis cu brutalitate. În timpul luptei, Templul lui Jupiter Optimus Maximus de pe Colina Capitolină a fost incendiat și a ars până la temelii. A fost un semn de rău augur, pentru că templul era centrul religios al statului roman, iar Jupiter era strâns asociat cu împăratul.

Chiar a doua zi, pe 20 decembrie, Primus și legiunile sale au intrat în Roma. După lupte grele, au cucerit orașul. Vitellius a fost târât pe străzi, torturat și ucis.

VESPASIAN LA ROMA

Domitian a luat titlul de Caesar și s-a mutat în palat, dar controlul real asupra Romei era deținut de Primus. Apoi Mucianus a intrat în oraș și a preluat conducerea. Nu a îndrăznit să îl atace direct pe popularul Primus, ci a adoptat o strategie mai vicleană. A retras cele două legiuni apropiate de Primus și de aliații lui, l-a convins pe Primus să preia o poziție de guvernator în Hispania și i-a scris lui Vespasian pentru a-l învrăjbi contra lui Primus. La timpul cuvenit, Primus s-a retras la Tolosa, orașul său natal.

A durat aproape un an de zile, până când, în octombrie 70, Vespasian a ajuns la Roma. Până atunci guvernarea a fost asigurată de Mucianus, care s-a comportat mai mult ca „un aliat" al împăratului decât ca un agent al său[32], a scris Tacitus. A continuat să primească recunoaștere și funcții – onoruri triumfale pentru rolul său în războiul civil și două consulate (în anii 70 și 72) –, dar puterea a trecut în mâinile lui Vespasian. Senatul i-a acordat lui Vespasian aceleași poziții

înalte și același titlu ca și predecesorilor săi – Imperator Caesar Augustus. Decizia Senatului a consemnat ceea ce domniile lui Galba, Otho și Vitellius au sugerat, dar tustrei nu au avut când să dovedească, deoarece au condus prea puțin pentru ca să probeze că funcția imperială era pe deplin transferabilă. Pragmaticii romani au rezolvat mereu cu abilitate problema legitimității, oferind, pur și simplu, titlul imperial celui mai puternic bărbat, indiferent de legătura de sânge sau de alianță cu fondatorul imperiului.

Între timp, au acordat titlul de Caesar lui Titus și lui Domitian. Pentru prima dată, titlul era folosit pentru a desemna un moștenitor[33]. În ce-l privește pe Mucianus, acesta a dispărut din arhivele istorice. Se pare că s-a retras din viața publică pentru a avea timp să-și publice scrisorile, discursurile și memoriile din anii petrecuți în Orient. A murit în jurul anului 75[34].

Timp de optsprezece luni, de la moartea lui Nero până la victoria lui Vespasian, lumea romană a îndurat o perioadă de incertitudini, lupte, jafuri, devastări și revolte. A fost un preț greu de plătit, dar mult mai mic decât a suferit Roma în cincisprezece ani de război și revoluție în timpul ascensiunii lui Augustus spre putere. Dacă Vespasian ar fi putut restaura pacea, atunci s-ar fi putut spune că, indiferent de erori, sistemul a funcționat.

Spre deosebire de conducătorii altor imperii, cei mai mulți împărați romani s-au bucurat doar de un mandat limitat[35]. Deși acest lucru a condus la instabilitate, a permis persoanelor înzestrate din afara familiei conducătoare să acceadă la tron. Pentru a reuși, un nou împărat trebuia să câștige mai multe instituții de maximă importanță.

Vespasian voia să-și consolideze puterea și să o transfere fiilor săi, să reorganizeze armata și trezoreria după ani de lux și de război și să se bucure de viață cu femeia pe care o iubea. Totuși, mai întâi, trebuia să seducă Senatul și poporul Romei.

Înfățișarea nu-l ajuta. Deja chelise și suferea de gută. Chipul îi arăta o determinare ce putea fi luată și drept expresia unei încordări, ca și cum – după cum a zis cineva – ar fi suferit de constipație[36].

Vespasian nu se putea remarca public nici prin elocvență. Nu era un Cicero, deși avea un umor malițios și o cadență de actor de comedie. Când, de exemplu, un fost consul, pe nume Lucius Mestrius Florus, i-a corectat pronunția din *plostra* în *plaustra*, Vespasian l-a întâmpinat a doua zi pe Florus cu apelativul Flaurus[37]. În grecește, *phlauros* înseamnă „dezgustător” – un calambur care nu-i putea scăpa lui Florus, prieten cu Plutarh, eminentul scriitor grec.

Nici prin dreptul divin nu putea reuși Vespasian. În provincii, din Iberia și până în Armenia, a promovat cu asiduitate venerarea sa ca zeu, dar la Roma și în Italia era un simplu om. În capitală, posibilitatea de a folosi religia ca instrument și de a-și face domnia atractivă era limitată.

Vespasian putea să se distingă cum o făcuse Augustus, prin grandoare și construcții, creându-și în acest răstimp imaginea și remodelând Roma după numele familiei lui. Ca și Augustus, a negat realitatea războiului civil, prezentându-se pe sine și familia sa drept cuceritori ai dușmanilor din străinătate ai poporului roman. Și a făcut-o cu un fler pentru comunicare fără egal în Roma.

Vespasian nu a abandonat politica lui Nero de spectacole și opulență. În schimb, a crescut miza, dar cu o mare diferență. Vespasian s-a comportat demn și cu simplitate și a tratat Senatul cu un relativ respect. Ca împărat, nu a cântat la liră și n-a participat la curse de care în public, dar nici nu s-a expus unor acuzații de incendiere sau matricid. Vespasian a fost mai demn ca Nero, dar n-a oferit nicio soluție mai bună decât predecesorul său la criza sufletului roman.

Cu toate acestea, Vaspasian a avut o inovație majoră. Marele „om din popor” a adus o nouă clasă la putere, un grup de indivizi bogați și ambițioși ca el, care au venit din Italia sau din provincii. A extins în mare măsură elita imperială, fapt ce va avea consecințe vreme de mulți ani după el.

O NOUĂ IMAGINE A ÎMPĂRATULUI

În primăvara anului 70, Titus a asediat Ierusalimul. Evreii au avut un lider eficient și care i-a inspirat, pe Simon Bar Giora. Fost partizan care a construit o armată, le-a promis libertate sclavilor și apreciere pentru cei bogați. A bătut monede cu legenda mesianică „Izbăvirea Sionului”[38].

Cu toate acestea, în pofida unei rezistențe energice, Ierusalimul a căzut în mâinile lui Titus la sfârșitul verii anului 70. Bar Giora și un mic grup de discipoli au încercat să fugă prin tuneluri subterane, dar, chiar ajutați de tăietorii de piatră, fuga lor a eșuat. În cele din urmă, Bar Giora a ieşit la vedere chiar în locul unde se aflase Templul din Ierusalim. Un ofițer superior roman l-a reținut. Bar Giora purta o tunică albă și mantia purpurie a regelui – sau a lui Mesia.

Doar fortăreața Masada – abruptă, aridă și îndepărtată – a rămas în mâinile rebelilor, pentru ca, în cele din urmă, să cadă și aceasta, în anii 73 sau 74, după un susținut asediu roman. După cum arătau monedele lui Vespasian, Iudeea a fost înfrântă. Înfățișau Iudeea ca pe o femeie care plânge sub un palmier, alături de un bărbat cu barbă, ale cărui mâini sunt legate la spate[39]. În Roma, noul împărat a închis porțile Templului lui Ianus, un semn de pace, la fel cum a făcut și Augustus după Actium sau Nero după înțelegerea cu parții în privința Armeniei.

În iunie 71, după întoarcerea lui Titus la Roma, Vespasian și Titus au sărbătorit victoria comună a cuceririi Iudeii. La fel ca vechii conducători, știau cum să organizeze un spectacol – o privelişte splendidă care atrăgea mari mulțimi. Vespasian și Titus s-au îmbrăcat în tradiția generalilor cuceritori, purtând o togă roșie-purpurie, iar pe cap o coroană din frunze de laur.

Vespasian a început ziua salutându-și soldații și demonstrându-și abilitatea de a convinge o mulțime. Pentru a-l cita pe Josephus:

> În fața porticului fusese înjghebată o tribună, pe care se aflau scaune de fildeș, pregătite pentru sărbătoriți. Vespasian și Titus au păşit pe tribună și s-au așezat pe scaune, și numaidecât s-au înălțat aclamațiile trupelor, proslăvind printr-un cor pe mai multe voci faptele lor de vitejie. Soldații nu aveau arme asupra lor, ci purtau veşminte de mătase și erau încununați cu lauri. Așadar, după ce le-a primit cu bunăvoință omagiile,

> iar ei nu se mai îndurau să-și înceteze ovațiile, Vespasian le-a făcut un semn să tacă. Pretutindeni s-a așternut o adâncă tăcere și atunci Vespasian s-a ridicat in picioare și cu o pulpană a veșmântului său și-a acoperit aproape întregul creștet, rostind rugăciunile prescrise de datină; la fel s-a rugat și Titus. După rugăciuni, Vespasian a adresat adunării întregi un scurt discurs, apoi și-a trimis soldații să ia micul dejun pe care îl oferă îndeobște împărații cu acest prilej[40].

Parada victoriei includea care alegorice care reprezentau orașele cucerite și, când era posibil, în ele erau lideri inamici reali care le comandaseră. Soldați și senatori, animale de sacrificiu și sute de prizonieri înalți și sănătoși mărșăluiau în procesiune. Prizonierii de seamă – Simon Bar Giora și un alt lider important al revoltei – erau biciuiți pe traseu. Printre prăzile expuse se aflau o tăbliță și o menoră din Templu, ambele din aur. Vespasian și Titus mergeau în care de triumf – împăratul primul –, iar Domitian călărea un cal splendid. După execuția lui Bar Giora (celălalt lider a fost închis pe viață), au fost aduse jertfe pe Colina Capitolină și apoi au fost organizate banchete în tot orașul.

Vespasian și-a stabilit drept primă sarcină restaurarea Templului lui Jupiter Capitolinul, distrus în luptele din decembrie 69. Voia să arate că zeii sunt de partea lui. Așadar, atunci când a venit momentul punerii pietrei de temelie la noul templu, a fost primul care a curățat dărâmăturile. A cărat el însuși, pe cap, o cantitate de pământ din acel loc[41].

Era un gest important de renaștere romană, dar în mințile flaviilor Iudeea era mai importantă ca Jupiter. Și-au sărbătorit victoria nu prin unul, ci prin două arce de triumf având basoreliefuri sculptate pe unul dintre ele, pe Arcul lui Titus fiind încă vizibile chiar și azi. Un subiect important pentru sculpturi era menora, candelabrul cu șapte brațe din Templu. Menora pare incoloră. Dar studiile științifice recente arată că reprezentarea ei pe arcul de triumf a fost făcută inițial cu o vopsea de un galben intens, semnificând auriul menorei propriu-zise[42]. Celălalt arc a fost distrus în Evul Mediu, dar inscripția, care a fost consemnată, îl elogia pe Titus pentru cucerirea poporului evreu și distrugerea Ierusalimului, ambele întreprinse la ordinul tatălui său. Arheologii au descoperit

recent părți din acest al doilea arc de triumf la marginea Circului Maximus[43].

A fost abia începutul planului flaviilor de a-și marca victoria asupra evreilor în spațiul roman urban. Un alt element remarcabil a fost Templul Păcii. Vespasian nu a ales numele în grabă. La fel ca Augustus, care a construit un Altar al Păcii, știa din experiență personală că doar prin mila zeilor a obținut Roma o pace muncită. La fel ca forurile lui Caesar și Augustus, construcția lui Vespasian era o piață publică centrală cu colonade de jur împrejur și cu un templu pe una din laturi. Era magnific completată cu o construcție nouă utilizând materiale și opere de artă chiar şi din Domus Aurea a lui Nero. A găzduit și potirele de aur din Templu, luate ca pradă ulterior, probabil, de Alaric, regele vizigot, atunci când a jefuit Roma în anul 410. Deși săpăturile recente au scos la lumină cea mai mare parte a complexului, grandoarea sa este greu de apreciat astăzi, deoarece o mare parte se află îngropată sub Via dei Fiori, strada forurilor imperiale, calea impunătoare pe care mergea Mussolini prin centrul Romei imperiale în anii 1930.

Dar partea cu cea mai mare vizibilitate a programului lui Vespasian este și cea mai cunoscută clădire din Roma, Colosseumul. Forța de muncă a inclus, probabil, atât muncitori calificați, cât și necalificați, liberi și sclavi, printre ei aflându-se probabil și prizonieri din războiul cu iudeii. O inscripție spune că această construcție a fost finanțată din „ce îi revenea generalului din prada de război”, probabil cu referire la războiul din Iudeea[44]. Ca și Augustus, Vespasian pare să fi finanțat un proiect arhitectonic major în Roma din prada de război, ceea ce i-a consolidat reputația publică.

Astăzi ne gândim la Colloseum ca fiind tipic roman, dar la vremea respectivă a fost o inovație. Deși multe orașe italiene se puteau lăuda cu amfiteatre de piatră, Roma preferase să construiască tribune temporare din lemn pentru luptele cu gladiatori – un semn al trecutei frici față de mulțimi din epoca republicană. La un moment dat, a existat la Roma un amfiteatru mic, construit parțial din piatră, care a ars în Marele Incendiu din anul 64. Vespasian a ordonat să fie înlocuit cu o arenă impresionantă, care putea găzduia circa

50.000 de spectatori – unul dintre cele mai mari amfiteatre construite vreodată. Vespasian a comandat clădirea, iar construcția a început în timpul domniei sale, dar a fost finalizată și inaugurată abia la câțiva ani după moartea sa.

În Antichitate, Colosseumul era cunoscut sub numele de Amfiteatrul Flavian. Și-a primit numele actual în Evul Mediu, de la o statuie colosală de bronz a lui Nero, cu o înălțime de aproximativ treizeci și cinci de metri și care se afla în afara lui[45]. Numele apare pentru prima dată într-un dicton din secolul al VIII-lea: „Cât rezistă Colosseumul, Roma va rezista; când va cădea Colosseumul, Roma va cădea; când va cădea Roma, lumea va cădea”[46].

Colosseum sau Amfiteatrul Flavian – ce-i într-un nume? În acest caz, multe, pentru că „Amfiteatrul Flavian” a făcut această clădire la fel de legendară și personală ca orașul Alexandria (denumit după Alexandru cel Mare), Forul lui Iulius Caesar, Mausoleul lui Augustus sau, în timpurile moderne, Cascada Victoria, Turnul Eiffel sau Barajul Hoover. Iar clădirea a intrat în adâncul conștiinței romane deoarece noul amfiteatru nu era doar o arenă sportivă, ci și una pentru politică. Ca mijloc de comunicare, a fost la fel de revoluționară ca Facebook sau Twitter. De la consacrarea sa în anul 80, oricine era la putere a asistat la jocurile desfășurate acolo, pentru a vedea și a fi văzut. Lumea stătea în ordinea rangului, cu împăratul, senatorii și cavalerii romani în față, iar oamenii simpli în spatele lor. Mulțimea fie că îl ovaționa pe împărat, fie striga pentru a-și susține favoriții. În felul său, Amfiteatrul Flavian a rivalizat cu Forul sau cu clădirea Senatului – și a primit numele noii prime familii din oraș.

Paradoxal, lui Vespasian nu-i plăceau luptele cu gladiatori, poate pentru că făcuse prea multe războaie[47]. Dar știa că romanii iubeau jocurile sportive. Vespasian și-a instalat amfiteatrul pe pământul confiscat de Nero după Marele Incendiu pentru luxoasa sa Casă de Aur. Noul împărat a pus la pământ cea mai mare parte din Domus Aurea. Colosseumul a fost edificat pe locul unui lac artificial construit de Nero pentru grădinile palatului.

Deși Vespasian și-a cultivat o imagine fără pretenții

intelectuale, el a fost primul împărat care a înființat catedre de retorică latină și greacă. Recunoștea o mișcare de prestigiu atunci când o vedea și a înțeles valoarea unei clase conducătoare educate. Primul titular al catedrei de latină a fost Marcus Fabius Quintilianus, cel mai important profesor de retorică al lumii romane. Printre numeroasele lui dictoane se numără „Nu poate fi orator decât omul corect” și „Inima și puterea minții te fac elocvent”[48]. I-a îndemnat pe aspiranții în oratorie să studieze istoria pentru fapte și precedente, dar nu ca model al felului în care poți convinge judecătorul sau jurații – întrucât scopul istoriei este să spună o poveste bună, nu să demonstreze un caz[49]. Întrucât Quintilianus a influențat mai târziu figuri precum Sfântul Augustin, Petrarca, Martin Luther și, posibil, chiar pe Johann Sebastian Bach și John Stuart Mill, omenirea datorează mult patronajului lui Vespasian.

AȘA TATĂ, AȘA FIU

De la bun început, Vespasian a arătat foarte clar că fiii săi, în special Titus, fiul cel mare, îi vor fi parteneri la guvernare. La fel ca Domitian, Titus a luat titlul de Caesar, dar a fost doar începutul. Printre numeroasele onoruri și poziții ale lui Titus s-au numărat șapte dintre cele opt consulate în timpul cât Vespasian a fost împărat. Vespasian l-a numit pe Titus și prefect pretorian, ceea ce l-a făcut un fel de director al FBI, dar cu un câmp de acțiune mult mai mare. Titus se lăuda că este expert în contrafaceri – o abilitate bizară, dar, fără îndoială, una utilă pentru șeful securității unui împărat. Titus era orice, mai puțin împărat și, de obicei, era un executant al ordinelor tatălui său.

Titus și-a asumat răspunderea reprimării presupușilor conspiratori. Când doi senatori importanți, foști susținători ai lui Vespasian, au fost suspectați că pun la cale o lovitură de stat, Titus a dispus ca unul dintre ei să fie judecat de Senat,

după care, condamnat fiind, acela și-a tăiat gâtul cu un brici. Al doilea conspirator a fost executat chiar în palat, imediat ce omul s-a ridicat de la masă după o cină cu Vespasian.

Apoi a apărut problema lui Helvidius Priscus. Ca apărător ferm al Senatului, se pare că Helvidius avea o problemă cu rolul lui Titus de moștenitor al lui Vespasian. Potrivit unei relatări, Helvidius l-a făcut să plângă pe Vespasian în cadrul unei întâlniri din Senat, Vespasian spunând la plecare, „Îmi va urma numai fiul meu, sau nimeni altul”[50]. Helvidius era periculos deoarece aparținea cercului filosofilor stoici cu înalte concepții morale, contrare a ceea ce ei considerau a fi o tiranie imperială. Nero îl exilase și îl obligase pe socrul său să-și taie venele. Soția lui Helvidius, Fannia, și-a susținut soțul și l-a urmat în cel de-al doilea exil impus de Vespasian. În cele din urmă, Vespasian a ordonat execuția lui Helvidius. Fannia a supraviețuit și nici n-a uitat, nici n-a iertat. După ani de zile, a sponsorizat o biografie a lui Helvidius care conținea critici la adresa lui Vespasian. Drept urmare, autorul ei, un senator, a fost executat, iar Fannia a fost trimisă în exil.

Au fost scene demne de titluri de tabloide care au atras atenția, dar, în linii generale, Vespasian și Titus au avut relații bune cu Senatul. Vespasian își manifesta respectul participând personal la reuniunile Senatului sau, atunci când sănătatea îl împiedica s-o facă, trimițându-și unul dintre fii. Mai important, Vespasian i-a adus în Senat pe comandanții legiunilor și pe diverși alți susținători importanți din Orient. Astfel, a făcut ca Senatul să-i fie mai favorabil și a făcut să apară noi oameni înzestrați în rândurile aristocrației romane, deja epuizată de lux și oprimări. Totuși, realizarea cea mai importantă a fost crearea unei noi elite romane, una dotată cu capacitatea de a rezista. Cetățeni romani proveniți din Hispania și sudul Galiei au devenit senatori, consuli, guvernatori de provincii, sacerdoți și patricieni; fiii și nepoții lor aveau să ajungă chiar mai sus.

Să luăm exemplul unuia dintre locotenenții lui Vespasian din Orient. Marcus Ulpius Traianus venea din Hispania, unde strămoșii lui emigraseră din Italia cu secole în urmă. Ambițios, Traianus a intrat în Senat în timpul lui Claudius, iar ulterior a

fost unul dintre comandanții legiunilor lui Vespasian în Iudeea. După ce a devenit împărat, Vespasian a continua să-l promoveze pe Traianus, oferindu-i, printre altele, un consulat, importante administrații de provincii și așa-numitele „ornamente triumfale”, cea mai importantă distincție militară accesibilă celor din afara familiei imperiale. La treizeci de ani după ce Vespasian a devenit împărat, fiul lui Marcus Ulpius Traianus a urcat el însuși pe tron. A fost împăratul Traian. Doi dintre succesorii lui, Antoninus Pius și Marcus Aurelius, au provenit tot din familii promovate de Vespasian. Vespasian nu a făcut altceva decât să ofere liderilor din provincie posibilitatea de a pătrunde în casta conducătoare din Roma.

BANII NU AU MIROS

Nero a secat visteria, iar războiul civil a luat ce mai rămăsese, semănând distrugere și ruină. Refacerea finanțelor Romei a reprezentat cea mai urgentă sarcină a lui Vespasian în paralel cu întemeierea unei dinastii. Vespasian a trebuit să crească taxele și să taie cheltuielile și le-a făcut bine pe amândouă. Gestiunea financiară îi venea mănușă, având în vedere cariera tatălui său de perceptor și cămătar – un contrast izbitor cu predecesorii aristocrați ai lui Vespasian. Urmarea a fost că s-a ales cu reputația de avar. Glumele vremii l-au transformat într-un fel de Jack Benny antic, acel harpagon de la mijlocul secolul XX din emisiunile radiofonice americane. Dar adevărul este că Vespasian nu era decât un gestionar înțelept al visteriei naționale. A manifestat „prudență, nu lăcomie de bani”, pentru a cita o opinie antică[51].

Nu putem decât schița aspectele generale ale diferitelor politici financiare ale lui Vespasian. Unele dintre detaliile cunoscute sunt că a reînnoit taxele portuare, taxa de 5% asupra valorii sclavilor eliberați, taxa de 1% pentru licitații, taxa de succesiune de 5% asupra moștenirilor lăsate altora decât rudelor apropiate, taxa de 4% asupra vânzărilor de sclavi

pentru a plăti paznicii de noapte din Roma și taxele vamale dintre Galia și Iberia. A convertit impozitul anual pe care evreii îl trimiteau la Templul din Ierusalim într-un fond pentru reconstruirea și întreținerea Templului lui Jupiter Capitolinul din Roma (și, în cele din urmă, și pentru alte scopuri) și a extins-o de la bărbați la femei, copii și sclavi. A fost o capitație umilitoare pentru evrei, care va dura secole la rând. Vespasian a luat măsuri împotriva celor care se stabileau ilegal pe terenurile publice, cerându-le să le plătească ori, dacă nu, dând ordin ca terenurile să fie vândute. A crescut dările fiscale în toate provinciile și a vândut proprietățile imperiale din Alexandria și Asia Mică, taxând proprietarii. Noile recensăminte din Italia și din provincii au ușurat sarcinile perceptorilor. Între timp, Vespasian era economicos cu resursele guvernamentale – de exemplu, a redus dimensiunea misiunilor diplomatice.

Nimic din toate acestea nu l-a făcut popular, dar, ca de obicei, Vespasian a încercat să împartă cu alții lipsa popularității. Mucianus, de pildă, s-a ocupat de confiscare și taxare, exonerându-l în felul acesta pe Vespasian de o parte din vină. Era cunoscut faptul că Mucianus numea banii „nervii unui guvernământ”[52].

S-a păstrat o istorioară încântătoare despre politica fiscală a lui Vespasian. Când Titus l-a blamat pentru infamia de a pune taxe pe folosirea latrinelor publice, Vespasian a replicat că banii nu au miros[53].

„OPT SUTE DE ANI DE SOARTĂ FERICITĂ ȘI DE POLITICĂ ÎNȚELEAPTĂ”[54]

În anii 68 și 69, legiunile romane și comandanții lor din Galia, Germania, Iudeea, Siria, Egipt, Balcani și Italia și-au încălcat jurământul atunci când l-au atacat pe împăratul Nero și pe cei trei succesori ai săi, creând patru noi împărați. Ei au fost cei care au dus patru bătălii importante în Galia, Germania și

Italia, au devastat Cremona și au supus orașul Roma unui regim de teroare. Pe Cursul Inferior al Rinului, triburile s-au revoltat împotriva guvernării romane atunci când Vespasian a devenit împărat, iar ei aveau aliați în Galia. Pe vremuri, armata romană construise imperiul profitând de soarta fericită și de disciplina ei vreme de opt sute de ani, după cum s-a exprimat un general când i-a răpus pe rebeli. În doi ani, armata aproape că a distrus totul, apoi Vespasian a reintegrat imperiul.

Acțiunile noului împărat au constat din represiune, reformă, reorganizare și austeritate. Vespasian a trimis o armată uriașă sub comanda lui Petialis Cerealis, fostul său ginere (văduvul fiicei decedate a lui Vespasian, Domitilla) să înăbușe revolta de pe Rin din anul 70. În Germania, unde avuseseră loc lupte grele, unele legiuni au fost desființate, iar altele înființate – cu soldați și comandanți care se bucurau de încrederea lui Vespasian, fiind stabilite noi tradiții bazate pe loialitatea față de el și de familia lui. Și în alte zone au fost înlocuiți soldați, după nevoi, iar veteranii loiali au fost eliberați și înzestrați cu loturi de pământ. Totodată, diverse corpuri auxiliare au fost dizolvate și înlocuite.

Dar partea cea mai importantă constă în ceea ce nu a făcut Vespasian. Nu a crescut dimensiunile armatei romane. Efectivul ei a rămas, ca pe vremea lui Nero, la circa trei sute de mii de ostași. Nici nu a conferit armatei un rol politic permanent, deși armata îl făcuse împărat. Și-a retras legiunile în tabere și a lăsat puterea politică în mâinile civililor din Roma – prieteni, familia sa și Senatul. Pe scurt, Vespasian a menținut sistemul politic din vremea lui Augustus.

Semnificativ pentru accentul pus de Vespasian pe disciplina militară este că a redus prima oferită în mod regulat soldaților la 25 de denari *per capita*. O anecdotă este sugestivă în acest sens. Când soldații din flota încartiruită în Italia au cerut împăratului să le plătească pantofii pentru serviciul de curierat dintre Golful Napoli și Roma, Vespasian a replicat că, în viitor, ar trebui să meargă desculți[55]. A fost foarte clar că el, nu soldații, sunt la comandă.

Vespasian a deplasat câteva unități din interior spre

frontiere. Cunoscând importanța acordată extinderii imperiului, Vespasian a ordonat generalilor să cucerească ceva mai mult teritoriu în Britannia și de-a lungul Rinului. Dar nu era de așteptat ca un bărbat a cărui prioritate era consolidarea imperiului să aducă modificări majore granițelor. Iar Vespasian nu a făcut-o.

CONCUBINA ÎMPĂRATULUI

După moartea soției sale, Flavia Domitilla, cu ceva timp înainte ca el să fie numit împărat, în anul 69 – nu știm exact când a murit Domitilla –, Vespasian și-a reînnoit relația cu Caenis. Ea avea cel puțin șaizeci și doi de ani atunci când el a devenit împărat, așadar, ca soție, nu mai era un trofeu. Probabil că Vespasian a ales-o pentru că o iubea. A luat-o drept concubină, adică drept soția lui de facto. Ca membru al ordinului senatorial, Vespasian nu se putea căsători cu o libertă, așa cum era Caenis. Societatea romană era obișnuită cu căsătoriile de facto, o modalitate de adaptare la diferitele interdicții și restricții legale. Dar să nu subestimăm cât de uimitor a fost ca împăratul roman să trăiască cu o libertă în văzul tuturor – și grecoaică pe deasupra –, ca și cum i-ar fi fost soție.

În orice caz, Vespasian a iubit-o pe Caenis și a tratat-o cât se poate de bine, dar nu ca pe o împărătească. Paradoxal, fosta sclavă cu care împărțea patul și care o servise pe Antonia Augusta (fiica lui Marcus Antonius și mama împăratului Claudius) era cea mai apropiată persoană de splendoarea Casei lui Caesar de care Vespasian s-a putut apropia. Caenis se simțea atât de sigură pe sine ca membră a familiei încât odată, întorcându-se la Roma după o vizită în străinătate, și-a oferit obrazul pentru a fi sărutat fiului lui Vespasian, Domitian. Dar, snob cum era, Domitian a respins-o și i-a oferit mâna.

Cu inteligența și cunoștințele lui Caenis despre funcționarea Romei, nu ar fi surprinzător ca ea să-l fi consiliat pe Vespasian în ascensiunea sa spre puterea imperială. După ce Vespasian a

devenit împărat, Caenis, se spune, ar fi traficat acces și funcții, inclusiv de guvernatori, de generali și sacerdoți, precum și grațieri[56]. Era, pe scurt, un „intermediar”. Asemenea povești nu pot fi verificate, dar par verosimile, la fel și acuzația că o parte din bani ajungeau la Vespasian. În orice caz, Caenis a devenit o femeie foarte bogată.

Fosta sclavă avea ea însăși sclavi și, în cele din urmă, i-a eliberat pe unii dintre ei – care, apoi, i-au luat numele. Avea o vilă și pământuri întinse în suburbiile Romei[57], cu apă curentă – un lux rar – și băi opulente. După moartea ei, averea i-a revenit împăratului, iar Termele lui Caenis, într-un final, au fost deschise publicului și au fost întreținute de unul dintre liberții împăratului.

Caenis a murit în jurul anului 75, probabil la vârsta de șaizeci și opt de ani. Nimeni n-a înlocuit-o în sufletul lui Vespasian. În schimb, a avut o serie de amante. Monumentul funerar al lui Caenis, descoperit lângă vila sa, a rezistat până în ziua de astăzi[58]. Descoperirea unei pietre funerare a unui fost sclav roman nu este ceva neobișnuit; de fapt, liberții furnizează majoritatea monumentelor funerare care au supraviețuit Romei imperiale. Pietrele funerare erau simboluri ale statutului social și cine avea o mai mare nevoie decât liberții să declare, săpat în piatră, că au reușit? Monumentul lui Caenis atestă tocmai o astfel de funcție.

Era o piatră funerară impresionantă, în formă de altar – un monument funerar tipic, elegant, având întotdeauna o inscripție frontală, iar uneori și decorații pe laturi și în spate. Altarul lui Caenis era greu, masiv, elaborat și luxos, făcut dintr-un singur bloc de marmură de Cararra, același material care avea să fie folosit pentru Columna lui Traian și pentru Panteon, iar în Renaștere pentru „David” al lui Michelangelo. Altarul are o înălțime de 1,3 m, cu o bază de cca 70 × 90 cm.

Epitaful de pe partea frontală afirmă că un anume Aglaus, probabil administratorul moșiei lui Caenis, a ridicat monumentul în numele lui și al celor trei copii ai săi. L-a dedicat memoriei „Antoniei Caenis, libertă a unei Auguste, cea mai bună protectoare”[59]. Deși epitaful o asociază pe Caenis cu una dintre cele mai puternice femei ale Romei, ascunde cu

grijă rolul ei de concubină a lui Vespasian. Dar sculpturile de pe cele trei laturi ale altarului amintesc de faptul că a fost iubita unui împărat. Includ cupidoni și lebede – pasărea care trăgea carul triumfal al lui Venus –, precum și lauri, un simbol al împăraților. Lebăda era *cygnus* în latină și *kyknos* în greacă, așadar poate fi și un calambur la numele de Caenis (*Kainis* în greacă).

În preajma anului morții lui Caenis, regina Berenice a venit la Roma, însoțită de fratele ei, Iulius Agrippa. El a fost numit pretor, în vreme ce ea s-a mutat în palat cu Titus. Nu știm în ce măsură Caenis s-a opus prezenței amantei lui Titus. Totuși, este de remarcat că ambii bărbați care au condus Roma, tată și fiu, au trăit succesiv la Roma cu o concubină din Orient. Fiecare și-a permis câte o aventură, dar Vespasian, necizelat, a frecventat o persoană de rang inferior, în vreme ce Titus, mai educat, a preferat confortul unui pat regal. Ambii erau departe de lumea în care au trăit Augustus și Livia.

Titus și Berenice se iubeau. Se spunea că ea se aștepta să se căsătorească cu el – sau chiar că el îi promisese – și se comporta ca și cum i-ar fi fost soție[60]. Cu siguranță că era influentă. La un moment dat, Vespasian a invitat-o să ia parte la consiliul imperial într-un caz în care erau în joc propriile ei interese, având-l avocat pe nimeni altul decât pe marele Quintilian[61]. Pe scurt, Berenice s-a aflat aproape de vârful puterii. Cu toate acestea, poporul roman nu a acceptat-o. Pentru unii, era o nouă Cleopatra[62], o regină orientală care răpise mințile unui bărbat roman, în vreme ce, pentru alții, era inamicul evreu a cărui revoltă costase Roma atât de mulți bani și pierderi de sânge. Doi filosofi i-au denunțat pe Titus și pe Berenice într-un spectacol de teatru. Titus a ordonat ca unul să fie biciuit, iar celălalt decapitat. Totuși, a fost nevoit să o alunge pe Berenice. Cei doi amanți nu puteau conduce Roma.

„CRED CĂ DEVIN ZEU”

Vespasian a urmat un regim zilnic riguros în ultimii săi ani de viață[63]. Se trezea înainte de răsăritul soarelui, citea corespondența și conspectele cât încă mai era în pat, apoi se scula și își întâmpina prietenii în timp ce se îmbrăca și își punea pantofii – lipsindu-se de sclavul pentru încălțări folosit de majoritatea împăraților –, călărea, revenea acasă pentru siesta de amiază cu una dintre amantele sale, apoi făcea o baie și lua masa. Liberții din palat știau că împăratul era în cea mai bună dispoziție în ultima parte a zilei, așa că așteptau până atunci pentru a-și prezenta solicitările lor.

În primăvara lui 79, Vespasian s-a îmbolnăvit în timp ce călătorea la sud de Roma. A mers la reședința sa obișnuită de vară aflată pe un lac de pe colina sabină de la nord de Roma, în vecinătatea locului unde se născuse, sperând să se refacă. Se spunea că apele acelui lac aveau puteri curative, dar, în cazul lui, n-au avut efect. Apropiindu-i-se sfârșitul, Vespasian a făcut două remarci caustice. „Cred că devin zeu”[64], a spus, referindu-se la zeificarea la care se putea aștepta un împărat de succes în Italia după moartea sa. Apoi, la final, fiind lovit de un acces cumplit de diaree, s-a străduit să se ridice, spunând, „Un împărat trebuie să moară în picioare”[65]. Și într-adevăr a murit în brațele celor care îl ajutau. Era 24 iunie 79, iar Vespasian avea șaizeci și nouă de ani.

Funeraliile au fost ținute la Roma. Acolo, un actor renumit a spus o ultimă glumă despre avariția lui Vespasian. La funeraliile nobililor romani se obișnuia ca o persoană să-l imite pe decedat, până la a-i copia mersul și gesturile, a-i îmbrăca hainele și a purta o mască de ceară făcută în timpul vieții celui decedat. Un actor celebru, al cărui nume de scenă era Favor, a îndeplinit acest serviciu în timpul funeraliilor lui Vespasian. A întrebat oficialii cât a costat înmormântarea și a pretins că răspunsul este astronomica sumă de zece milioane de sesterți. Așadar, imitându-l încă pe Vespasian, a spus, „Dați-mi o sută de mii și aruncați-mă în Tibru!”[66].

Cu o întârziere de șase luni – nu știm de ce –, Senatul l-a declarat pe Vespasian zeu. După standardele romanilor, o merita. Nefiind nici pe departe cel mai faimos împărat roman, Vespasian este ușor de ignorat din pricina trăsăturilor sale

faciale neșlefuite, a umorului său grosolan sau a sensului modern al numelui său – *vespasienne* în franceză sau *vespasiano* în italiană înseamnă „urinoar public”. Și totuși, a fost unul dintre cei mai buni împărați romani. Dintre toți principii de dinaintea sa, doar Vespasian s-a schimbat în bine după preluarea funcției, a scris Tacitus[67]. A venit la putere prin rebeliune, violență și manipulare în cel mai rău an din istoria Romei acelui secol. Legiunile, și nu Senatul, l-au făcut împărat și l-au ales grație abilităților sale de general. Totuși, războinicul acesta a adus pacea la Roma. Vespasian a fost o pasăre rară, un soldat dublat de un om de stat.

Realizarea lui Vespasian n-a fost doar menținerea în viață a imperiului. A demonstrat că vor mai fi cezari chiar și fără să aibă în vene sângele cezarilor (sau, în cazul lui Tiberius, al soției lui). Dacă Vespasian nu ar fi avut alte realizări, și tot ar fi fost suficient. Dar a avut: reconstruind orașul, a dăruit Romei cel mai legendar monument și a schimbat cultura politică. A creat stabilitate și finanțe sănătoase după anii zbuciumați ai lui Nero și după blestemul războiului civil. A creat o nouă clasă conducătoare care avea să guverneze imperiul în secolul următor. Vespasian a deschis Roma noilor talente, lui în primul rând, fiul unui perceptor din ținutul sabinilor.

Încă o dată, Roma își demonstrase capacitatea de a se reface. În felul său modest, Vespasian a declanșat o revoluție, una care întărea continuitatea, dar aducea schimbări atât de dramatice, pe cât era de mare diferența dintre Domus Aurea a lui Nero și Amfiteatrul Flavian care a înlocuit-o; sau dintre nobila Antonia Augusta și Caenis, liberta ei; sau, încă, între Nero cel cu sânge albastru și sabinul „catârar” Vespasian.

Succesul lui Vespasian ilustrează flexibilitatea, adaptabilitatea și creativitatea Romei. Dar demonstrează și cruzimea imperiului. Clădirea sa cea mai faimoasă era locul unde bărbații se omorau unii pe alții, ca formă de distracție pentru zeci de mii de spectatori. Vespasian a ajuns la putere printr-un război civil după anul sângeros și funest al celor patru împărați. Pe lângă moartea și distrugerile din acel conflict, au existat victimele lui Vespasian în Britannia și Iudeea (unde și-a pus fiul, pe Titus, să-i desăvârșească opera).

Potrivit lui Flavius Josephus, 1,1 milioane de evrei au murit în asediul Ierusalimului și 97.000 au fost luați prizonieri în acel război cu Roma[68]. Prima cifră este o mare exagerare, dar adevărul, probabil, e suficient de crud. A doua cifră pare destul de corectă.

Romanii erau, în egală măsură, distrugători și constructori, iar Vespasian și Titus s-au implicat într-unul dintre cele mai teribile distrugeri prin incendierea Templului din Ierusalim și jefuirea cetății. A fost un act de teroare calculată, menit să pună capăt rezistenței politice a evreilor. N-a fost nici genocid, nici un act special anti-semitic. Evreii din diaspora, inclusiv cei din Roma, nu au avut de suferit, cu excepția instituirii unor noi taxe. Viața comunităților de evrei a continuat în țara lui Israel, cu excepția Ierusalimului. Vespasian însuși a permis rabinilor să transforme orașul Yavneh (aflat în centrul Israelului de astăzi) într-un centru teologic și cultural. Acolo au fost puse bazele pentru ceea ce avea să devină iudaismul modern. Între timp, distrugerea Templului și a Ierusalimului a tins să amplifice prăpastia dintre creștinii evrei și non-evrei. După anul 70, Biserica timpurie s-a îndepărtat tot mai mult de rădăcinile ei evreiești.

După moartea lui Vespasian, Titus a devenit împărat. Poate pentru că își cunoștea reputația de braț ucigaș al tatălui său, Titus s-a lansat într-o adevărată ofensivă pentru a-și atrage simpatia. A căutat să obțină simpatia Senatului promițând să nu execute nicicând vreun senator, dar a fost nevoit să facă o concesie suplimentară opiniei publice. A trebuit să o expulzeze din Roma pe detestata Berenice, regina sa, „fără voia lui și fără voia ei”[69].

Așadar, Titus a rămas singur, dar popular, deși nu pentru mult timp, căci a deținut puterea puțin peste doi ani. Și nu au fost timpuri ușoare. Italia a suferit o serie de dezastre majore în timpul domniei sale: un incendiu la Roma, o epidemie de ciumă și erupția vulcanului Vezuviu în august 79, care a distrus orașele Pompeii și Herculaneum[70]. A fost cea mai puternică erupție a unui vulcan din istoria cunoscută a Italiei. Titus a valorificat cu inteligență acele calamități în avantajul său politic, răspunzând cu îmbărbătări și ajutoare materiale. A

început rapid și eficient reconstrucția după incendiu și a oferit sprijin financiar regiunilor afectate din preajma dezastrului. A murit la 13 septembrie 81, după o scurtă suferință, la vârsta de nici patruzeci și doi de ani.

Puterea a ajuns în mâinile lui Domitian, fratele mai mic al lui Titus. Era un flav, dar, după cum vom vedea, unul care s-a abătut curând de la drumul drept pe care tatăl său îl deschisese.

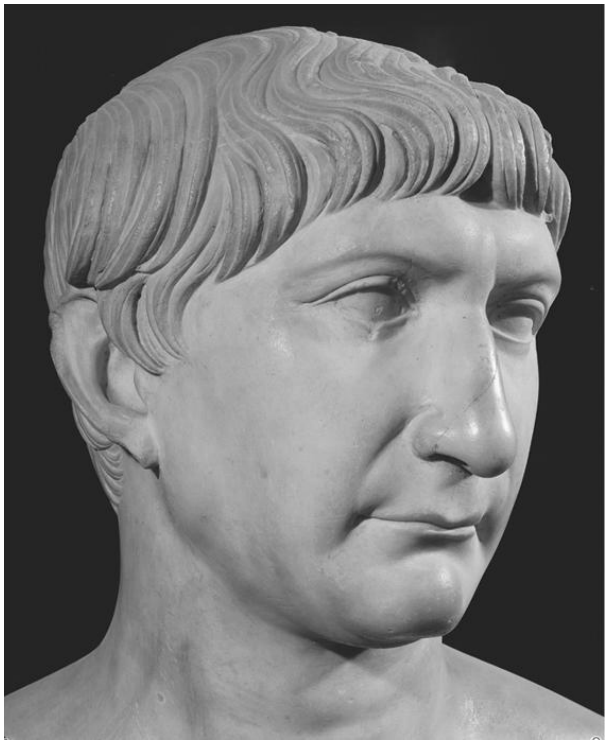

Traian, bust din marmură (Glyptothek, München)

5
TRAIAN

OPTIMUS PRINCEPS

În noaptea de 13 decembrie 115, un cutremur a lovit Antiohia[1]. Aflat în Siria, la acea vreme Antiohia era cel de-al treilea mare oraș din lumea romană, cu o populație estimată la aproximativ o jumătate de milion de locuitori. Doar Alexandria și Roma erau mai mari. Cutremurul a fost resimțit în tot Orientul Apropiat și a generat un tsunami care a ajuns în Iudeea, dar cel mai crunt a fost lovită Antiohia. A început ca un muget. Pământul s-a cutremurat, copacii și clădirile s-au înălțat în aer, apoi s-au prăbușit, ridicând un nor de praf aproape impenetrabil. Cu o magnitudine estimată la cumplitul nivel de 7,3 sau 7,5, cutremurul a distrus cea mai mare parte a orașului și a produs numeroase pierderi de vieți omenești, agravat fiind de influxul recent de soldați și de civili[2]. Se îmbulzeau în ceea ce devenise, de fapt, o capitală temporară, deoarece împăratul era acolo. Imperator Caesar Nerva Traianus Divi Nervae filius Augustus, sau, cum îl numim noi, Traian, petrecea iarna în Antiohia – o pauză între campaniile sale militare.

Cutremurul l-a omorât pe unul dintre consuli, care era și el în Antiohia. Traian a fost mai norocos – a reușit să scape dintr-o clădire avariată ieșind afară printr-o fereastră și suferind doar răni minore. În următoarele zile, a stat sub cerul liber, în hipodromul orașului, în timp ce replicile cutremurului continuau să huruie. Pentru un bărbat care se comparase cu Hercule și Jupiter, era o schimbare umilitoare de situație.

Pentru a atenua lovitura, Traian a spus că o ființă cu o statură supraumană îl dusese în siguranță. Chiar și așa, era departe de arta oficială care îl înfățișa pe Jupiter împrumutându-și fulgerul lui Traian în calitatea lui de reprezentant al său divin ales pe pământ.

Dramele l-au ajutat pe Traian, căci l-au adus în prim plan. În pofida distrugerilor, cutremurul avea elemente care lui Traian îi erau pe plac: violență, intervenție divină, șansa ca el să-și arate mărinimia, protecția și omenia față de o lume aflată în suferință și, astfel, să câștige mai multă popularitate în rândul celor care îl iubeau. Era, la urma urmei, un „părinte al patriei" – un titlu care îi fusese acordat de Senat. Aproape imediat, a pus în practică un proces de reconstrucție a Antiohiei. Căci Traian a fost unul dintre cei mai mari constructori pe care Roma i-a avut.

Imaginea lui Traian ieșind dintre dărâmături e una prețioasă. Nici o biografie antică a lui Traian n-a supraviețuit. Tot ce avem sunt discursuri, arhitectură și artă – poziții oficiale –, toate protejându-l asemenea unei legiuni mărșăluind într-o formație de tip „broască țestoasă", cu toți soldații ascunși după scuturi. Asemenea surse dezvăluie prea puțin despre Traian. Ni-l înfățișează așa cum a dorit el să fie privit – și, la fel ca majoritatea împăraților, dorea ca publicul să-i vadă doar fațada din marmură pe care o ridicase cu mari eforturi, nu cărămizile și cimentul de sub ea.

Publicul nu a obiectat – de fapt, Senatul și poporul i-au acordat titlul de Optimus Princeps[3], ceea ce pentru urechile moderne sună de parcă s-ar fi aflat într-o competiție dotată cu premii cu predecesorii săi. Posterioritatea romană l-a considerat pe Traian unul dintre cei mai mari împărați ai Romei. Până la mijlocul secolului al III-lea, poporul îl întâmpina pe fiecare nou împărat cu urarea de a fi „mai norocos decât Augustus și mai bun decât Traian"[4].

Totuși, la o privire mai atentă, adevăratul Traian începe să se întrevadă în tot talentul și paradoxul lui. Era un om mult mai viclean și mai complex decât apare în imaginea de o perfecțiune monotonă pe care o proiectează despre sine. În ciuda afirmației sale că era singur la comandă, a depins la fel

de mult ca orice împărat de femeile puternice din familia sa.

Nu s-a născut în familia imperială și nici nu a ajuns la putere în timpul vreunui război civil. A fost un outsider care și-a croit propriul drum, un general abil politic, care a știut cum să supraviețuiască într-o tiranie și un lider care s-a făcut în mod discret indispensabil. Povestea ascensiunii la putere a lui Traian începe în zilele lui Domitian, predecesorul său.

DOMITIAN

După scurta domnie a lui Titus, Domitian, fratele lui, i-a luat locul. Titus avea o fiică, pe Iulia Flavia, dar romanii n-au luat niciodată în calcul ipoteza unei împărătese.

Administrator talentat și harnic, Domitian era un om arogant. Și-a luat aere de rege și s-a căsătorit cu o femeie fascinantă și autoritară. Obișnuit cu neșlefuitul Vespasian și cu fermecătorul Titus, Senatul s-a simțit lezat. Se spune că Domitian și-a început o scrisoare adresată Senatului cu afirmația, „Stăpânul și Zeul nostru astfel poruncește să se facă”[5]. Departe de a manifesta interes pentru întrunirile Senatului, a condus adesea afacerile publice de pe domeniul lui din afara Romei. Senatorii erau furioși, informatorii ațâțau focul și au luat naștere conspirații care au fost anihilate în forță. Cunoaștem numele a paisprezece senatori executați, inclusiv doisprezece ex-consuli. Domitian a expulzat de două ori mai mulți filosofi din Roma, inclusiv mulți stoici, grup a cărui filosofie îi atrăgea pe mulți senatori.

În cele din urmă, Senatul s-a răzbunat, compromițând reputația lui Domitian din cărțile de istorie. Una dintre cele mai ostile istorioare îl înfățișează petrecându-și ore în șir în cameră, stând singur, prinzând muște și înțepându-le cu condeiul[6]. În funcție de versiune, Domitian e prezentat ca un ins plictisit, crud, obsedat și tiranic.

Paradoxal, dar Domitian a guvernat bine din mai multe puncte de vedere. În timpul domniei sale de cincisprezece ani,

a demonstrat că este un gestionar financiar responsabil, un administrator corect al provinciilor și un conducător politic capabil în ce privește apărarea frontierelor. A devenit popular prin spectacolele și banchetele sale și pentru că a anulat datoriile. Jocurile lui cu gladiatori includeau lucruri plăcute publicului precum lupte nocturne cu torțe și bătăi între femei-gladiator.

A fost și un mare constructor, printre proiectele sale fiind inclus un nou hipodrom al cărui contur se mai poate încă vedea în actuala Piazza Navona din Roma. Domitian a finalizat și Colosseumul. De ambele a beneficiat poporul, dar cel mai grandios proiect al său a fost un monument dedicat sieși, care rivaliza cu Casa de Aur a lui Nero, un imens nou palat ridicat pe Colina Palatină.

Înalt și chipeș în tinerețe[7], Domitian a devenit un bărbat cu fața cărnoasă și nas proeminent, ca al tatălui său, încruntat și pântecos. Busturile îl prezintă cu o podoabă capilară bogată și cârlionțată[8], dar, de fapt, era chel și sensibil deranjat de acest aspect. Dar a avut o nevastă frumoasă și despotică.

Domitia, soția, era fiica talentatului, dar ghinionistului general al lui Nero, Corbulo. Îndrăgostit, Domitian a convins-o să divorțeze de soțul ei ca să se căsătorească cu el. Un bust o înfățișează ca pe o frumusețe senină, cu o față delicată sub un munte de păr[9]. Are niște zulufi bine strânși care îi încoronează fruntea. Dar au fost probleme. Domitia i-a născut lui Domitian doi sau trei fii, dar toți au murit foarte tineri. A avut o aventură cu un actor, ceea ce l-a determinat pe Domitian să se despartă de ea și să dea ordin ca actorul să fie executat. Ulterior, Domitian a reprimit-o ca soție, după ce nepoata sa, Iulia Flavia, îi fusese parteneră. Se spunea că între cei doi ar fi fost o relație strânsă, mai ales după ce Domitian l-a executat pe soțul Iuliei pentru trădare. Când Iulia a murit, câțiva ani mai târziu, se spune că a fost din cauza unui avort eșuat și că Domitian era tatăl. În ceea ce-l privește, el și-a păstrat calmul și a dat ordin ca Iulia să fie zeificată.

ASCENSIUNEA TÂNĂRULUI TRAIAN

Tatăl lui Traian, Marcus Ulpius Traianus, care se născuse în Hispania, l-a slujit pe Vespasian în calitate de comandant de legiune. Ulterior, Traianus a avansat mult în viața publică romană. Soția lui Traianus – mama lui Traian – era, probabil, o oarecare Marcia, posibil dintr-o familie importantă de senatori italieni. Au avut doi copii, pe Traian și pe sora lui, Ulpia Marciana. Au crescut în bogata regiune agricolă Hispania, faimoasă pentru măslinii ei, dar viața de fermier nobil nu prezenta interes nici pentru tată, nici pentru fiu. Pentru ei, era Roma sau nimic. Iar Roma era dispusă să le acorde o șansă.

Unul din punctele forte ale imperiului a fost capacitatea de a coopta elita bogată din provincii. Mai întâi, le oferea cetățenia, dacă nu erau deja cetățeni romani, așa cum era familia lui Traian. Apoi, le acorda un loc în Senat. În fine, unii erau înălțați la rang de împărați. Traian a fost primul bărbat din provincie care a ajuns împărat.

Traian s-a născut în jurul anului 53. Unul dintre puținele lucruri pe care îl putem presupune despre copilăria lui este că și-a adulat tatăl. După ani de zile, împărat fiind, Traian și-a zeificat tatăl, o onoare excepțională. Traian avea aproximativ șaisprezece ani când Vespasian a devenit împărat. La acel moment, este foarte posibil ca Traian să fi locuit la Roma, deoarece orice tată ambițios din provincie vrea ca fiul său să-și finalizeze studiile în orașul imperial. Traian nu a fost niciodată un tânăr foarte studios, dar cu siguranță a știut să-și facă relații[10]. Roma avea o comunitate spaniolă, iar Traian trebuie să nu se fi simțit singur acolo. Să ne întrebăm doar dacă nu cumva, sub înfățișarea lui de adult tânăr orgolios, Traian rămăsese același băiat venit din provincii care voia să le arate romanilor că îi poate depăși acasă, dar și în străinătate.

Traian a servit timp de mai mulți ani în calitate de tribun militar, fiind pentru o perioadă ofiţer chiar şi în subordinea tatălui său, în Siria, în jurul anului 75, apoi pe Rin. Perioada cât a fost tribun militar a fost mai lungă decât în mod normal și, dacă putem avea încredere într-o sursă aservită lui, a fost

dedicată muncii[11]. Probabil că nu după mult timp Traian și-a luat o soție, deoarece bărbații din elita romană se căsătoreau, de obicei, la scurt timp după împlinirea vârstei de douăzeci de ani. Probabil că tatăl său a fost cel care i-a aranjat căsătoria cu Pompeia Plotina.

La fel ca Traian, Plotina provenea dintr-o familie din provincii. Casa ei se afla în sudul Galiei, nu în Hispania, în orașul Nemausus (Nîmes). Nu avem detalii despre familia ei, dar fără îndoială că era bogată și cunoscută, deoarece Traian nu ar fi acceptat-o altfel. Nu știm când s-a născut Plotina, dar, întrucât soțiile elitei romane erau, de obicei, cu zece ani mai tinere decât soții lor, putem estima anul ei de naștere ca fiind 65. Femeie vicleană, capabilă și educată, Plotina avea să joace un rol important în calitate de susținătoare a soțului ei. Unii spuneau că îl manipula.

În anul 89, pe când Traian comanda o legiune într-o zonă somnolentă din nordul Hispaniei, la frontiera germană s-a declanșat o rebeliune împotriva lui Domitian. Pentru Traian, a fost marea șansă a vieții lui. A pornit în marș susținut spre Germania să-l apere pe Domitian. Deși revolta a eșuat înainte ca Traian să ajungă acolo, el l-a impresionat pe împărat prin eficiența lui. Drept răsplată, a primit un consulat simplu și, probabil, guvernoratul din Germania Superior, precum și funcția de înalt comandant al frontului dunărean, unde a și repurtat o victorie.

Împăratul aprecia militarii ca Traian. Acasă, printre civili, și-a etalat puterea și și-a hărțuit duşmanii. După ce Domitian și-a executat vărul, în anul 95, un bărbat pe ai cărui fii îi adoptase ca moștenitori, nimeni nu s-a mai simțit în siguranță. Deși nu era cunoscut pentru spiritul său, Domitian a spus unele vorbe de duh, printre care și observația că nimeni nu crede într-o conspirație contra împăratului înainte ca ea să reușească[12].

În cazul său, una a reușit în cele din urmă. La 19 septembrie 96, un mic grup de conspiratori l-a înjunghiat pe Domitian în dormitorul său. Cei doi prefecți pretorieni erau la curent cu complotul. Propria lui dădacă din copilărie i-a incinerat trupul, iar cenușa i-a fost îngropată în secret în Templul Flaviilor din

Roma. Senatul l-a condamnat și, de aceea, majoritatea statuilor care îl înfățișau au fost distruse, iar numele i-a fost șters cu totul de pe inscripții – dar nu și din memoria Domitiei. Ea a trăit mai mult ca soțul ei cu aproximativ treizeci și cinci de ani, în mare bogăție, continuând să se numească plină de mândrie soția lui Domitian[13]. Acest fapt aruncă o umbră de îndoială asupra zvonului că i-ar fi ajutat pe cei care l-au omorât – dacă, desigur, nu s-a răzgândit în ultimul moment.

NERVA

Senatul s-a mișcat repede pentru a desemna pe unul dintre membrii lui drept succesor al lui Domitian. Marcus Cocceius Nerva era un politician experimentat, provenit dintr-o familie veche și distinsă. De două ori consul, era un curtean și un supraviețuitor care rezistase pe vremea lui Nero, Vespasian și Domitian. Părea deci că statul ar fi pe o mână sigură.

Nerva a făcut pe plac Senatului eliberând prizonieri, oferind despăgubiri pentru vechi procese de trădare și promițând să nu mai aibă loc asemenea procese pe viitor. A fost pe placul poporului prin repartițiile de grâne și pământuri și prin implementarea altor programe sociale. Potrivit istoricului Tacitus, Nerva a reușit să combine ceea ce păruse imposibil – libertate și putere imperială[14].

Dar armata îl simpatizase pe Domitian și nu s-a lăsat impresionată. O armată aproape că se răzvrătise la moartea sa, iar alta era în mâinile unui guvernator de provincie în care nu se putea avea încredere. În 97, Garda Pretoriană a decis că e momentul potrivit pentru a răzbuna asasinarea lui Domitian. Răzvrătindu-se, pretorienii l-au asediat pe Nerva în palatul lui și l-au forțat, împotriva voinței sale, să-i denunțe pe vinovați, pe care i-au și executat, torturându-l mai întâi pe unul dintre ei. Apoi l-au obligat pe Nerva să le mulțumească public pentru fapta lor.

Recunoscându-și slăbiciunea, Nerva s-a sfătuit cu consilierii

săi și a decis să nu abdice. În schimb, și-a ales un succesor. Avea peste șaizeci de ani, era văduv și nu avea copii, așa că s-a orientat spre un outsider. După ce a decis, s-a dus la Rostrele din For și a proclamat cu voce tare: „Numai bine și fericire pentru Senatul și poporul roman! Îl adopt pe Marcus Ulpius Nerva Traianus”[15].

Celălalt eventual candidat aparținea, cel mai probabil, unei facțiuni opuse lui Nerva. Traian era un apropiat politic și fiul unui tată faimos, cu un palmares personal impresionant. Nu în ultimul rând, dispunea de un număr de legiuni pregătite să mărșăluiască asupra Romei la ordinul său, așadar alegerea lui asigura pacea cetății.

Alegerea lui Nerva a fost un exercițiu tipic de pragmatism roman. Fără să producă o agitație inutilă, a depășit două bariere. Pentru prima dată, un împărat adopta un fiu care nu se înrudea cu el nici prin sânge, nici prin alianță. Și pentru prima dată nominaliza un succesor din afara hotarelor Italiei.

Dar, într-un sens mai profund, Traian reprezenta continuitatea, deoarece armata era adevăratul motor al schimbării. Ca de obicei, armata era cea mai egalitară și mai inovativă forță din societatea romană.

Nerva i-a trimis lui Traian un inel de diamant drept simbol al adopției, împreună cu o scrisoare în care i-a cerut, într-o manieră indirectă și elegantă, să-l răzbune pentru umilirea lui de către pretorieni. I-a conferit lui Traian titlurile de Caesar și Imperator, consacrându-l succesorul său. Între timp, Nerva i-a asigurat lui Traian poziția constituțională de succesor prin convocarea Senatului pentru a-l învesti cu puterea și autoritatea necesare.

Nerva a decedat după trei sau patru luni, în ianuarie 98, iar Traian a devenit împărat. L-a răzbunat de îndată pe Nerva, executându-i pe liderii revoltei pretoriene împotriva lui. N-a avut importanță că acea revoltă a dus la ascensiunea lui Traian – titlul imperial e o chestiune de familie și, atunci când vine vorba de familie, onoarea este totul. Și, astfel, Traian l-a răzbunat pe tatăl său adoptiv. L-a zeificat pe Nerva și l-a înmormântat în Mausoleul lui Augustus, acesta fiind ultimul împărat care s-a bucurat de o asemenea onoare.

TRAIAN ARATĂ CE ÎNSEAMNĂ SĂ FII ÎMPĂRAT

Domitian a fost simpatizat de armată, nu și de Senat. Nerva a fost simpatizat de Senat, nu și de armată. Traian a arătat chiar de la început că voia să le fie ambelor instituții pe plac, făcând în același timp și voia poporului. A obținut un consens impresionant.

Traian a rămas în nordul imperiului până la finele anului 99, consolidând puterea armatei pe frontierele de la Rin și Dunăre contra semințiilor germanice. Când, în cele din urmă, a intrat în Roma, a făcut-o cu o demonstrație abilă de manipulare publică. În loc să vină într-un car de luptă sau pe o lectică, a mers pe jos. A salutat cu căldură grupul de senatori și cavaleri și a adus jertfe lui Jupiter pe Colina Capitolină înainte să urce la reședința imperială de pe Palatin.

Plotina a evidențiat spiritul noului regim de cum a intrat în palat. Întorcându-se spre mulțime, a spus: „Intru aici așa cum mă vedeți și așa vreau să ies”[16]. Cu greu ar fi putut face să rezoneze o coardă mai diferită decât cea a trufașei Domitia.

Când a ajuns împărat, la patruzeci de ani, Traian era în floarea vieții. Era puternic din punct de vedere fizic și mental și era plin de energie și de planuri. Busturile sale, dintre care multe au supraviețuit, îl arată cu privirea hotărâtă a atletului matur[17]. Părul îi este atent pieptănat, într-un fel ce amintește de Augustus. Trăsăturile feței îi sunt regulate, am zice chiar clasice, cu excepția buzelor subțiri și strâns lipite. Un detractor modern a spus că Traian părea stupid și onest[18]. În unele statui apărea într-adevăr cu o expresie anostă, deși chipul prezent pe monedele lui pare la fel de inteligent ca şi al altor împărați.

Misiunea lui Traian era limpede. Trebuia să demonstreze că merită puterea, având calitățile lui Augustus și Vespasian și niciunul dintre defectele lui Nero sau ale lui Domitian. Trebuia să arate că este un om de stat, un cuceritor, un binefăcător și un constructor, favorizat de zei și cu o familie desăvârșită și modestă. Nu avea intenția de a ceda nimic din puterea lui Domitian, dar plănuia să conducă cu vorbă blândă și cu o mână largă. Traian nu era un republican. „Toate treburile

statului sunt în puterea unui singur om", așa a descris un contemporan domnia lui Traian[19].

Poate că termenul care rezumă cel mai bine domnia lui Traian este „paternalist". Nu a fost primul împărat care a acceptat titlul de „părinte al patriei" (*pater patriae*) conferit de Senat, dar, mai mult decât ceilalți, a încercat să fie la fel de binevoitor pe cât era de sever.

Deși militar, Traian avea calitățile unui politician versat. Era afabil, întotdeauna calm și netulburat de atacurile personale. Nu a uitat niciodată că trebuie să satisfacă trei clientele – Senatul, poporul și armata. Și a servit-o pe fiecare.

Senatul. Când a devenit împărat, Traian a trimis o scrisoare Senatului, scrisă chiar de mâna lui, în care a promis să nu execute sau să lipsească de drepturi niciun om de bine; și și-a respectat jurământul. S-a ținut de cuvânt și nu a executat niciun senator. De asemenea, nu a pus mâna pe bani. A tratat Senatul cu respect și demnitate. În culise, Traian și-a concentrat puterea în propriile mâini, dar a făcut-o cu tact și delicatețe. O opinie măgulitoare pretinde că, spre deosebire de tiranul Domitian, Traian respecta dreptul romanilor de a vorbi liber, chiar și de a-l critica[20]. Este, fără îndoială, o exagerare, dar Traian cu siguranță a destins atmosfera socială. A îndepărtat informatorii profesioniști, cei care au fost teroarea elitei în ultimii ani de domnie ai lui Domitian.

Cu toate pretențiile lui de divinitate, Traian putea fi cordial și abordabil. Obișnuia să mai ia trei persoane în careta sa și chiar să intre în casele cetățenilor fără gardă de corp și să se simtă bine[21]. Când prietenii l-au acuzat că este prea ușor abordabil, le-a spus că se poartă cu cetățenii privați așa cum ar fi vrut să se poarte împărații cu el[22]. Lui Traian îi plăcea să joace rolul gazdei. Auzim, de pildă, că invita consiliul imperial la vila sa de la țară, la nord de Roma, pentru o serie de sesiuni de lucru și că îi întreținea în fiecare seară. Un senator a spus că era fermecat de relativa lipsă de formalism și de simplitatea petrecerilor, de declamații sau de conversație și de frumusețea locului[23].

Poporul. Toate acestea pălesc în comparație cu „ospitalitatea"

pe care Traian a oferit-o săracilor Italiei. Traian a dezvoltat un sistem, inițiat de Nerva, care oferea subvenții săracilor din orașele italiene, probabil câteva sute de mii de băieți și fete. Programul era complicat și limitat, dar asigura un sprijin semnificativ. Totodată, evidența statutul privilegiat al Italiei în imperiu, deoarece beneficiile nu se acordau și în provincii. Alte măsuri sociale includeau extinderea distribuției de grâne și plăți generoase din prada de război. În plus, Traian oferea scutiri de taxe de îndată ce își umplea visteria cu prăzile obținute în urma cuceririlor străine.

Traian irosea resurse pe jocuri și pe curse. După cum observa un scriitor antic, știa că poporul roman este interesat doar de două lucruri, de „grâne și spectacol”[24]. Nu era departe de nemulțumirea unui poet față de „pâine și circ”[25] sau de observația unui orator că romanii nu sunt interesați decât de două lucruri, „multă pâine și un loc la cursele de care”[26].

Armata. Traian avea o pasiune pentru serviciul militar. Iubea viața militară – ceea ce un contemporan numise a te gândi „la tabără, la sunetul goarnei, al trompetei, la praful și sudoarea cu care te lupți în bătaia soarelui”[27]. Traian era considerat un militar de școală veche, dar mai înțelept și mai îngăduitor[28].

Traian era foarte interesat de trupe, la care se referea cu „excelenții și foarte loialii mei soldați”[29]. A dat ordine speciale pentru a facilita soldaților să-și scrie testamentele și a înființat colonii de veterani la frontierele de pe Rin și Dunăre, precum și în Africa de Nord. A participat personal la campanii și a acordat o atenție specială soldaților. Traian mânca la popotă laolaltă cu soldații. Înfrunta aceleași dificultăți ca trupele, mărșăluia pe jos și trecea apele cu piciorul la fel ca soldații de rând[30]. Când fețele s-au terminat într-una din lupte, se spune că și-a tăiat propriile haine în fâșii pentru a ajuta răniții pe moment[31]. Își onora soldații căzuți în luptă cu un altar și o ceremonie anuală.

La fel ca Augustus, Traian avea darul de a-și alege prietenii. Era cel mai apropiat de Licinius Sura, care era un Agrippa al său. Ca și Traian, Sura provenea din Hispania. Ca om de stat și comandant militar cu rang înalt sub Domitian, Sura a susținut

ascensiunea la tron a lui Traian. Ulterior, Sura a fost răsplătit cu funcții importante și cu o poziție alături de Traian în timp de război. Sura și-a folosit averea pentru a deveni un mecena al artelor și a construi un gimnaziu public la Roma. Din câte se pare, nu a făcut nimic ca să-și ascundă prietenia strânsă cu împăratul, ceea ce a dat naștere la gelozie și calomnii.

Ca semn al susținerii lui Sura, Traian s-a dus acasă la el neinvitat și fără gardă personală. I-a permis medicului lui Sura să-i aplice o alifie pentru ochi și bărbierului să-l radă, înainte de a face baie și a lua cină. În ziua următoare, Traian le-a spus curtenilor geloși: „Dacă Sura avea de gând să mă omoare, m-ar fi omorât ieri”[32]. După ce Sura a murit, în jurul anului 108, Traian i-a acordat onoruri excepționale – funeralii de stat, o statuie și terme cu numele lui.

Noul împărat nu era intelectual, dar nici lipsit de inteligență. Două dintre pasiunile sale erau vinul și băieții, dar ținea la băutură și nu a siluit niciun amant. S-a auzit despre diverse aventuri cu tineri paji imperiali, cu un actor și un dansator și chiar, spun bârfele, cu Nerva și cu Sura. Alte două pasiuni ale sale erau vanitatea și războiul, iar cu acestea nu era la fel de moderat.

FEMEILE IMPERIALE ALE LUI TRAIAN

Traian și-a prezentat familia drept Prima Familie, în stil roman. La fel ca Vespasian și Nerva, Traian a ajuns pe tron fără legături de sânge cu un împărat anterior. Așadar, a trebuit să muncească din greu pentru a părea legitim. O cale era de a-și prezenta familia ca pe o revenire la idealul roman curat de simplitate și docilitate. Desigur, flavii vorbeau despre restaurarea valorilor de familie după orgiile lui Nero, dar le-au adus în scenă pe Caenis, Berenice și Domitia. Nerva era văduv. În cele din urmă, odată cu Traian, Roma avea să vadă virtuțile tradiționale revenind în casa imperială.

Când a ajuns pe tron, în anul 98, Traian nu avea copii, dar,

oricum, avea o familie numeroasă. Părea să întruchipeze virilitatea romană, dar palatul său era un loc feminin – îl împărțea cu soția, Pompeia Plotina, cu sora lui văduvă, Ulpia Marciana, cu fiica ei văduvă, Salonia Matidia și cu nepoatele Mindia Matidia și Vibia Sabina. Voia ca lumea să îi considere virtuoși, utili și supuși. Iar propagandiștii imperiali și-au îndeplinit misiunea de a le promova o astfel de imagine.

Arta oficială le reprezenta pe femeile lui Traian cu trăsături regale și austere. Toate au părul coafat, dar niciodată prea bogat, au colțurile gurii lăsate în jos și au priviri calme. Busturile Plotinei înfățișează o femeie calmă, nobilă și impecabil coafată. Marciana este rigidă și impozantă, cu părul împletit cu grijă într-un coc strâns. Îi lipsește bravura, abundența de zulufi din portretele femeilor flave, cum le avea Domitia. Și portretele de pe monede sunt la fel de sobre. Plotina apare cu simbolurile familiei, ale căminului și castității – cea din urmă fiind o zeiță căreia îi ridicase un altar. Marciana este însoțită de fiica ei și de cele două nepoate. Câteva busturi ale Saloniei Matidia înfățișează o femeie maiestuoasă, imperturbabilă, cu nas acvilin și ochi scrutători. Chipul ei lung și aproape masculin pare că seamănă cu al unchiului ei, Traian, ceea ce poate să fi fost și intenția artistului.

Discursul oficial este formulat chiar și mai atent. În anul 100, Gaius Plinius Caecilius Secundus, nou numit în rândul consulilor, a ținut un discurs în fața Senatului în care l-a lăudat pe Traian, discurs pe care ulterior l-a publicat. *Panegyricus*, așa cum este el numit, aduce laude, iar cariera ulterioară plină de succese a lui Plinius arată că Traian l-a apreciat. Pe lângă faptul că lua parte la consiliul lui Traian și că a fost ales unul dintre auguri, Plinius a fost numit guvernator al importantei provincii Bitinia și Pontus (în nord-vestul Turciei actuale).

În discursul său, Plinius le-a menționat îndeosebi pe femeile din familia lui Traian. A precizat că mulți bărbați distinși s-au simțit stingheriți din pricina alegerii proaste a soției sau slăbiciunii de a nu divorța, deoarece lumea credea că un soț rău nu poate fi un bun cetățean. Dar soția lui Traian este un model de castitate și de tradiționale virtuți romane. Plotina

este modestă, moderată și fidelă soțului ei. La fel ca Traian, preferă tăcerea în locul agitației din jurul ei și îi urmează exemplul mergând pe jos „cât îi îngăduie sexul”[33]. Mai mult, se mulțumește să nu caute o glorie mai mare decât propria ei supunere. E un tribut, a spus Plinius, adus modului cum Traian o educase pe Plotina.

Plinius a elogiat-o și pe Marciana pentru faptul că era o soră bună și se purta cu aceeași candoare și simplitate ca și Traian. Observând malițios că între femeile aflate în imediată apropiere una de alta poate să apară o anumită rivalitate, el le elogiază pe ambele doamne imperiale pentru că se înțeleg fără ranchiună și fără certuri[34]. Le aplaudă și modestia pentru că au refuzat titlul de Augusta pe care Senatul a dorit să li-l acorde. Refuzarea unui asemenea titlul a fost o nouă dovadă a deosebirii față de Domitia și de fostul regim.

Arta oficială creează și ea o scenă similară de armonie între cele două cumnate. De exemplu, numele Marciana și Plotina sunt înscrise pe un arc ridicat în noul port construit de Traian la Ancona, și e posibil ca statuile celor două să fi decorat partea superioară, alături de a împăratului. Realitatea, desigur, era, probabil, mai complicată.

Nu ar trebui să credem nicio clipă că Plotina, Marciana sau Matidia erau atât de supuse și de sfioase cum ne sugerează Plinius sau arta imperială. La fel cum *Res Gestae* prezintă în mod fals regimul lui Augustus ca un club exclusivist de bărbați, și arta și literatura oficiale din vremea lui Traian subestimează rolul femeilor imperiale. Fiecare dintre ele poseda câte o proprietate bogată, cu numeroși sclavi și liberți. Proprietatea Plotinei era, probabil, cea mai mare, incluzând o moșie în centrul Italiei și o cărămidărie prosperă – condusă de o femeie! Printre liberții ei se numărau și funcționari promovați în birocrația imperială.

Pe lângă deținerea unor resurse financiare proprii, femeile imperiale din jurul lui Traian aveau și prestigiu. În cele din urmă, toate și-au luat titlul de Augusta – Plotina și Marciana în 105, Matidia în 112. Ar fi greu de crezut că nu au exercitat putere sau influență și, într-adevăr, sursele arată că au făcut-o adesea. Plotina era o persoană educată, interesată de

literatură, filosofie și, poate, de muzică și matematică. Scriitorii ambițioși erau dornici să le citească operele[35]; se pare că un student la muzică și matematică i-a dedicat o carte[36], iar ea s-a interesat personal de o școală filosofică din Atena[37].

Câteva surse antice pretind că Plotina a intervenit în politică. Deși unii cercetători cred că este o bârfă, Plotina a făcut mai tot din ceea ce au făcut și alte soții de împărat. Astfel, a făcut lobby pe lângă senatori și pe lângă Traian însuși în numele comunității evreiești din Alexandria implicată într-un scandal cu comunitatea greacă de acolo. L-a însoțit pe Traian în misiuni externe importante, inclusiv în război – deși, firește, a stat departe de front. Plotina i-a adus reproșuri lui Traian în privința administratorilor corupți care extorcau bani din provincii în baza unor acuzații false. L-a avertizat că ei sunt cei care îi distrug reputația, așa că Traian le-a oprit abuzurile și a returnat banii care li se luaseră. Ulterior, Traian a botezat trezoreria „splină" deoarece, dacă se mărește, obstrucționează alte organe[38]. Încă și mai demn de remarcat, după cum vom vedea, Plotina a jucat un rol important în alegerea succesorului lui Traian.

Ne-am putea face o idee despre cum arăta o referire la rolul activ al Plotinei din lucrarea unui politician și orator grec, Dio Hrisostomos (n. cca. 40 – mort după 115). Acesta a scris o serie de discursuri reunite sub titlu *Despre regalitate* și l-ar fi putut rosti pe al treilea în fața lui Traian în 104. Cei doi bărbați au avut o relație caldă, cel puțin potrivit unei povești despre înțeleptul grec și obtuzul roman, în care se presupune că Traian i-ar fi spus la un moment dat lui Dio, „Nu am nicio idee despre ce vorbești, dar te iubesc ca pe mine însumi"[39]. În discursul său *Despre regalitate*, alunecosul Dio a spus că un rege bun își privește soția „nu doar ca pe un partener de pat și afecțiune, ci și ca pe un tovarăș de sfat și acțiune și asta de-a lungul întregii lui vieți"[40]. Dacă se referea la Plotina, Dio îi acorda un rol mult mai mare decât i-a acordat Plinius. În orice caz, Dio oferă o replică ideii lui Plinius despre nevasta tăcută și spusă.

Generațiile următoare s-au raportat cu afecțiune la Plotina. Chiar și un scriitor antic care o critica uneori pe Plotina

considera comportamentul ei din timpul domniei lui Traian drept dincolo de orice reproș[41].

Când a murit sora lui, Marciana, în 112, Traian a cerut Senatului s-o zeifice și a primit acordul. Nicio soră a vreunui împărat nu a avut parte vreodată de o asemenea onoare. A fost un alt mod de a legitima domnia lui Traian și, concomitent, o potențială modalitate de extindere a bazei sale de susținere. I-a permis să-și extindă controlul asupra femeilor din imperiu, după cum o arată și piatra funerară a unei doamne italiene bogate.

Piatra aceea funerară sofisticată, în formă de altar, se afla odinioară într-un oraș situat pe dealurile Italiei, la circa trei sute de kilometri nord de Roma. Cetrania Severina, care a trăit în Sarsina în secolul al II-lea, era preoteasă a cultului divinei Marciana. Pe vremea aceea, femeile romane nu puteau vota sau deține funcții politice, dar puteau fi preotese – și, jucând un rol de conducere în cultul imperial, Cetrania a ajuns într-una dintre cele mai înalte poziții sacerdotale. Soțul ei, care i-a supraviețuit și a ridicat monumentul, se referă la ea ca la o femeie de cea mai înaltă integritate morală („*sanctissima*”[42]), folosind același cuvânt ca și Plinius într-o scrisoare când a descris-o pe Plotina. Pare un caz al unui localnic care încearcă să arate că a făcut-o astfel ca să imite elita.

Cetrania a trăit într-o perioadă când o femeie își putea gestiona proprietatea. Asemenea Plotinei, Cetrania deținea proprietăți vaste. A fost suficient ca preoteasa să înființeze un soi de fundație, pentru ca inscripția detaliată de pe piatra funerară să consemneze înțelegerea. În schimbul unui donații anuale importante de ulei de măsline oferite în ziua ei de naștere, principalele bresle din oraș realizau ritualuri anuale de celebrare în memoria ei. Cetrania a apelat la buna-credință (bona-fide) a membrilor breslei pentru a-și îndeplini partea lor din înțelegere – *fides*, ca să folosim termenul latin. Același cuvânt evocă legăturile de loialitate dintre elitele din întregul imperiu. Onorând memoria surorii împăratului Traian, o importantă localnică a demonstrat că orașul ei avea încredere în Roma. A demonstrat și ce rol important putea juca o femeie în menținerea imperiului unit.

BĂRBATUL CARE SE VOIA HERCULE

În ce privește imaginea sa publică, Traian depășea limitele. Se prezenta aproape ca un semizeu, un reprezentant al zeilor pe pământ. Pretindea că are misiunea divină de a oferi victorii, virtute și binefaceri Imperiului Roman. Oricât de arogant ar suna, era un progres față de Domitian și pretențiile lui de a fi domn și stăpân. De fapt, Traian își asuma un rol pe care filosofii îl sugeraseră anterior, dar în zadar, foștilor împărați – acela de a fi un principe moderat. Spre deosebire de Domitian și Vespasian, Traian nu a expulzat filosofi din Roma. În schimb, la fel ca Nerva înaintea lui, s-a împrietenit cu ei.

Cele două personaje divine de referință ale lui Traian erau Hercule, cel mai mare erou antic, și Jupiter, regele zeilor și părintele omenirii. Spre deosebire de Domitian, devotat Minervei, Traian i-a acordat acestei zeițe puțină atenție, ceea ce i-a permis să se deosebească de predecesorul său și să se prezinte pe sine drept un bărbat printre bărbați.

Uneori, Hercule e înfățișat în miturile antice ca un tâlhar sau ca un bătăuș, dar, cel mai adesea este un simbol al virtuții, viril și curajos, care luptă dezinteresat și neînfricat pentru binele comun. Așa l-au văzut cei mai mulți filosofi din Antichitate. Romanilor a început să le placă imagine sa și, cu atât mai mult, lui Traian. Potrivit mitologiei romane, Hercule a sosit la Roma pe drumul de întoarcere spre Grecia venind din Hispania, acolo unde îndeplinise cea de-a zecea muncă pe o insulă din largul coastei. Ca soldat născut în Hispania, Traian și-a asumat comparația. Hercule era popular în orașul lui natal[43] unde, adesea, semizeul era reprezentat pe monede[44]. O nouă legiune, Legio II Traiana Fortis (Legiunea a Doua) și l-a luat pe Hercule drept emblemă. Plinius spune că, la fel ca Hercule, Traian a fost chemat din Hispania ca să înfăptuiască munci curajoase pentru un bărbat mai slab care era rege – în cazul lui Traian, acest împărat a fost Domitian[45]. Tot el compară trupul robust al lui Traian cu al unui fiu de zeu.

Jupiter era regele zeilor pentru romani – îl numeau „Cel mai bun și cel mai mare” (*optimus maximus*). Traian a adoptat un

statut similar, după cum îl prezintă literatura și artele plastice.

În *Panegyricus*-ul său din anul 100, Plinius îl elogiază pe împărat pentru că împarte dreptatea cu o înțelepciune cumpătată, asemenea unui zeu. Apoi îl compară pe Traian cu Jupiter[46]. Părintele lumii nu ar mai fi nevoit să se preocupe de problemele de pe pământ pentru că i-a delegat lui Traian puterea de a-l reprezenta în fața întregii lumi. Un basorelief sculptat pe Arcul lui Traian, la Benevonto, transmite același mesaj. Îl înfățișează pe Jupiter înmânându-i fulgerul lui Traian, ca și cum ar fi condus imperiul cu o autoritate divină și cu o putere aproape olimpiană. Între timp, monedele lui Traian îl recunoșteau drept „cel mai bun principe" (*optimus princeps*)[47].

Chiar dacă Traian nu a acceptat imediat titlul de Optimus, ulterior a făcut-o totuși. Iar dacă Jupiter și Hercules au fost cele două referințe ale sale atunci când se raporta la propria persoană, mai exista și un al treilea simbol al puterii: Alexandru cel Mare. Faimosul cuceritor și-a urmărit originea până la Hercule și a pretins că tatăl său nu era altul decât Jupiter însuși. Traian s-a comparat cu Alexandru și susținea că urmărea să-i repete cuceririle. E greu de spus dacă era serios în ce privește comparația sau doar voia să-i flateze pe intelectualii vorbitori de greacă, referindu-se la strămoșul lor comun.

TRAIAN ȘI CREȘTINII

Plinius a fost guvernator al bogatei și populatei provincii Bitinia și Pontus din Asia Mică între anii 110 și 130. Ulterior, și-a publicat corespondența cu Traian din acea perioadă. Scrisorile arată cât de descentralizat era guvernul roman și ce libertate de acțiune le-a oferit Traian guvernatorilor din provincii. Uneori, însă, împăratul trebuia să intervină. Merită analizat faimosul schimb de replici dintre Plinius și Traian despre cum trebuiau tratați creștinii.

Scrisoarea lui Plinius arată cât de răspândit era

creștinismul în Orientul grecesc. Guvernatorul scrie că, pentru prima oară în cariera sa, se confruntă cu o minoritate creștină importantă, urbană și rurală, tineri și bătrâni, bărbați și femei, oameni liberi și sclavi. După ce primise o serie de denunțuri, unele anonime, a fost nevoit să investigheze cazul. Romanii, majoritatea păgâni și suspectând creștinii că ar fi infractori, erau inflamați, iar obligația lui Plinius ca guvernator era să-i liniștească. Dar ce anume era de presupus că trebuia să facă? Și guvernul de la Roma îi considera pe creștini suspecți, dar nu avea nicio politică generală față de ei. Lăsase ca problema să fie rezolvată prin inițiativa autorităților locale.

Din punctul de vedere al romanilor, creștinii erau periculoși sub mai multe aspecte. Romanii își considerau religia – o tradiție patronată de stat și practicată în public – ca însăși baza civilizației lor. Participând la celebrări și aducând jertfe, orice persoană contribuia la securitatea și prosperitatea Romei. Creștinii au încălcat regulile. Nu venerau zeii tradiționali și nici nu ofereau jertfe împăratului, ceea ce, în ochii romanilor, făcea din ei niște atei. Un om care nu are a se teme de zei nu este doar un potențial infractor, ci și o amenințare pentru însăși esența societății, o persoană care putea stârni mânia zeilor împotriva întregii comunități.

Dar creștinii puteau fi considerați și *prea* religioși – vinovați de o teamă nerezonabilă și excesivă față de zei, ceea ce romanii considerau a fi o superstiție. Și evreii erau considerați atei, dar romanii erau dispuși să-i accepte în virtutea vechimii religiei lor. Creștinismul, însă, era relativ nou, iar Roma suspecta tot ce e nou. Cuvântul latin pentru revoluție este *res novae*, „lucruri noi”.

În plus, creștinii se adunau în asociații private, iar istoria romană spunea că unde erau asocieri, erau și revolte. Într-adevăr, potrivit instrucțiunilor lui Traian, Plinius a interzis asocierile religioase în provincia sa.

Toate acestea erau adevărate, dar la fel de adevărat era că, în general, creștinii menținеau pacea și își vedeau de treburile lor. Așa că Plinius proceda cu prudență. A explicat că îi interogase pe creștinii acuzați cel puțin de trei ori. Cei care își dovedeau inocența, îl denunțau pe Hristos și venerau statuia

împăratului cu rugăciuni, tămâie și libații de vin, erau eliberați. Pe cei care refuzau, îi executa. Creștini sau nu, spunea, își meritau pedeapsa pentru încăpățânarea și aroganța lor.

După cum rezulta din scrisoare, conta statutul celor anchetați, dar și clasa socială. Dacă creștinii recalcitranți erau cetățeni romani, Plinius nu îi executa. În schimb, a semnat un ordin pentru a fi transferați la Roma, întrucât, în calitate de cetățeni, aveau dreptul să aibă parte de un proces acolo. Sclavii, desigur, se aflau la celălalt capăt al scării sociale. Pentru a afla ce se întâmplă cu adevărat la întâlnirile creștine, Plinius a dat ordin să fie torturate două sclave, „despre care se spune că erau slujitoare ale cultului”[48]. Nu credea ce spuneau creștinii în apărarea lor – că nu făceau decât să cânte imnuri, să jure că vor fi sinceri și corecți și că nu vor comite furturi sau adultere, după care luau masa împreună. Se așteptase să descopere o conspirație gata să comită infracțiuni, în schimb, a descoperit doar „o superstiție lipsită de judecată și exagerată”[49]. Desigur, Plinius greșea. Blândețea, afabilitatea și susținerea reciprocă, elemente ce însoțeau ritualurile creștine, au contribuit mult la succesul noii religii.

Plinius a scris împăratului așa cum o făcea ori de câte ori avea vreo îndoială. Se purtase, oare, corect față de creștini? În răspunsul său, Traian l-a lăudat pe Plinius, spunându-i că s-a purtat exact cum trebuia. Împăratul îi cerea o politică defensivă, nu să devină agresiv. Creștinii nu trebuiau urmăriți, dar cei acuzați trebuiau verificați unul câte unul. Fiecare caz era diferit în felul său și nu existau standarde fixe. Chiar și celor care se dovedeau a fi vinovați trebuia să li se ofere o șansă de a se căi „aducând jertfe zeilor noștri”[50] și, prin asta, să primească iertarea. În sfârșit, acuzațiile trebuiau semnate. Acuzațiile anonime nu puteau fi acceptate. Ar fi un precedent „reprobabil și nepotrivit cu vremurile noastre”[51].

După standardele noastre, romanii sub Plinius și Traian erau persecutori. După normele romane, erau duri, dar umani. Traian a stabilit un criteriu pentru modul cum aveau să fie tratați creștinii în viitor. Fără să-și dea seama, a acordat creștinismului libertatea de a se răspândi.

CUCERIREA DACIEI

Traian și-a petrecut aproape jumătate din perioada de domnie departe de Roma, în campanii militare. Având în vedere că iubea războiul, cu siguranță că nu s-a plâns niciodată. Marele său succes l-a obținut în Dacia.

De-a lungul istoriei sale, Roma a privit întotdeauna îngrijorată ascensiunea potențialelor amenințări. Conduşi de un rege hotărât și belicos, dacii îl obligaseră pe Domitian să accepte un compromis. Sursele se referă la regele Decebal ca la un războinic viclean, expert atât în ambuscade, cât și în bătălii pe câmp deschis, un maestru al alegerii momentelor potrivite de atac și un gestionar abil al victoriilor sau al înfrângerilor[52]. Decebal era sfidător, bogat și pe cale să construiască o rețea de aliați contra Romei, încălcând astfel acordul încheiat cu Domitian. În ce-l privește, și Traian era un războinic, așa încât a decis să atace el.

Romanii au invadat Dacia în 101, avându-l la conducere pe Traian. A fost o expediție impunătoare care a implicat, probabil, o treime din armata romană. Războiul a necesitat lupte aprige, realizări inginerești speciale, precum și adevărate minuni în comunicare și diplomație. După un an, și după ce romanii au distrus sate dacice și au înfrânt în luptă armata dușmană, Decebal a acceptat să facă pace (102). Sperând că va controla situația, Traian i-a permis să-și mențină tronul. Împăratul s-a întors la Roma, a celebrat triumful și a primit titlul *Dacicus*.

Totuși, bucuria i-a fost prematură, întrucât Decebal s-a ridicat din nou. Așa că Traian a invadat Dacia pentru a doua oară, în 105, de data aceasta implicând două noi legiuni. Mai multe lupte grele purtate în munți au precedat cucerirea capitalei lui Decebal. Regele a fugit și, fiind în pericol de a fi capturat, s-a sinucis. Capul i-a fost adus lui Traian, care l-a arătat armatei și l-a trimis la Roma, unde a fost aruncat de pe Colina Capitolină.

Deși a trimis Senatului rapoarte regulate de pe câmpul de luptă, așa cum ar fi procedat orice general din perioada

republicană, Traian a privit războiul ca pe o măreață și glorioasă realizare proprie. În sursele istorice au supraviețuit puține detalii, dar un scriitor a rezumat războiul astfel: „ducând războiul mai degrabă cu chibzuință decât cu avânt nemăsurat, Traian, odată cu trecerea timpului și nu fără greutăți, îi învinse pe daci, după ce el însuși s-a dovedit a fi exemplar și în nenumărate acțiuni de conducere a războiului, și în faptele de vitejie ce le-a săvârșit”[53].

Un basorelief îl înfățișează pe împărat așa cum i-ar fi plăcut să se vadă, călare și în miezul bătăliei. Poartă armură completă, iar pelerina îi flutură în vânt în timp ce intră curajos în inamicii care se luptă în picioare[54]. În viața reală, Traian era protejat de gărzi, dar în război a rămas în memoria lumii cu imaginea aceea splendidă de luptă.

În vreme ce Domitian a fost nevoit să accepte un compromis în Dacia, Traian a cucerit-o, i-a aneantizat clasa conducătoare și a deschis țara spre colonizare veteranilor romani. Distrugerea elitei dacice a fost atât de completă, încât, deși Dacia a rămas provincie romană timp de doar două sute de ani, românii de astăzi vorbesc o limbă derivată din latină.

Dacia era o țară bogată, iar războiul s-a dovedit a fi extrem de profitabil pentru Roma. Traian a găsit comoara ascunsă a lui Decebal, estimată la 165 de tone de aur și 330 de tone de argint. A fost una dintre cele mai mari comori antice și n-a fost totul, căci Dacia avea și mine de aur, pe care romanii le-au exploatat.

Traian a scris *Dacica*, o relatare a războaielor dacice. Doar o frază a supraviețuit și este la fel de lapidară precum cele ale lui Caesar: „De la Berzobis am mers la Aizis”[55]. Dar frazei îi lipsește egocentrismul lui Caesar. În vreme ce, în scrierile sale, Caesar se referă la sine drept „el”, Traian folosește „noi”, evidențiind camaraderia sa cu soldații. Întotdeauna un impresar generos, Caesar ar fi aprobat jocurile victoriei pe care Traian le-a pus în scenă la Roma. Au durat 123 de zile, timp în care zece mii de gladiatori s-au luptat și unsprezece mii de animale, domestice și sălbatice, au fost ucise.

Traian îi semăna lui Caesar și într-un alt fel, fiind cel mai mare cuceritor care a condus Roma din zilele dictatorului și

până la el. Nici Augustus, cuceritorul Egiptului, nici Claudius, care a cucerit Britannia, nu au fost războinici. Tiberius și Vespasian au fost militari extraordinari, dar înainte să devină împărați. În ciuda discursurilor de mărire a imperiului, majoritatea împăraților au considerat acest obiectiv prea costisitor și potențial destabilizator. Traian a fost excepția.

Din fericire, spre deosebire de Caesar, Traian știa cum să-și modereze aroganța și să liniștească Senatul. A câștigat astfel favoruri suplimentare, permițându-i-se să cheltuiască comoara pe care o acaparase în numele poporului roman.

CONSTRUCTORUL

Traian a fost un mare constructor, din anumite puncte de vedere a fost chiar cel mai mare constructor dintre toți împărații. Un succesor, Constantin, l-a numit „buruiană pe ziduri («pacherniță»)”[56], deoarece numele lui era înscris pe numeroase clădiri. În parte, era o remarcă sarcastică la adresa lui Traian pentru că își asuma proiectele începute de predecesori – o critică obiectivă, dar compensată de noile lucrări ale lui Traian. A patronat unele realizări inginerești deosebite, precum un pod mare peste Dunăre, lângă Porțile de Fier, pentru a ataca Dacia, cu partea carosabilă din lemn susținută de douăzeci de piloni de zidărie. A scurtat timpul de deplasare pe Via Appia, creând o rută mai scurtă în sudul Italiei, cunoscută sub numele de Via Traiana. A construit mai multe porturi pentru numeroase orașe italiene, inclusiv la Roma. Cele mai cunoscute proiecte ale sale se află chiar în capitală: Columna lui Traian, înaltă de treizeci de metri, un adevărat zgârie-nori la vremea sa, cu un basorelief inovativ în spirală, care ilustrează cucerirea Daciei de către Traian; Termele lui Traian, prima dintre marile terme imperiale și un model pentru cele care au urmat; Forul lui Traian, incluzând o bazilică, fiind şi cel mai mare și mai ambițios dintre forurile imperiale. Cu prada de război din Dacia[57] a finanțat noul for,

un motiv de mândrie pentru Traian.

La fel ca Augustus, Traian a sporit cantitatea de marmură adusă la Roma, de pildă pentru pavaje și columne. Dar, în vremea lui Traian, cărămida a rămas cel mai important material pentru construcțiile romane, urmată de beton. Construcțiile au fost o mare afacere, îmbogățind câțiva oameni și ocupând între 4 şi 6% din populația Romei în anii de avânt din primele două secole d.Hr.

În sfera construcțiilor, cel mai important colaborator al lui Traian a fost Apollodoros din Damasc. După cum îi indică numele și locul nașterii, era grec. În primul rând, Apollodoros era inginer militar. A construit podul de peste Dunăre și a scris o carte despre cum trebuie condus un asediu. Totuși, faima i se datorează Forului lui Traian. Este posibil să fi fost și arhitectul termelor.

Forul lui Traian a abandonat structura cunoscută de templu inclus într-un careu, specifică în acea vreme, în favoarea unui plan aproape pătrat, amintind de o tabără militară. A marcat o combinație neobișnuită dintre o piață grecească deschisă și o clădire romană cu acoperiș, adică o bazilică. Pot fi identificate și elemente arhitecturale din Orientul Apropiat. Diversitatea formelor simboliza dimensiunea imensă a imperiului, la fel ca prezența coloanelor de marmură divers colorată și a granitului, ambele provenite atât din Orient, cât și din Occident. Aceleași simboluri erau sugerate de amploarea proiectului – de exemplu, doar piața deschisă singură era de două ori mai mare decât un teren de fotbal și era pavată luxos cu marmură albă. Acoperișurile erau mărginite de statui cu prizonieri daci, făcând din for un fel de monument triumfal. Toate foloseau drept simboluri ale succesului lui Traian, ale puterii Romei și temerii permanente de dușmanii externi – căci de dorit era ca poporul să se gândească la pericolele externe, nu la problemele lor de acasă. Trei porticuri și două biblioteci flancau Columna lui Traian. La capătul dinspre nord al forului se înălța un templu impozant.

Proiectele lui Traian din domeniul construcțiilor erau la fel de ingenioase ca despicarea muntelui în două de către Hercule, după cum spune mitul că ar fi făcut pentru a crea Strâmtoarea

Gibraltar, loc cunoscut de antici sub numele de Coloanele lui Hercule. Inginerii lui Traian au retezat o parte dintr-un munte pentru a aduce un drum de lângă Roma mai aproape de mare. Între timp, au decopertat o parte din Colina Quirinală pentru a construi Forul lui Traian, apoi au trebuit să ridice o structură nouă, multietajată (astăzi, „Piețele lui Traian", un complex de magazine și birouri) pentru a susține coasta rămasă a colinei[58]. Pentru a-și construi termele, Traian a acoperit singura parte rămasă din Domus Aurea a lui Nero, aripa de pe Colina Esquilină, și a îngropat zidurile fundației în saloanele ei cândva magnifice. A fost extravagant, dar elocvent prin mesajul său. Nu doar că Traian era suficient de bogat pentru a îngropa o clădire aflată în stare perfectă, dar era și suficient de altruist pentru a-și refuza un palat magnific și, în schimb, pentru a-i consacra spațiul poporului roman.

Proiectele lui Traian i-au promovat imaginea. Toate i-au purtat numele, inclusiv noul apeduct menit să satisfacă nevoia de apă a Romei generată de termele sale, Aqua Traiana sau Apeductul lui Traian. În for, se intra printr-o poartă monumentală, deasupra căreia se afla, probabil, statuia lui Traian într-un car tras de șase cai. În interiorul forului, se afla o statuie a lui Traian călare și alte statui de-ale sale erau în fiecare colț al complexului. Columna lui Traian înfățișa povestea cuceririi Daciei printr-o friză sculptată în 155 de scene, care se înfășura în jurul axului ca o spirală uriașă. Traian însuși apare de peste șaizeci de ori în scenele de pe Columnă. Dar nimic nu a promovat mai bine imaginea lui Traian decât templul impozant ridicat la capătul complexului arhitectonic. După toate probabilitățile, Traian a refuzat să denumească această clădire pe măsură ce se ridica, deoarece romanii nu tolerau ca un împărat să-și dedice un templu propriei divinități. De fapt, însă, asta a făcut. După moartea sa, avea să fie denumit Templul divinului Traian, având o statuie colosală în interior, reprezentându-l pe Traian șezând în postura lui Zeus Olimpianul sau a lui Jupiter. Întregul For era un proiect de propagandă gigantic pentru forța Romei și gloria împăratului.

NEMESIS ÎN ORIENT

Cam în aceeași perioadă în care cucerea Dacia, Roma a anexat ceea ce se numea Arabia (teritoriu care cuprindea, aproximativ, Iordania de astăzi, peninsula Sinai și nord-vestul Peninsulei Arabice). Odată cu anexarea celor două noi provincii, Imperiul Roman și-a atins întinderea lui teritorială maximă. Dar Traian voia mai mult.

Poate pentru că se dorea egalul lui Alexandru cel Mare, cuceritorul Persiei, poate pentru că dorea să desăvârșească ceea ce Caesar și Marcus Antonius lăsaseră neterminat, sau pentru că nu vedea vreun potențial rival mai important la orizont, Traian a făcut război cu Parția. Pretextul a fost un dezacord referitor la Armenia, mult timp un stat-tampon între cele două imperii. Roma pretindea un drept de veto asupra Armeniei, dar parții numiseră singuri ultimul rege armean. Cu toate acestea, când parții au dat un pas îndărăt, Traian nu le-a acceptat gestul. Voia război, iar adevăratul motiv era gloria lui[59].

Traian a inițiat o grandioasă expediție în Orient. În anul 114, soția sa, Plotina, și nepoata, Matidia, au călătorit alături de el până în Antiohia. Traian și armata au preluat controlul asupra Armeniei, apoi au cucerit Mesopotamia toată (aproximativ, Irakul de azi), până la Golful Persic. Atenția parților era abătută de conflictele interne. În unele privințe, cel mai important obstacol întâlnit de Traian a fost cutremurul din Antiohia, cel din decembrie 115, menționat deja la începutul capitolului de față. Romanii au declarat Armenia și Mesopotamia ca fiind noile lor provincii.

Când a ajuns la Golful Persic, Traian a privit gânditor spre est, spre India și spre celelalte cuceriri îndepărtate ale lui Alexandru cel Mare. A fost obligat să admită că era prea bătrân pentru a-și imita eroul. A spus: „Dacă aș mai fi tânăr, aș merge negreșit la indieni!”[60]. Cu toate acestea, a scris Senatului că a înaintat mai mult decât Alexandru. La rândul lor, senatorii l-au declarat *parthicus* (rege „al parților”) și a spus că își poate celebra triumful pentru câte națiuni dorește, din moment ce le

scrisese despre mai multe triumfuri decât puteau ei urmări.

Cu toate acestea, parții s-au regrupat. Au dezlănțuit o rebeliune în Mesopotamia și au atacat liniile de aprovizionare ale romanilor în nord, în Armenia. Concomitent, comunitățile evreiești s-au revoltat și ele în provinciile din răsăritul Iudeei și în Mesopotamia. Era o revoltă majoră, rezultat al nemulțumirilor legate de bigotism și de taxare, precum și pentru susținerea Parției. Traian a fost nevoit să trimită noi trupe și comandanți experimentați pentru a le înăbuși. După ce a reușit să reinstituie controlul în Mesopotamia, a pornit înapoi spre casă. Totuși, stăpânirea romană în Orient a rămas fragilă.

Pe drumul de întoarcere spre nord, împăratul a dorit o ultimă victorie și a încercat să ia cu asalt bogatul oraș Hatra, loc de popas pentru caravane, situat în nordul Irakului de azi. Traian însuși a luat parte la atacul cavaleriei, cu rezultate aproape fatale, după cum se spune într-un raport. Deși își dezbrăcase pelerina purpurie pentru a nu fi recunoscut, „adversarii, remarcându-i părul alb, demnitatea figurii, bănuiră cine este și aruncară o ploaie de săgeți asupra lui, omorând pe un cavaler dintre cei ce-l însoțeau”[61]. A fost un efort notabil din partea unui bărbat trecut de șaizeci de ani, dar care arată cât de mult iubea împăratul lupta.

S-a dovedit a fi imposibil pentru Roma să poată să-și păstreze noile teritorii anexate. Înainte să ajungă Traian în Antiohia, în anul 117, pierduse efectiv cuceririle din Orient. Parția și-a restabilit controlul asupra regiunilor pierdute. Pentru Roma, războiul s-a dovedit sângeros, costisitor și inutil. În cele din urmă, Dacia și nu Parția a fost ultima mare cucerire a Romei.

CEI CINCI ÎMPĂRAȚI BUNI?

Neplăcut impresionați de apetența lui Traian pentru război și de complexul lui Jupiter pe care-l manifesta, poate că ne este

greu să îl simpatizăm, în ciuda generozității și bunului său simț politic. Și, totuși, politica lui Traian a funcționat. Călcând pe urmele lui Nerva, a asigurat imperiului un secol de prosperitate și de relativă pace. După uciderea lui Domitian, din anul 96, niciun împărat roman nu a mai fost asasinat vreme de aproape un secol. După moartea lui Traian, Roma nu s-a mai implicat în războaie dincolo de granițe timp de patruzeci de ani. Abilitatea politică a lui Traian era atât de sigură, investiția lui în bunăstarea poporului Italiei era atât de profundă, iar proiectele de construcții, atât de impresionante, încât atât titlul de Optimus, cât și atracția pe care a exercitat-o asupra epocilor ulterioare sunt ușor de înțeles.

Traian a fost al doilea dintre așa-numiții cinci împărați buni. Alături de Nerva (care a domnit între anii 96 și 98) și Traian (între 98 și 117), mai sunt Hadrian (între 117 și 138), Antoninus Pius (între 138 și 161) și Marcus Aurelius (între 161 și 180). În general, se consideră că imperiul a ajuns în punctul culminant în timpul lor.

Istoricul Edward Gibbon a făcut un comentariu celebru despre acea epocă în marea sa lucrare, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* (*Istoria declinului și a prăbușirii Imperiului Roman*). A scris: „Dacă i s-ar cere cuiva să precizeze o perioadă din istoria lumii în care condiția omenirii a fost, în mare măsură, fericită și prosperă, ar indica-o, fără ezitare, pe cea scursă între moartea lui Domitian și ascensiunea lui Commodus”[62].

Deși, cu siguranță, acest lucru nu este adevărat și astăzi, Gibbon și-a scris opera în 1776, iar atunci avea dreptate. Se estimează că în secolul al II-lea d.Hr. produsul intern brut al imperiului și cel *per capita* erau comparabile cu cele din Europa secolului al XVII-lea[63]. Chiar mai impresionant, cifrele pentru Roma sunt comparabile cu ale orașelor din Olanda secolului al XVII-lea. În pofida tuturor problemelor privind multe dintre datele statistice ale Antichității, aceste cifre se bucură de un larg consens în rândul cercetătorilor.

Roma beneficia și de o climă favorabilă. Ceea ce cercetătorii numesc „Climatul Optim Roman”, o perioadă caldă, umedă și stabilă, reprezenta un factor comun pentru lumea

mediteraneeană[64]. Era ideală pentru fermieri, dar și pentru consumatori.

Imperiul avea o economie de piață pentru grâne și terenuri. Băncile ofereau o sursă flexibilă de credit. Deși sclavia era în floare, emanciparea era permisă și mulți sclavi reușeau să-și obțină libertatea. Nu doar că imperiul și-a atins maxima întindere geografică în acea perioadă, dar și populația a ajuns la un nivel record (între 50 și 70 de milioane), a avut loc cel mai mare boom imobiliar al Romei și a fost o epocă de înflorire a artei. Agricultura, mineritul și manufacturile au prosperat. Pacea, dar și drumurile și porturile bune au impulsionat comerțul și comunicațiile.

Cu toate acestea, nu totul era roz[65]. Rata mortalității era ridicată, iar sănătatea publică era deficitară. Romanii sufereau de boli și malnutriție. În cazul femeilor, decesul la naștere era un real pericol. Speranța de viață la naștere pentru membrii clasei senatoriale era de treizeci de ani, iar pentru ceilalți, de doar douăzeci și cinci. Mortalitatea infantilă era enormă, aproximativ o treime dintre nou-născuți decedând înainte de a împlini douăzeci și opt de luni.

Cât despre distribuirea avuției, erau mari inegalități patrimoniale. Erau doar șase sute de senatori și toți super-bogați. Mai existau circa două mii de cavaleri (*equites*) în Roma și treizeci de mii în imperiu, toți bogați. Veneau apoi la rând marii moșieri și consilierii municipali – alte două grupuri înstărite –, urmați de proprietarii de prăvălii, de negustori, zarafi, meșteșugari, doctori, profesori și alți profesioniști, precum și de micii funcționari municipali. Pe lângă micul grup de salariați, majoritatea o reprezentau țăranii, adică cultivatorii săraci, dar liberi. Se pare că sclavii formau între 15 și 20% din populația Romei. Nu a existat impozitare progresivă și nici impozit pe proprietate în Italia până la sfârșitul secolului al III-lea. Bogații se îmbogățeau, administrând statul în beneficiul lor, iar masele sărace nu aveau o altă alegere decât să sufere.

Locuitorii Romei se bucurau de unele privilegii speciale, dar condițiile de trai din Roma erau adesea dificile. Romanii primeau gratuit grâu și ulei, iar vinul era subvenționat. La

intrarea în termele publice, se plăteau prețuri reduse. Concomitent, persoanele cu relații situate în partea superioară a scării sociale beneficiau de *sportulae*, „cadouri" făcute de bogați către *clientes* pentru vizitele lor zilnice făcute protectorilor lor. Acești *clientes* își manifestau respectul prin astfel de vizite sau însoțindu-și protectorii în public, ceea ce le conferea celor din urmă prestigiu. Săracii Romei beneficiau și de spectacole de teatru gratuite, de curse de care, de lupte între gladiatori și de spectacole în care se sacrificau animale. Dar Roma suferea de aglomerație în zonele cu locuințe ieftine, comune, situate în clădiri înalte, care facilitau răspândirea bolilor și incendiile.

Roma era un oraș debordând de energie și dens populat. Populația era estimată la un milion de locuitori. Orașul abia dacă mai amintea de comunitatea măruntă și omogenă care își începuse ascensiunea imperială cu secole în urmă. Nu mai era locul unde toți vorbeau aceeași limbă și venerau aceiași zei. Deși latina era limba folosită în administrația romană, puteau fi auzite la fel de bine aramaica, celta, egipteana, germana, ebraica și, mai presus de toate, greaca.

Viața urbană a înflorit pe tot întinsul imperiului în secolul al II-lea. De la Londinium (Londra) la Berytus (Beirut, Liban), orașele înființate sau reînființate de Roma își intrau în drepturi. Unele erau foste colonii de veterani, altele erau tabere militare transformate în orașe, iar altele erau centre comerciale sau religioase. Planificarea urbană urma tiparele romane, pe care uneori se grefau modele indigene. Un roman se putea regăsi într-un for familiar sau într-o casă senatorială în Galia sau în Asia Mică ori se putea plimba pe străzile drepte ale orașului, străjuite de coloane, ce formau un adevărat caroiaj. Un mic ocol și ajungea pe niște străduțe întortocheate, cu arhitectura lor locală, mărginite de temple și case indigene.

A fost o epocă extraordinară pentru orașe. Adesea, elitele locale ambițioase aveau o moșie la țară, dar viața lor gravita în jurul caselor de la oraș, la fel cum procedau și elitele din Roma. Aspirau să servească într-un consiliu municipal local, modelat după Senatul roman. Se străduiau să obțină cetățenia romană, un privilegiu acordat de împărați unui număr tot mai mare de

indivizi remarcabili din provincii.

Epoca celor Cinci Împărați Buni este plină de mărturii materiale despre viețile romanilor de rând. De la sandalele cu șireturi ale unei preotese la pantofii simpli de piele ai unui tâmplar, de la mâinile aspre ale unui vânător la unghiile tăiate ale unei zeițe, de la pergamentul strâns în mână de un poet la hățurile bine strunite de un călăreț, de la extazul dansatorului la privirile plecate ale părinților care plângeau pierderea unui copil, arta antică oferă mii de imagini ale vieții obișnuite în imperiul roman. Avem păpuși pentru copii și bisturie de chirurgi, coifuri și cornuri de vânătoare, oglinzi șlefuite și flacoane de sticlă pentru parfumuri, coliere și mantii ale sclavilor, matrițe de sticle și de cărămizi, potire și țevi de apă, zaruri și proiectile de praștii. Toate aceste mărunte obiecte rămase ne amintesc cât de puțin ne dezvăluie monumentele dedicate victoriilor lui Traian despre lumea în care trăiau cei mai mulți dintre romani.

O MOARTE LA TRAIANOPOLIS

În vreme ce se confrunta cu înfrângerea din Orient, sănătatea lui Traian a început să se deterioreze. Un bust din bronz identificat de unii cu fiind al lui Traian în ultimii săi ani de viață ne dezvăluie niște obraji supți, un nas proeminent, sprâncene încruntate și o privire hăituită, de parcă știa că sfârșitul îi era aproape[66]. Se spune că în 117 a suferit un atac cerebral care l-a lăsat parțial paralizat[67]. Cu siguranță cauza a fost fie genetică, fie una care ținea de eforturile lui excesive, însă Traian a rămas convins că la mijloc a fost otravă. Nu ar fi surprinzător să fi fost mai ursuz la sfârșitul vieții, văzând cum succesele lui din Parția pălesc ca florile din mâna sa. Otrava nu poate explica declinul îndelung al lui Traian, dar nu este de neimaginat ca, în cele din urmă, să-i fi dat cineva otravă pentru a sfârși cu un împărat muribund.

Plotina și Matidia l-au convins pe Traian să revină acasă la

Roma. Niciun alt împărat nu murise în afara Italiei și nimeni nu-și dorea ca Traian să fie primul. Așa că, împreună cu suita, a plecat cu corabia din portul Antiohiei. După două sau trei zile, totuși, starea lui a devenit atât de rea, încât au fost nevoiți să intre în cel mai apropiat port, la Selinus. Orașul se afla într-o zonă accidentată, o regiune numită Cilicia Trachea (Cilicia Aspră, astăzi pe coasta mediteraneeană de sud-vest a Turciei) descrisă astfel de un scriitor antic, „coasta este îngustă și nu are o zonă plană sau aproape plană; și, pe lângă asta, se află la poalele Munților Taurus, care permit o existență precară”[68]. Principalul motiv pentru renumele regiunii era că fusese cuib de pirați.

Nimic glorios nu exista în regiunea aceea lipsită de palate și câmpuri de bătălie. Imobilizat din pricina paraliziei și, după cum nota Cassius Dio, suferind de un grav edem (umflături severe produse de retenția fluidelor), împăratul a murit acolo, la vârsta de aproximativ șaizeci și trei de ani. Era în ziua de 8 august 117. Selinus a fost redenumit Traianopolis, „Orașul lui Traian”. S-au înălțat acolo edificii noi, în special un templu pe două niveluri consacrat lui Traian, dar orașul n-a devenit niciodată un loc pe măsura ambițiilor lui grandioase.

Rămășițele trupești ale lui Traian aveau să fie aduse înapoi în Antiohia, unde au fost incinerate. Apoi au parcurs lungul drum până la Roma. După onorurile unei parade triumfale, au fost plasate într-o urnă la baza Columnei lui Traian. Deși înmormântarea în interiorul Romei fusese interzisă, a fost făcută o unică excepție pentru bărbatul declarat de Senat cel mai bun conducător al Romei.

Posibil ca Senatul să fi avut dreptate. Sau poate că Traian a fost doar un anacronism magnific și un principe machiavelic care a asigurat o guvernare surprinzător de bună atât timp cât nu a vânat gloria. Rar exemplu de împărat-cuceritor, Traian nu a fost un intelectual, dar a compensat cu vârf și îndesat această lipsă prin înțelepciunea sa practică. A combinat viclenia cu autocontrolul. A concentrat puterea în mâinile sale, dar le-a oferit senatorilor demnitate și le-a ocrotit viețile. A recompensat populația fără să uite să răsplătească legiunile. A promovat imaginea patriarhatului, ceea ce pare să fi fost o

ușurare după bufoneriile predecesorilor săi, deși soția lui probabil că a exercitat o mare putere. Chiar dacă și-a făcut un merit din vastele lui lucrări de construcții, toate au fost în beneficiul poporului, nu doar al său personal. A impulsionat comerțul și comunicațiile. Deși a fost un războinic, Traian a pus bazele pentru cea mai îndelungată epocă de pace și prosperitate din istoria Romei.

Totuși, prosperitatea aceasta nu a fost repartizată în mod egal. Majoritatea locuitorilor – zeci de milioane – au trăit în sărăcie, în vreme ce alte milioane au fost înrobite, trăind în lanțuri. Situația a fost ceva mai bună pentru populația liberă din Italia și, în special, pentru cea din Roma. Lumea îi poate fi însă recunoscătoare măcar pentru pacea romană, având în vedere cât de sângeroasă a fost cel mai adesea istoria lumii antice.

Cu toate acestea, Traian a masacrat zeci de mii de oameni în Dacia și aproape că le-a distrus dacilor limba și cultura. În mod premeditat, a dus un război de agresiune împotriva unei părți a Orientului, un război ce s-a sfârșit cu un eșec total. Și a mai fost și problema succesiunii.

Filosofia de guvernare a lui Traian a avut la bază convingere lui că Roma putea să aibă totul. Putea extinde imperiul, putea promova proiecte de construcții și modernizări ale infrastructurii, putea începe un nou program social în Italia și putea satisface Senatul, poporul și armata, totul în același timp. Iar Roma putea să-și permită toate acestea fără să-și ruineze bugetul sau să-și epuizeze resursele. Succesorul său avea să repună în discuție convingerile lui.

Cine urma să fie noul conducător al Romei? Puține probleme erau mai urgent de rezolvat. Traian nu o făcuse, deși luase unele măsuri referitoare la acest subiect. În cele din urmă, a rezolvat lucrurile pe patul de moarte. Dar le-a rezolvat oare cu adevărat? Incertitudinea privind alegerea succesiunii a dus la violențe care au afectat de la bun început noul regim, cel al unui alt roman de obârșie spaniolă, un bărbat care era văr îndepărtat al lui Traian, și care se numea Hadrian.

Hadrian, bust din marmură (British Museum, Londra)

6
HADRIAN

GRECUL

Înainte să moară în îndepărtatul Selinus, Traian l-a adoptat pe un văr de-al său îndepărtat, pe Hadrian. Cel puțin aşa se spune oficial, dar comportarea anterioară a lui Traian a sădit îndoială în unele minți. Timp de ani de zile, Traian îl promovase pe Hadrian în funcții tot mai înalte și îi permisese să se căsătorească în familia imperială, dar a manifestat și o oarecare ezitare, poate din pricina diferențelor politice dintre cei doi. Traian nu l-a adoptat pe Hadrian și nici nu i-a conferit onorurile foștilor moștenitori imperiali.

Unii pretind că, pe patul de moarte, Traian nu a spus nimic despre adopție și că toată afacerea a fost dirijată din culise de două persoane – susținătoarea lui Hadrian, Plotina, soția lui Traian, și protectorul lui Hadrian, Attianus, care era prefect pretorian. Ambii au fost alături de Traian până ce și-a dat obștescul sfârșit. O sursă suspectează că Plotina a fost cea care a semnat scrisoarea lui Traian către Senat prin care l-a desemnat pe Hadrian fiu și moștenitor, deși nu semnase niciodată vreo altă scrisoare a împăratului[1]. O altă sursă a pretins că Plotina a introdus clandestin un actor care să se dea drept Traian și să-și declare, cu o voce stinsă, decizia de a-l adopta pe Hadrian – fără să le spună oamenilor că Traian murise deja[2].

Și a mai fost un detaliu ciudat. O descoperire întâmplătoare a unei pietre funerare arată că, la două zile după moartea lui

Traian, degustătorul lui de vinuri, un tânăr libert[3], a murit la vârsta de douăzeci și opt de ani. Desigur, o moarte naturală e posibilă – de pildă, el și Traian puteau să fi murit de același virus –, dar ne-am putea întreba și dacă nu cumva tânărul a fost ucis sau s-a sinucis pentru că știa prea multe. Iar faptul că a durat doisprezece ani pentru a-i aduce lui Traian cenușa la Roma trezește suspiciuni, ca și cum cineva ar fi vrut să-l facă uitat.

Să fi fost vreo urmă de adevăr în toate acestea sau doar simple coincidențe și un alt exemplu de prejudecată romană împotriva unei femei puternice cum era Plotina? Nu o vom ști niciodată. Dar în mod cert era limpede că Roma avea un conducător nou puternic și foarte dotat.

Hadrian era înalt, bine făcut, puternic și sănătos. Busturile îl înfățișează ca pe o persoană inteligentă și impunătoare, cu o față ovală și obraji rotunzi, un nas acvilin, urechi mari și ochi „plini de lumină și strălucire", după cum i-a descris un contemporan[4]. Pe atunci purta o barbă îngrijită și avea capul acoperit cu un păr pe care și-l ondula cu grijă.

Barba lui Hadrian nu era doar o problemă de modă, ci și un semn cultural și politic. De obicei, bărbații din elita romană obișnuiau să se radă îngrijit și doar grecii își lăsau barbă. Lăsând barba să-i crească, Hadrian și-a exprimat astfel admirația față de cultura greacă și politica sa de promovare a răsăritului vorbitor de greacă al imperiului.

E surprinzător că a stat atât de mult timp locului față de numărul foarte mare de reprezentări de-ale sale care au supraviețuit – mai multe decât ale oricui alt împărat[5]. Întotdeauna părea că Hadrian este călare sau pe un vas, întotdeauna deplasându-se de la un capăt al imperiului la celălalt, din Britannia în Siria și în aproape toate provinciile dintre acestea, vizitând mai multe locuri decât orice alt împărat[6]. Avea o grijă deosebită să se întâlnească cu oameni obișnuiți, „să dea mâna cu oamenii", cum se spune, în felul unui politician democrat modern. Oriunde se ducea se amesteca cu trupele, bucurându-se de mâncarea lor simplă, și lua masa, laolaltă cu ele, sub cerul liber. De exemplu, a mers cu capul descoperit, „în furtunile de zăpadă din Gallia, cât și sub

soarele arzător al Egiptului”[7], iar odată a mărșăluit treizeci de kilometri în armură pentru a-și îmbărbăta soldații. Pentru a se distra, își încerca îndemânarea în activitatea lui preferată – vânatul. Era atât de priceput, încât reușea să omoare un mistreț dintr-o singură lovitură[8].

Hadrian a fost unul dintre cei mai importanți și mai fascinanți împărați ai Romei. Nimeni nu a făcut eforturi mai mari ca el în favoarea păcii sau nu și-a asumat o atitudine mai fermă împotriva expansiunii imperiului. Nimeni nu a acordat o mai mare atenție personală provinciilor. Niciun alt împărat nu a studiat cu mai multă abnegație clasicii și nu a fost un poet sau un arhitect mai bun ca el – și a fost și sculptor, și pictor pe deasupra. Și, totuși, nimeni nu a fost mai paradoxal ca Hadrian. Pentru un scriitor antic, Hadrian era simultan „vesel și sever, amabil și grav, pătimaș și stăpânit, zgârcit și darnic, ascuns și deschis, sălbatic și blând. Era totdeauna schimbător în toate”[9]. A fost un roman care iubea Grecia, dar a lăsat în urmă cele mai persistente amintiri în Italia și Britannia – deopotrivă și printre evrei, a căror cultură a încercat să o distrugă, încât cronicile îi afurisesc memoria. A fost un bărbat îndrăgit de bărbați, dar și-a datorat succesul femeilor care l-au iubit, deși el și-a dăruit inima unui adolescent.

ASCENSIUNEA IMPETUOASĂ A LUI PUBLIUS AELIUS HADRIANUS

La început, a fost o poveste de speranță și ambiție. Hadrian s-a născut la 24 ianuarie 76. A primit numele de Publius Aelius Hadrianus, după tatăl său, ajuns cu familia la Roma din motive de carieră, deși căminul lor era în Hispania. Au venit dintr-un oraș care prosperase de pe urma exporturilor de ulei de măsline. Venea dintr-o familie remarcabilă, printre ai cărei înaintași se număra un senator, rădăcinile trăgându-li-se dintr-un fost colonist, un soldat roman provenit din orașului italian Hadria (astăzi Adria, situat între Ravenna și Veneția), de unde

derivă și numele lui Hadrian.

Roma sub Vespasian, care domnea în vremea când s-a născut Hadrian, era tot mai prietenoasă cu bărbații înzestrați proveniți din elitele provinciilor, iar tatăl lui Hadrian a fost unul dintre ei. Era senator și servise ca pretor și, posibil, comandant de legiuni și membru al personalului administrației din provincii sau chiar guvernator. Mama lui Hadrian, Domitia Paulina, venea dintr-un port de pe coasta atlantică a Hispaniei, dintr-o familie care se trăgea, probabil, din coloniștii fenicieni. Hadrian avea și o soră, pe nume Paulina.

Hadrian a rămas orfan de tată pe când avea zece ani, la fel ca tânărul Augustus. Cum femeile romane se căsătoreau mai tinere decât bărbații, e de presupus că Domitia încă trăia. Dacă e așa, probabil că a avut grijă de fiul ei, la fel cum și Atia s-a îngrijit cândva de tânărul Augustus. O altă asemănare este certă între cei doi bărbați, deoarece, la fel ca Augustus, Hadrian a avut acces la bărbații potenți din Roma. Avea doi tutori, ambii cu origini în orașul său natal. Unul era Publius Acilius Attianus, un cavaler roman care avea să devină comandant al Gărzii Pretoriene. Celălalt era vărul tatălui lui Hadrian, un militar și om de stat promițător – viitorul împărat Traian. Întrucât Traian era ocupat în perioada aceea în calitate de comandant, Attianus s-a ocupat de creșterea lui Hadrian. Cu excepția a două vizite când, adolescent fiind, și-a inspectat proprietatea familiei din Hispania, Hadrian a crescut doar la Roma.

Foarte inteligent și cu o memorie prodigioasă, Hadrian a fost un elev excelent. Principala materie de studiu pentru tinerii elitei romane erau clasicii greci și romani. Hadrian a studiat cu pasiune limba și literatura greacă. Cu siguranță avea dese contacte cu lumea elină, în condițiile în care Roma acelei vremi avea o populație grecească foarte numeroasă. De fapt, Roma rivaliza cu Alexandria pentru titlul de cel mai mare oraș grecesc din lume. Hadrian era grec până și în ce privește preferințele în materie de sport: adora vânătoarea, o activitate grecească elitistă, dar care nu era îndrăgită de romani.

Toate acestea i-au adus porecla de Graeculus, „micul

grec”[10]. Nu era ceva de laudă. Elitele romane îi admirau pe greci, dar erau iritate de superioritatea lor culturală. În compensație, evocau dominarea teritorială a Romei asupra Greciei. Tutorele lui Hadrian, Traian, nu făcea opinie separată cu prejudecata sa că „grecii ăștia țin foarte mult la gimnazii”[11]. Nu era de acord nici cu vânătoarea lui Hadrian.

Din fericire pentru Hadrian, soția lui Traian avea alte sentimente. La fel ca Hadrian, Plotina era o elenistă entuziastă. Într-adevăr, cei doi aveau multe în comun. Ambii erau inteligenți și educați, studiau filosofia și ambii erau în orbita lui Traian – și, după cum ar spune un cinic, ambii îl iubeau pe Hadrian. Lăsând deoparte gluma despre dragostea de sine a lui Hadrian, deloc de neglijat, Plotina îl adora pe tânărul și strălucitul pupil al soțului ei.

Deși Plotina era, probabil, mai apropiată ca vârstă de Hadrian decât de Traian, care era cu douăzeci și doi de ani mai mare ca Hadrian, fără îndoială că a fost ca o adevărată mamă pentru el. Cu siguranță că s-a îngrijit de interesele lui în momente cruciale ale carierei sale, începând cu educația. Plotina a făcut ca Hadrian să studieze cu unul dintre cei mai faimoși profesori din Roma.

Plotina studia filosofia epicuriană, un sistem de gândire născut în Atena cu secole în urmă și care încă mai avea o școală acolo în timpul lui Hadrian. Astăzi, „epicurian” este o persoană dedicată plăcerii, în special celei senzuale și voluptuoase, dar vechii epicurieni credeau în necesitatea de a-și stăvili dorințele. Erau materialiști convinși, afirmând că religia este o superstiție, iar rațiunea este cel mai bun ghid. Preferau gastronomia fină și apreciau acțiunea din culise în dauna scenei publice. „Trăiește ascuns” era motto-ul lor, iar prietenia le era țelul[12]. Mulți romani din elită erau epicurieni, inclusiv acei politicieni care găseau în filosofie o consolare, chiar dacă îi respingeau chietismul.

Pentru Plotina, ca și pentru Hadrian, „grecitatea” nu era doar afirmarea unui principiu la modă. Deși romanii își datorau imperiul forței lor, Hadrian a înțeles că penița este mai puternică decât sabia – iar penița mai mare era a grecilor. A recunoscut, odată cu Horațiu, că „Supusă prin arme, Grecia

și-a supus, la rându-i, năprasnicul cuceritor, introducându-și artele în sălbatecul Laţiu”[13]. Credea că Grecia încă mai are multă înţelepciune de împărtăşit. Mai multe şcoli filosofice greceşti din vremea sa par să-l fi influenţat, inclusiv epicurismul, iar odată s-a întâlnit cu filosoful stoic Epictet.

Hadrian a luat viaţa intelectuală mai în serios decât orice alt fost împărat. După Traian, orgolios non-intelectual, şi agresivul plebeu Vespasian, era o mare schimbare. Intelectualismul a susţinut, de fapt, viziunea unică pe care Hadrian a adus-o în perioada cât a fost conducător. Totodată, a făcut din Hadrian cel mai mare prieten roman pe care grecii l-au avut vreodată.

Hadrian a intrat în viaţa publică la vârsta de optsprezece ani şi a avut o ascensiune rapidă. La început, a avut funcţii mărunte la Roma, apoi a fost numit tribun militar, mai întâi în Europa Centrală, apoi în Balcani. Se afla într-o regiune balcanică îndepărtată de la Pontus Euxinus când, la sfârşitul anului 97, s-a auzit că împăratul Nerva l-a adoptat pe Traian ca fiu şi succesor. La vremea aceea, Traian era comandant în provincia Germania Superior. Hadrian a fost ales să prezinte felicitările armatei tutorelui său – acum moştenitor al tronului. Drept recompensă, Hadrian a fost transferat din îndepărtata Mare Neagră într-un loc mai central de pe Rin, păstrându-şi funcţia. Funcţionând vreme de trei mandate ca tribun militar, în loc de norma senatorială de două mandate, Hadrian a ajuns să aibă o deosebită experienţă în ceea ce priveşte armata.

La scurt timp, la începutul anului 98, s-a auzit că Nerva a murit şi Traian a fost proclamat împărat. Hadrian a prins momentul şi s-a grăbit spre nord pentru a-l informa personal pe Traian, o distanţă de circa 180 de kilometri. Pe drum, i s-a stricat cabrioleta, dar a continuat mergând pe jos şi a reuşit să-i aducă lui Traian vestea cea bună. Aşa spune povestea, care pretinde că un anume Servianus a fost cel care l-a sabotat pe Hadrian, deteriorând cabrioleta. Faptele trebuie privite cu scepticism însă, întrucât povestea ar putea proveni chiar de la Hadrian însuşi, care, în anii care au urmat, a ajuns la cuţite cu Servianus. În mod straniu, cei doi bărbaţi erau cumnaţi.

Lucius Iulius Ursus Servianus a fost căsătorit cu Paulina,

sora lui Hadrian. A fost o căsătorie din ambiție și din dorința de ascensiune socială, deoarece Paulina, ca și Hadrian, era verișoara lui Traian, iar Servianus, guvernator și fost consul, dorea să pătrundă în cercul intim al împăratului. Nu este de mirare că doi bărbați atât de hotărâți s-au ciocnit.

Hadrian era cea mai apropiată rudă de sex masculin a lui Traian și, după ce Traian, care nu avea copii, a ajuns împărat, lui Hadrian i s-a deschis calea pentru a-i succeda. Totuși, nu era ceva sigur. De când Augustus îl alesese pe Tiberius, fiul său vitreg, în locul nepotului său, Agrippa Postumus, era clar că până și o rudă apropiată trebuia să-și câștige funcția prin merite. Iar Hadrian și-a câștigat-o, demonstrând talent politic, militar și administrativ. Și asta nu a fost totul.

Ascensiunea lui Hadrian a fost un triumf al artei curteanului. Le-a sedus pe femeile imperiale apropiate de Traian, l-a impresionat, printre alții, pe fostul său tutore, Attianus, devenit prefect al Gărzii Pretoriene, precum și pe Sura, mâna dreaptă a lui Traian.

Ca întotdeauna, aliatul cel mai apropiat al lui Hadrian a fost Plotina, soția împăratului. Ea l-a convins pe Traian să i-o dea în căsătorie lui Hadrian pe Vibia Sabina. Căsătoria l-a apropiat și mai mult pe Hadrian de Traian, întrucât Sabina era nepoata Marcianei, sora lui, așadar nepoată de unchi a lui Traian. Sabina provenea dintr-o familie bogată și influentă. Deținea personal sclavi în Hispania și la Roma, precum și în alte locuri din Italia. Atât mama ei, Salonia Matidia, cât și bunica ei, Marciana, locuiau în palatul imperial și se numărau printre cele mai apropiate confidente ale lui Traian.

Hadrian, având o perspectivă promițătoare, și Sabina, cu o situaţie atât de formidabilă, s-au căsătorit în anul 100. Hadrian își adora soacra, pe Matidia. Hadrian avea douăzeci și patru de ani, iar Sabina era o fată de paisprezece sau cincisprezece ani. Diferența de zece ani dintre soț și soție era tipică pentru Roma, unde vârsta minimă de căsătorie pentru o fată era de doisprezece ani, iar pentru băieți, de paisprezece. Deși femeile obișnuiau să se căsătorească în ultimii ani de adolescență, iar bărbații când se apropiau de treizeci de ani, elita senatorială și, mai ales, familia imperială o făceau adesea mai repede. Un

bărbat ambițios ca Hadrian, cu siguranță că a fost nerăbdător să se căsătorească cu Sabina, o partidă strălucită pentru el.

Hadrian va fi putut găsi multe lucruri plăcute la mireasa lui pe parcursul devenirii ei ca femeie. Chiar dacă sculptura imperială tinde să idealizeze și are rol de propagandă, totuși este puțin probabil să fie pură fantezie, întrucât subiecții voiau să fie recunoscuți atunci când erau văzuți în mulțime. Diversele busturi ale Sabinei și statuile care o reprezentau pe de-a-ntregul ne prezintă un chip plăcut, cu trăsături regulate, cu un gât delicat și un nas clasic. Avea un aer grațios. Avea părul des și ondulat, pieptănat cu o cărare la mijloc, într-un stil grecesc, fără îndoială plăcut lui Hadrian și, poate, și ei[14].

Sabina a fost una dintre puținele femei romane care au lăsat în urmă ceva scris. E un text concis, un simplu comentariu la patru poezii scurte scrise de o tovarășă a ei de călătorie. Totuși, însoțitoarea aceea era o intelectuală din Grecia, ceea ce sugerează că Sabina împărtășea interesul lui Hadrian sau, cel puțin, se străduia s-o facă. Scrierea arată că Sabina împărtășea și mândria soțului ei pentru statutul și realizările lor.

Totuși, a fost o căsătorie dinastică, nu una din dragoste, iar cei doi erau deosebiți. Din căsătoria lor nu s-au născut copii. Hadrian prefera bărbații tineri. Se zvonea că între cei doi au apărut aversiuni. Se spune că aveau relații intime, dar că Sabina lua măsuri de precauție pentru a nu rămâne însărcinată, că Hadrian o considera irascibilă și bizară și că și-ar fi dorit să fi fost un cetățean oarecare pentru a putea divorța de ea[15]. Dar zvonurile sunt zvonuri și n-ar fi pentru prima oară când doi soți au colaborat din motive politice, chiar dacă nu se înțelegeau în pat. În pofida presupusei neînțelegeri dintre Sabina și Hadrian, există dovezi de colaborare și armonie, iar Hadrian și-a răsplătit soția cu onoruri. Totuși, rolul Sabinei nu pare să fi fost unul foarte simplu.

Hadrian a avut posibilitatea să avanseze în carieră în războaiele lui Traian din Dacia, între anii 101-102 și 105-106. În prima campanie, Traian l-a luat cu sine pe Hadrian în calitate de membru cu rang superior în statul său major. Hadrian a petrecut un an pe front, o experiență din care s-a păstrat doar

un detaliu – că Hadrian a ajuns să aibă obiceiul lui Traian, de mare băutor de vin, și că Traian l-a răsplătit pentru acest fapt[16].

Hadrian l-a slujit pe Traian și în a doua campanie din Dacia, cea din anii 105-106, de data aceasta în calitate de comandant de legiune. A primit decorații militare pentru ambele campanii. Deși alți bărbați au avut roluri mai importante în victoria Romei, Hadrian a primit un dar simbolic de la Traian – un diamant pe care Traian îl primise de la Nerva, fostul împărat[17]. Părea a fi un semn ce prevestea succesul, iar Hadrian punea mare preț pe preziceri. Deși studia filosofia, a fost toată viața interesat de magie și astrologie.

Hadrian și-a continuat ascensiunea rapidă sub Traian, dar nu atât de repede precum și-ar fi dorit-o un tânăr ambițios ca el. Între 106 și 108, a fost guvernator al provinciei Panonia Inferior. În mai 108 a fost numit consul sufect (locțiitor) la vârsta de treizeci și doi de ani, ceea ce era devreme pentru un nepatrician. Se spune că Hadrian a aflat de la Sura, unul dintre cei mai apropiați consilieri ai lui Traian, că împăratul voia să-l adopte[18]. Sura a murit la scurt timp după aceea, așa că nu se știe dacă povestea a fost adevărată. În orice caz, Traian nu l-a adoptat pe Hadrian, deși l-a ales să îi scrie discursurile.

Era o poziție de încredere, dar nu suficientă pentru a-l ține pe Hadrian la Roma. În anul 112, poate chiar mai devreme, s-a dus la Atena, probabil cu permisiunea lui Traian. Poate că împăratul a considerat că este util ca acest tânăr talentat să fie ochii și urechile lui în Orientul grecesc – poate că era și un mijloc comod de a-l ține la distanță pe aspirantul la putere. Atena era mică în comparație cu Roma, dar moștenirea culturală încă arunca asupra Romei o umbră uriașă. Între Parthenon, filosofi și poezie, Hadrian a fost fermecat. Elita orașului l-a invitat să devină cetățean atenian și, la scurt timp, a fost ales chiar magistrat suprem.

Poate că șederea la Atena a fost perioada când Hadrian și-a adus bine-cunoscuta lui contribuție la moda romană – purta barbă, în stil grecesc. A stabilit un precedent și, în următorii o sută cincizeci de ani, toți succesorii săi imperiali i-au urmat exemplul.

Este posibil ca tânărul verișor hirsut să-l fi surprins pe Traian când acesta a trecut prin Atena în drumul ce-l purta către un mare nou război în Orient. Îl însoțea o bună parte a curții imperiale, inclusiv Plotina și Matidia.

La fel ca și Caesar și Marcus Antonius, Traian și-a dorit un război cu parții. În capitolul precedent a fost prezentată desfășurarea acestei campanii. Să adăugăm aici o referire la rapoartele potrivit cărora Plotina și-a folosit influența pentru a-i obține lui Hadrian o funcție printre colaboratorii lui Traian din timpul războiului[19]. Dar, după cum pare, Hadrian a exercitat o putere redusă înainte ca să devină guvernatorul Siriei, în 117, o altă funcție despre care se spune că i-a datorat-o Plotinei, care, aparent, i-a intermediat și un al doilea consulat, în 118.

Era uşor de intuit că Hadrian avea să-i urmeze lui Traian, mai ales după ce a fost anunțat și al doilea consulat. Se zvonea că Hadrian îi mituia pe liberții lui Traian și îi curta pe iubiții influenți ai acestuia[20]. Cu toate acestea, împăratul nu l-a adoptat pe Hadrian, nici nu l-a onorat cu titlul de Caesar sau cu puterile pe care Tiberius, Titus sau Traian înșuși le-au avut atunci când au fost desemnați succesori. Nici peste ani nu l-a făcut pe Hadrian unul dintre principalii săi generali. Având în vedere ideile radicale ale lui Hadrian despre imperiu, ne-am putea uşor imagina că un cuceritor militar precum Traian ezita să-l numească succesor. Probabil că bătrânului roman sever nu-i plăcea nici elenismul fostului său pupil.

Se zvonea că Traian plănuia să numească un alt bărbat drept moștenitor sau că va lăsa decizia pe seama Senatului. Unii au spus chiar că marele admirator al lui Alexandru a intenționat să lase moștenirea „celui mai puternic”[21], la fel cum a făcut-o și macedoneanul în anul 323 î.Hr., dar, cum consecința a fost atunci un război civil care avea să dureze vreme de cincizeci de ani, pare puțin probabil ca Traian să fi dorit să urmeze acel precedent. Apoi a venit criza.

CRIZA SUCCESIUNII

După cum s-a văzut, unii au contrazis zvonul că Traian l-ar fi adoptat pe Hadrian pe patul de moarte. Dar Hadrian a avut o ripostă eficace prin legiunile din Orient, a căror susținere a obținut-o de îndată ce a făcut mișcarea inteligentă de a le oferi o primă dublă. Ulterior, și-a cerut scuze Senatului că a luat puterea fără aprobare, dar statul, a spus el, nu putea fi lăsat fără împărat. Între timp, la fel ca Vespasian, un alt împărat care a luat puterea prin forță, a considerat ziua în care a fost aclamat de armată drept începutul domniei sale: era 11 august 117.

Noua domnie a început cu o serie de asasinate în stil mafiot cărora le-au căzut victime foști mareșali ai lui Traian. Unii erau rivali la puterea imperială, în timp ce alții nu simpatizau politicile militare pe care Hadrian le avea în vedere. La Roma, fostul tutore al lui Hadrian, Attianus, a pretins că ar fi aflat de un complot organizat de patru conspiratori împotriva noului împărat. Erau personaje importante, foști consuli ai statului roman, inclusiv unul dintre cei mai apropiați colaboratori ai lui Traian și un altul admirat de Plutarh. Au fost executați fără proces, iar Senatul a fost constrâns să aprobe. Mulți senatori nu și-au iertat niciodată noul conducător pentru ceea ce a ajuns să fie cunoscut drept „Afacerea celor patru ex-consuli”, dar doar puțini nu se temeau de el. În ce-l privește pe Attianus, Hadrian l-a promovat în Senat, ceea ce a însemnat că renunțase la poziția de prefect pretorian, rezervată cavalerilor romani.

Cu dragostea lui sinceră pentru filosofie, arte și astrologie, Hadrian nu era un om crud sau violent și nici nu se temea de homicid. Dar era un politician care știa să-și consolideze poziția. În Roma, Hadrian a dat bani plebeilor, a ars arhivele cu taxele datorate, a pus în scenă splendide jocuri cu gladiatori și a inițiat un program grandios de construcții.

Totuși, Hadrian nu credea în guvernarea constituțională. Gibbon îl sintetizează inteligent, spunând că „a fost, rând pe rând, un excelent principe, un sofist ridicol și un tiran gelos”[22].

PROIECTE DE PACE ȘI CONSTRUCȚII

Puțini împărați au venit la putere cu la fel de multă viziune și încredere în sine precum Hadrian. Își dorea să fie un lider epocal care să aducă mari transformări. În cele din urmă, dacă nu chiar de la început, a ajuns să se vadă pe sine ca un al doilea Augustus. Într-adevăr, în timp, și-a luat numele de Hadrian Augustus, preferându-l numelui său întreg, Imperator Caesar Traianus Hadrianus Augustus. Se considera un al doilea fondator al imperiului.

De fapt, a fost un al doilea Tiberius. Inversând politica de expansiune a lui Traian, a revenit la strategia de apărare în principal defensivă a lui Tiberius. Deși Hadrian avea un profil mai umanist decât al lui Tiberius, nu s-a ferit de disputele pe care Tiberius le avea cu Senatul și, din când în când, de tirania predecesorului lui.

Hadrian s-a confruntat la începutul domniei sale cu revolte atât în Orient, cât și în Dacia, de-a lungul Dunării, în Mauretania (provincia romană din actualul Maroc) și în Britannia. A răspuns cu o mână forte în anumite zone și s-a retras din altele. A ordonat o retragere imediată din micul teritoriu rămas din cuceririle lui Traian în imperiul parților și a făcut pace cu regele lor. De asemenea, a renunțat la partea din răsăritul Daciei. Ca măsură de precauție pentru a stăvili invadatorii, Hadrian a demontat suprastructura marelui pod al lui Traian de peste Dunăre.

Renunțarea la teritorii nu părea ceva specific roman și mulți senatori s-au opus cu înverșunare. Într-adevăr, nu conspirația, ci dezacordul față de noua politică a fost, probabil, adevăratul motiv pentru care cei patru ex-consuli au plătit cu viața. Dar Hadrian a rămas fidel politicii sale. După părerea lui, imperiul era epuizat în urma războaielor de expansiune ale lui Traian. Mai mult, pare să fi descoperit avantajele reînarmării: militare, economice și morale.

În pofida oponenților, probabil că majoritatea membrilor elitei romane au fost de acord cu Hadrian. Nu mai aveau același imbold ca odinioară să ducă războaie pentru a cuceri

noi teritorii. De fapt, erau și descurajați, întrucât împărații se temeau și uneori chiar îi executau pe generalii victorioși. Nu mai era nevoie să deții o experiență militară importantă pentru a avea o carieră publică de succes sau pentru a fi senator. Un scriitor contemporan a vorbit, probabil, în numele multora atunci când a scris: „Împăratul Hadrian, care domnește în timpul meu [...] a cinstit cu precădere divinitatea și a făcut totul pentru fericirea supușilor. Nesilit de nimeni, nu a pornit niciun război”[23].

Pentru Traian, Roma era o superputere și trebuia să acționeze ca atare. Pentru Hadrian, Roma era o comunitate, mai degrabă ca un fel de Uniune Europeană decât ca Statele Unite, Rusia sau China. Hadrian dorea un imperiu nou în care elitele din provincii să participe la guvernare de la egal la egal cu italienii. Le-a câștigat loialitatea acordând cetățenia romană consilierilor locali din imperiu, favoare rezervată anterior magistraților.

Din punctul de vedere al lui Hadrian, acele elite ar vorbi latină în Occident și greacă în Orient. Dar oare ce ar fi avut de spus despre celelalte elite indigene din imperiu? Despre arabi, celți, daci, egipteni, germani, evrei, mauretani, numidieni, fenicieni, sirieni și alții? Ar urma să fie asimilați toți sau abandonați? Într-adevăr, Hadrian pare că le-a spus, „Nu aveți dreptul să fiți liberi, aveți dreptul să fiți romani – sau greci”. Greaca era limba dominantă în jumătatea răsăriteană a imperiului. Sunetul ei era o adevărată muzică pentru urechile lui Hadrian – „Graeculos” (micul grec) – și a intenționat să o favorizeze.

În cea mai mare parte a domniei sale, Hadrian s-a concentrat asupra jumătății de răsărit a imperiului. Acest fapt nu reflecta doar preferințele lui personale, ci și realitățile puterii. Roma avea forță militară și organizare politică, dar Orientul avea forța de muncă, bogăția, orașele, cultura și profunzimea spirituală. Occidentul din afara Italiei era, prin comparație, subdezvoltat și rămas mult în urmă. Avea puține orașe mari în afara Italiei. Marea excepție a fost Cartagina, situată dincolo de Mediterana, pe coasta Africii de Nord. Distrusă în cel de-al Treilea Război Punic, în anul 146 î.Hr.,

Cartagina a fost reconstruită în calitate de colonie romană de Augustus, în conformitate cu planul lui Iulius Caesar. În zilele lui Hadrian, era al doilea oraș din vestul Mediteranei. Cu toate acestea, centrul urban al imperiului era în Orient și, pentru unii, regiunea aceea reprezenta viitorul Romei. În această privință, Hadrian nu avea îndoieli.

Atât Iulius Caesar, cât și Marcus Antonius au fost tentați să mute capitala imperiului în Orient, la Alexandria sau chiar la Troia. Hadrian avea în vedere Atena. Iubea toate orașele grecești, dar prefera Atena, unde petrecuse mai mult timp decât în orice alt loc din lumea greacă. Era inițiat în așa-numitele Mistere, ritualurile religioase cele mai solemne și mai exclusiviste ale orașului. Era o ceremonie ținută secretă și care oferea speranța vieții de după moarte.

Hadrian a construit în Atena într-un mod nemaiîntâlnit de la Epoca de Aur a lui Pericle, cu cinci sute de ani în urmă. A sponsorizat avântul construcțiilor și a făcut din Atena centrul unei noi Ligi panelenice a orașelor grecești. Vizitatorii de astăzi ai Atenei încă mai pot vedea urme ale proiectelor lui Hadrian în ruinele unei biblioteci, în cisterna – acum o piață publică – ce odinioară era parte a unui nou sistem de furnizare a apei, în columnele masive ale templului lui Zeus Olimpianul, care era cel mai mare templu al Greciei, și în poarta cu arc de marmură ce ducea într-un nou cartier urban, numit „Orașul lui Hadrian”. Dar Atena a fost doar o mică parte din programul de construcții al lui Hadrian.

UN TEMPLU ȘI O VILĂ

Astăzi, poate că numele lui Hadrian este asociat mai curând unor nume de locuri, decât unei persoane. Probabil, exemplele cele mai cunoscute și mai familiare sunt Zidul lui Hadrian din Anglia și Vila lui Hadrian din Italia. Roma se mândrește cu Mausoleul lui Hadrian, cunoscut și sub numele de Castelul Sant’Angelo. Ajungând la proiectele edilitare ale lui Hadrian

care nu-i poartă numele, Roma avea cândva masivul Templu al lui Venus și al Romei, pe care arhitectul amator Hadrian l-a proiectat singur, spre dezgustul arhitectului principal al lui Traian, Apollodoros, care l-a și criticat în scris[24]. Hadrian a fost atât de furios încât, atunci când Apollodoros a murit, la scurt timp după aceea, lumea a spus că împăratul fusese cel care a dat ordin să fie executat. Dar niciuna dintre aceste realizări nu a fost cel mai important edificiu al lui Hadrian.

Augustus își pusese amprenta pe Câmpul lui Marte, o zonă aflată între vechiul centru al orașului și cotul fluviului Tibru. Hadrian și-a pus în practică pretenția de a fi noul Augustus și a remodelat zona. Acolo a reconstruit o structură importantă, ce era deja deteriorată: templul tuturor zeilor – Panteonul –, construit inițial de Agrippa, omul de încredere al lui Augustus. Rezultatul a fost nu doar cel mai bine conservat edificiu care a supraviețuit din arhitectura clasică, ci și una dintre cele mai frumoase clădiri din Roma. Din interiorul Panteonului, privind în sus, vizitatorul realizează că domul este unul dintre darurile oferite de Roma omenirii.

Panteonul denotă geniu în concepție și perfecțiune în execuție. Denotă și abundența finanțelor imperiale, pentru că o clădire atât de splendidă și de rezistentă nu a costat puțin. Hadrian merită recunoștința noastră pentru ideea construirii ei, deși a fost un arhitect prea amator pentru a fi proiectat-o în detaliu. Nu cunoaștem numele arhitectului, dar oricine ar fi fost el, a reușit să simbolizeze unitatea imperiului prin cărămidă, marmură și beton. Rotonda evocă acel *orbis terrarum* („cercul pământului”), după cum numeau romanii lumea. Rețeaua podelei de marmură sau plafonul casetat reamintesc tiparul cunoscut al taberelor militare, al orașelor sau peisajelor romane. Cupola simbolizează cerurile stăpânite de Jupiter, la fel cum împăratul stăpânea imperiul. Cupola a fost o minune tehnologică, pornind de la o grosime masivă de 7 m la bază până la doar 60 cm la vârf. Cu un diametru de 43 m, domul Panteonului a fost cea mai mare cupolă din lume timp de 1.300 de ani, până când a fost construit Domul (Catedrala) din Florența, în anul 1436 – iar *acea* deschidere nu a mai fost depășită până la sfârșitul secolului al XIX-lea.

Hadrian nu și-a lăsat numele pe Panteon, inscripționându-l la intrare, pur și simplu, „M[arcus]Agrippa, fiul lui Lucius, l-a construit în cel de-al treilea consulat al său". Era o modestie impudică, pentru că împrumuta prestigiul unuia dintre părinții fondatori ai imperiului.

Hadrian a dat propriul nume orașului Hadrianopolis, „Orașul lui Hadrian", întemeiat pe locul unui vechi sat (astăzi, Edirne, în Turcia). A fost unul dintre cele opt locuri din imperiu numite „Orașul lui Hadrian"[25] și singurul care mai evocă astăzi numele împăratului („Edirne" vine de la „Adrian"). Localizat în partea europeană a Turciei, lângă granițele cu Bulgaria și Grecia, se află la o răscruce a istoriei. Începând cu epoca lui Constantin și continuând până în secolul XX, orașul a fost locul unde s-au desfășurat șaisprezece bătălii majore, inclusiv cea mai devastatoare înfrângere a Imperiului Roman, din anul 378. Regretatul istoric militar John Keegan a numit Hadrianopolis „cel mai frecvent contestat loc de pe pământ"[26]. Poate că omului de stat și militarului Hadrian i-ar fi plăcut această onoare făcută orașului în numele său.

Una dintre „construcțiile" lui Hadrian a vizat legea. A împuternicit un tânăr jurist strălucit să codifice edictul pretorului, o declarație publicată anual pe tema principiilor dreptului roman. Deși, teoretic, un nou pretor putea face noi declarații în fiecare an, în practică, majoritatea pretorilor făceau puține schimbări în tradiția moștenită. Dar incoerențele se multiplicau de la an la an. Acum, datorită lui Hadrian, totul a fost consolidat și codificat într-un singur tot, clar și rațional. Ulterior, avea să fie cunoscut drept „edictul perpetuu", care a reprezentat o reformă majoră pentru Roma și, totodată, pentru istoria dreptului.

Dar dreptul l-a entuziasmat rareori pe Hadrian, cel puțin nu la fel de mult precum construcțiile. Tiberius și Nero aveau propriile lor palatele de plăceri, dar Hadrian i-a depășit. Ceea ce astăzi e cunoscut ca Vila lui Hadrian a fost, de fapt, o enclavă regală, asemenea palatului de la Versailles. „Vila" includea treizeci de clădiri mari, răspândite pe o suprafață de 120 de hectare – de două ori suprafața orașului Pompeii –, într-o vale luxuriantă la Tibur (Tivoli), la circa treizeci de kilometri

de Roma, o distanță de trei ore călare.

Probabil că lucrările de la Tibur au început odată cu domnia lui Hadrian și au continuat pe tot parcursul ei. Materialele au fost aduse din tot imperiul pentru a crea imaginea diversității acestuia și a puterii Romei. Complexul era plin de obiecte de artă și sculpturi, cu grădini, piscine, canale și fântâni. Hadrian a proiectat el însuși unele structuri. Nu numai că acolo erau îndrăgiții lui „dovleci”[27] (domurile), dar și cele dintâi utilizări cunoscute ale formelor curbe în arhitectură, adică alternarea sinuoasă a zidurilor concave și convexe. Planul general al lucrărilor era subtil, la fel de complex și extraordinar ca Hadrian însuși. Niciun alt împărat n-a făcut mai mult pentru a crea un loc în care arta și natura să se îmbine pentru a deveni izvor de inspirație. Vila simboliza și elitele imperiale pe care Hadrian le considera importante. Arhitectura era predominant romană, dar arta grecească era omniprezentă. Și temele egiptene aveau un loc important, deoarece Egiptul a avut un rol major în viața lui Hadrian. Complexul era întreținut de o mulțime de sclavi şi pretutindeni se aflau funcționari și soldați romani.

Vila avea de toate. Pe lângă palat, erau pavilioane pentru servitul mesei, biblioteci, terme, un teatru și chiar o arenă. Erau clădiri încălzite iarna și cu expunere către nord, pentru a fi răcoroase vară. A fost un refugiu pentru Hadrian și un loc unde își putea impresiona și întreține oaspeții, dar a fost și un loc din care putea pierde contactul cu realitatea.

Tibur era pentru Hadrian o Țară a Minunilor. Era o Romă alternativă, o Romă fără Senat și popor, o combinație între bazele militare adorate de Hadrian și un oraș grecesc. De acolo, putea guverna Roma fără să fie nevoit să intre în oraș și putea călători fără să fie nevoit să plece de acasă. Acolo, Hadrian rămânea un rătăcitor.

CĂLĂTORIILE LUI HADRIAN

Niciun împărat de după Augustus nu a călătorit la fel de mult prin provincii ca Hadrian și, în cele din urmă, a acoperit chiar teritorii mai vaste decât predecesorul său. Hadrian a domnit timp de douăzeci și unu de ani, cea mai lungă domnie de după Tiberius. Aproape jumătate din această perioadă a petrecut-o pe drum. În primii săi ani de domnie, de la vârsta de patruzeci și patru de ani la cincizeci și cinci (din 120 în 131), a stat rareori la Roma. Între anii 121 și 125, a făcut un tur amplu prin provinciile din nord-vestul Romei, după care s-a îndreptat spre Grecia și Asia Mică. Câțiva ani mai târziu, începând din 128, a vizitat Sicilia, Africa de Nord, Egiptul și alte ținuturi orientale mediteraneene, în special Grecia. Apoi a făcut o călătorie în Iudeea, pentru a înfrunta problemele urgente de acolo.

Nu temperamentul lui neliniștit l-a făcut pe Hadrian să călătorească atât, ci, mai degrabă, dorința de a reface imperiul de la zero. Era și o cale de a scăpa din Roma, unde vedea un popor și un Senat dorind să fie în centrul atenției și mereu lacom.

Suita care îl însoțea în călătorii, din care făceau parte secretari imperiali, funcţionari, adulatori, servitori, soția și personalul ei, era o a doua Romă, o guvernare în mișcare. Era un Air Force One al lumii antice. Trebuie să fi fost o adevărată priveliște să îi vezi pe el și curtea sa în mișcare, deși nu toți privitorii se lăsau intimidați. O bătrână a încercat odată să îl oprească pe Hadrian, când a trecut pe lângă ea, pentru a-i înmâna o petiție. Când i-a spus că nu are timp de așa ceva, ea a ripostat zicând că, în acest caz, nu ar trebui să mai fie împărat. Atunci, Hadrian i-a oferit o audiență[28].

Oriunde s-a dus Hadrian, s-a îndreptat spre una din bazele militare ale Romei. Politica lui de non-expansiune impunea menținerea armatei într-o stare de permanentă disponibilitate. Un autor antic a comentat astfel acest aspect: „Deși doritor mai degrabă de pace decât de război, a întărit totuși armata prin exerciții militare ca și cum ar fi fost amenințat de război”[29]. În plus, Hadrian iubea armata.

Împăratul era un bărbat a cărui inimă bătea pentru tabăra militară. Când a vizitat o garnizoană în Africa de Nord, de pildă, după ce a urmărit o serie de manevre, a declarat

trupelor că „Bărbăția remarcabilă a acestui nobil, adjunctul meu Catullinus [Quintus Fabius Catullinus], se reflectă în voi, bărbații care serviți sub comanda lui”30. Apoi a fost acel moment în care trupele de gardă călare ale lui Hadrian au înotat în Dunăre, cu tot echipamentul pe ele, sub privirile sale cuprinse de admirație31.

În 121, după ce a trecut prin Roma, Hadrian s-a îndreptat spre nord, către Germania, unde a înfruntat cu aplomb o iarnă aspră. Era însoțit de împărăteasa Sabina și de alte personaje importante precum comandantul Gărzii Pretoriene și secretarul său personal. Astăzi, secretarul este mai cunoscut în postura de scriitor – Suetonius, autorul lucrării *De vita Caesarum* (*Viețile celor doisprezece cezari*), cuprinzând biografii ale împăraților. Accesul lui Suetonius la arhivele imperiale i-a oferit o bogăție documentară fără egal. Și-a început lucrarea cu Iulius Caesar în anul 100 î.Hr. și a încheiat-o cu moartea lui Domitian, în anul 98 d.Hr. Orice ar fi fost mai recent, ar fi devenit prea periculos.

Motivul pentru care Hadrian a mers în Germania a fost să consolideze noua graniță a imperiului. Era o palisadă continuă de lemn care înlocuia rețeaua de forturi și turnuri de pază înființată de predecesorii săi. Avea, probabil, o înălțime de trei metri și se întindea pe circa 560 de kilometri de-a lungul a ceea ce astăzi este sud-vestul Germaniei.

Acesta a fost începutul celebrei frontiere romane (*limes*). În perioada sa de vârf din secolul al II-lea, frontiera fortificată se întindea pe aproape 4.800 km din nordul Britanniei până la Marea Roșie. Era formată din ziduri, turnuri, forturi, șanțuri și drumuri, fără a fi și foarte sistematică. Dacă această linie de graniță constituia o modalitate fixă de apărare a frontierelor, ea atesta totodată și limitele puterii Romei.

În Germania și în alte locuri, *limes* servea și drept punct de control, fără a fi însă și un obstacol serios împotriva unor tentative concertate de invazie. Scopul primordial era unul simbolic: arăta de unde începe și unde se sfârșește imperiul. Mai arăta și că Roma se oprise din expansiunea sa.

Un exemplu semnificativ este următoarea oprire a împăratului după cea din Germania: Zidul lui Hadrian, cea mai

cunoscută parte a *limes*-ului, care a fost construită în Britannia.

ZIDUL LUI HADRIAN

Zidul lui Hadrian șerpuiește de-a lungul peisajului nordic englez. Întinzându-se pe o distanță de 117 kilometri, de la fluviul Tyne, de lângă Marea Nordului, până la estuarul Solway Firth de la Marea Irlandei, zidul este unul din simbolurile mondiale ale imperialismului roman care atrage, pe bună dreptate, milioane de vizitatori. Și, totuși, realitatea istorică nu corespunde cu imaginea sa modernă.

Probabil că Hadrian și anturajul său au călătorit în Britannia pentru inaugurarea zidului. Era o construcție care servea gloriei împăratului, oferind o replică tehnică semnificativă la podul lui Traian de peste Dunăre. La capătul dinspre est, era un pod ce purta numele lui Hadrian și care se continua cu o serie de turnuri și forturi situate înspre partea de apus a insulei, toate strălucind în soare. Neîndoielnic, simboliza puterea Romei, dar, ca și în Germania, zidul avea doar un scop militar limitat. Poate că scopul lui cel mai important era să separe diverse popoare britanice care formaseră anterior o alianță și se ridicaseră contra Romei. La ascensiunea lui Hadrian, în 117, a avut loc chiar și o revoltă în nordul Britanniei. Detaliile sunt obscure, dar știm că a fost o revoltă serioasă și că ar fi distrus chiar și o legiune.

Zidul avea trei niveluri de apărare, inclusiv un dig dublu la nord și un drum ceva mai la sud, precum și zidul însuși. Putea împiedica pătrunderea unui număr mare de inamici, dar zidul în sine era prea îngust pentru a servi ca sistem de fortificații. Părea impozant de la distanță, dar de aproape era neîngrijit, adeseori de calitate inferioară, construit de oameni care nu au fost bine instruiți. A fost înălțat mai mult pentru efectul său, decât pentru a avea o utilitate, și a necesitat lucrări importante de refacere sub următorii împărați. Zidul de turf, nu foarte impresionant, construit ceva mai la nord de succesorul lui

Hadrian, era mult mai practic. E greu să nu ne întrebăm dacă o parte din finanțarea Zidului lui Hadrian n-a ajuns cumva în buzunare private, devalizată de funcționarii romani sau de contractorii locali.

Și totuși, cei care au construit și au apărat zidul oferă motive de uimire chiar și astăzi. Trăiau în tabere fortificate de-a lungul zidului. Nu cu mult timp în urmă, arheologii au descoperit o serie intactă de tăbliță de lemn, bine conservate în noroi, care oferă detalii despre viața cazonă, de la manevrele militare și relațiile cu contractorii, până la invitația la o petrecere ținută cu ocazia unei zile de naștere, aceasta din urma fiind, probabil, cel mai vechi document în latină scris de o femeie. Scrisoarea spune: „Îți trimit o invitație călduroasă pentru a mă asigura că vii la noi, că îmi faci ziua mai plăcută prin sosirea ta…Te aștept, surioară”[32].

Soldații veneau din imperiu – din Batavia (Țările de Jos) și Panonia, din Siria și Arabia – și adesea se căsătoreau și făceau copii cu femei indigene. Venerau zei hibrizi și, fără îndoială, vorbeau o latină stricată. Formau comunitatea cea mai multietnică pe care Britannia avea să o vadă până la sfârșitul secolului XX.

Înainte să plece din Britannia, Hadrian a fost confruntat cu un scandal. I-a concediat pe Suetonius, pe comandantul pretorienilor și pe alți oficiali pentru că se purtau mai familiar cu Sabina decât le-ar fi permis eticheta curții. Ca întotdeauna, soția cezarului trebuia să fie deasupra oricărei suspiciuni. Sursele, dacă pot fi crezute, spun că pe Hadrian îl bătea gândul să divorțeze de Sabina[33]. Ce bine ar fi dacă am avea și varianta ei!

Așadar, Hadrian era strict cu împărăteasa. Dar când venea vorba despre propria viață, tolera o oarecare insolență. De pildă, poetul Publius Annius Florus i-a trimis lui Hadrian un cântecel, păstrat în mare parte, în care ironiza călătoriile împăratului:

> Eu nu vreau să fiu împărat
> Să umblu printre britani,
> Să mă ascund printre germani,
> Să suport iernile scitice.

Hadrian i-a răspuns cu umor:

> Eu nu vreau să fiu Florus,
> Să umblu prin taverne,
> Să mă ascund prin cârciumi
> Să suport mușcăturile țânțarilor sprinteni.[34]

POLITICA MORȚII

Matidia, soacra lui Hadrian, a murit în 119, la doar doi ani după ce el devenise împărat. A onorat-o ținând un discurs la înmormântarea ei. A organizat lupte cu gladiatori în amintirea ei, a zeificat-o, la fel cum fusese zeificată și mama ei, Marciana, sora lui Traian, și a construit un templu la Roma pentru cele două femei, primul de acest fel ridicat între zidurile cetății. Poate că Hadrian a fost primul om din istorie care să-și zeifice soacra. Dar motivul lui nu a fost doar loialitatea familială. Și-a consolidat legitimitatea ca împărat făcându-se ginerele unei zeițe, un fapt evocat de fiecare roman care trecea pe lângă templul Matidiei. Cu siguranță că onorurile acordate mamei sale i-au plăcut Sabinei, dar ea știa că Hadrian avea relaţii cu o altă femeie.

Plotina, mama lui surogat, a rămas aproape de bărbatul pe care l-a ajutat să urce pe tron. Nu i-a cerut niciodată prea mult, deoarece nu a fost nevoie. Era o femeie bogată și ducea o viață confortabilă. S-a bucurat de respectul lui Hadrian, ale cărui monede o prezentau cu inscripția „Plotina, Augusta Divinului Traian”[35]. Iar Plotina era foarte abilă. În rarele ocazii când i-a cerut vreo favoare, a vizat ceva foarte aproape de sufletul lui Hadrian – de pildă, numirea unui nou șef al școlii epicuriene din Atena, pentru care a cerut și a primit sprijinul lui. Hadrian i-a apreciat discreția și a elogiat-o pentru această calitate după moartea ei.

Când Plotina a murit, în anul 123, Hadrian a ținut doliu timp de nouă zile. A și zeificat-o, la fel ca pe Matidia, și a rededicat templul pe care îl construise pentru Traian

consacrându-l divinului Traian și divinei Plotina. (Ne putem întreba dacă numele Plotinei a existat în planul original al lui Traian pentru această construcție). Hadrian a aranjat ca rămășițele pământești ale Plotinei să fie așezate alături de-ale lui Traian la baza Columnei lui Traian. De asemenea, a construit un mare edificiu public în amintirea ei, în orașul ei natal, Nemausus. Lumea a început să se refere la răposata Plotina ca la *diva mater* a lui Hadrian, „mama zeificată" a lui[36].

Nu există motive pentru a pune la îndoială atașamentul lui Hadrian față de Matidia și de Plotina, dar conducea o dinastie, nu o revistă dedicată celebrităților. „Suntem o familie" putea fi motto-ul său – adică familia lui Traian, cea care îi atesta neîndoielnic dreptul lui la tron. În plus, prin referirea frecventă la Augustus și Agrippa, Hadrian sugera că era și moștenitorul de drept al celui dintâi împărat.

Politica morții dusă de Hadrian a luat o turnură stranie în 122, anul anterior decesului Plotinei. Atunci și-a pierdut calul de vânătoare favorit. Armăsarul era, probabil, un dar de la un rege barbar, cineva din Moesia cu care Hadrian negociase un acord de pace în 117. Probabil că atunci primise magnificul animal pe care îl numise Borysthenes (un alt nume pentru fluviul Nipru), după locurile lui de origine din stepă. Când Borysthenes a murit în sudul Galiei, Hadrian i-a asigurat un mormânt adevărat cu piatră funerară și inscripție, versuri pe care Hadrian, probabil, le-a scris chiar el[37]. Era ceva ieșit din comun, dar mormântul lui Borysthenes îndeplinea un obiectiv politic, amintind supușilor că triburile barbare îndepărtate i-au oferit împăratului splendide daruri ca unui adevărat bărbat.

Hadrian nu era mereu generos când era vorba despre onoruri postume. Când, de pildă, sora lui, Paulina, a murit, în anul 130, a fost deosebit de zgârcit, dar ea fusese măritată cu Servianus, așadar o comemorare nepotrivită a morții ei nu ar fi făcut decât să-l ajute pe rivalul lui Hadrian. Totuși, în același an, o altă moarte avea să-l afecteze profund pe Hadrian.

TÂNĂRUL GREC

La sfârșitul lui octombrie 130, un tânăr de douăzeci de ani s-a înecat în Nil, la aproximativ 340 kilometri de Cairo. Dacă a fost accident sau sinucidere – iar dacă a fost sinucidere, a fost din dragoste sau din disperare – nu e sigur. Ceea ce a urmat, însă, este cât se poate de clar. Brusc și neverosimil, băiatul a fost declarat zeu. A devenit centrul unei noi religii care a ridicat un oraș în deșert, a inspirat jertfe, temple, festivaluri, jocuri și capodopere ale artei greco-romane din răsăritul Mediteranei până în Italia și care au durat secole înainte de a fi întrerupte de creștinism. A fost una dintre ultimele înfloriri ale artei clasice și păgânismului de stat greco-roman. Și, în mod bizar și involuntar, a indicat drumul de urmat pe mai departe.

Tânărul respectiv se numea Antinous. Venea din Claudiopolis (Bolu, Turcia, la aproximativ 240 de kilometri de Istanbul), un oraș de provincie din aceeași Bitinia de unde Plinius i-a scris lui Traian despre creștini. Antinous era foarte chipeș și împărtășea pasiunea lui Hadrian pentru vânătoare. Altceva nu se cunoaște despre el. Nu știm cum s-au întâlnit cei doi, deși au fost propuse câteva variante plauzibile. Dar că împăratul l-a iubit pe tânăr este dincolo de orice îndoială.

La fel ca Marcus Antonius, Hadrian s-a îndrăgostit de o persoană de etnie greacă. Antonius a avut-o pe Cleopatra, iar Hadrian pe Antinous. În ambele cazuri, povestea i-a dus în Egipt. Hadrian a ajuns în Egipt în anul 130. Era abia al treilea împărat care vizita țara aceea, după Augustus și Vespasian. Hadrian plănuia să inspecteze cea mai bogată provincie a Romei și să consolideze prezența grecilor prin construirea unui nou oraș pe valea Nilului Mijlociu. Este posibil ca sănătatea lui să fi reprezentat un alt motiv al călătoriei. O sursă târzie și, după cum se știe, ostilă, a spus că Hadrian s-a dus în Egipt pentru că era bolnav[38]. Poate că Hadrian suferea de o boală respiratorie, poate că era începutul bolii cronice care, în cele din urmă, l-a ucis. Egiptul avea reputația unui loc cu remedii respiratorii. Dar aceasta este o speculație și, dacă împăratul avea probleme de sănătate, nu erau suficient de

serioase ca să-l doboare în Egipt.

Când a ajuns în Egipt, Hadrian a vizitat mormintele lui Pompeius și Alexandru cel Mare. La Alexandria, a participat la dezbaterile de la Museion, marele institut academic al orașului. Lui Hadrian îi plăcea să polemizeze cu – a se citi: să-i învingă pe – sofiști, acei oratori și intelectuali rătăcitori ai epocii. Unul dintre ei, Favorinus, a explicat foarte clar de ce l-a lăsat pe Hadrian să câștige disputa lor – „Nu mă sfătuiți bine, prieteni, dacă nu-mi îngăduiți să cred mai învățat decât toți pe cel ce are în puterea sa treizeci de legiuni", a spus Favorinus[39].

Se pare că Hadrian și Antinous s-au bucurat de o escapadă comună într-o stațiune din afara Alexandriei. În orice caz, e sigur că ambii au participat la o vânătoare de lei în deșertul din vestul Egiptului. Antinous făcea parte din echipa de vânătoare, iar Hadrian se pare că l-a salvat de un leu și a ucis fiara, dacă este să credem arta și poezia oficială[40].

Hadrian călătorea cu un grup mare de însoțitori, care includea diverși funcționari, cărturari, poeți, adulatori – poate vreo cinci mii de persoane. S-au păstrat mărturii ale efortului depus de orașele egiptene care pregăteau mesele pentru vizita lor[41]. Nu numai că Antinous era cu el, dar era și Sabina. Cu cel puțin doi ani în urmă, Hadrian îi conferise titlul de Augusta. Numirea i-a consolidat legitimitatea succesiunii ca împărat și a reprezentat și un gest de respect pentru soția sa, poate chiar un gest de dragoste. Grupul imperial a făcut și o croazieră pe Nil. Pe drum, vizitând piramidele și alte atracții turistice, Hadrian a consultat sacerdoți și magicieni despre problemele sale cele mai importante.

Pe 22 octombrie, Egiptul celebra sărbătoarea anuală dedicată Nilului. Pe 24 octombrie era comemorată moartea zeului Osiris în Nil. Potrivit credințelor egiptene, Osiris a triumfat asupra morții și a adus fertilitate și nemurire pământului. Cam în aceeași perioadă, probabil chiar în acea zi, s-a înecat Antinous, în zona văii Nilului unde Hadrian plănuia să-și edifice orașul. În acea săptămână, până la 30 octombrie, Hadrian a declarat că orașul va fi ridicat în același loc în care apele au adus la mal trupul lui Antinous. Fără îndoială că, inițial, intenționase să numească orașul Hadrianopolis, dar în

noile condiții a primit un alt nume – Antinoopolis, „Orașul lui Antinous”.

Probabil că Hadrian a scris în autobiografia sa pierdută[42] că Antinous a căzut în Nil și asta a fost tot – un accident[43]. Hadrian trebuia să nege sinuciderea, pentru că credința egipteană nu acorda sinucigașilor nemurirea pe care Hadrian și consilierii lui o voiau pentru tânărul decedat. Alți scriitori antici au respins această ipoteză[44]. Unii spun că Antinous s-a sacrificat în chip nobil și altruist pentru a-i asigura lui Hadrian o viață lungă, în timp ce alții spun că Antinous s-a sinucis din disperare, pentru că Hadrian insista să mențină relația lor amoroasă dincolo de vârsta decenței. Toate acestea sunt presupuneri, dacă nu chiar bârfe malițioase. Nici grecii, nici romanii nu obișnuiau să renunțe la viață pentru a lungi în mod magic viața altora, dar probabil că Antinous nu era decât un adolescent confuz. Nu vom ști niciodată de ce s-a înecat.

Hadrian nu s-a dat bătut, continuând călătoria pe Nil cu grupul imperial, ca și cum nimic nu s-ar fi întâmplat. Au vizitat o faimoasă statuie enormă a unui faraon egiptean, pe care grecii îl identificau cu legendarul rege Memnon. Statuia era faimoasă pentru că scotea un sunet neobișnuit și acut, mai ales în zori, probabil ca rezultat al evaporării picăturilor de rouă de pe piatră. Acolo, tovarășa de drum a Sabinei, Iulia Balbilla, o nobilă de origine mixtă, greacă și romană, dar și poetă, a recitat patru poezii. Poeziile celebrau vizita lui Hadrian și a Sabinei la acea statuie și ulterior au fost înscrise pe piciorul și pe glezna stângă a statuii, în cea mai bună poziție pentru a putea fi citite. Sabina însăși a lăsat patru rânduri scrise în limba greacă în același loc. A scris:

> Sabina Augusta,
> Soție a Imperatorului Caesar
> Hadrian, l-a auzit pe Memnon
> De două ori într-o oră...[45]

Scurt și formal cum este, acest text este o mărturie inestimabilă și foarte rară. Pentru prima dată, soția împăratului „a vorbit”. Și-a proclamat rangul și realizările.

Dacă va fi simțit vreo emoție din pricina morții lui Antinous, a păstrat-o pentru sine.

Fără îndoială că Hadrian l-a plâns pe Antinous, dar niciun împărat nu și-ar permite să se irosească o asemenea tragedie. După cum Augustus a creat un cult religios în memoria lui Caesar, la fel și Hadrian a creat un cult religios în memoria lui Antinous. Augustus a pretins că apariția pe cer a unei comete a dovedit nemurirea lui Caesar, iar Hadrian a pretins că apariția unei noi stele a însemnat același lucru pentru Antinous.

Noul zeu Antinous a primit temple și sacerdoți. În cinstea lui, au fost organizate jocuri în Grecia, Asia Mică, Egipt și Italia. Mormântul său din Antinoopolis era un sanctuar și mai avea un templu și în Tibur. Peste o sută de statui ale lui Antinous au supraviețuit, dar și multe monede și basoreliefuri și, cu siguranță, au existat și alte manifestări. Se spune că au fost găsite mai multe imagini cu Antinous decât cu orice altă figură din Antichitatea clasică, cu excepția lui Augustus și a lui Hadrian însuși[46]. Deși, la început, oamenii l-au venerat pe Antinous doar pentru a-i face pe plac lui Hadrian, noul zeu a devenit cu adevărat popular, iar cultul lui a supraviețuit secole la rând.

Paulina, sora lui Hadrian, a murit cam în același timp cu Antinous, dar sunt puține de spus despre ea în privința onorurilor aduse de Hadrian. A comemorat-o dând numele ei unuia dintre cele zece clanuri sau, altfel spus, cartiere din Antinoopolis.

Unii romani au ridiculizat noul cult religios[47]. Le-a displăcut zeificarea pe care a făcut-o Hadrian unui tânăr grec mort mai mult decât aventura lui cu unul viu. Unii au pretins că Hadrian „l-a plâns ca o femeie”[48] pe Antinous.

Dar noul cult nu era un simplu gest sentimental din partea lui Hadrian. A înțeles că lumea se schimbă și că Orientul grecesc oferea un bun model cultural pentru viitor.

Încrezător în sine, Hadrian nu ar fi fost surprins dacă lumea romană ar fi ajuns să creadă, ca și el, într-un nou zeu mântuitor care să ofere promisiunea învierii. Cu toate acestea, ar fi fost șocat să afle că a fost aleasă o sectă obscură, ponegrită și inspirată de evrei, cea a creștinismului, în locul gloriei

renăscute a Greciei. Iisus murise cam cu un secol înaintea lui Antinous, dar, în cazul improbabil în care Hadrian și teologii lui s-ar fi gândit la Iisus când au susținut ideea puterii mântuitoare a lui Antinous, ar fi fost posibil să n-o recunoască nici ei înșiși. Hadrian nu i-a vânat pe creștini mai mult decât Traian, dar a continuat să-i execute pe cei care refuzau în mod deschis să-l venereze pe împărat.

Istoria nu aveau să evolueze așa cum prevăzuse. Hadrian a oferit Atena imperiului, dar, în cele din urmă, acesta a ales Ierusalimul. Pentru Hadrian, însă, Ierusalimul nu mai exista. De fapt, intenționa să-i ofere o înmormântare decentă.

RĂZBOIUL IUDAIC

Hadrian a provocat o nouă și enormă revoltă evreiască contra Romei, care a durat din 132 până în 135. Cauza a fost, probabil, decizia lui de a transforma Ierusalimul într-un oraș roman. Hadrian a interzis circumcizia, o practică evreiască fundamentală, dar poate doar ca pedeapsă pentru rebeliune – cronologia e neclară. Ne-am putea gândi la Ierusalim ca la un loc pustiu după ce Titus a distrus orașul în anul 70, dar, de fapt, orașul era încă locuit. În Antichitate, orașele „distruse” continuau să fie locuite de câteva grupuri restrânse ca număr. Așadar, nu doar că în Ierusalim era încartiruită o legiune, dar evreii continuau să-l locuiască. Deși Templul fusese distrus, mai existau șapte sinagogi.

La început, atât Traian, cât și Hadrian au încercat politici amicale față de evrei, acceptând chiar o eventuală reconstruire a Templului. Dar planurile pentru a construi Aelia Capitolina, anunțate în 130, au pus capăt promisiunilor. Noul oraș urma să fie în întregime roman, proiectat în baza unui plan urbanistic cu străzi perpendiculare și denumit atât după Hadrian (Aelius), cât și după Jupiter (Capitolinus, după Jupiter Capitolinul).

La început, revolta a fost violentă și dramatică. Rebelii s-au pregătit cu grijă fabricând arme și folosind peșterile atât ca

fortărețe, cât și ca refugii. Și-au declarat independența și au făcut astfel încât să fie acceptată. Au recucerit o mare parte din Iudeea de la romani și au guvernat-o vreme de trei ani. Au adoptat legi, au bătut monedă și, mai presus de toate, au purtat un război.

Spre deosebire de revolta dintre anii 66 și 70, evreii erau uniți. Liderul lor era un bărbat charismatic, fără scrupule și eficient, care primise numele de războinic Simon Bar Kokhba, „Simon, Fiul Stelei". Numele putea face referire la o profeție biblică[49], la noua stea pe care astrologii lui Hadrian au văzut-o după moartea lui Antinous, sau la ambele. Bar Kokhba a primit și titlul de „Principe al Israelului", iar monedele sale promovau ideea de libertate și mântuire. Evreii sperau că este chiar Mesia. Romanii au văzut o provocare la adresa securității lor, care necesita un răspuns pe măsură, mai ales atunci când atacurile rebele le-au provocat pierderi care au dus la dizolvarea uneia și, posibil, chiar a două legiuni.

Poate că Hadrian i-a considerat ingrați pe evreii care i-au respins oferta de a fi „eliberați" de credințele lor înapoiate. Înainte să decidă să construiască Aelia, poate că a purtat discuţii cu evreii elenizați care l-au asigurat că majoritatea poporului iudeu ar accepta elenismul cu brațele deschise. Din păcate, se profila o realitate cu totul diferită. Hadrian nu a fost nici primul, nici ultimul om de stat din Occident care a subestimat gradul de rezistență la reformele externe din Orientul Mijlociu.

Nimeni nu poate fi mai furios decât un împărat jignit. Hadrian a luat măsuri urgente. A trimis în grabă trupe din alte provincii în Iudeea și a recrutat soldați în Italia, o politică impopulară pe care împărații încercau să o evite. Și-a trimis acolo pe cel mai bun general al său, pe Iulius Severius, guvernatorul îndepărtatei Britannii. Probabil că Hadrian însuși a vizitat frontul, ceea ce arată gravitatea situației. Strategia romană a constat dintr-o campanie de contra-insurgență lungă și grea îndreptată împotriva rebelilor din peșteri. La momentul potrivit, romanii au pornit asediul împotriva fortăreței lui Bar Kokhba din orașul Betar, la sud-vest de Ierusalim. Căderea acestui oraș, la finele anului 135, a

marcat sfârșitul rezistenței organizate, la peste trei ani de la debutul rebeliunii. Bar Kokhba a fost ucis, iar capul lui, se spune, i-a fost trimis lui Hadrian. Operațiunile de exterminare din Iudeea, însă, au continuat.

Spre deosebire de Hitler, Hadrian nu și-a propus să-i extermine pe evrei. Totuși, cel mai civilizat împărat roman a lansat, probabil, și cel mai cumplit masacru din istoria evreilor de până la Holocaust. Sursele spun că au fost uciși 580.000 de evrei[50]. Ca de obicei, cifra trebuie privită cu rezerve, dar pierderile au fost, cu siguranță, mari, la care trebuie adăugat și numărul evreilor vânduți ca sclavi.

După revoltă, evreii au ajuns minoritari în Iudeea – redenumită acum Siria Palestina. Evreilor le era interzisă intrarea în Ierusalim și în zonele învecinate, cu excepția unei anumite zile din an când se aniversa distrugerea Templului și când li se permitea să vină și să jelească.

Și, totuși, sub nicio formă Hadrian nu a distrus viața evreilor din țară. Datorită refugiaților din Iudeea, numeroşi evrei trăiau în Galileea și în alte zone din nord, ba chiar și în Iudeea mai era o minoritate redusă numericește de evrei. Persecuția lui Hadrian i-a vizat pe rabinii mai importanți, dar a făcut și martiri. Talmudul consideră acest martiriu „sanctificarea Numelui [lui Dumnezeu]”[51] și, prin urmare, cel care a întărit poporul lui Israel.

Între timp, iudaismul ca religie a înflorit prin sinagogi și prin îndrumători. Romanii au acceptat libertatea de întrunire a evreilor, iar succesorul lui Hadrian a relaxat, în cele din urmă, interdicția circumciziei. Dar noul oraș Aelia făcea prea puțin probabilă reconstruirea în scurt timp a Templului. Nu este de mirare că tradiția rabinică l-a blestemat pe Hadrian, urându-i „să-i putrezească oasele!”[52].

MOARTEA ÎL CHEAMĂ LA EA PE ÎMPĂRAT

În anul 134 Hadrian revenise la Roma – sau, mai degrabă, la

vila lui din Tibur. Era deja bolnav. Pe lângă a consulta doctori, astrologi și magicieni, Hadrian a continuat să se ocupe de problemele imperiului, adesea de pe canapea[53]. În 136, cel mai urgent lucru de pe agenda sa era succesiunea. Hadrian nu intenționa să lase problema nerezolvată până ce va ajunge pe patul de moarte sau după moartea sa, cum făcuse Traian.

În 136, după ce a suferit o hemoragie aproape fatală, Hadrian l-a desemnat succesor pe Lucius Ceionius Commodus și l-a adoptat ca fiu. Elita și-a manifestat opoziția generală față de această alegere, întrucât pe Ceionius, care avea treizeci și cinci de ani, nu îl recomandau multe în afara faptului că era un nobil tânăr și chipeș pe care lui Hadrian îi plăcea să-l aibă prin preajma lui[54].

Nimeni nu a obiectat mai mult decât nepotul său Pedanius Fuscus – nepotul surorii sale Paulina –, care se așteptase să fie numit succesor. Hadrian a văzut în nemulțumirea lui Pedanius o amenințare – una atât de mare, încât a ordonat să fie executat. Încă o dată, Hadrian și-a arătat înclinația lui spre tiranie. În plus, l-a forțat pe bunicul lui Pedanius să se sinucidă. Nu era altul decât vechiul său rival, Servianus, ajuns la vârsta de nouăzeci de ani. Înainte să moară, Servianus l-a blestemat pe Hadrian să ajungă să fie atât de bolnav, încât să-și dorească moartea, dar să nu poată avea parte de ea.

Însă s-a întâmplat ca Sabina să fie cea care a murit, la sfârșitul lui 137. Avea doar cincizeci și doi de ani. După cum era de așteptat, s-a bârfit că Hadrian o otrăvise sau a împins-o să se sinucidă[55]. Dar reacția lui la moartea ei nu sugerează prin nimic că ar fi vrut-o îndepărtată. Urcarea Sabinei la ceruri – Hadrian o zeificase – este reprezentată cu sensibilitate într-un basorelief care îl înfățișează pe împărat privind-o cum este ridicată de o femeie înaripată. Este o scenă rafinată și emoționantă. La fel, unele monede și un basorelief consemnează zeificarea Sabinei și urcarea ei la ceruri[56].

Lucrurile nu au evoluat bine nici cu Ceionius, succesorul lui Hadrian. De fapt, se stingea de tuberculoză și a murit la 1 ianuarie 138. Atunci Hadrian a ales ca succesor un bărbat matur, pe Aurelius Antoninus, care avea cincizeci și unu de ani – devenit ulterior împărat cu numele de Antoninus Pius,

între anii 138 și 161. Dar Hadrian nu dorea să lase imperiul pe mâinile unui bărbat care era aproape la fel de bătrân ca el. Așa că a insistat ca Antoninus să adopte doi tineri. Unul a fost Lucius Verus, fiul lui Ceionius Commodus. Celălalt era Marcus Annius Verus, nepot al lui Antoninus prin căsătorie și rudă îndepărtată a lui Hadrian. Tânărul Marcus, de șaisprezece ani, era talentat și promițător și împărtășea interesele intelectuale ale lui Hadrian. Este posibil ca împăratul să fi pus ochii pe Marcus de la bun început, Ceionius și Antoninus fiind doar substituți, iar Lucius Verus o rezervă.

Dacă, din modestie, Hadrian nu și-a lăsat numele pe noul Panteon, a compensat cu mormântul, cu Mausoleul lui Hadrian. Mausoleul lui Augustus era închis, așa că, la fel ca flavii și ca Traian, şi Hadrian și-a găsit un alt loc de veci și a făcut-o cu stil. Și-a construit un cavou grandios dincolo de Tibru, în Ager Vaticanus (Câmpurile Vaticane), nu departe de locul unde, într-o zi, avea să se înalte Bazilica San Pietro. Un nou pod ducea către cavou, oferind călătorilor o perspectivă minunată. Cavoul era o structură amplă și complexă, cu două inele cilindrice suprapuse care se înălțau pe o bază pătrată placată cu marmura cea mai rafinată. Forma evoca structura în trepte a unui rug funerar imperial. Probabil că această similitudine amintea unei minți romane de ceremonia funerară prin care sufletul unui împărat se ridica la zei. Mausoleul lui Hadrian rivaliza, prin grandoare, cu al lui Augustus, care putea fi văzut de la o distanță de aproximativ opt sute de metri de peste Tibru. Mausoleul lui Hadrian încă mai există. Astăzi este cunoscut sub numele de Castelul Sant'Angelo, fiind folosit secole la rând de papi și de nobilii romani. Nucleul său antic mai este încă vizibil.

Mausoleul a fost gata când boala lui Hadrian a ajuns în fază finală, în 138. Hadrian se stingea. Chiar în confortul moșiei sale magnifice de la țară, din afara Romei, avea probleme cu respirația. Avea hemoragii nazale și i se acumulau fluide în picior (edem sau, cum era numită cândva boala, dropică), rezultatul îngroșării arterelor și al bolii cardiace. Pe măsură ce starea i se înrăutățea, a încercat magia și farmecele. Atunci când nici acestea nu au mai ajutat la nimic, a ajuns la

concluzia că moartea va fi pentru el o eliberare. Bărbatul care își descrisese sufletul drept „oaspe și prieten”[57] al trupului său era pregătit să renunțe. Și-a rugat servitorii să-l omoare, dar, chiar dacă le-a promis bani și imunitate, au refuzat cu toții. Era, la urma urmei, împăratul Romei – cine ar fi dispus să omoare un împărat?

În cele din urmă, asistentul său de vânătoare, un prizonier de război barbar și un sclav cunoscut pentru puterea și curajul lui, a acceptat s-o facă. Hadrian și-a trasat o linie colorată pe piele sub mamelon, locul în care doctorul a recomandat să-i fie aplicată lovitura, dar, în ultimul moment, chiar și barbarul a refuzat. Știind că Hadrian avusese unele tentativele de sinucidere, moștenitorul lui, Antonio, i-a luat pumnalul. Atunci Hadrian și-a rugat doctorul să-l otrăvească, dar medicul a refuzat[58]. La șaizeci și doi de ani, Hadrian era vârstnic, dar nu îmbătrânit – „bătrânețea lui era încă proaspătă și viguroasă”[59], după cum a scris un comentator antic. Dar împăratul se stingea.

Hadrian dorea să moară, dar toate eforturile sale disperate de a pune pe cineva să-l omoare au eșuat. Așa că a împlinit blestemul lui Servianus[60]. În cele din urmă, Hadrian și-a văzut sfârșitul. Atinsese deja o pace interioară filosofică.

Se spune că împăratul muribund a compus un scurt poem, astfel:

> Sufletel blând și rătăcitor,
> Oaspe și prieten al corpului,
> Vei pleca acum în locuri
> Palide, uscate și pustii
> Și nu vei mai face glume ca de obicei![61]

Animula vagula blandula: primul vers al originalului latin demonstrează muzicalitatea poemului, ritmicitatea de cântec de leagăn, de parcă marele bărbat s-ar fi întors în vremea copilăriei – dar într-un fel atent elaborat. Exprimă un anumit realism ascuns, o detașare filosofică față de ce urma. Sau doar își dădea sieşi curaj?

Hadrian a murit la 10 iulie 138. Avea șaizeci și doi de ani.

Când a murit, se spune că oamenii îl urau și că mulți au

avut cuvinte grele de spus la adresa lui, amintindu-și de uciderea fostului consul și a lui Pedanius și Servianus[62]. Nu a fost înmormântat în mausoleul său din Roma, ci într-un loc din Golful Napoli, aproape de locul unde a murit. Noul împărat, Antoninus, a fost nevoit să se lupte cu Senatul pentru a-l determina să accepte zeificarea lui Hadrian. Senatul nu mai avea mari puteri, însă aprobarea zeificării era una dintre ele. La un an după moarte, rămășițele pământești ale lui Hadrian au ajuns, într-un final, la locul de înmormântare pe care și-l alesese în Roma. În anul 139, procesiunea lui funerară a urcat solemn rampa în spirală prin centrul cavoului într-un marș grandios cu torțe și i-a depus rămășițele pământești într-o urnă din centrul complexului, unde s-au alăturat celor ale Sabinei.

MOȘTENIREA LUI HADRIAN

Sub anumite aspecte, Hadrian a fost un exemplu de ce nu trebuie să facă un împărat. S-a extenuat în prea multe călătorii, când ar fi trebuit să delege pe alții în unele dintre ele. Probabil că s-a îmbolnăvit fie călătorind, fie bând, deși factorii genetici sau pura întâmplare ar fi putut să aibă un rol mai important în declanșarea bolii. S-a implicat în mod inutil în problemele provinciilor și a pornit un război dezastruos în Iudeea.

A ajuns la tron în împrejurări nu foarte clare și și-a început domnia asasinând patru bărbați remarcabili, determinând astfel Senatul să-l urască și să se teamă de el. A fost mai binevoitor cu oamenii din popor decât cu egalii săi, cărora nu le tolera prostia. Avea tendința să fie melancolic, nestatornic și dornic de competiții.

Criticii l-au numit un atoateștiutor care practica ostentativ orice activitate posibilă, de la filosofie la pictură, și nu-i putea suferi pe cei care îl întreceau. Istoricul Cassius Dio, care provenea dintr-o familie provincială ajunsă în Senat, a fost un pătimaș opozant al inamicilor acelui for, precum Hadrian. A scris despre împărat că „Era din fire atât de invidios încât

resentimentele sale se îndreptau nu numai împotriva celor vii, ci și împotriva morților”[63]. Ceea ce pentru unii a fost atenție la detalii, pentru alții a însemnat ingerință, ceea ce unii au considerat a fi disciplină, pentru alții a fost rigiditate, iar ceea ce unii au aplaudat ca fiind generozitate, alții au deplâns a fi un exces de amabilitate. Totuși, punând totul în balanță, rămâne o serie extraordinară de realizări.

Hadrian s-a autointitulat noul Augustus, un al doilea fondator al imperiului și, într-un anumit sens, așa a fost. Ca și Augustus, a construit Roma. Ambii au armonizat, organizat și codificat legile și practicile romane.

Ambii au călătorit în provincii și au provocat schimbări fundamentale. Ambii au oferit oportunități elitelor din provincii, dar Hadrian a deschis ușa chiar mai larg decât a făcut-o Augustus. Hadrian a promovat elenismul, în vreme ce Augustus era fundamental roman. Ambii au întemeiat orașe, ambii și-au promovat imaginea în imperiu într-o măsură neegalată de niciun alt împărat.

Totuși, în unele privințe, Hadrian era opusul lui Augustus – spre meritul lui Hadrian, am putea conchide. Ambii au promovat pacea, dar Augustus a susținut „imperiul fără sfârșit” (*imperium sine fine*) și, în războaiele sale continue de cucerire, a demonstrat că vorbea serios. La fel ca Tiberius, Hadrian considera Roma o putere sastisită; s-a retras din teritoriile cucerite de Traian în Orientul Mijlociu și din răsăritul Daciei; a construit ziduri și șanțuri, semne ale unei politici de pace cu frontiere stabile. Paradoxal, Augustus nu era un soldat propriu-zis, în vreme ce Hadrian iubea viața militară.

În politică au demonstrat multe diferențe. Hadrian, la fel ca Augustus, era un geniu practic, dar fără să aibă răbdarea de a se concilia cu Senatul. În el se puteau intui un Caligula sau un Nero pândind să răbufnească. Poate că e ceea ce simțise și Traian, și de aceea a avut un motiv în plus ca să ezite înainte de a-l alege pe Hadrian succesor.

Hadrian nu a avut un executant sau un om al său de încredere, nu a avut pe nimeni în care să se încreadă așa cum au avut Augustus în Agrippa, Vespasian în Titus sau Traian în Sura. Dar Hadrian a promovat talentul. A ales un filosof ca

guvernator al Egiptului, un cărturar ca secretar personal, un jurist ca reformator al legii și un istoric teoretician militar ca guvernator în Capadocia. Toți aceștia au fost intelectuali, dar la conducerea Gărzii Pretoriene Hadrian a ales un dur ce avansase din poziția de centurion. Hadrian avea vederi largi, dar nu era simplu să lucrezi cu el: și-a concediat până și secretarul și prefectul pretorian.

Hadrian era înfumurat și lăudăros în ce privește multiplele lui talente din cultură și inginerie (arhitectură, poezie, canto, cântat la liră, matematică, știință militară, filosofie, sofistică), în vreme ce Augustus a fost mai discret. Într-una din puținele lui excepții de la modul său de-a fi, Hadrian a înscris numele lui Agrippa pe Panteonul reconstruit și și-a omis propriul nume, dar rezultatul i-a sporit meritul, deoarece l-a asociat cu epoca lui Augustus.

Augustus și-a axat viața personală pe căsătorie, copii și nepoți, în vreme ce Hadrian era, în esență, homosexual și a avut o aventură cu un tânăr grec care l-ar fi scandalizat pe Augustus, la fel cum i-a scandalizat și pe unii dintre contemporanii săi. Ambii au creat o religie nouă, dar Augustus a pus accentul pe tatăl său adoptiv, pe familie și pe sine, nu pe un tânăr grec mort.

Mulți observatori văd în epoca lui Hadrian un Imperiu Roman ajuns la apogeu. În mare parte, Hadrian a reușit în obiectivul său de a face un imperiu pașnic, prosper și mai deschis. Sub el, Roma și Orientul grecesc au cunoscut o abundență de producții culturale și de opere de artă. Unele dintre cele mai importante monumente ale Antichității care supraviețuiesc datează din vremea domniei sale. Peste toate planează figura lui Hadrian. Este nu doar unul dintre cei mai reprezentați împărați din arta antică, ci și cel mai atrăgător: un împărat chipeș, inteligent, îngăduitor sau – dimpotrivă – înspăimântător, cu o înfățișare de filosof din pricina bărbii, militar în atitudine și cu o expresie enigmatică.

Hadrian a lăsat o moștenire bogată succesorului său. Sub Antoninus Pius, imperiul a fost, la drept vorbind, mai pașnic și mai prosper decât sub Hadrian. Marcus Aurelius a început prin a continua politicile de frontieră ale lui Hadrian, dar

evenimentele i-au dejucat planurile.

Poate că nu e ceva surprinzător că Hadrian, cu toate reușitele lui, trezește în noi un sentiment rău prevestitor. A cultivat un elitism greco-roman, a construit fortificații la frontiere, mai mult de formă decât de substanță, a suprimat o revoltă care i-a lăsat pe supraviețuitori mai puternici spiritual și a pus bazele unei noi religii a cărei forță de atracție urma să fie pusă la încercare. Renașterea păgânismului va avea însă viață scurtă. Sistemul defensiv de le frontiere nu putea să-i țină la distanță pe dușmanii aflaţi dincolo de ele. Și nici romanii nu se vor putea abține *sine die* de la vechea lor tentație de expansiune a „imperiului fără sfârșit”.

Marcus Aurelius, statuie ecvestră din bronz (detaliu, Muzeele Capitoline, Roma)

7
MARCUS AURELIUS

FilosOFUL

Aceasta este o poveste despre o statuie și o carte, deoarece ambele explică ce îl face pe Marcus Aurelius deosebit de toți ceilalți împărați romani.

Statuia este cunoscută milioanelor de turiști care vin în fiecare an la Roma și merg pe Campidoglio, vechiul Capitoliu, colina de deasupra Forului Roman. Acolo pot vedea faimoasa statuie aurită din bronz a lui Marcus Aurelius călare. Demn și drept, ceva mai mare decât în realitate, stă calm călare pe cal. Cu brațul drept întins spre piață, ea însăși o capodoperă renascentistă cu forme armonioase, împăratul transmite un sentiment de serenitate unică și evidentă. Deși poartă haine civile, simbolizează victoria. Inițial, a fost un triumf militar asupra unui neam barbar, acum devenit obscur. Astăzi pare să reprezinte o altfel de victorie, una asupra dezordinii și întunericului din fiecare suflet de om.

Priviți de aproape chipul călărețului – de preferat e să intrați în muzeul din apropiere unde se afla statuia originară, cea din piață fiind o replică. Cu ochii larg deschiși, cu pielea netedă, cu părul buclat și barba lungă, chipul lui Marcus emană pacea și spiritualitatea unei icoane bizantine. Nu are nimic în comun cu dezgustul față de viață manifestat într-un alt portret antic de-al său, unde avea pielea flască pe obraji și cute și pungi sub ochi[1]. Bărbatul călare este în floarea vârstei și este un *maestru* al controlului de sine. Sau poate că „maestru”

e un cuvânt greșit. Pare una cu calul, parte a naturii în egală măsură ca și stăpânul său. Era potrivit pentru cineva care a scris „gândește-te neîncetat la lume ca la o unică viețuitoare, care conține o singură substanță și un singur suflet”[2]. Prin expresivitatea ei, statuia lui Marcus lasă să se întrevadă Roma viitoare, orașul etern a cărui putere va fi dată de spirit, nu de sabie. Iar asta ne aduce la carte.

Marcus nu este singurul împărat roman care a publicat o carte. Și alții au făcut-o, începând cu Augustus sau, dacă îl socotim împărat, cu Iulius Caesar. Dar niciuna dintre cărțile lor nu a supraviețuit, cu excepția comentariilor lui Caesar și a discursurilor, scrisorilor și eseurilor împăratului Iulian, din secolul al IV-lea. Toate sunt interesante, dar niciuna nu emoționează așa cum o face cartea lui Marcus. Niciun alt conducător al lumii antice nu-și deschide sufletul ca el. De fapt, foarte puțini conducători din istorie fac ceva asemănător, cel puțin nu înainte de epoca noastră indiscretă și poate că nici acum nu avem exemple similare. Marcus se prezintă pe sine ca o persoană vie.

Este singurul împărat care a scris o carte despre perfecționarea personală. Nu a scris-o cu acest scop în minte sau cu intenția de a o publica. A vrut să o țină secretă (pentru mai multe despre acest aspect a se vedea *infra*). Cu toate acestea, *Meditațiile* rămâne o carte de succes și astăzi, îndrăgită de milioane de oameni, cartea favorită a președinților, a generalilor și a Hollywood-ului. Dintre toate cărțile scrise în timpul Imperiului Roman, doar Noul Testament a avut mai mulți cititori.

Marcus este pe atât de apropiat de un rege-filosof, pe cât o relatează istoria occidentală. În vreme ce Hadrian s-a ocupat, printre altele, de filosofia greacă, Marcus a trăit-o și a respirat-o, stoicismul în special. Totuși, la fel ca alți stoici romani, Marcus a privit acest crez grecesc prin ochii lui de roman. L-a văzut ca pe o rețetă a virilității și a unei conduite bazate pe principii și responsabilitate.

Marcus a cules ce-a semănat Hadrian. A făcut cultura romană mai grecească decât a fost ea vreodată. A realizat și o schimbare profundă. În primul secol d.Hr., filosofii stoici

reprezentau o sursă majoră de opoziție elitistă față de împărați. La șaptezeci de ani după ce Domitian îi expulza pe filosofii din Roma, un filosof a ajuns să conducă imperiul.

Într-adevăr, a fost o perioadă scurtă. Cu o singură excepție târzie, Marcus nu a fost doar primul, ci și ultimul filosof care a condus Roma. Dar Marcus nu era doar filosof: era și împărat. Putea fi aspru și capricios. A consolidat diferențele de clasă. Persecuția creștinilor s-a intensificat la nivel local în timpul domniei sale, și fără îndoială că are și el o responsabilitate. Ca general, era mai curând scrupulos decât remarcabil. Și, totuși, Marcus a fost mare pentru că, mai mult decât orice alt împărat, a guvernat dedicându-se dreptății și bunătății. Năzuia să fie omenos, se ferea de cruzimi și căuta adesea compromisul. A făcut din îndatorirea sa principiul călăuzitor. Deși a dorit ca în domnia lui să facă dreptate și să implementeze reforme interne, și-a consumat-o mai ales purtând războaie în exterior. L-a durut s-o facă, dar și-a rezervat lamentațiile pentru jurnal. În public, părea o stâncă.

Trebuia să fie. Sub Marcus, Roma a suferit dezastre fără precedent. Pe lângă războiul purtat în exterior pe două fronturi și invadarea Italiei septentrionale și a Greciei, Roma s-a confruntat cu o epidemie devastatoare, cu lipsa ulterioară a forței de muncă, dar și cu dezastre naturale și lipsuri financiare. Doar un bărbat cu forța și caracterul lui Marcus ar fi putut face față unor astfel de amenințări – chiar dacă nu a făcut-o chiar perfect.

Marcus Aurelius a condus Roma ca împărat vreme de nouăsprezece ani, dar a rămas o personalitate pentru veșnicie.

ALESUL

Marcus s-a născut la Roma pe 26 aprilie 121. Familia lui ținea de „mafia spaniolă”, ca și Traian și Hadrian, vărul îndepărtat al lui Marcus. Strămoșii lui s-au mutat la Roma, unde Marcus s-a născut și a crescut. Numele lui la naștere a fost Marcus Annius

Verus. A luat numele de Marcus Aurelius mai târziu, când a fost adoptat de familia imperială.

La fel ca mulți alți romani, Marcus și-a pierdut tatăl la o vârstă fragedă – a murit pe când băiatul avea trei ani. În principiu, bunicul patern a avut responsabilitatea creșterii lui, cu ajutor din partea tatălui său vitreg. În realitate, mama lui, Domitia Lucilla, a jucat un rol important. Marcus a trăit sub acoperișul ei până aproape de vârsta de douăzeci de ani.

Domitia Lucilla era nobilă și bogată. Proprietatea ei includea o mare cărămidărie în afara Romei. Bine educată, putea citi grecește și latinește. Încă de pe când Marcus era tânăr, avea obiceiul să stea în patul lui și să poarte conversații cu el înainte de cină. Marcus îi mulțumește în *Meditații* pentru că l-a învățat „respectul pentru zei, generozitatea, faptul de a mă abține nu numai a săvârși răul, ci şi chiar de a concepe astfel de gânduri; de asemenea modul de viață măsurat, cu mult diferit de stilul de viață al celor bogați”[3]. Deși îi mulțumește mai întâi bunicului pentru că l-a învățat principiile morale și tatălui său în al doilea rând, de la care moștenise reputația de modestie și virilitate, Marcus are mult mai mult de spus despre mama sa[4]. La fel ca mulți alți romani, Marcus s-a prezentat ca fiind format și modelat, din multe puncte de vedere, de mama sa.

În anul 138 viața lui Marcus s-a schimbat, atunci când Hadrian l-a adoptat pe Antoninus ca fiu și succesor și l-a obligat să îi adopte la rândul său pe Lucius Verus și pe Marcus însuși. După ce Antoninus a devenit împărat, spre sfârşitul acelui an, Marcus s-a mutat în palatul de pe Palatin.

Marcus a avut o serie de profesori, mulți dintre ei oameni eminenți și învățați. Cel mai cunoscut a fost Marcus Cornelius Fronto, oratorul latin cel mai mare al epocii. Nord-african de origine berberă și cetățean roman, Fronto a făcut avere la Roma ca avocat. Antoninus Pius l-a numit meditator al celor doi fii ai săi adoptivi, Marcus și Verus. S-au păstrat scrisorile lui Frontus, inclusiv multe între el și Marcus. Scrisorile îl dezvăluie pe viitorul împărat ca pe un tânăr serios, talentat și, uneori, lipsit de griji și chiar nechibzuit, care iubea viața de la țară. Ia parte la culesul viei și, călare fiind, împrăștie turma

unui biet păstor doar ca să se amuze[5]. Scrisorile tind să exagereze importanța pe care i-o acorda Marcus lui Fronto. Alți profesori au avut o influență mai mare asupra tânărului Marcus, dar scrisorile lor nu s-au păstrat.

Marcus și Fronto își scriu în limbajul stilizat al pederastiei, al dragostei dintre un bărbat și un băiat. Își spun neîncetat cât de mult se iubesc, uneori în fraze pline de efuziune[6]. Toate par uneori o adulare reciprocă, iar alteori o etalare a capacității de-a imita limbajul homoerotic al clasicilor greci. E improbabil ca Marcus și Fronto să se fi iubit cu adevărat, cu atât mai puțin să fi avut o relație fizică. Dacă au avut, cu greu și-ar fi putut-o exprima în scrisorile pe care mama lui Marcus și sclavii le-ar fi putut citi oricând. Elitele romane se încruntau la astfel de relații care puteau avea chiar și consecințe penale deoarece implicau minori romani. În *Meditații,* Marcus preferă să pună capăt dragostei lui pentru băieți[7].

Fronto voia ca Marcus Aurelius să devină orator. Nu există un echivalent în cultura americană contemporană. Gândiți-vă la un avocat din Ivy League, crescut în Europa până ajunge într-un colegiu, ale cărui discursuri combină retorica bizară cu erudiția literară și cu un număr enervant de referințe savante și termeni esoterici. După ani de studiu al oratoriei, Marcus a refuzat o astfel de onoare. În schimb, s-a decis să se dedice filosofiei. În Roma, ca și astăzi, un filosof era un intelectual implicat în discuții profunde, dar era și ceva diferit. Pentru antici, filosofia oferea un ghid de viață. Un filosof era ceva situat între un guru și un sacerdot.

A numi un filosof ca moștenitor al tronului poate părea paradoxal. În Roma, filosofia era cel mai bine cunoscută pentru opoziția față de împărați, nu pentru că-i susținea. Într-adevăr, principalul îndrumător al lui Marcus întru filosofie a fost urmașul unui filosof executat de Domitian. Dar, după Nero, Vespasian și Domitian, împărații nu i-au mai persecutat pe filosofi. Autorii romani se delectau acum, după cum a spus-o Tacitus, scriind, „câtă vreme faptele poporului roman puteau fi amintite cu un talent pe măsura libertății de cuvânt existente la Roma”[8].

Deși filosofia lui Marcus era eclectică, era influențată în

principal de stoicism, care, la rândul său, era cea mai populară filosofie a elitei romane. Stoicismul decreta că lumea este guvernată de *logos*, un principiu rațional care ghidează întreaga natură. Prin virtute, orice om bun va trăi în armonie cu natura. Austeritatea doctrinei era atenuată doar de credința în bunătatea universului guvernat de providența divină și de frăția între oameni.

Stoicismul venea din Grecia, dar era pe placul vechiului temperament roman datorită severității sale, iar imperialismului roman, datorită universalismului său. Sub împărați, stoicismul a dat curaj multor oameni ca să reziste și le-a oferit şi argumente să o facă, întrucât a demascat corupția morală interioară ce urma ascensiunii spre un statut cu o putere superioară. Și, totuși, stoicismul nu respingea monarhia *per se*, ci doar monarhia arogantă și coruptă. Un bun împărat, liberal, moderat, supus legilor, care era devotat poporului și își respecta supușii, putea fi un filosof.

Așadar, Marcus filosoful era mai puțin un excentric, cât mai curând împlinea un ideal. Iluminat de filosofie, a îndeplinit promisiunea celorlalți patru „împărați buni" de dinaintea sa.

Ca și Hadrian, Marcus a admirat filosofia lui Epictet. Epictet avea toate motivele să evidențieze rațiunea în detrimentul materiei, întrucât atât trupul, cât și statutul lui îi arătau limitele cărnii. Era șchiop. Ca fost sclav din Asia Mică, aparținuse unuia dintre liberții lui Nero înainte ca să-și dobândească libertatea. Ca filosof, Epictet a fost exilat de Domitian, și a ales să rămână în exil chiar și după moartea acestuia, deși putea reveni la Roma în siguranță. Evident, Epictet prefera o viață liniștită, provincială. Epictet a subliniat importanța dobândirii libertății interioare. Învățăturile lui l-au influențat din plin pe Marcus.

Gândindu-se la Fronto în anii ce-au urmat, Marcus l-a considerat mai puțin influent decât maeștrii săi într-ale filosofiei, și nici n-a spus ceva despre lecțiile de retorică primite de la el. De fapt, a criticat retorica, inferioară filosofiei. În schimb, i-a mulțumit lui Fronto pentru că l-a învățat să înțeleagă ce este tirania – pornită din gelozie, duplicitatea și ipocrizie –, și despre lipsa afecțiunii paterne la așa-numiții

patricieni[9]. Poate că a fost un mod elegant de a-i mulțumi pentru că a făcut din Marcus un vorbitor onest, și nu un farsor.

ANTONINUS PIUS

Antoninus avea puţină experiență în administrarea provinciilor sau în serviciul militar. Probabil că Hadrian l-a văzut ca pe un înlocuitor în vârstă de cincizeci și unu de ani până când Marcus avea să fie pregătit să devină împărat. Pe Marcus îl voia Hadrian cu adevărat, atât pentru că îi era rudă, cât și datorită tăriei sale de caracter. De aceea i-a și dat Hadrian porecla de Verissimus, „cel mai drept”, un joc de cuvinte de la numele de familie al lui Marcus (Verus) înainte de a fi adoptat. Evident, Marcus nu i-a întors amabilitatea și nu l-a inclus pe Hadrian în lunga listă de prieteni și familii cărora le mulțumește în *Meditații.*

Antoninus i-a surprins pe toţi domnind 22 de ani, mai mult ca Hadrian şi ca oricare împărat de după Augustus. Un glumeţ a spus cândva, după ce a văzut-o pe mama lui Marcus rugându-se, că invoca zeii pentru moartea împăratului şi pentru ca fiul ei să-i urmeze[10]. Nu se ştie ce i-a răspuns Antoninus, dar Marcus a trebuit să aştepte până la vârsta de patruzeci de ani ca să ajungă pe tron.

Antoninus venea dintr-o familie romană bogată cu rădăcini în Galia meridională și cu o notorietate politică bazată pe susținerea timpurie a lui Vespasian. A devenit și mai bogat după ce s-a însurat cu înstărita Anna Galeria Faustina – Faustina cea Bătrână. În ciuda averii lor combinate, Antoninus a început să fie îngrijorat de cheltuielile datorate noii sale poziții sociale, imediat după ce a fost adoptat de Hadrian. La scurt timp, când Faustina cea Bătrână s-a plâns de zgârcenia lui din casă, se spune că Antoninus i-ar fi replicat: „Ești nesocotită; de îndată ce am ajuns la domnie, am pierdut și ceea ce am avut înainte”[11].

Antoninus și-a luat supranumele de Pius, cuvântul latin

pentru „fidel” sau „loial”. Pe de o parte, se referea la insistența lui de a convinge un Senat refractar să acorde onoruri divine tatălui său adoptiv, Hadrian. Pe de alta, sugera angajamentul său față de membrii familiei sau față de valorile familiei în general. Nu doar că a luat neobișnuita decizie de a-și numi soția Augusta când a ajuns împărat, dar Antoninus a crescut cu mult numărul monedelor care o înfățișau pe împărătească.

Totuși, în general, Antoninus era conservator. Deși n-a fost un mare constructor, a ridicat totuși un edificiu care l-a arătat a fi demn de trecutul țării. A construit un Templu al divinului Hadrian alături de Templul divinelor Matidia și Marciana, care se învecina cu Panteonul. Cei care vizitează Roma trebuie să fi zărit numele lui Agrippa (pe Panteon), Matidia, Marciana și Hadrian într-o trecere rapidă a lor în revistă. Concluzia intenționată era că Antoninus, fiul adoptiv și loial al lui Hadrian, avea pretenția legitimă de a guverna ca Augustus.

Antoninus prețuia Senatul și, spre deosebire de adesea ranchiunosul Hadrian, a întreținut relații excelente cu membrii lui. De fapt, după ce a devenit împărat, Antoninus n-a mai părăsit Italia niciodată. Deși, fiind om econom, și-a limitat proiectele imobiliare, spre deosebire de Hadrian, era realist și a distribuit frecvent bani armatei și plebeilor romani. În 148, a organizat niște jocuri splendide în onoarea celei de-a nouă suta aniversare a fondării Romei. La vremea aceea, se credea că Roma a fost întemeiată la 21 aprilie 753 î.Hr., deși nu cunoaștem nici azi adevărata dată a întemeierii ei. Ca urmare a acestor cheltuieli excesive, Antoninus a fost nevoit să reducă temporar cantitatea de argint din monedele romane.

Elita din provincii nu s-a simțit neglijată de absența împăratului, dacă ar fi să judecăm după un faimos discurs din epocă ținut de Aelius Aristides. Era un grec bogat venit la Roma din nord-vestul Anatoliei și cetățean roman, care a susținut un discurs solemn înaintea lui Antoninus. S-a axat pe măreția păcii romane. Aristides a elogiat corectitudinea cu care Roma și-a împărțit cetățenia cu milioane de persoane. „Gestionezi afacerile publice în toată lumea civilizată ca și cum ar fi un singur oraș-stat”, a spus. A glorificat romanii pentru că au abandonat războiul în imperiu și că au dezvoltat agricultura,

comerțul și lucrările publice. Între timp, au protejat granițele cu ceva mai bun decât un zid – cu armata romană. „Întregul pământ", a spus, „a fost făcut frumos ca o grădină"[12].

Probabil că Antoninus s-a bucurat să-l asculte, pentru că era prea puțin interesat de treburile militare. Generalii săi au rezolvat problemele la frontierele din Dacia și Mauretania. Principalul efort a fost depus în Britannia, unde au înăbușit o revoltă, au avansat în sudul Scoției și au construit Zidul lui Antoninus, din piatră și turbă, dublând zidul de cărămidă al lui Hadrian, aflat mai la sud. Dar Roma a abandonat zidul la mai puțin de zece ani de la finalizarea lui, concluzionând că tentativa de a adăuga noi teritorii era mult prea ambițioasă.

Marcus Aurelius l-a elogiat pe Antoninus în *Meditații*. L-a catalogat drept un bărbat dedicat nevoilor imperiului, energic și muncitor, rațional și demn de încredere, modest, indiferent la onoruri și imun la lingușeli, tolerant și plin de compasiune, ordonat, dar hotărât. Într-un cuvânt, era invincibil[13]. Cu toate acestea, Marcus nu s-a referit la aspectele militare, o tăcere neobișnuită pentru un împărat roman – și, probabil, nu chiar de laudă. Dincolo de granițe se acumula o furtună și, privind retrospectiv, Antoninus nu a făcut nimic ca Roma să fie pregătită să o înfrunte.

DREPTATE ACASĂ

Antoninus a murit la 7 martie 161 în vila sa de la țară. Se presupune că ultimele lui cuvinte au fost „ecuanimitate", adică păstrarea unei gândiri calme și echilibrate în condiții de stres. Era un sfat bun pentru succesorul lui[14].

În multe privințe, Marcus s-a bucurat de o pregătire optimă pentru tron. Educația sa i-a asigurat o instrucție excelentă în retorică și filosofie și avea un caracter pe măsura bărbaților care au condus Roma. Înainte să devină împărat, a servit în toate funcțiile publice importante din Roma. Totuși, avea și lipsuri evidente. Antoninus l-a ținut din scurt pe Marcus și

mereu aproape de el în Italia. Se presupune că Marcus a petrecut doar două nopți departe de Antoninus în timpul celor douăzeci și trei de ani de domnie ai acestuia[15]. Când Marcus a devenit împărat, la aproximativ patruzeci de ani, nu comandase niciodată o armată și nici nu guvernase vreo provincie. Pare de necrezut, dar nu părăsise vreodată Italia. Prin comparație, Augustus avusese o experiență diplomatică și militară considerabilă până la vârsta de douăzeci și unu de ani.

Deși Hadrian i-a cerut lui Antoninus să-i adopte atât pe Marcus, cât și pe Lucius Verus, era evident că Antoninus și-a dorit ca Marcus să fie împărat. Totuși, Marcus i-a surprins pe mulți când l-a făcut pe Verus co-împărat. Marcus era mai în vârstă, mai respectat și singurul deținător al funcției de *pontifex maximus*. Verus avea o reputație binemeritată de ușuratic și iubitor de lux, deși nu era un om vicios ca Nero sau ca Domitian. Totuși, nu mai existaseră coregență până atunci.

Motivele pentru care Marcus și-a ales un asociat sunt foarte disputate. Poate că a vrut să respecte dorința lui Hadrian sau poate că, de fapt, Marcus își dorea timp să filosofeze. Ca împărat, continua să participe la prelegeri de filosofie. Poate că se temea de puterea familiei lui Verus și prefera să fie fericit și în aceeași tabără cu el, decât în afară și luptând să intre. Dar poate că adevăratul motiv este că, fiind filosof, Marcus a înțeles foarte clar că a fi împărat era prea mult pentru un singur om. Dacă a fost așa, Marcus și-a depășit epoca. Succesorii lui imediați nu i-au urmat exemplul, dar peste un secol a devenit o practică obișnuită ca Roma să aibă doi împărați.

Poate că un alt factor a fost sănătatea lui Marcus, care s-a deteriorat pe măsură ce îmbătrânea. Simptomele includeau dureri toracice și de stomac, expectorații cu sânge, amețeală. Împăratul primea sfaturile unuia dintre cei mai cunoscuți medici din istorie, Galen, un grec care a trăit la Roma. Odată, după ce Galen l-a vindecat pe Marcus deja îmbătrânit, împăratul l-a proclamat „primul dintre medici și unic între filosofi”[16].

În tratamentul pe termen lung al împăratului, Galen prescria teriac, un medicament care consta din diverse ingrediente naturale combinate într-o pilulă și luate cu vin.

Ingredientul final pe care Galen îl adăuga în pilulă era opiumul. Nu poate fi exclusă ipoteza ca medicul să fi adăugat suficient opium pentru a-l face pe Marcus dependent, deși nu putem fi siguri de așa ceva.

Marcus a fost popular în primii lui ani ca împărat. Spre deosebire de Hadrian, Marcus nu era un curtean intrigant. Era cinstit și deschis, cel puțin pentru un politician. Marcus era un gânditor, dar – a scris-o chiar el – nu unul foarte ager la minte[17]. Tolera opiniile diferite de-ale lui, ba chiar și ofensele. Muncea din greu. La începutul domniei i-a scris lui Fronto că îi este greu să se relaxeze și nu e dificil să intuim motivul, având în vedere modul conștiincios în care aborda problemele.

Marcus s-a dovedit a fi excepțional de atent și de chibzuit în privința justiției atunci când era vorba de legi. A fost interesat în mod deosebit de manumisiunea sclavilor, numirea tutorilor pentru minori și orfani și selectarea consilierilor locali pentru guvernele din provincii. Și-a câștigat reputația de a fi ferm, dar rezonabil. Ca și predecesorul său, Marcus a luat decizii, oricând a fost posibil, în favoarea eliberării sclavilor.

Marcus s-a străduit să arate respect Senatului. A extins atribuțiile juridice ale acestei instituții și i s-a supus chiar în situații în care împăratul avea drept de veto. A considerat esențial să participe la reuniunea Senatului ori de câte ori era la Roma. Dacă un senator era acuzat de o infracțiune pasibilă de pedeapsa capitală, analiza dovezile în particular înainte de a face cazul public.

Marcus s-a făcut iubit de oameni și în alte moduri. N-a acordat nicio atenție informatorilor profesioniști. A îmbunătățit măsurile sociale pentru copiii săraci și s-a preocupat de aprovizionarea populaţiei cu grâne. A menținut străzile Romei curate și le-a reparat. S-a asigurat că toate consiliile municipale din Italia aveau personal complet și funcționau eficient. Marcus a făcut și ceva care a fost, probabil, nepopular. Atât de mult îi displăcea vărsarea de sânge, încât atunci când privea jocurile îi obliga pe gladiatori să folosească săbii boante[18]. Publicul ar fi voit sânge.

Ca și predecesorul lui, Marcus făcea economii. A aflat repede că bugetul alocat armatei afecta alte priorități. Nu e de

mirare deci că, la fel ca Antoninus, dar nu ca Hadrian, a construit puțin. La Roma, Marcus a ridicat o coloană monumentală pentru a marca zeificarea lui Antoninus și unul sau mai multe arce de triumf. Nu știm dacă el sau succesorul lui a început coloana care încă se mai vede la Roma și celebrează succesul lui militar; a fost finalizată abia la peste un deceniu de la moartea lui. Faimoasa statuie ecvestră a lui Marcus Aurelius, atât de vizibilă azi, era modestă prin comparație cu ce au edificat alți împărați. Statuia celebrează o victorie asupra triburilor germane și, probabil, a fost ridicată la sfârșitul domniei lui Marcus sau la scurt timp după sfârșitul ei.

PORTRETUL UNEI CĂSNICII

Ca și Hadrian, Marcus s-a căsătorit în cadrul familiei imperiale, dar, ca să spunem așa, la un nivel nobiliar superior. Hadrian se căsătorise cu nepoata de unchi a împăratului, în timp ce Marcus s-a căsătorit cu fiica împăratului. Deși Hadrian îl numise pe Marcus posibil succesor, Antoninus ar fi putut revoca acea desemnare după moartea lui Hadrian. În schimb, a întărit-o acordându-i lui Marcus mâna fiicei sale. De fapt, Antoninus a făcut acest lucru împotriva dorinței explicite a lui Hadrian ca ea să se logodească cu Lucius Verus. După moartea lui Hadrian, Antoninus a anulat logodna și a logodit-o cu Marcus, care se întâmpla să fie și nepotul de mătușă al soției sale.

Anna Galeria Faustina, mireasa lui Marcus, cu greu și-ar fi putut aminti de vremea când nu trăia într-un palat și nu se bucura de privilegii, din moment ce tatăl ei a devenit împărat când ea avea opt ani. Mama ei, Faustina cea Bătrână, era o femeie foarte bogată care a fost numită Augusta când Antoninus a devenit împărat. Doi ani mai târziu, când Faustina avea zece ani, mama ei a murit și a fost proclamată zeiță. Antoninus a înființat o instituție caritabilă pentru fiicele

săracilor, în memoria soției sale, cunoscută drept *Puellae Faustinianae* (Fetele Faustinei). Un templu în onoarea Faustinei cea Bătrână avea să fie ridicat curând la marginea Forului Roman.

Cinci ani mai târziu, Faustina s-a măritat cu Marcus. El avea douăzeci și patru de ani. După doi ani, imediat după ce a dat naștere primului ei copil, o fată, tatăl Faustinei i-a conferit titlul de Augusta. Soțul ei, Marcus, era doar un Caesar, așadar Faustina avea un rang mai mare decât el. Dar Antoninus era devotat fiicei sale. A spus că mai degrabă ar trăi în exil cu ea, pe o insulă pustie, decât să trăiască într-un palat la Roma fără dânsa[19]. Pe patul de moarte, Antoninus și-a încredințat fiica și statul lui Marcus. A murit la 7 martie 161.

Când Marcus a urcat pe tron, Faustina a devenit prima femeie romană care i-a urmat mamei sale ca împărătească. La șase luni de când Marcus a venit la putere, a dat naștere unor gemeni, ceea ce a făcut-o prima împărătească de după soția lui Nero, Poppaea, care a născut în timp ce soțul ei era împărat. În total, Faustina a născut paisprezece copii. A fost un record ieșit din comun și mașina de propagandă a palatului l-a ilustrat, chiar şi pe monede[20]. Mai puțin de jumătate dintre bebeluși au supraviețuit, ceea ce este o sumbră aducere-aminte a ratei ridicate de mortalitate infantilă la Roma[21].

Nu numai că tânăra Faustina era nobilă, bogată și fertilă, dar era și frumoasă, după cum ne-o înfățișează busturile ei[22]. Imaginile de pe monede o asociază cu zeița Venus, zeița dragostei și a sexualității, dar și a victoriei[23]. Probabil că austerul Marcus și-a limitat la procreație interesul față de tot ce însemna dragoste. Se lăuda că nu și-a pierdut virginitatea mai devreme decât a fost necesar. Nu doar inima era organul care îi deosebea pe cei doi – nu cădeau de acord nici în ce privește mintea. Faustina nu a lăsat politica pe seama soțului ei. A complotat și făcea presiuni chiar şi împotriva unora dintre cei aflați în funcții înalte pe care Marcus îi susținea. Faustina dorea să se distreze și voia să o facă în felul ei. Marcus, dimpotrivă, își vedea doar de afacerile sale. Este îndoielnic că cei doi au avut o relație simplă.

La Roma se zvonea că nefericita Faustina a avut o serie de

aventuri și nu doar cu aristocrați, ci și cu persoane de o condiție mai joasă. Prietenii i-au spus lui Marcus că, pe când se afla la vila ei de pe malul mării, Faustina se culcase cu gladiatori și cu marinari. Aceiași prieteni l-au încurajat să divorțeze sau chiar s-o execute pe Faustina. Se spune că el ar fi replicat, „Dacă las soția, dau înapoi și dota”[24]. Adică imperiul pe care-l moștenise de la socrul său.

Marcus probabil că a înțeles, dacă alții n-au făcut-o, că imperiul era o afacere de familie. Persoanele potente își atrăgeau zvonuri malițioase, fapt de două ori mai adevărat în privința femeilor, având în vedere amploarea misoginiei romane. În plus, dacă erau adevărate, zvonurile ar fi pus sub semnul întrebării legitimitatea copiilor ei. Așa că Marcus avea toate motivele să nege vorbele despre infidelitatea soției sale. În orice caz, a avut o afecțiune reală față de Faustina. A descris-o în *Meditațiile* sale ca fiind ascultătoare, afectuoasă și sinceră[25].

Marcus își iubea copiii. De exemplu, spunea despre fiica sa, Faustina, că este „un cer fără nori, o vacanță, o speranță la îndemână, un vis adeverit, o bucurie totală, o sursă excelentă și imaculată de mândrie”[26]. Face mai multe referiri în *Meditațiile* sale la durerea pierderii unui copil[27].

UN CERC VICIOS

Curând, afacerile externe au deturnat atenția lui Marcus de la problemele familiei. Într-adevăr, ciclul războiului eclipsa orice altceva din principat. L-a transformat pe împărat dintr-un reformator luminat în plin soare acasă la el, într-un războinic pregătit pentru o luptă crepusculară la frontiere. Și a forțat un bărbat aproape fără experiență militară să devină comandant pe front. În mod firesc, a făcut greșeli.

Războiul pe două fronturi a fost mereu o problemă de securitate a imperiului, iar Roma s-a confruntat cu ea pentru prima oară în timpul domniei lui Marcus Aurelius. Prima criză

a apărut în Orient, unde parții au identificat punctele slabe ale Romei. Fără îndoială că știau că trecuseră decenii de când la conducerea imperiului nu se mai aflase un militar. Au atacat Armenia și i-au înlocuit conducătorul filoroman cu unul favorabil Parției. Când un general roman a contraatacat, parții i-au spulberat legiunea, iar generalul s-a sinucis. Apoi, parții au invadat Siria și l-au pus pe fugă pe guvernator.

Gravitatea situației impunea prezența împăratului în teatrul de război. Nici Marcus, nici Verus nu aveau experiență militară, dar Verus era mai tânăr și mai robust fizic, așa că Marcus l-a trimis pe el. Nimeni nu avea să-i simtă lipsa la Roma, și nici el nu avea să-i amenințe la întoarcere poziția lui Marcus. În Orient, Verus avea să fie un conducător simbolic, căci generalii cu experiență urmau să fie adevărații comandanți.

Pentru a face față parților, Marcus a retras trei legiuni precum și alte trupe de pe frontul de apus al Romei. A fost ceva necesar, dar periculos, deoarece a dat curaj unui inamic turbulent aflat la nord de Dunăre. Iar Roma nu avea o rezervă strategică suficientă, o slăbiciune fundamentală care îl obliga pe împărat să nu aibă altă opțiune decât să deplaseze legiunile după nevoi.

Acele legiuni s-au dovedit eficiente. Războiul contra Parției a durat patru ani, dar s-a încheiat cu o victorie pe toată linia. Roma a recucerit Armenia și a impus pe tron un nou rege, unul foarte potrivit, un senator roman care avea și sânge albastru part. Romanii au înaintat apoi adânc în Mesopotamia, unde au incendiat un palat part și, în mod rușinos, au prădat și un oraș aliat.

În 164, Marcus i-a dat lui Verus de soție pe fiica sa, Lucilla. Ea avea paisprezece ani la vremea aceea, iar soțul ei, treizeci și trei. Fata a fost nevoită să străbată lungul drum din Roma în Orient, unde s-a oficiat căsătoria. Era război, deci toți trebuiau să facă sacrificii. Ca o consolare, poate, Marcus a făcut-o imediat Augusta, chiar înainte ca ea să nască, ceea ce nu făcuse pentru mama ei, care primise titlul abia după ce a născut.

Parția nu va mai provoca Roma vreme de treizeci de ani. Pe frontul de vest, însă, situația nu era calmă. În 166 și 167,

germanii au atacat provinciile romane de-a lungul Dunării. A fost o piatră de hotar în istoria romană. Roma nu se mai confruntase de multe decenii cu o amenințare germană serioasă, dar acum germanii trecuseră la acțiune – și vor continua să amenințe imperiul vreme de secole, până când, în cele din urmă, îl vor învinge în partea lui dinspre apus. Pentru a înrăutăți lucrurile și mai mult, invadatorii din anii 166-167 erau ei înșiși împinși din spate de alte popoare aflate în mișcare în regiunile din nord. Începea o migrație majoră, de proporții istorice.

În Occident, invadatorii au profitat de o forță militară romană diminuată. Marcus a încercat să compenseze cele trei legiuni care i s-au alăturat lui Verus în Orient, formând două legiuni noi. Cu toate acestea, legiunilor nou înființate le lipsea experiența și erau numeric insuficiente.

Înainte ca Marcus să poată răspunde invaziei germanice, o nouă problemă a lovit imperiul în 167: ciuma. Așa o numesc sursele antice, dar boala era, probabil, variola. Istoricii moderni o numesc ciuma antonină sau Marea Molimă. Antichitatea a trecut prin multe epidemii majore. Nu este clar dacă aceasta a fost una dintre cele mai grave sau una dintre cele mai bine documentate. Nu sunt disponibile cifre precise, dar este clar că aproape un milion sau poate chiar milioane de oameni au murit.

Sunt motive să credem că epidemia a început în Asia Centrală și că s-a răspândit mai întâi în China, înainte de a parcurge Drumul Mătăsii spre Orientul Mijlociu. Soldații romani s-au molipsit în Mesopotamia și au adus boala în toate regiunile imperiului, negustorii contribuind și ei la răspândirea molimei. Aceleași drumuri bine pavate și mări sigure, care au adus glorie păcii romane, au devenit acum vectorii mortali ai infecției. A fost o epidemie universală, ca și imperiul pe care l-a cotropit, și a fost una dintre cele mai bine documentate dintre epidemiile Antichității. S-au păstrat rapoarte despre suferință și moarte în Egipt, Asia Mică, Galia, Germania, Italia și, mai ales, Roma – la urma urmei, toate drumurile duceau într-acolo.

Condițiile au devenit atât de grele la Roma, încât celebrul

medic Galen s-a întors la el acasă, în Anatolia, de teamă să nu se infecteze[28]. Între timp, în orașele grecești din Orient oamenii au scris un vers deasupra ușii cerând protecția lui Apollo[29], ceea ce a avut un efect opus, poate din pricină că lumea devenise prea încrezătoare în zeu și a încetat să mai fie precaută. Un supraviețuitor al bolii și-a amintit de vaietele și suspinele ce se auzeau, de morții care stăteau la vedere în fața propriilor uși și de faptul că medicii erau nevoiți să fie infirmieri pentru că boala le omorâse sclavii[30].

Marcus a vrut să meargă pe frontul din nord în 167, dar a rămas la Roma să se ocupe de epidemie. În cele din urmă, în 168, a plecat pe front, însoțit de Verus. A fost prima călătorie a lui Marcus dincolo de granițele Italiei și a reușit pentru un timp să reinstaureze ordinea. La întoarcere, cei doi împărați au făcut un popas în nord-estul Italiei. Medicul Galen li s-a alăturat și au descoperit că epidemia evolua în mod necontrolat[31]. Marcus și Verus s-au întors la Roma cu un mic grup de soldați. Cea mai mare parte a armatei a rămas în nord, unde majoritatea soldaților au murit – iarna făcând și mai dificilă supraviețuirea în condiții de boală. Galen a scăpat cu greu cu viață. Verus a fost lipsit de șansă. În 169, pe drumul de întoarcere la Roma, a murit, posibil de variolă. Marcus i-a însoțit trupul înapoi la Roma, unde Verus a fost înmormântat în Mausoleul lui Hadrian și declarat zeu.

Între timp, criza a continuat la frontiera din nord. Roma ducea lipsă de soldați chiar și înainte de epidemie, dar variola a redus încă și mai mult numărul lor. Guvernul a fost nevoit să înroleze noi soldați, fiindu-i tot mai dificil să-i plătească. Soluția la care a ajuns a fost total nesatisfăcătoare. La fel ca pe timpul lui Antoninus Pius, Marcus a redus și el cantitatea de argint din monede. Mai mult, statul a recurs la sclavi, gladiatori, așa-ziși tâlhari (indivizi violenți, în orice caz) și forțe de poliție aduse din orașele grecești și i-a înrolat în unitățile auxiliare.

Fiica lui Marcus, Lucilla, avea doar douăzeci de ani când a murit Verus, soțul ei. Marcus a dorit să o recăsătorească cu Tiberius Claudius Pompeianus, un senator mai în etate și fost consul. Avea cincizeci de ani și venea din Siria. Părea un mare

pas înapoi de la statutul ei de soție de co-împărat și atât ea, cât și mama ei, Faustina, s-au opus[32]. Dar Marcus a avut câștig de cauză. Lucilla i-a dăruit noului ei soț un fiu care a avea să aibă o carieră în viața publică până când, mulți ani mai târziu, va fi executat la ordinul unui alt împărat.

În toamna lui 169, Marcus s-a întors în nord. În primăvara următoare, a lansat o mare ofensivă dincolo de Dunăre. Totul a început cu o farsă, când Marcus a acceptat să pună doi lei în apă pentru a câștiga sprijinul zeilor, dar fiarele au înotat până pe celălalt mal, unde au fost omorâte în bătaie de inamici. Lucrurile s-au sfârșit prost, romanii suferind o înfrângere dezastruoasă, cu douăzeci de mii de victime. Apoi, trupele inamicilor au reușit să treacă de trupele romane rămase și să ocupe nordul Italiei. Acolo au incendiat un oraș și au asediat un altul. Alți invadatori au atacat Grecia până la periferiile Atenei, unde au distrus templul Misterelor.

Pentru prima dată în aproape trei sute de ani, Italia a fost atacată de forțe străine. Apărarea frontierelor romane eșuase, ceea ce, privit retrospectiv, n-ar trebui să surprindă. Pe frontul de la Dunăre, numărul soldaților era redus. Marea Molimă slăbise Roma pretutindeni. Marcus însuși nu avea experiența necesară unui comandant militar. Multe trupe de-abia fuseseră înființate și erau încă neexperimentate, iar soldații veterani de la frontiere luptaseră prea puțin în timpul anilor îndelungați de pace.

În anul următor, în 171, situația a început să se îmbunătățească. O armată romană sub conducerea lui Pompeianus, noul ginere al lui Marcus, a alungat invadatorii din Italia și i-a zdrobit într-o bătălie pe Dunăre. Între timp, Marcus a rămas la frontieră, negociind cu emisarii germani și încercând să asmută neamurile inamice unele împotriva altora. În 172, a lansat o nouă invazie peste fluviu. A continuat campania până în 175, mult dincolo de malurile Dunării.

În toți acești ani romanii au trăit două miracole, pe care le-au folosit din plin în propaganda lor[33]. Mai întâi, un fulger a distrus un dispozitiv de asediu vrăjmaș. Apoi, într-o vară fierbinte, o legiune epuizată s-a văzut înconjurată de inamic și aproape că trebuia să se predea pentru că nu mai avea apă.

Brusc, cerurile s-au deschis și ploaia i-a salvat pe romani. Imediat, păgânii și creștinii au început polemica pe tema rugăciunilor care au înduplecat cerurile[34].

Probabil că Marcus intenționase să creeze două noi provincii peste Dunăre, în ceea ce astăzi sunt Ungaria, Republica Cehă și Slovacia. Scopul era să țină sub control dușmanul și să restrângă linia de apărare a Romei, dar și să înlocuiască o frontieră fluvială ușor de trecut cu una terestră care să poată fi apărată mai ușor, ceva mai la nord, în Munții Carpați. Dar noile provincii ar fi pus la grea încercare resursele precare ale Romei. Planul lui Marcus a murit odată cu el.

Marcus a avut mai mult succes în celălalt plan al lui cu barbarii, cel care le permitea instalarea pe teritoriul imperiului. I-a împrăștiat în provincii, din Germania romană (sud-vestul Germaniei și Alsacia de astăzi) până în Dacia și Italia. Deși mulți l-au criticat pentru politica lui de conciliere și pentru așa-numita barbarizare, Marcus a transformat soldații inamici în fermieri și, în paralel, a creat o nouă sursă de mână de lucru ce-i era atât de necesară.

În 175, Marcus a ajuns la un acord cu triburile germanice trans-danubiene. A fost mai mult un armistițiu decât o pace, căci sub nicio formă romanii nu-și învinseseră adversarii. Totuși, au fost eliberați numeroși prizonieri romani. I-au mai trimis lui Marcus opt mii de cavaleri pentru a servi în armata romană, cei mai mulți dintre ei ajungând în Britannia pentru a păzi frontiera. Conform unei descoperiri recente, unii dintre acei cavaleri erau femei. Arheologii au găsit două schelete de femei lângă Zidul lui Hadrian care par să fi fost călărețe în acea forță militară[35]. Deși romanii nu permiteau femeilor să servească în armată, unii așa-numiți barbari o făceau. Grecii și romanii le considerau amazoane.

Marcus nu a fost un comandant inspirat, dar și-a îndeplinit misiunea. Era de datoria lui s-o facă, iar despre el se pot spune multe, dar nu că n-ar fi fost devotat. A scris în *Meditații*: „În fiecare clipă, preocupă-te cu seriozitate, ca roman și bărbat, să faci tot ce îți vine la îndemână cu distincție potrivită și sinceră, cu afecțiune, cu libertate și cu dreptate, și să-ți oferi răgazul fără toate celelalte reprezentări”[36].

Marcus și-a îndeplinit misiunea, dar nu i-a fost pe plac. După cum a spus-o foarte clar în particular, avea o părere proastă despre război și cuceriri. De fapt, a comparat învingătorii cu tâlharii: „Un păianjen se mândrește că a prins o muscă, un om – că a prins un pui de iepure, un altul – că a pescuit o sardină, un altul – că a vânat mistreți, un altul – urși, un altul – sarmați. Oare aceștia nu sunt niște tâlhari, dacă le cercetezi principiile de acțiune?”[37].

Războaiele au însemnat sacrificii pentru Faustina, ca și pentru Marcus. A fost nevoită să-și vândă o parte din mătăsuri și bijuterii pentru a obține banii necesari trezoreriei. Mai rău, a petrecut ani de zile cu Marcus la frontieră. Orașele Carnuntum (în Austria de azi) și Sirmium (în Serbia), unde și-au stabilit baza, aveau să devină, ambele, capitale de provincie și să cunoască ani de glorie ulterior, dar în vremea aceea erau doar două garnizoane situate la periferia întunecată și friguroasă a imperiului, departe de palatul din Roma. De pe vremea Agrippinei cea Bătrână, care a fost alături de Germanicus – de soțul ei – în Germania și Siria cu o sută cincizeci de ani în urmă, nu se mai întâmplase ca o împărătească să trăiască într-un cartier general militar pe un front activ. În 174, Marcus a numit-o pe Faustina „Mama Taberei” (*Mater Castrorum*), fiind prima împărătească care a primit un asemenea titlu[38]. Acest lucru a ridicat moralul poporului într-o perioadă de criză, dar, probabil, a consolat-o prea puțin pe Faustina pentru confortul la care a fost nevoită să renunțe.

În orice caz, Faustina nu a fost ultima împărătească numită Mama Taberei. În viitor, situațiile de urgență și invaziile la frontieră aveau să devină pentru Roma un loc comun.

REBELIUNEA

Avidius Cassius a fost cel mai de succes general al lui Verus în războiului cu parții. Se bucura de o mare atenție ca fiu al unuia

dintre cavaleri (*equites*) care și-a depășit tatăl, devenind senator. Sub Verus, Avidius a cucerit două mari orașe parte din Mesopotamia. Ulterior a fost consul sufect și guvernator al Egiptului, provincia sa natală. În cele din urmă, a primit comanda supremă asupra tuturor provinciilor din Orientul roman. Un astfel de succes i s-ar fi putut urca la cap oricui, mai ales unuia care se considera descendentul regilor sirieni care i-au urmat lui Alexandru cel Mare, așa cum se credea Avidius.

În anul 175 a pretins tronul imperial. A înscenat o rebeliune serioasă, susținută de cea mai mare parte a teritoriilor din Orient, inclusiv de unele provincii importante precum Egipt și Siria. Acest fapt reamintește dilema oricărui împărat – încredințează-i cuiva o sarcină militară glorioasă și va încerca să-ți ia tronul. Dar niciun împărat n-ar putea să fie prezent pretutindeni și puțini au avut suficient talent militar și competență în calitate de comandanți de front. Și mai puțini au avut un prieten de nădejde la conducerea armatei, cum a avut Augustus, care să-i permită împăratului să culeagă laurii succesului.

Dar revolta lui Avidius a fost unică și într-un alt fel. Sursele spun că însăși Faustina i-a scris și l-a încurajat în rebeliunea lui. Pare doar o acuzație scandaloasă și misogină, printre multe altele culese din sursele istorice, dar, de data asta, cercetătorii o consideră plauzibilă, chiar dacă nu și dovedită. La urma urmei, Marcus avea o sănătate șubredă. Faustina avea motive serioase de îngrijorare în privința viitorului, al ei și al copiilor. Singurul ei fiu rămas în viață, Commodus, avea doar treisprezece ani și risca să fie eclipsat de soțul surorii sale, Lucilla. Poate că Faustina i-a scris lui Avidius că îl va susține dacă Marcus va muri, iar el a înțeles greșit, crezând că Marcus deja a murit.

Așadar, revolta s-a pornit. Fostul maestru al lui Marcus, cel mai bogat om din Atena, i-a trimis lui Avidius opinia sa într-o scrisoare conținând un singur cuvânt: *emanēs*, „Ești nebun!”[39]. Între timp, în îndepărtatul Sirmium, Marcus a obținut susținere și s-a pregătit să pornească în marș spre Orient, pentru a înăbuși rebeliunea. Totuși, înainte să plece, un centurion a pus capăt revoltei ucigându-l pe Avidius, auzind

probabil că Marcus mai era în viață. Revolta a durat doar trei luni și șase zile.

Marcus a avut noroc și nici nu a dorit răzbunare. A refuzat să se uite la capul tăiat al lui Avidius, când i-a fost trimis. Fără îndoială că a aprobat – dacă nu cumva a ordonat chiar – arderea corespondenței lui Avidius, care, în mod cert, conținea una, dacă nu chiar mai multe scrisori incriminatoare de la Faustina.

Rebeliunea luase sfârșit și totuși Marcus a decis să pornească către răsărit. I s-a părut prudent să arate supușilor din Orient că principele lor e sănătos, se află la comanda familiei sale și are un fiu puternic ce urma să-i succeadă la tron.

ZEIȚA

La sfârșitul anului 175, procesiunea imperială a lui Marcus s-a oprit într-un orășel de la marginea de est a podișului central anatolian, la poalele munților (astăzi, sudul zonei centrale a Turciei). La aproximativ douăzeci și patru de kilometri în spatele lor se afla marele și bogatul oraș Tyana, care fusese înzestrat cu niște apeducte splendide în timpul lui Traian și Hadrian. În fața lor se aflau așa-numitele Porți Ciliciene, o trecătoare prin munți care ducea spre ţărmul de la Marea Mediterană. Armata lui Alexandru cel Mare urmase această rută, cu secole în urmă, în drumul ei de cucerire a Imperiului Persan.

Însoțitorii lui Marcus nu erau puțini. Pe lângă soția, fiul și cel puțin una dintre fiicele sale, alături de împărat mai erau cei mai apropiați consilieri și un mare contingent de soldați, printre care și o formație de barbari. Scopul expediției era ca împăratul să-și consolideze poziția în Orient, să se arate supușilor, de încredere sau nu, și să-i pedepsească pe rebeli.

Nimeni nu știe ce se petrece într-o căsnicie cu excepția celor doi soți. Este clar, însă, că Marcus a iertat-o pe Faustina pentru

posibilul ei rol în instigarea la revoltă. Și, totuși, soarta și-a cerut plata în prăfuitul oraș aflat de-a lungul drumului roman. Acolo, și nu într-o vilă, a murit Faustina, Augusta, Mama Taberei, fiica lui Antoninus Pius, soția lui Marcus Aurelius și mama lui Commodus.

Sursele istorice sugerează posibilitatea ca Faustina să se fi sinucis, dar e puțin probabil[40]. La patruzeci și cinci de ani, dăduse naștere la paisprezece copii și poate că era din nou însărcinată. Suferea de gută. Consecințele revoltei lui Avidius au stresat-o. Așadar, unele cauze naturale par mai probabile.

În public, Marcus a apărut extrem de afectat, iar elogiile pe care i le-a adus în particular Faustinei în *Meditații* confirmă această stare[41]. Văduvul a cerut Senatului să-i zeifice soția răposată și a pus să se bată monede pe care să se scrie că ea se află printre stele[42]. Între timp, a pus capăt complotului în care ea fusese incriminată, cerând Senatului să absolve de vină pe oricine era suspectat că participase. „Să nu se întâmple vreodată", a scris senatorilor, „ca unul dintre voi să fie ucis în timpul domniei mele prin votul meu sau prin al vostru"[43]. Se hotărâse să ierte și să uite.

Fără îndoială, Faustina a fost incinerată acolo unde murise, oricât de umile ar fi fost împrejurimile. Dar nu aveau să rămână umile! Satul a primit cel mai înalt statut pe care îl putea avea chiar și un oraș, devenind colonie de cetățeni romani. A primit un nou nume, Faustinopolis, „Orașul Faustinei", și a fost edificat un templu acolo în onoarea noii zeițe.

Faustinei i-ar fi plăcut toate acestea, dar ar fi preferat probabil onorurile pe care le-a votat în memoria ei Senatul la Roma[44], onoruri ce includeau un altar unde miresele și mirii proaspăt căsătoriți în oraș erau obligați să facă un sacrificiu în amintirea sa. La fel ca pentru mama ei, și în memoria ei se înființase o organizație filantropică pentru fetele sărmane, beneficiarele fiind numite *Novae Puellae Faustinianae* (Noile Fete ale Faustinei). Senatul a hotărât crearea unor efigii de argint ale lui Marcus și Faustinei pentru Templul lui Venus din Roma, marele edificiu religios construit de Hadrian. Dar, lucru cel mai important, o statuie aurită a Faustinei trebuia adusă în

Colosseum ori de câte ori era prezent și Marcus, urmând a fi plasată în sectorul special de unde urmărea ea jocurile de obicei, cu cele mai importante femei din imperiu așezate în jurul ei.

Între timp, a continuat epurarea după revolta lui Avidius Cassius. O lege nouă a interzis oricărei persoane să servească drept guvernator în provinciile natale[45].

În drumul lui spre sud, înspre Egipt, Marcus s-a oprit în provincia romană a Palestinei, cea care îl susținuse pe rebelul Avidius. O sursă romană a afirmat că lui Marcus i s-au părut evreii atât de certăreți, încât i-a declarat mai răi decât barbarii de pe malul Dunării[46]. Pe de altă parte, Talmudul sugerează că Marcus i-a acordat o audiență rabinului Judah I (Judah ha-Nassi)[47]. Judah nu era doar patriarh, ci editorul Mișnei, compilația de legi orale care constituie unul dintre cele mai influente documente din tradiția ebraică. Este ușor să ni-l imaginăm pe filosoful Marcus discutând cu eruditul rabin.

Înainte să plece spre Orient, Marcus a vizitat Atena, unde el și fiul său, Commodus, au fost inițiați în Mistere, călcând pe urmele lui Hadrian. Marcus a dat ordin să fie reconstruit altarul, după ce fusese distrus în anul 170, transformând evenimentul într-o celebrare a reveniri la normalitate. Apoi Marcus și-a făcut timp pentru a se întâlni în Atena cu patru profesori de filosofie.

CO-ÎMPĂRATUL COMMODUS

În 176, Marcus a revenit la Roma. A decis să-l facă pe Commodus co-împărat, ocupând fosta poziție a lui Verus. Commodus avea doar cincisprezece ani, dar o epocă plină de războaie și epidemii nu favoriza o adolescență îndelungată. Deja își însoțise tatăl pe frontul de nord-est și în Orient, deci, avea o oarecare experiență de guvernare. În plus, Marcus și-a înțeles responsabilitatea pregătirii unei succesiuni. Cu toate acestea, pare să se fi gândit serios și la posibilitatea ca fiul său

să nu fie pregătit pentru această misiune.

La Roma, Marcus a luat decizii importante în privința sclavilor, dându-le cu o mână ce le-a luat cu alta. A protejat sclavii care fuseseră eliberați prin testamentul stăpânilor de orice parte terță care încerca să-i mențină în robie. Concomitent, a ordonat guvernatorilor și altor funcționari, precum și forțelor de securitate, să-i ajute pe stăpâni să-și caute sclavii fugari. Este posibil ca dezordinea specifică acelei epoci să fi dus la o creștere semnificativă a numărului de sclavi fugari.

Creștinii riscau să fie făcuți țapi ispășitori pentru problemele Romei și să plătească prețul pentru deficitul de gladiatori care fuseseră înrolați. Deoarece arenelor le era greu să mai găsească luptători, Senatul a autorizat autoritățile locale să cumpere infractori condamnați și să-i folosească drept gladiatori. Și cum oare puteau să crească romanii oferta de infractori condamnați? Se pare că prin acuzațiile aduse creștinilor, al căror număr a crescut.

Așadar, realitatea Romei consta dintr-o combinația sumbră de boli, invazii și persecuții. Pe frontul de pe Dunăre, inamicul și-a reluat atacul, contribuind la agravarea situației. Totuși, când Marcus a lăsat din nou Roma, în august 178, pentru a se întoarce la război, a lăsat în urmă o scenă memorabilă, demnă de Academia lui Platon. Un grup numeros a dat buzna la împărat, unde, după cum a scris o sursă ulterioară:

> Marcus a dovedit atâta înțelepciune, blândețe, onestitate și erudiție, încât, urmând a pleca împotriva marcomanilor, împreună cu fiul său Commodus, pe care-l făcuse Caesar, a fost împresurat de o mulțime de filosofi care-l implorau să nu ia parte la vreo expediție sau luptă, mai înainte de a le fi lămurit locurile dificile și chestiunile cele mai obscure ale doctrinelor filosofice[48].

Marcus și-a demonstrat respectul pentru Senat și pentru religia tradițională înainte să plece din Roma. A jurat pe Colina Capitolină că n-a fost vinovat de moartea niciunui senator. Apoi, a săvârșit vechiul ritual al aruncării unei sulițe însângerate spre a simboliza justețea atacului Romei asupra teritoriului inamic.

Oricât de onorabilă a fost lupta lui Marcus, ea s-a dovedit dificilă și frustrantă. Vreme de un an și jumătate, cât a petrecută pe front, s-a luptat fără să reușească să întrezărească vreo victorie în final.

MEDITAȚII

O mărturie personală a supraviețuit acelor ani atât de dificili. Marcus a scris *Meditații* singur în cortul său pe frontul de nord, dar și în alte locuri, între anii 172 și 180. Cartea a II-a poartă mențiunea „scrisă pe teritoriul cvazilor", iar Cartea a III-a a fost scrisă „la Carnuntum", în vreme ce alte cărți nu menționează locul explicit.

A scris această carte pentru sine, nu pentru public. *Meditațiile* erau caiete private. Un editor antic a intitulat-o *Către sine însuși*. *Meditații* este titlul modern. Nimeni nu știe cum au ajuns caietele să fie publicate. Poate că prietenii lui Marcus sau unul dintre liberții lui au păstrat manuscrisul și l-au făcut să circule. Sentimental privită cartea, favorita lui Marcus Aurelius este fiica sa, Cornificia. A fost ultimul copil al lui Marcus care a supraviețuit, dar va fi constrânsă să se sinucidă de unul din viitorii împărați, la mulți ani după moartea lui Marcus. Ultimele ei cuvinte au fost demne de tatăl său: „Biet suflet închis într-un nefericit trup, zboară afară, liberează-te! Arată-le cine ești, [...] arată-le că ești fiica lui Marcus [Aurelius] Antoninus!"[49].

Marcus nu a scris *Meditații* în latină, ci în greacă. Greaca era limba filosofiei, deși latina a fost și ea suficient de bună pentru mulți filosofi romani timpurii. Folosirea limbii grecești este o altă dovadă a prestigiului în creștere a jumătății orientale a imperiului.

Meditații este ultima operă majoră a filosofiei stoice din Antichitate și cea mai îndrăgită în prezent. Cu siguranță că popularitatea ei nu se bazează pe faptul că lucrarea este optimistă. Adesea, accentul cade pe zădărnicia vieții omenești

și pe moarte. Viețile noastre, spune Marcus, sunt la fel de trecătoare ca o vrabie în zbor. Chiar și marii bărbați ai trecutului au dispărut: Augustus și curtea sa au dispărut, Alexandru cel Mare și omul care i-a îngrijit calul s-au întors cu toții în țărână.

Sfatul lui Marcus despre cum să înfrunți dificultățile vieții nu este pentru cei slabi de inimă. El scrie: „Fii asemenea unui promontoriu de care se sparg fără încetare valurile. El stă drept și împrejuru-i se potolește înspumatul clocot al apelor”[50].

Totuși, Marcus oferă o rețetă pentru demnitate și pentru reușită. Își exprimă respectul profund față de lumea naturală și credința lui deplină în providența divină atunci când scrie:

> Dacă îți îndeplinești sarcina prezentă urmând dreapta rațiune, cu zel, cu tărie, cu bunăvoință și fără să neglijezi nici o activitate mai puțin importantă, dacă îți păstrezi curat *daimon*-ul interior, ca și cum ar trebui să-l înapoiezi chiar în clipa asta, dacă legi această obligație de preceptul de a nu aștepta nimic și de a nu fugi de nimic, mulțumindu-te cu sarcina prezentă conform naturii și cu adevărul roman pe care îl afirmi în orice discurs și vorbă a ta, atunci vei avea o viață bună; și nu este nimeni care să te poată împiedica de la aceasta[51].

Marcus a demonstrat și un respect deosebit față de întreaga lume, privind chiar dincolo de hotarele imperiului pe care îl conducea. Stoicismul antic avea un accent puternic de cosmopolitism, iar Marcus l-a exprimat bine. A scris:

> Natura mea este rațională și politică. Cetatea și patria o reprezintă, pentru mine ca Antoninus, Roma, iar <pentru mine> ca om, lumea. Ca atare, numai cele ce sunt folositoare acestor două cetăți sunt pentru mine[52].

Poate că mai mult decât orice, Marcus place pentru că este uman, cât se poate de uman. Vorbește adesea despre nevoia de curaj și bărbăție, dar își admite propriile slăbiciuni. Nu vrea să se dea jos din pat dimineața. Știe că este ademenit de fastul, falsitatea și lingușirea vieții de curte, și se luptă permanent ca să-și reprime defectele.

Cel mai mare defect al său, cu toate acestea, era furia. Consimte liber și repetat că are probleme ca să-și stăpânească

nervii. Găsea în persoanele cu care lucra o nesfârșită sursă de dezamăgire, în superficialitatea și eșecurile lor. Dar știa că trebuie să se ridice deasupra dezamăgirii personale și să-și înăbușe furia.

Pe scurt, Marcus pare a fi mai puțin o statuie lipsită de viață, cât o persoană pe care o putem cunoaște și admira. Cuvintele lui nu sunt o operă de artă într-un muzeu, ci vin de la un sfetnic, poate de la un prieten chiar.

COMMODUS

Marcus și-a sfârșit zilele acolo unde și-a petrecut majoritatea anilor din urmă: la frontiera danubiană a Romei, probabil la sau lângă Sirmium. A murit pe 17 martie 180, când încă nu împlinise cincizeci și nouă de ani. A fost bolnav, avea variolă sau, poate, vreo tumoare. O sursă pretinde că, deși Marcus era doar bolnav, medicii au fost cei care l-au ucis pentru a intra în grațiile lui Commodus, aflat pe front cu Marcus[53], dar nu putem fi siguri. Trupul lui Marcus a fost incinerat, iar cenușa a fost trimisă la Roma și depusă în Mausoleul lui Hadrian.

Dacă opera vieții sale a fost crearea a două noi provincii, Marcus nu a reușit. Fiul și succesorul lui, Commodus, a preferat să facă pace cu germanii și să se retragă la Roma. Cu toate acestea, Marcus a lovit inamicul suficient de tare pentru a aduce Romei cincizeci de ani de pace la frontiera de nord. La fel ca mulți alții care i-au apreciat domnia, a avut, așa cum a spus un admirator antic, „o moarte glorioasă pentru patrie”[54].

Surse antice târzii, reprezentând punctul de vedere al Senatului și al elitei romane, și l-au reamintit pe Marcus cu o afecțiune deosebită. După cum a scris un autor: „El s-a dovedit a fi înzestrat cu toate virtuțile și cu un geniu divin și, ca un soi de protector, a stat în fața vitregiilor statului. Căci, de n-ar fi venit pe lume în acele vremi, de bună seamă că întreaga lume romană s-ar fi năruit parcă dintr-odată”[55].

Fără nicio îndoială, Marcus a fost cel mai uman dintre

împărații Romei și, grație scrierilor sale, cel mai umanist. Dar nu a fost și cel mai eficient. A fost un filosof, dar trebuie judecat în calitate de împărat.

Marcus n-a avut noroc nici în privința vremurilor, nici în privința pregătirii sale. A fost extraordinar de ghinionist în crizele cu care s-a confruntat. De fapt, puțini împărați din istoria romană s-au confruntat cu probleme mai complicate decât el. Lui Marcus i-au lipsit cunoștințele tehnice și experiența necesare unui împărat.

Totuși, este un exemplu strălucit al modului în care o persoană principială, cu disciplină intelectuală și cu sentimentul datoriei, se poate ridica la înălțimea situației. Domnia lui a reprezentat un punct de cotitură pentru Roma. După cum s-a exprimat un contemporan, odată cu moartea lui Marcus a luat sfârșit o epocă de aur, înlocuită fiind cu una de fier și rugină[56]. Pare ciudat să spui că o epocă cu războaie și boli a fost una „de aur", dar caracterul benign al lui Marcus, precum și modul cum a tratat Senatul (aspect întotdeauna important pentru istoricii proveniți din rândul elitelor) s-au distins, mai ales în comparație cu ce a urmat după el.

Marcus a fost primul împărat în optzeci și doi de ani care n-a fost urmat pe tron de un fiu adoptiv. A fost înlocuit de fiul său natural. Iar Commodus a fost cel dintâi împărat din istoria Romei care s-a născut pentru tron. Niciunul dintre predecesorii lui n-a aflat că este menit să domnească înainte de a ajunge la adolescență. Commodus a considerat mereu că puterea i se cuvine, ceea ce poate explică de ce a abuzat de ea.

Având doar optsprezece ani când a ajuns împărat, Commodus s-a comportat ca un adolescent eliberat brusc de povara unui tată care fixase un standard de austeritate și de responsabilitate atât de ridicat, încât descuraja. A abandonat războiul lui Marcus din nord și a acceptat să negocieze pacea. Revenit la Roma, a cedat altora frâiele guvernării, iar el s-a dedicat unor preocupări cu totul opuse filosofiei – sporturilor sângeroase. Sănătos, chipeș și înfumurat, Commodus s-a identificat cu zeul Hercule. Se lăuda cu abilitățile lui de gladiator și chiar a luptat în arenă.

Commodus a fost popular în rândurile armatei pentru că a

plătit prime generoase, iar pentru oamenii de rând a organizat frecvent jocuri, finanțându-le prin taxele plătite de senatori și devalorizarea monedei. Totuși, elita romană nu a fost dispusă să susțină o brută depravată care le amenința viața și proprietățile și le insulta sentimentul demnității. Mai multe conspirații au încercat să-l asasineze, dar toate au eșuat, atrăgând după sine represiuni brutale. În cele din urmă, un complot condus de amanta sa și de cei mai apropiați funcționari a reușit. La ordinul lor, partenerul de lupte al lui Commodus, un gladiator, l-a strangulat în baie. Era ajunul Anului Nou, 31 decembrie 192.

Domnia familiei lui Marcus Aurelius ajunsese la final. Epoca celor Cinci Împărați Buni se sfârșise cu cinci ani în urmă, odată cu moartea lui Marcus, reamintind tuturor cât de fragil era sistemul imperial. Chiar Marcus avea să constate că numeroase forțe scăpau controlului Romei, reprezentând un pericol permanent, cele mai nocive fiind presiunea migrației popoarelor barbare aflate dincolo de frontiere, epidemiile venite de undeva de departe sau amenințarea recurentă a ambițioaselor dinastii parte.

Domnia lui Marcus a reamintit și că, în esența sa, Imperiul Roman era o monarhie militară. Indiferent câte decrete și legi luminate putea promulga un împărat, indiferent cât de bune erau relațiile sale cu Senatul, în cele din urmă el depindea de armată. Niciun împărat nu putea fi vreodată ferit de rebeliuni sau de lovituri de stat. Nicio frontieră nu putea fi vreodată sigură fără un împărat competent la conducere și o armată puternică și pregătită să o apere.

Un filosof pe tron a fost o binecuvântare, mai ales dacă e suficient de versatil ca să ajungă și un bun general. Și totuși, vremurile cereau un împărat neîndurător față de familia sa. Un conducător mai strict ar fi înlăturat un fiu precum Commodus și ar fi ales în schimb ca succesor un bărbat mai capabil – pe ginerele său, Pompeianus, de pildă. O astfel de alegere, însă, putea duce la război civil. Sistemul dinastic al Romei era flexibil doar până la un punct.

De fapt, războiul civil avea să vină imediat după farsa domniei lui Commodus. A fost lung și sângeros. A așezat pe

tron un alt bărbat de anvergură, dar nu pe cineva cu viziunea largă a lui Marcus. A mai durat un secol până să apară un astfel de personaj. În tot acest răstimp, o serie de noi dezastre care au lovit Roma au făcut ca anii buni scurși între domniile lui Nerva și Marcus să pară o amintire îndepărtată, dacă nu chiar un mit.

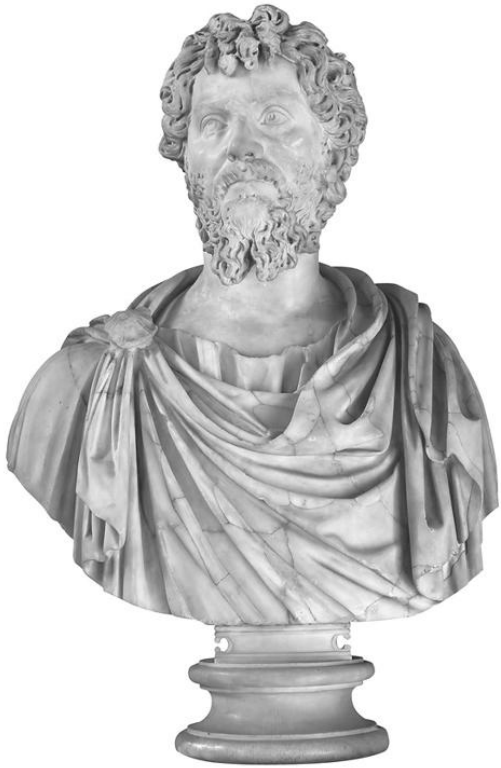

Septimius Severus, bust din marmură (Glyptothek, München)

8
SEPTIMIUS SEVERUS

AFRICANUL

Anul care a urmat asasinării lui Commodus, 193, este numit uneori „Anul celor cinci împărați” și coincide cu primul război civil după mai bine de un secol. Timp de aproape 125 de ani, succesiunea la tron fusese relativ pașnică, chiar dacă nu întotdeauna corectă. Cu toate acestea, din 69, „Anul celor patru împărați”, nu se mai întâmplase ca să ajungă cineva pe tron după ce a organizat un marș asupra Romei. Iar anul 69 a fost unul relativ blând în comparație cu 193. În vreme ce schimbarea de dinastie după moartea lui Nero a fost rezolvată în optsprezece luni, a fost nevoie de patru ani pentru reinstalarea păcii după moartea lui Commodus. Luptele au continuat până în 197.

În cele din urmă, Roma a avut un nou împărat, pe Septimius Severus. Domnia lui a fost un paradox. Omul era egoist, rudimentar și needucat, dar și viclean și coerent. Deși nu era un soldat de profesie, a militarizat actul guvernării cum niciunul dintre predecesorii săi n-o mai făcuse. A combinat reformele juridice iluminate cu autocrația și epurările interne, în paralel cu lansarea unor războaie externe ce aveau să secătuiască visteria. A reprezentat și o nouă etapă în istoria etnică a Romei și, poate, în istoria ei rasială. Severus a fost primul împărat african al Romei și a fondat o dinastie care a dat Romei primii ei împărați proveniți din Orientul Mijlociu.

UN ÎMPĂRAT VENIT DIN AFRICA

Lucius Septimius Severus s-a născut la 11 aprilie 145, în orașul Leptis Magna, de pe coasta mediteraneeană a ceea ce este astăzi Libia modernă, la aproape o sută treizeci de kilometri de capitala Tripoli de azi. Era unul dintre marile orașe ale Africii romane. Se întâmpla sub Antoninus Pius, când pacea romană ajunsese la momentul ei culminant, iar Africa avusese o contribuție importantă la ea.

Leptis era un oraș vechi, un centru comercial bogat întemeiat de imigranții veniți din Fenicia (astăzi Liban), incluzându-i și pe berberii libieni indigeni. Cartagina controlase orașul până când Roma a distrus-o. Leptis devenise un oraș roman cu trei sute de ani înainte să se nască Severus.

Orașul era condus de o elită latinizată, dar mulți dintre membrii ei, ca și Severus, aveau înaintași care vorbeau punica – o limbă semitică, strâns legată de ebraică și aramaică și vorbită în Cartagina, dar și în Fenicia. Severus vorbea limba punică, greaca și latina, dar la Roma accentul lui de provincial era ironizat. Tatăl său provenea dintr-o familie bogată, având relații puternice la Roma, inclusiv doi senatori. Deși, probabil, proveneau din aristocrația locală, statutul lor a progresat la Roma atunci când Traian a declarat Leptis *colonia*, ceea ce îndreptățea toți cetățenii ei liberi să devină cetățeni romani.

Tatăl lui Severus, Publius Septimius Geta, nu a urmat o carieră politică. Din nefericire, mama lui, Fulvia Pia, este pentru noi doar un nume. Ea și soțul ei au mai avut alți doi copii, un băiat și o fată, ambii avansând în cercurile imperiale, așa cum a făcut-o și Severus. Că Fulvia Pia și-ar fi îndemnat copiii spre succesul lor ulterior, la fel ca multe alte mame romane, este doar o speculație. Strămoșii ei erau, probabil, coloniști italieni căsătoriți cu localnici. Probabil că era înrudită cu prietenul din copilărie al lui Severus, Gaius Fulvius Plautianus. Cei doi tineri aveau o relație bazată pe încredere. Se bârfea că, odată, au fost chiar amanți, dar *era de așteptat* ca bârfa romană să spună așa ceva. La fel ca Augustus și Agrippa, cei doi au colaborat până la moarte, deși, spre deosebire de cei

dintâi, prietenia lor nu s-a sfârșit în chip fericit.

Severus a fost primul împărat african al Romei. Dar a fost și primul împărat negru al Romei? Nu știm, în pofida multiplelor dovezi contemporane. O sursă scrisă îl descrie ca având pielea închisă la culoare, dar este târzie și, în mod evident, greșește în alte privințe[1]. O imagine contemporană îl înfățișează cu pielea deschisă la culoare, dar este un caz singular și, în plus, tradiția egipteană avea tendința să înfățișeze bărbații cu pielea mai închisă la culoare și femeile cu pielea de culoare deschisă[2]. Este posibil ca Severus să fi avut o origine mixtă – italiană, din Orientul Mijlociu și, poate, un element berber indigen –, dar este doar o speculație. Adesea, sursele antice nu ne spun ceea ce am vrea noi să aflăm.

Africa romană a ajuns la apogeu în timpul vieții lui Severus, ieșind în evidență la fel cum se afirmase și Hispania cu un secol în urmă. Prin anii 200 d.Hr., Africa furniza în jur de 15% din cavalerii și senatorii cunoscuți. Pe atunci, Senatul deja nu mai era dominat de italieni, fiind reprezentativ pentru imperiu în ansamblul său.

Nimeni nu simbolizează această schimbare mai bine decât Cassius Dio (155-235). Senator roman și fiu al unui senator roman, el a avut o vilă în Italia, dar s-a născut și a crescut în Niceea (lângă actualul Istanbul), oraș vorbitor de greacă. Cu toate acestea, grecul Dio se simțea pe deplin roman, fiind el însuși un simbol al succesului Romei în integrarea elitelor din provincii. Istoria romană l-a fascinat pe Dio într-atât, încât a scris în greacă o istorie masivă a Romei în optzeci de volume, pentru a cărei redactare i-au fost necesari douăzeci de ani. Părțile referitoare la republica târzie și la imperiul timpuriu au supraviețuit în totalitate, dar pentru perioada 41-229 nu avem decât un rezumat ulterior. Dio îl cunoștea personal pe Severus și nutrea față de el sentimente ambivalente[3]. I-a admirat inteligența, râvna, spiritul de dreptate și cumpătarea, nu și modul cum a tratat Senatul. Și cum Dio considera că Roma intrase într-o perioadă de declin, părea dispus să exagereze în privința defectelor lui Severus.

Când era copil, Severus a fost educat în greacă și latină în Leptis. Școlarizarea lui a culminat cu susținerea unui discurs

public la vârsta de șaptesprezece ani. Spre deosebire de Marcus Aurelius, Severus nu și-a mai continuat educația instituțional, fapt pe care l-a regretat mai târziu. Dio l-a descris drept bărbatul cuvintelor puține, dar care avea multe idei[4]. Severus era atent, viclean și bun strateg. Deși purta o barbă lungă, era om de acțiune, nu un filosof.

Cu toate acestea, Dio pretinde că Severus și-a găsit timp să studieze, prima dată în timpul unei pauze în cariera sa politică, înainte să devină împărat, când a petrecut o vreme la Atena, apoi, ca împărat, când își petrecea cu regularitate după-amiezile în dezbateri purtate în greacă și latină. Severus a fost suficient de educat pentru ca, în final, să publice o autobiografie dedicată unui public larg, nu doar cititorilor din elite. Deși niciun cuvânt din acea autobiografie nu a supraviețuit, referințele despre ea sugerează că includea visuri, semne prevestitoare și consemnări despre războaie. Nu ar trebui să subestimăm importanța prevestirilor în gândirea publică, ele putând legitima un om care a uzurpat tronul.

Severus avea un interes special pentru lege. În copilărie, se spune că se juca de-a judecătorul[5]. Ca împărat, pe timp de pace, în fiecare dimineață judeca în mod regulat spețe. Juriștii lui au avut un rol cheie în codificarea dreptului roman. L-a promovat pe unul dintre cei mai buni juriști ai săi în poziția de prefect pretorian, deși, de obicei, îi favoriza pe militari.

Fizic, Severus era scund, dar vânjos. Avea cârlionți, o barbă lungă și nasul scurt. Se spune că era capabil de orice muncă fizică grea.

Că tânărul Severus era ambițios este cert. Alte calități aveau să apară în timp. Era energic[6], iscoditor și sincer[7]. Era ager la minte și hotărât[8]. Era temperamental, uneori violent[9]. Criticii săi îl considerau nemilos și fals[10], dar Severus nu avea o opinie proastă despre sine[11].

La vârsta de optsprezece ani, Severus a venit la Roma. Unul dintre verii săi era senator și a făcut de-așa manieră ca Severus și fratele lui să devină și ei senatori. Marcus Aurelius se afla pe tron și i-a produs o impresie de neuitat tânărului african.

În multe privințe, cariera lui a fost una tipică pentru un tânăr în formare din elita romană. A deținut poziții politice și

administrative importante la Roma și în provincii, inclusiv o perioadă în funcția de comandant de legiuni în Siria și guvernator al Galiei de nord-vest. A ajuns consul în anul 190, la vârsta de patruzeci și cinci de ani. În anul următor, a fost guvernator în provincia Panonia Superior, o provincie de graniță cu rol strategic de pe Dunăre. Și Marcus Aurelius s-a aflat acolo în timpul războaielor sale de la granițe, și tot acolo a scris o parte din *Meditațiile* lui. Ca guvernator, Severus a controlat trei legiuni, aproximativ optsprezece mii de oameni. Devenise astfel o persoană extrem de importantă atunci când puterea centrală s-a prăbușit. Și s-a bucurat de sprijinul unui partener inteligent, capabil și cu bune relații la nivel înalt.

O FATĂ DIN SIRIA

Este posibil ca Severus să-și fi făcut de cap în tinerețe. A fost judecat pentru adulter, dar s-a apărat cu succes. Apoi s-a căsătorit cu o femeie din Africa romană a cărei familie era compusă din cetățeni romani de origine punică. Soția a murit, fără să aibă copii, lăsându-l pe Severus văduv. Pentru a-și găsi o nouă mireasă, a privit spre Orient.

În 185, Severus s-a căsătorit cu Iulia Domna. Era fiica unei familii avute și puternice din Emesa (astăzi, Homs), un oraș bogat din Siria a cărui populație avea origini arabe. Ea pretindea că printre înaintașii ei s-au numărat conducătorii orașului înainte de a fi anexat de Roma. Tatăl ei era preot al zeului local Elagabalus, literal „Zeul Muntelui”. Era un zeu venerat sub forma unei pietre negre conice aflate într-un templu din oraș. Membrii familiei erau vorbitori nativi de aramaică, greaca fiind a doua lor limbă, și erau cetățeni romani.

Odinioară, bărbații romani ambițioși doreau să se căsătorească cu vechea nobilime republicană. Acum preferau să-și aleagă miresele dintre familiile de vază din Orient, familii care furnizau administratori imperiali și senatori romani, și

care puteau să ofere dote bogate fiicelor lor, după cum, cu siguranță, a făcut și tatăl Domnei.

Domna era frumoasă. Conform unei teorii foarte ipotetice, ar fi servit drept model pentru Venus din Milo, faimoasa statuie de marmură din Muzeul Luvru[12]. Între timp, avem multe statui și imagini de pe monede cu Domna[13]. Toate arată că avea o față lată, cu un păr bogat, cârlionțat, pieptănat cu cărare pe mijloc și dus spre părțile laterale și, uneori, strâns la spate în cosițe. Din coafură făceau parte, probabil, și diverse meșe.

Domna știa cum funcționează puterea și îi plăcea să și-o exercite. Era, după cum s-a dovedit, și fertilă. Dăruindu-i doi băieți lui Severus, cu siguranță că i-au crescut acțiunile în ochii lui, dar și influența. Datorită ei, urmașii lui Severus aveau șansa unei dinastii – prima casă domnitoare libio-siriană a Romei.

Era o femeie cultivată. Pe lângă aramaică și greacă, vorbea și latina, deși, probabil, nu la fel de bine. Ca împărătească, Domna și-a format un cerc larg de intelectuali, inclusiv filosofi, matematicieni și juriști. Unul dintre ei, un cărturar grec stabilit la Roma, i-a conferit Domnei titlul de „înțeleaptă” și „filosoafă”[14]. La cererea Domnei, el a scris o carte despre un filosof făcător de minuni grec din secolul I[15]. Având o perspectivă conservatoare, a fost un fel de ghid pentru principi – sau, în acest caz, pentru principese.

Pe scurt, Domna era o partidă foarte bună și nu ar fi de mirare ca Severus să fi fost îndrăgostit de ea. Talentele ei nu puteau fi decât un atu pentru el în luptele care îl așteptau.

ANUL CELOR CINCI ÎMPĂRAȚI

Anul 193, numit şi „Anul celor cinci împărați”, a fost anul primului război civil al Romei după 124 de ani și cel mai lung și mai violent în ultimii 225 de ani. Dar, cu toate dramele lui, nu a lăsat ca lucrurile să-și revină la matca lor. Au mai trecut

patru ani înainte ca un nou împărat să ajungă pe tron fără să fie contestat.

Povestea începe în ajunul Anului Nou, la 31 decembrie 192, ziua în care Commodus a fost asasinat. Fiind prevenit în prealabil în legătură cu complotul, Publius Helvidius Pertinax era pregătit să fie numit împărat de către Senat în chiar noaptea aceea. Era un bărbat cu o pregătire profesională impecabilă și cu origini clar non-aristocratice. Ar fi greu de găsit un exemplu mai potrivit decât Pertinax pentru ceea ce înseamnă o societate deschisă oportunităților pe care imperiul roman le oferea uneori. Și, ca mulți alți carieriști sociali, Pertinax s-a adaptat impecabil cutumelor clasei domnitoare, în cazul său ale Senatului.

Pertinax era fiul unui libert din nord-vestul Italiei. După ce și-a început cariera ca profesor și a încercat fără succes să obțină o funcție de ofiţer în armată, în cele din urmă a obținut o poziție de tribun militar în ajunul războaielor lui Marcus Aurelius. A ieșit în evidență la granițele de pe Rin și Dunăre și ca guvernator al Britanniei. Spre meritul său, a câștigat atât laudele lui Marcus, cât și dușmănia unuia dintre acoliții lui Commodus.

Bărbat matur, Pertinax avea aproape șaptezeci de ani când a devenit împărat. Avea barbă și, în portretele de pe monede, avea riduri și obrajii supți caracteristici vârstei[16].

Cu Pertinax împărat, mulți membri ai Senatului s-au gândit că buna guvernare revenise la Roma. Dar Pertinax s-a dovedit a fi prea ambițios și a intrat imediat în conflict cu Garda Pretoriană. Commodus a fost cel care dăduse Gărzii mână liberă. Pertinax a încercat să reinstituie disciplina. Din lipsă de bani, a oferit Gărzii o primă mai mică decât predecesorii săi cu ocazia urcării pe tron. Garda a răspuns asasinându-l. Nu stătuse pe tron nici trei luni.

Violența a fost înlocuită de o farsă. Într-un gest de mare indecență, doi senatori au concurat pentru favorurile Gărzii oferind prime atractive. Cel care a oferit mai mult a fost ales împărat. Acesta a fost Didius Iulianus, primul împărat impus de Garda Pretoriană de la instalarea pe tron a lui Claudius cu o sută cincizeci de ani mai înainte. Iulianus era un guvernator de

provincie experimentat, dar împrejurările „numirii” sale l-au lipsit de orice credibilitate, chiar și în rândul pretorienilor.

Acțiunea s-a mutat apoi în provincii, unde, brusc, puterea imperială a părut a fi la îndemână. Trei guvernatori de provincii vizau tronul. Pescennius Niger, guvernatorul Siriei, a obținut un mic succes militar la granița de pe Dunăre. Italian fiind, era susținut puternic și de populaţia Romei, dar, altfel, baza lui era în Orient. După ce a fost proclamat împărat, a avut zece legiuni gata oricând să intervină pentru el, dar și susținerea parților.

Clodius Albinus era guvernatorul Britanniei. Avea doar trei legiuni, toate cu veterani călîți în luptă, și avea și susținători în Galia. La fel ca Severus, provenea din Africa (din Tunisia de astăzi) și, ca Niger, repurtase succese militare la frontiera dunăreană. Dar, în cele din urmă, a decis să-l susțină pe Severus. Vicleanul Severus i-a conferit lui Albinus titlul de Caesar, în felul acesta numindu-l succesor și despărțindu-l de Niger.

Cândva, Severus servise sub Pertinax în Siria și se considera răzbunătorul acelui împărat martirizat. La douăsprezece zile de la asasinarea lui Pertinax, Severus a fost proclamat împărat de trupele sale de pe Dunăre. Împreună cu trupele de pe Rin, se bucura de loialitatea a șaisprezece legiuni. Pe când se apropia de capitală, Senatul și-a exprimat prin vot susținerea față de el. Didius Iulianus a fost asasinat în timp util. Noul conducător a intrat în Roma pe 9 iulie, la două luni după ce fusese proclamat împărat, la o distanță de aproape 1.200 km de provincia sa. Una dintre calitățile lui Severus era rapiditatea în acțiune.

Severus era acum Augustus și, probabil, tot acum a proclamat-o Augusta și pe Domna. A jurat în fața Senatului că nu va executa niciodată un senator. Totuși, a mărșăluit asupra Romei cu armată, făcând evident fundamentul militar al domniei sale. Într-un pasaj memorabil, Dio descrie intrarea lui Severus în oraș astfel:

> Era cel mai strălucit spectacol din toate câte mi-a fost dat să văd. Întreg orașul se înfățișa încununat cu flori și frunze de laur, împodobit cu

țesături viu colorate și iluminat de torțele care întrețineau miresmele mirodeniilor arse pentru sacrificii. Locuitorii Romei, îmbrăcați în alb, aclamau însuflețiți, plini de veselie, iar soldații, înarmați întocmai ca la o paradă militară, înaintau în perfectă ordine. Cortegiul era deschis de noi, senatorii, care purtam semnele demnității ordinului nostru. Mulțimea se înghesuia dornică să-l vadă pe noul împărat, să-l audă spunând ceva, întocmai ca pe o minune căzută din cer. Oameni se ridicau în sus unii pe alții ca să-l vadă mai bine pe împărat[17].

Cum a putut cineva atât de puțin legat de Italia ca Severus să devină împărat? Răspunsul este: cele șaisprezece legiuni, care aveau chiar și mai puține legături cu Italia decât comandantul lor. Majoritatea veneau din nordul Europei. De ce luptau atât de puțini italieni? Deoarece se obișnuiseră cu pacea îndelungată. Un contemporan a explicat foarte bine: „Locuitorii peninsulei, de multă vreme neobișnuiți cu armele și războiul, erau devotați agriculturii și preocupărilor pașnice”[18].

Severus nu a rămas mult timp la Roma pentru că avea de dus un război contra lui Niger. Știa cum să joace murdar și își făcuse un scop din a-i captura pe copiii lui Niger, ținându-i totodată pe ai săi în siguranță. Au urmat doi ani de război în Orient, care s-au sfârșit cu o victorie deplină a lui Severus și cu moartea lui Niger. Apoi, Severus a atacat teritoriul parților și a creat o nouă provincie, anexând un stat de frontieră care astăzi acoperă granița turco-siriană. În felul acesta s-a răzbunat pe sprijinitorii lui Niger de acolo, a adăugat imperiului o regiune bogată și a atenuat criticile potrivit cărora ar fi ucis cetățeni romani în războiul civil. Dar nu a ezitat să-i execute pe copiii lui Niger, ținuți ostaticii timp îndelungat.

Era inevitabil ca un om atât de crud ca Severus să nu intre în conflict cu Clodius Albinus, sprijinitorul lui. Cei doi rivali şi-au declarat război, înfruntându-se într-o bătălie din Galia, care aproape că-l putea costa viața pe Severus. În cele din urmă, trupele lui au ieșit biruitoare și l-au ucis pe Clodius, al cărui cap Severus l-a trimis la Roma pentru a fi expus în vârful unei sulițe. Apoi, i-a executat soția și copiii. La începutul anului 197, războiul civil luase, în cele din urmă, sfârșit.

Într-un final, Severus s-a întors la Roma, conștient atât de

prețul pe care îl plătise pentru a conduce, cât și de susținerea pe care nu puțini senatori o arătaseră rivalilor săi. Deși a iertat treizeci și cinci de senatori, a ordonat execuția altor douăzeci și nouă, în pofida jurământului depus cu câțiva ani în urmă că nu va executa niciun senator. Știm cel puțin alți zece senatori pe care i-a ucis cu alte ocazii. Un contemporan i-a comparat domnia cu cea a sângerosului Tiberius[19], în vreme ce Severus s-a comparat în mod deschis cu oamenii de stat din republica târzie, adevărați soldați brutali, Gaius Marius și Sula (Lucius Cornelius Sulla Felix)[20]. Totuși, o comparație mai potrivită e, probabil, Augustus, pe care Severus îl cita, și care a ordonat asasinarea a peste o sută de senatori înainte să-și câștige respectabilitatea[21]. Ca şi Augustus, Severus a purtat un război civil lung și însângerat.

Pentru a pedepsi Garda Pretoriană pentru rolul jucat în asasinarea lui Pertinax și scoaterea tronului la licitație, Severus a executat câteva sute de gardieni și i-a concediat pe restul. În mod tradițional, pretorienii erau recrutaţi din Italia, dar Severus i-a înlocuit cu propriii legionari născuți în străinătate, mulți dintre ei provenind, probabil, din regiunea dunăreană. În ochii romanilor, mai ales ai nobililor, noii gardieni erau niște sălbatici.

Ca să-și desăvârșească opera, Severus a dublat efectivele Gărzii Pretoriene. De asemenea, a dublat numărul pompierilor și a triplat poliția, ambele fiind forțe paramilitare. Poate că a crescut și numărul trupelor specializate – arcași și iscoade, printre alții –, acestea fiind localizate într-o garnizoană din partea de sud a orașului. În plus, Severus a construit o garnizoană permanentă pentru una dintre legiunile sale la sud de Roma, pe Colinele Albane, într-un oraș aflat pe Via Appia. Construită trainic, ruinele acelei garnizoane mai pot fi încă văzute răsărind ici-colo prin orășelul Albano Laziale, lângă drumul ce duce la reședința de vară a papilor.

Cu totul, Severus a crescut numărul soldaților din și dimprejurul Romei de la aproximativ 11.500 la circa 30.000. În parte, scopul lui era militar, întrucât noile forțe asigurau nucleul unei rezerve de care Roma avea mare nevoie pentru a răspunde rapid la provocările ivite în diverse puncte de

frontieră. Împărații care au urmat la tron aveau să facă mult mai mult în această privință. Dar schimbările lui Severus au avut și un efect politic, făcând capitala să se simtă ca și cum ar fi prinsă într-o menghină militară.

Pentru Severus, o armată puternică și un stat puternic mergeau mână în mână. A format trei noi legiuni, ridicând numărul lor de la treizeci la treizeci și trei, adică aproximativ 500.000 de soldați. Soldații din regiunea Dunării și din Balcani aveau o importanță capitală pentru trupele sale.

În general, Severus a favorizat armata. Le-a acordat legiunilor prima creștere salarială din ultimul secol. În cele din urmă, le-a permis soldaților să se căsătorească, întrucât mulți dintre ei o făcuseră oricum de-a lungul anilor, încălcând regulamentele. O armată mai mare și mai bine plătită era scumpă, așa că Severus a devalorizat moneda ca să poată să o plătească. La fel au procedat și Marcus, și Commodus, dar Severus i-a redus valoarea și mai mult. Pe termen scurt, Roma era suficient de puternică pentru a absorbi șocul, dar generația următoare a plătit prețul printr-o inflație galopantă.

Severus a devenit împăratul cu cea mai mare expansiune militară de după Traian. Și din acest punct de vedere a călcat pe urmele lui Marcus Aurelius, deși Marcus nu reușise să formez noi provincii, ci doar a încercat să extindă imperiul ca răspuns la agresiunea contra Romei. Severus avea mai puține scuze. A creat două noi provincii în Orient, dincolo de Eufrat. În Africa, a extins granițele provinciilor romane către sud. În Britannia, a încercat să cucerească întreaga insulă. Într-adevăr, a fost o persoană care a extins imperiul, după cum proclamă și inscripția de pe arcul său de triumf din Roma.

Paradoxal, dar Severus n-a avut o instrucţie militară solidă. Cariera sa înainte de 193 a fost aproape în totalitate civilă. A comandat armate, dar numai pe timp de pace – nu a luptat în niciun război. Era mai mult un funcționar decât un războinic. Și totuși, la fel ca Marcus Aurelius, Severus s-a văzut pus în situație să-și asume un rol combativ și a făcut-o cu entuziasm. Spre deosebire de Marcus, Severus a simțit miros de sânge mai întâi într-un război civil, nu într-unul extern. Consecința a fost că a devenit un fel de *caudillo* roman, un tip de lider militar

aidoma celor care au nenorocit recent America Latină. Sau poate că o analogie mai bună ar fi cu un nou director-general adus pentru a restructura o companie și care o reformează fără scrupule pentru a o salva.

Așa violente cum sunt, războaiele civile permit oamenilor să depășească barierele sociale. În jurul anului 195, de pildă, un director de școală din Galia s-a dat drept senator roman, a strâns o mică armată pentru a-l susține pe Severus, a repurtat o victorie reală și a trăit tot restul vieții primind o pensie imperială. A avut mult tupeu am zice, exprimându-ne cu blândețe, dar lui Severus i-a plăcut tupeul lui.

În aprilie 195, Severus a făcut ceea ce nici cei mai extravaganți dintre predecesorii lui nu au făcut-o: s-a adoptat singur! Practic, a devenit fiul lui Marcus Aurelius și a făcut-o cu de la sine putere, fără să țină seama de Senat sau, evident, de demultă vreme răposatul Marcus. Severus și-a rebotezat fiul, schimbându-i numele din Caracalla în Marcus Aurelius Antoninus și l-a făcut Caesar, desemnându-l astfel pe Caracalla (noi vom rămâne la acest nume) drept succesor. În același timp, Severus a anunțat divinizarea lui Commodus, fiul lui Marcus, ceea ce i-a înfuriat pe oponenții din Senat ai răposatului și deloc regretatului împărat vicios. Dar soldații îl adoraseră pe Commodus, care i-a plătit bine și, cu siguranță, i-au apreciat mișcarea.

Un mucalit roman l-a felicitat pe Severus pentru că a găsit un tată ca Marcus Aurelius, ceea ce era un fals compliment și o frumoasă mostră de snobism, întrucât atrăgea atenția asupra obscurității tatălui natural al lui Severus[22]. Și totuși, mișcarea lui Severus a fost serioasă, nu doar o simplă manevră subtilă. Romanii credeau în succesiunea ereditară și în continuitatea familiei imperiale unice. Preferau urmașii de sânge, deși nu-i impuneau, fiind pragmatici și acceptând ușor adopția. „Adopția” lui Severus era o minciună explicită, greu de înghițit de unii, dar mulți considerau că merită plătit un asemenea preț pentru a asigura pacea și a se evita un război civil.

Severus nu a pierdut nici o ocazie pentru a reaminti permanent că guvernarea sa se întemeia pe forța militară. De pildă, i-a conferit soției sale, Domna, titlul de Mamă a Taberei,

reamintind astfel de singura deținătoare anterioară a acestui titlu, de Faustina, soția lui Marcus Aurelius și mama lui Commodus. Familia lui Severus era armata romană, iar armata era familia lui Severus; așa spunea titlul. Unii legionari au întâlnit-o pe Domna personal, întrucât, de-a lungul anilor, i s-a alăturat mereu lui Severus în războaie și în călătoriile sale, din Britannia și până în Irak.

Severus a fost un inovator în ce privește guvernarea romană. A promovat semeni africani în Senat, în guvernoratele din provincii și în calitate de comandanți de legiuni. Și, totodată, a înclinat balanța noilor poziții administrative de la Senat spre cavaleri.

RĂZBOI, POLITICĂ ȘI CRIME

La Roma, Domna era importantă pentru Severus datorită legăturii sale cu elitele din estul Mediteranei. A fost la fel de importantă, pentru că avea legături în Orient, atunci când soțul ei a plecat din Roma, în anul 197, ca să reia războiul cu Parția. Din nou, l-a însoțit în călătoriile sale.

Severus avea trei motive să atace Parția. Trebuia să se răzbune pentru o invazie a parților pe teritoriul roman atunci când a plecat în Occident ca să se lupte cu Clodius. Voia gloria pentru sine. Și, cu siguranță, relația cu armata îi dădea mai puține bătăi de cap decât relația cu Senatul. Era primul mare război extern de cucerire al Romei de după Traian, iar Severus le reamintea mereu tuturor că urma căile unor predecesori iluștri.

Severus a invadat Irakul, i-a jefuit capitala (aflată în apropierea Bagdadului modern) și a anexat imperiului partea de nord a țării, pe care a numit-o provincia Mesopotamiei. Prin aceasta, a recreat provincia pierdută de Traian. Totuși, ca și Traian, Severus a ratat capturarea unei importante fortărețe în pofida celor două asedii susținute. Și-a declarat totuși victoria și și-a luat titlul de *Parthicus Maximus*, care înseamnă

aproximativ Marele Biruitor din Parția.

Severus s-a folosit de ocuparea capitalei parților pentru a da și o lovitură propagandistică. A planificat evenimentul la 28 ianuarie 198, odată cu cea de-a o suta aniversare a urcării pe tron ca împărat a lui Traian. În aceeași zi, Severus l-a numit oficial Augustus pe Caracalla, ceea ce înseamnă că devenea co-împărat. Pe scurt, a profitat politic la maxim de pe urma succesului său militar.

Ar fi trebuit să fie mai prudent cu ce-și dorește. Noua provincie a Mesopotamiei era o extensie excesivă a imperiului și nu aducea nici un avantaj Romei. Un critic contemporan s-a plâns de costurile pe care le implica și de posibilitatea de a antrena Roma în noi și periculoase conflicte[23]. Dar când, în cele din urmă, Severus s-a întors la Roma, în 202 – după mai mulți ani petrecuți în Siria și o călătorie lungă în Egipt –, i s-a propus o primire triumfală. Totuși, Severus a refuzat celebrarea, pentru că suferea de gută, ceea ce nu-i permitea să stea în picioare într-un car triumfal.

Sănătatea nu l-a împiedicat pe Severus să călătorească cu familia în Africa de Nord, în 202-203, călătorie care a inclus o ambițioasă revenire acasă în Leptis, orașul natal. Acolo, a finanțat un program grandios de refacere urbană, cu monumente de marmură care pot fi văzute și astăzi. În 203, Severus a revenit cu familia la Roma, unde s-a dedicat unui vast program de construcții și festivaluri. În același an, a inaugurat noul Arc al lui Severus și Caracalla, sărbătorindu-și victoria asupra Parției.

Arcele de triumf erau ceva obișnuit în tradiția romană, dar Severus și-a ridicat arcul într-un loc neconvențional, lângă monumentele care îl celebrau pe Augustus, profitând astfel de gloria predecesorului său. Cât despre basoreliefurile sculptate de pe noul arc, acestea reprezentau scene de victorie militară neobișnuit de dure și brutale, diferite de arcele de triumf anterioare. Ca în multe alte ocazii, Severus se plasa cu un picior în trecutul elegant și cu celălalt în prezentul violent. La fel cum victoria în războiul civil i-a adus imperiul, așa cum a pretins, și victoria într-un război extern a justificat continuitatea dinastiei sale. Extinderea imperiului a fost

pentru el un motiv de auto-glorificare.

Alte proiecte edilitare din Roma au inclus reconstruirea templelor distruse într-un incendiu anterior, o extindere enormă a palatului imperial și construirea unei fațade autonome plasate lângă palat. Acest din urmă monument îi înfățișa pe membrii familiei imperiale între cele șapte planete (celelalte două nu erau cunoscute încă) – ca și cum cerurile însele ar fi favorabile noii dinastii.

Au fost și alte celebrări, mai ales *Ludi saeculares* (Jocurile seculare) din anul 204, care au marcat încheierea unui alt secol din istoria Romei. A fost un alt ecou al lui Augustus, cel dintâi împărat care a organizat Jocurile. Totuși, ca noutate, a fost utilizată expresia „Oraș Sfânt" cu referire la Roma, o expresia care a intrat în uz începând din acea perioadă. Denumirea de Oraș Etern provenea din epoca augustiniană, iar adjectivul „*santissimo*" (cel mai sfânt) fusese deja folosit pentru a caracteriza mai mulți împărați[24]. A numi şi orașul „sfânt" a fost deci următorul pas logic. Deși, în prezent, desemnarea Romei drept Oraș Sfânt se referă la creștinism, inițial termenul era păgân.

Dar cu Tiberius, mai degrabă decât cu Augustus, semăna Severus în dorința lui de a-și delega o bună parte din putere lui Gaius Fulvius Plautianus, prefectul Gărzii. Acesta era un comandant secund apropiat împăratului, un prieten din copilărie cu care călătorise pretutindeni, fără să fie însă și unul din oamenii lui de încredere. Plautianus purta o barbă lungă și bogată și avea fața aspră ca de pugilist.

La fel ca Sejanus, prefectul pretorian lipsit de scrupule al lui Tiberius, Plautianus dorea să-și construiască o bază solidă pentru ca, în cele din urmă, să obțină puterea supremă. Creându-și cu asiduitate relații cu soldații și civilii, Plautianus s-a îmbogățit, ceea ce i-a adus noi prieteni și puterea de a-și executa dușmanii. A calomniat-o permanent pe Domna. Plautianus a ajuns la vârful puterii în anul 202, când și-a căsătorit fiica, având pe atunci paisprezece ani, cu Caracalla. Speranța era că măcar nepotul lui va ajunge într-o zi împărat, deşi, dacă va şti cum să-şi joace şansa, chiar şi Plautianus îi va putea urma lui Severus pe tron după ce ar scăpa de Caracalla.

Atât Caracalla, cât și mama lui se temeau de Plautianus și de familia sa și îi urau, așadar nu a fost o căsnicie fericită.

Doar că Plautianus și-a supraapreciat forțele. Mulțimile prezente la întrecerile din Roma i-au dezaprobat zgomotos ambițiile. Plautianus a consimțit să fie ridicate mai multe statui de bronz pentru el decât pentru Severus – iar împăratul a observat și a dat ordin să fie topite unele dintre statuile ofensatoare. Când fratele lui Severus trăgea să moară, în 205, l-a avertizat de pe patul de moarte cât de periculos era Plautianus. În cele din urmă, în același an, Caracalla – acum în vârstă de șaisprezece ani – l-a acuzat pe Plautianus de complot pentru asasinarea lui Severus.

Pe 22 ianuarie 205, Caracalla a dat ordin ca arogantul prefect să fie executat în palatul imperial din Roma. Apoi a poruncit să i se aducă un smoc din barba lui într-o altă cameră, acolo unde așteptau soția lui Caracalla – fiica lui Plautianus – și Domna, mama sa. „Iată-l pe Plautianus al vostru!", a spus mesagerul, ceea ce a îngrozit-o pe o femeie și a bucurat-o pe cealaltă[25]. Apoi Caracalla a divorțat de soția sa și a exilat-o pe o insulă îndepărtată.

Această răzbunare sordidă a lăsat o urmă pe un monument adesea ignorat, situat pe o stradă liniștită din Roma. Acolo se află un arc din marmură, consacrat în 204 de negustorii de vite și de „bancherii" lor ca tribut oferit lui Severus la cea de-a zecea aniversare a domniei sale. Este echivalentul roman al donației într-o campanie electorală, un dar perfect legal oferit de un grup de oameni de afaceri în onoarea familiei imperiale, fără îndoială cu speranța întoarcerii favorului, de pildă sub forma unei scutiri de taxe.

Arcul este ornamentat cu o combinație bogată, dar potrivită tematic. Embleme ale legiunilor, vulturi imperiali, prizonieri de război, Hercule – zeul târgului de vite – cu ciomag și blană de leu, vitele fiind mânate de păstorii lor, cuțite și topoare pentru sacrificii, toate acestea decorau monumentul. Cele mai mari imagini sunt ale familiei imperiale. Severus și soția sa, Domna, privesc fix în jos, ambii reprezentaţi frontal şi impasibili, într-un basorelief aflat pe un perete interior. Împăratul, purtând togă, aduce un sacrificiu, în vreme ce

Domna ţine în mână un simbol al rolului ei de Mamă a Taberei. Vizavi se află fiul lor mai mare, Caracalla, și el implicat într-un sacrificiu pentru zei.

La o privire mai atentă, devin vizibile semnele unei ștergeri grosolane. Inițial, erau reprezentați soția și socrul lui Caracalla, Plautianus, precum și fratele lui mai mic, Geta, dat tustrei au fost șterși după ce au căzut în dizgrație, fiind exilați sau executați.

CARACALLA

În 208, Severus, Domna, fiii lor și mare parte din anturaj au plecat în Britannia cu speranța unei ultime campanii militare de cucerire și a șansei de reconciliere a celor doi moștenitori ai tronului aflați în dușmănie. Cei doi băieți erau atât de dornici să câștige orice competiție, încât, odată, când Caracalla a căzut și și-a rupt piciorul într-o cursă de care cu fratele lui mai tânăr, l-a amenințat că îl va ucide pe Geta.

După cât se pare, Severus a considerat amenințarea demnă de luat în seamă. Cel puțin unii au crezut că împăratul a ales să întreprindă o campanie militară îndepărtată, în pofida unei sănătăți atât de precare, încât a fost nevoit să fie dus la război într-o litieră acoperită, cu speranța că băieții nu vor observa. O speranță deșartă: nu doar că amenințările lui Caracalla la adresa lui Geta au continuat, dar odată, în Caledonia (Scoția), în timp ce călărea alături de Severus îndreptându-se spre locul de negociere cu dușmanii, Caracalla a ridicat sabia chiar și asupra lui Severus însuși. Oamenii lui Severus l-au văzut și au strigat suficient de tare pentru a-l opri. Ulterior, în cartierul general, împăratul și-a certat fiul, dar n-a făcut nimic pentru a-l pedepsi. Severus l-a blamat adesea pe Marcus Aurelius că nu s-a debarasat de Commodus și a amenințat furios în repetate rânduri că-l va ucide pe Caracalla, dar dragostea de tată sau pragmatismul l-au oprit.

Împăratul își lansase campania din Britannia cu vise de

victorie. S-a luptat timp de două sezoane în Scoția cu speranța că va cuceri întreaga Britannie, dar și-a văzut armata împiedicându-se în fața unui dușman imprevizibil și pe un teren neprimitor. Apoi boala l-a ținut luni de zile în taberele militare. De un deceniu boala și viața dură îl epuizaseră cu totul, iar la șaizeci și șase de ani pierdea lupta. Duse erau zilele când nu se sinchisea să călărească cu capul descoperit prin ploaie și zăpadă în campania din munți, pentru a-și încuraja soldații. Totuși, acest bărbat scund încă mai avea voința să muncească. Chiar și acum le zicea gâfâind adjutanților săi, „Haideți, ia să vedem dacă mai avem ceva de făcut”[26].

Caracalla și Geta îl ajutau, iar Iulia Domna îi era mereu aproape. Chiar dacă erau la frontieră, la sute de kilometri de casă, ea se ținea tare. Nu degeaba primise titlul de Mamă a Taberei[27]. Nu mai puțin decisă decât soțul ei, Domna i-a fost o tovarășă permanentă în campaniile militare.

Chinuit de gută, imobilizat, trist, împăratul zăcea pe patul de moarte. Acum, că își simțea sfârșitul deja aproape, Severus le-a vorbit băieților. Se spune că vorbele lui au fost „Trăiți în bună înțelegere, îmbogățiți-vă soldații și disprețuiți pe toți ceilalți”[28]. Gândurile acestea dau măsura bărbatului – lapidar, aspru, înțelept și, în același timp, cinic și încrezător.

Severus a murit pe 4 februarie 211. Cel născut printre coloanele de marmură ale unui oraș bogat de pe însorita coastă mediteraneeană a Africii de Nord și-a sfârșit viața în îndepărtatul Eboracum (astăzi York), un oraș militar în stil spartan din nordul Britanniei. Ritualul funeraliilor imperiale – procesiunea care înconjoară de două ori rugul funerar, încărcat cu daruri de la soldați, cadavrul în armură, cei doi băieți aprinzând focul – a risipit tristețea iernii. Același efect l-a avut și ultimul detaliu: o urnă purpurie în care erau depozitate osemintele lui Severus. A fost adusă la Roma ulterior și îngropată în mormântul lui Hadrian. Se spune că Severus ar fi cerut urna înainte să moară. După ce a atins-o a spus, „Vei conține un bărbat pe care lumea locuită nu l-a putut găzdui”[29].

Deși Severus n-a izbutit să cucerească Scoția, a reușit să fondeze o dinastie. Caracalla i-a urmat ca împărat, împărțind la început conducerea cu Geta.

De fapt, „Caracalla” e o poreclă. Vine de la mantia militară grea de lână, *caracallus*, pe care împăratul a descoperit-o la soldații romani din nordul Europei și pe care a adus-o armatelor din Orient. La naștere, Caracalla a purtat numele de Iulius Bassianus și a devenit Marcus Aurelius Antoninus după ce tatăl său „s-a adoptat” el însuși în familia lui Marcus Aurelius.

Monedele și sculpturile îl înfățișează pe Caracalla ca pe un bărbat puternic, cu trăsături aspre[30]. Are părul ondulat, barba tunsă foarte scurt, nasul proeminent și gâtul gros. Nimic nu sugerează termenul de „delicat”.

Domna era acum mamă de împărați. A jucat un rol important ca simbol de continuitate și ca sfătuitoare. În cele din urmă, Caracalla a însărcinat-o pe ea cu corespondența și cu răspunsurile la petiții. Nicio femeie imperială n-a mai deținut o astfel de poziție înainte și, cu siguranță, faptul acesta îi confirmă educația și poate chiar mai mult, dacă ne gândim la cât de puțini erau oamenii cărora le putea încredința Caracalla sarcini importante.

Dar n-a ascultat rugămințile mamei sale. La mai puțin de un an de la moartea tatălui, a trimis un grup de soldați să-i omoare fratele. Geta era în palat și, pentru a scăpa, a fugit în brațele mamei sale, însă n-a avut scăpare nici acolo. Domna a fost rănită la mână. Fără îndoială că a fost profund tulburată, dar a continuat să-l consilieze pe Caracalla, fie din datorie, fie pentru că îl iubea, pentru că iubea puterea sau din toate aceste motive laolaltă. Între timp, Caracalla a câștigat de partea sa Garda Pretoriană, acordându-le o primă consistentă, și și-a epurat adversarii. În general, a urmat sfatul dat de tatăl său și a crescut cheltuielile cu soldații.

A fost abil, articulat și ambițios, dar și emoțional, impulsiv și violent. Iubea activitatea fizică. Avea mulți dușmani, ceea ce nu este surprinzător. Cine putea avea încredere într-un om care dăduse ordin ca fratele să-i fie asasinat?

Caracalla și-a petrecut mare parte din restul domniei sale în campanii militare, mai întâi în nordul Europei, apoi în Orient. Crezându-se un nou Alexandru cel Mare, a negociat o căsătorie cu fiica regelui part și, pentru că a dat greş, s-a pregătit de un

război de cucerire. Totuși, în istorie a rămas mai ales pentru două fapte nemilitare.

Din perspectiva de azi, cea mai mare realizare a lui Caracalla a fost acordarea cetățeniei romane fiecărui locuitor liber al imperiului. A fost o lege promulgată în anul 212, cunoscută drept *Constitutio Antoniana*, altfel spus, constituția lui Antoninus (după numele oficial al lui Caracalla). Anterior, Roma acorda cetățenia ca o recompensă comunităților favorizate și oficialilor locali mai importanți, dar probabil că doar o minoritate de oameni liberi deveneau cetățeni. Acum, toți romanii liberi erau cetăţeni. Niciodată în istoria omenirii cetățenia nu a fost extinsă atât de mult.

Elitele romane s-au concentrat însă mai mult asupra marilor creșteri de taxe pe care Caracalla le-a implementat pentru a-și susține cheltuielile militare. Conform unui contemporan, scopul extinderii cetățeniei a fost creșterea veniturilor din taxele de moștenire ale cetățenilor[31]. Trebuie să reținem că, decenii la rând, deosebirea dintre cetățeni și non-cetățeni a scăzut în importanță. Cea mai importantă diviziune din lumea romană a fost între cei bogați și privilegiați, numiți oficial *honestiores*, și cei săraci și umili, numiți *humiliores*. Primul grup, fie cetățeni sau nu, se bucura de diverse privilegii legislative și practice, în vreme ce al doilea avea doar de suferit. Pe scurt, Roma și-a extins cetățenia tocmai atunci când aceasta a început să nu mai conteze.

Între timp, Caracalla a realizat un vast proiect edilitar pentru a câștiga susținerea săracilor din orașe. Termele lui Caracalla, ale căror ruine masive îi mai încântă încă pe turiști și astăzi, au fost unul dintre cele mai mari proiecte de construcții ale Romei Imperiale. Severus a planificat lucrarea, iar Caracalla a finalizat-o. Marele complex includea palestre, o piscină și biblioteci (una latină, alta greacă). Opere de artă valoroase slujeau de decorații. Complexul era deschis publicului și intrarea era gratuită. Constructorii s-au confruntat cu uriașe provocări tehnice, de la îndepărtarea a circa 500.000 de metri cubi de argilă pentru fundație, până la ridicarea unor coloane de 12 metri înălțime și o greutate de circa 100 de tone. Cu toate acestea, proiectul a fost finalizat în

șase ani și se estimează că au fost folosiți între 12.000 și 20.000 de muncitori.

Domna l-a însoțit pe Caracalla în Orient și s-a stabilit în Siria, în timp ce el a înaintat și mai mult spre est. Apoi, în aprilie 217, a fost asasinat. Prefectul Gărzii Pretoriene, Macrinus, a aflat că era următorul pe lista celor care urmau să fie executaţi, listă întocmită de împărat, așa că a lovit primul. La comanda lui, un soldat pe care Caracalla îl insultase l-a înjunghiat mortal. Macrinus a dispus ca asasinul să fie, la rândul lui, executat, apoi a tăgăduit orice legătură cu fapta acestuia.

Tulburată la aflarea veștii și, poate, ea însăși bolnavă, Domna s-a sinucis. A fost sfârșitul domniei lui Severus și a fiilor săi, dar nu și a familiei Domnei. Proclamat împărat de trupe, Macrinus a rezistat la putere un singur an.

Sora Domnei, Iulia Maesa, era hotărâtă să-și repună familia pe tron. Portretele de pe monede o înfățișează pe Maesa ca o femeie atractivă și demnă[32]. Avea părul cârlionțat ca și sora sa, dar strâns într-un mic coc la spate. În unele portrete, poartă o diademă, simbolul regalității.

Candidatul Maesei era nepotul ei, Varius Avitus Bassianus, fiul fiicei sale. Bassianus avea doar paisprezece ani. Deși crescut la Roma, acum trăia la Emesa, în Siria, și era sacerdot al zeului local Elagabalus – și Elagabalus este numele sub care Bassianus a ajuns să fie cunoscut în istorie. La prima vedere, nu părea un aspirant promițător la poziția de împărat, dar Maesa, hotărâtă, și-a cheltuit propriii bani pentru a cumpăra sprijinul soldaților. Pretinzând că Elagabalus era copilul nelegitim al lui Caracalla, i-a determinat pe soldați să-l proclame împărat în 218. După un scurt război civil, Macrinus a fost învins și ucis. Elagabalus avea drum liber pentru a domni la Roma.

Nicio epopee televizată nu s-ar putea lăuda cu vreun personaj feminin acționând din umbră care să rivalizeze cu cele care au urcat pe scena Romei. Maesa și fiica ei, Iulia Soaemias, mama lui Elagabalus, au mers cu noul împărat în capitală. A fost un lucru bun, pentru că au asigurat guvernarea, în timp ce Elagabalus își dedica timpul fondării

cultului său religios la Roma. Portretele de pe monede îl înfățișează pe Elagabalus ca pe un tânăr voinic cu gâtul gros, cu o cunună de lauri sau o diademă și o armură pentru piept. Privește înainte cu vigoare, ca un comandant militar[33]. Iluzii! Un bust din marmură ne prezintă un adolescent slab, cârlionțat, cu mustață și privirea pierdută[34].

Elagabalus și-a relansat zeitatea lui exotică sub forma unui zeu solar, un pretext familiar panteonului roman, numindu-l „Zeul Soarelui Invincibil". Actul a provocat mirare, iar dorința lui Elagabalus de a-l înlocui pe Jupiter, zeul cel mai important al Romei, cu zeul său, a stârnit mânia. Dar Elagabalus nu s-a lăsat intimidat. I-a alocat noului zeu un templu pe Colina Palatină, a plimbat prin oraș piatra neagră sub formă de con care simboliza zeul și a dansat în jurul unui altar. Opinia publică a obiectat la toate acestea. Este mai bine să fim sceptici în legătură cu celelalte fapte care îi sunt atribuite de surse antice ostile, cum ar fi presupusa lui căsătorie cu o vestală fecioară și acuzația privind aventura lui homosexuală, în care pare-se că a sfidat convențiile, fiind partener pasiv.

În orice caz, Elagabalus nu a fost popular. Nefiind sentimentală, Maesa a decis că trebuie să-l înlocuiască pentru a salva dinastia. S-a orientat spre cealaltă fiică a ei, spre Iulia Avita Mamaea și către fiul ei de treisprezece ani, Severus Alexandru. După ce, inițial, a fost de acord să-l adopte ca moștenitor, Elagabalus s-a răzgândit, dar era deja prea târziu. Garda Pretoriană i-a ucis pe Elagabalus și pe Soaemias, i-a decapitat și a aruncat cadavrul lui Elagabalus în Tibru. A fost asasinat în 222 după o domnie de patru ani.

Roma oficială a fost ușurată să aibă un om mai conformist pe tron, chiar dacă era un băiat de treisprezece ani și mama lui avea o mai mare influență asupra lui decât a avut Agrippina asupra lui Nero, devenit împărat la șaptesprezece ani. O monedă de la începutul noii domnii îl arată pe Alexandru în veșminte militare și regale, la fel ca Elagabalus, cu excepția faptului că Alexandru își arată vârsta fragedă[35]. Pe monedele ulterioare, apare cu barbă[36]. Un bust din marmură îl înfățișează într-o togă, cu chipul tânărului pe cale să ajungă la maturitate[37]. Mamaea este înfățișată cu părul cârlionțat,

caracteristic familiei sale, pe unele monede fiind bogat coafată în mai multe şiruri de bucle[38]. Uneori, poartă o diademă. Are o înfățișare regală și demnă.

Mamaea deținea titlul oficial de Augusta, Mama lui Augustus, a Taberei, a Senatului și a Patriei. Neoficial, ea conducea imperiul. Nu era mai deloc conform cutumei, dar, totuși, mama și fiul au rămas populari până când Roma a început să piardă războaie. Lipsit de experiență militară, Alexandru a făcut foarte puține progrese în Orient împotriva noii dinastii persano-sasanide. Comparativ cu predecesorii lor, sasanizii erau mai bine organizați, mai agresivi, mai experimentați în utilizarea tehnologiei militare și mai rezistenți. În Occident, Alexandru a decis să-i cumpere pe germanii războinici din regiunea renană în loc să lupte cu ei. Ofensați, soldații de pe Rin l-au proclamat împărat pe unul dintre comandanții lor. Apoi i-au asasinat atât pe Mamaea, cât și pe Severus Alexandru. Era anul 235.

CONCLUZIE

Dinastia întemeiată de Septimius Severus a durat patruzeci și doi de ani, până la moartea lui Severus Alexandru, cu o întrerupere de un an datorată unui alt nord-african – Macrinus. A fost mult mai puțin decât cei nouăzeci și nouă de ani ai dinastiei iulio-claudiene și mai puțin și decât cei cinzeci și patru de ani ai antoninilor (Antoninus Pius, Marcus Aurelius, Lucius Verus și Commodus), dar aproape dublu față de cei douăzeci și șapte de ani ai dinastiei flaviilor. Abia după alți șaptezeci de ani de la 235 avea să fondeze cineva o dinastie cu o durată mai îndelungată. Astfel că am putea spune că a reprezentat o adevărată realizare.

Septimius Severus însuși a domnit aproape optsprezece ani. A fost cea mai lungă domniei a secolului după moartea lui Marcus Aurelius. A refăcut stabilitatea imperiului după tirania lui Commodus și după războiul civil care a urmat-o. Avându-l

pe Marcus Aurelius ca model, Severus a susținut studiul filosofiei și a inițiat epoca de aur a dreptului roman. Totuși, când vine vorba de reputația istorică, militarul îl umbrește pe reformator. Mai mult datorită întâmplării decât formării sale, Severus a fost primul soldat-împărat adevărat. A venit la putere prin sabie, și-a petrecut o mare parte a domniei în campanii militare, a arătat Senatului întreaga putere de care dispune și a făcut tot ce i-a stat în putință pentru a însufleți armata. Și a anticipat evenimentele ce aveau să urmeze.

Pentru Edward Gibbon, lipsa de respect față de Senat a lui Severus l-a făcut „principalul autor al declinului și căderii”[39]. Gibbon era un snob, a scris în Epoca Luminilor și avea o prea puțină simpatie pentru parveniți și outsideri. Alți cercetători, care au scris în perioada de glorie a imperialismului vest-european din secolele XIX-XX, sunt și mai critici cu așa-numitul barbar, trădând evident o anumită intoleranță față de împăratul african.

Imperiul în Occident avea să mai dureze 250 de ani după moartea lui Severus. Multe dintre acțiunile sale, deși au zdruncinat tradiția, au fost necesare. Roma a devenit mai puțin civilă, într-adevăr, dar criza militară făcuse din guvernarea civilă un lux. În plus, Severus a acordat la fel de multă atenției relațiilor cu poporul ca și armatei, pentru că a insistat să-și facă familia legitimă și populară. În sfârșit, făcând elita accesibilă și persoanelor din afară, Severus a făcut Roma mai puternică, nu mai slabă.

Severus nu doar că a acaparat tronul, ci a și fondat o dinastie. Severii au devenit prima familie romană marcată de violență militaristă, dar și cu o iluminare culturală.

A fost primul împărat roman african, iar soția sa, Iulia Domna, a fost siriană și, cu siguranță, de origine non-romană. Severus a numit oameni noi din provincie în cele mai înalte poziții în stat și în legiunile Romei, scriind prin aceasta un nou capitol în istoria diversității etnice și rasiale.

Adevărat, violența a început să scape de sub control în Roma severilor. Severus a combinat războaiele civile ale lui Augustus sau Vespasian cu politicile expansioniste ale lui Traian și cu aparatul polițienesc de stat din vremea lui

Tiberius. Totuși, a fost timpul unor femei și bărbați ambițioși care știau cum să forțeze limitele.

La fel ca mulți predecesorii ai săi, Severus n-a avut relații amicale cu Senatul. A epurat instituția și a executat mai mulți senatori decât Commodus sau Domitian. A ocupat pozițiile administrative și militare de vârf cu cavaleri (*equites*), acel ordin bogat și de elită care se situa imediat sub Senat în materie de rang și prestigiu. Totuși, o astfel de atitudine nu însemna neapărat o ostilitate fățișă față de Senat, ci mai curând lipsa unor senatori competenți sau reținerea altora de a-și îndeplini misiunea. Prin dublarea efectivului Gărzii Pretoriene și staționarea unei legiuni într-o tabără permanentă din afara Romei, așa cum a procedat Severus, s-a redus libertatea de exprimare.

Cu toate acestea, același militarist – care, în treacăt fie spus, fusese avocat la începutul carierei sale – a manifestat un interes deosebit față de dreptul roman. A numit juriști excepționali a căror activitate a codificat dreptul pentru secolele următoare. Unul dintre principiile juridice anunțate în timpul domniei lui Severus a fost că „împăratul este mai presus de legi”[40]. Era mai degrabă un anunț sincer, nu o noutate, întrucât această regulă a definit toate domniile începând cu Augustus. Din câte se cunoaște, Severus și Caracalla au promis să respecte legile, deși nu erau obligați.

Cu severii, multiculturalismul remarcabil și despotismul luminat s-au asociat cu moravurile unei familii criminale. Poate că a fost întotdeauna așa și poate că singura greșeală a acestei dinastii a fost că nu s-a străduit mai mult să mușamalizeze adevărul crud. Deși unii au protestat împotriva faptului că Severus s-a comparat cu Augustus, el nu a fost nici mai ambițios, nici mai lipsit de scrupule decât cel dintâi împărat al Romei. A fost doar mai puțin cizelat.

Severus și-a lăsat cea mai puternică amprentă în domeniul militar sau, mai bine spus, la intersecția dintre sfera militară și cea politică. Sub Severus, o serie de tendințe mai vechi s-au întrepătruns, făcând guvernarea romană mai puțin civilă și mai militară. Armata a obținut puteri mai mari, dar a devenit și mai costisitoare, ceea ce a pus presiune pe finanțele Romei și

a dus la instabilitate. Crescând salariile militarilor, purtând războaie și implicându-se în mari programe edilitare publice, Severus a stors bugetul Romei. În loc să crească impozitele pentru a-și finanța cheltuielile sporite, el și succesorii săi au devalorizat moneda, ceea ce, în final, a avut efecte dezastruoase asupra economiei romane. În mod similar, atât armata, cât și administrația imperială de la vârf s-au diversificat, rezultatul fiind o Romă cu un caracter mai dur și mai brut, în care populația de la periferie a invadat centrul, dar și o Romă mai democratică.

Deși femeile imperiale au exercitat o mare influență în toată istoria romană, în nicio dinastie de după iulio-claudieni nu au existat femei atât de puternice ca la severi. Domna a fost, probabil, cea mai puternică împărătească de după Livia. Sora ei, Maesa, era o jucătoare care rivaliza cu Garda Pretoriană, nepoata ei Soaemias uneltea din spatele tronului, iar nepoata ei Mamaea a fost atât de aproape de a fi regentă pe cât îi permitea sistemul de guvernare roman.

Severii aveau planuri grandioase, fie că era vorba de noi terme, de renovarea urbei, de reconstruirea orașului lor natal, Leptis Magna, de o campanie militară împotriva Parției, de epurarea Senatului, de aducerea unui nou zeu la Roma sau de extinderea cetățeniei romane (deși aceasta a fost o concesie ambiguă).

Septimius Severus a anticipat ceea ce urma să vină. A fost cel dintâi dintr-o serie de militari veniți din zonele îndepărtate ale imperiului. Și nu a fost ultimul împărat care a avut în familie o femeie ce venera un zeu netradițional. Într-o măsură mai mare decât mulți dintre predecesorii săi, și-a bazat puterea pe succesele militare, dar soldații-împărați aveau să devină regula la Roma. Era un om violent, cu o familie complicată și preferințe uneori opuse statului de drept. Poate că romanilor nu li s-a părut atât de contradictoriu, având mentalitatea legalistă care scotea în evidență chiar și aspectele legale ale unui război. În mâinile lui Severus s-au aflat o armată și un stat puternice. Și și-a depășit epoca, deoarece atât Dioclețian, cât și Constantin vor fi croiți din aceeași stofă.

Cei doi aveau să fie indivizi brutali, care nu se vor da în

lături să folosească violența pentru a salva sistemul, dar cu prețul unei uriașe transfomări.

Diocletian Antonianus, cu armură şi coroană radius (monedă de bronz, avers circular, IMP CG VAL DIOCLETIANVS P F AVG)

9
DIOCLETIAN

OMUL MARII DIVIZĂRI

Împăratul Diocleţian a fost un soldat de carieră. Deloc aristocrat, Diocleţian provenea din sărăcia Balcanilor şi avea nişte maniere necizelate care o şi dovedeau. Odată, şi-a ucis un rival în faţa trupelor aliniate în formaţie. Cu un alt prilej, a ameninţat să înece un oraş rebel în râuri de sânge care vor ajunge până la genunchii calului său. Cu toate astea, cea mai cunoscută vorbă a sa a fost un tribut adus legumelor. „De-aţi putea vedea vreodată legumele [verzele] cultivate cu mâinile mele la Salona", a spus Diocleţian, „cu siguranţă n-aţi mai socoti vreodată că merită să încercaţi *asta*"[1]. „Asta" era solicitarea de a reveni la putere ca împărat după trei ani de la retragerea sa în afara oraşului de provincie Salona, pe frumoasa coastă a Croaţiei de astăzi. Era o solicitare neobişnuită, dar atunci a fost o abdicare fără precedent. Diocleţian a fost primul şi ultimul împărat care s-a retras de la putere în mod deliberat. A abdicat voluntar în faţa armatei şi apoi a trăit ca un cetăţean privat.

Deşi Diocleţian şi-a pus sabia în cui, referinţa la verze pare a fi o afirmaţie exagerată. Te întrebi dacă, la fel ca un vechi Don Corleone, cel din *Naşul*, care îşi îngrijea roşiile, Diocleţian nu oferea din grădina sa sfaturi bine chibzuite succesorului ales. Acesta era chiar ginerele lui şi tatăl singurului nepot al lui Diocletian, care s-a confruntat cu o opoziţie politică puternică. Este greu să ni-l imaginăm pe împăratul retras stând indiferent

la evenimentele curente. La fel ca Walrus (Morsa) al lui Lewis Carroll, cu siguranță că Dioclețian nu a vorbit doar despre verze, ci și despre regi.

Dioclețian a fost unul dintre împărații cu cea mai lungă domnie și unul dintre cei mai importanți. A domnit douăzeci și unu de ani. Asemenea lui Constantin, cel mai faimos succesor al său, Dioclețian a pus capăt crizei care aproape că distrusese Roma. A pus bazele unui nou curs al istoriei care a permis imperiului să supraviețuiască, chiar dacă într-o formă mult modificată. Totuși, pentru acest mare om sursele disponibile sunt destul de sărace.

Era înalt, îndrăzneț, brutal și disciplinat. Era lipsit de subtilitate, dar vremurile nu lăsau loc prea multor subtilități. Cereau mușchi de soldat, o minte ageră, voință de fier și o încredere absolută în sine. Dioclețian corespundea întrutotul.

Sculpturile înfățișează un bărbat bărbos, cu trăsături bine conturate, cu fruntea ridată și o expresie vigilentă. Un bust din marmură ne prezintă un personaj dur și grosolan, dar cu ochii ridicați spre cer ca pentru a primi inspirația divină[2]. Un alt bust remarcabil, din bazalt negru, despre care se crede că este Dioclețian, înfățișează un bărbat în vârstă, dar viguros. Cu un început de chelie și barbă, are o frunte încruntată și obraji supți. Gura încordată sugerează hotărâre, în vreme ce ochii sugerează o ardoare cu care nu ai vrea să te confrunți[3].

Dioclețian a reorganizat Imperiul Roman și l-a salvat cu adevărat. Cu toate acestea, a început printr-o divizare – a agitat lucrurile înainte să le pună la loc. A despărțit Orientul de Occident, dându-le fiecăruia câte un împărat dublat de un adjunct al său, dar toți supuși unui singur om – lui însuși. A separat Roma de barbari, soldații de civili, cumpărătorii de vânzători și, mai ales, păgânii de creștini. A obținut un succes real, chiar dacă nu şi o armonie perfectă, și nici rezultatele pe care și le dorise cel mai mult. A lăsat un regat mai puternic și mai capabil să supraviețuiască decât fusese acesta pe vremea multor generații anterioare.

DE LA DIOCLES LA DIOCLETIAN

Diocleţian s-a născut la 22 decembrie în jurul anului 245. Venea din Dalmaţia – Croaţia de astăzi –, posibil din oraşul Salona, lângă Spalatum (azi Split). La naştere a primit numele Diocles, termenul grecesc pentru „Glorie lui Zeus”, zeul numit Jupiter de romani. Familia sa era săracă. Tatăl era scrib sau poate libert al vreunui senator. Se presupune că pe mamă o chema Dioclea.

Diocles a fost un soldat de carieră şi un conducător talentat. A avansat în rang până la gradul de general pe frontul de la Dunăre. Apoi, în 283, a servit sub împăratul Marcus Aurelius Carus în campania orientală. Încă nu împlinise patruzeci de ani când Diocles a fost numit comandant al gărzii imperiale, o forţă de elită creată cu o generaţie înainte, separată de garda pretoriană.

Carus a murit în anul 283, după o domnie de doar un an. Dar a fost un an de mari succese, când Carus a ocupat capitala sasanidă din Irak. După o furtună puternică, Carus a murit în cortul său, fie din cauze naturale, fie în urma unei răni căpătate în luptă sau chiar de la vreun trăsnet. Anterior, precaut fiind, Carus îşi numise fiii co-împăraţi, urmând exemplele precedente ale lui Marcus Aurelius şi Septimius Severus, care au numit şi ei co-împăraţi, sau ale lui Augustus şi Vespasian, care şi-au delegat puterea propriului fiu şi succesor. În nici un caz, această numire nu a însemnat o divizare formală a imperiului între partea din Orient şi cea din Occident. Unul dintre fiii lui Carus, Numerian (Marcus Aurelius Numerian) era pe frontul din Mesopotamia şi a fost proclamat împărat acolo. Fratele lui, Marcus Aurelius Carinus, era deja recunoscut ca împărat în Occident, unde câştigase o bătălie purtată contra unui trib german.

Deşi biruitoare a sasanizilor, armata romană a decis să nu rişte să continue lupta sub un domnitor nou şi neexperimentat. Aşa că s-a întors în marş către apus. Numerian a stat închis în caretă, deoarece, potrivit celor din anturajul său, suferea de o infecţie oculară. Spuneau că trebuiau să-i protejeze ochii

suferind de soare și de vânt. Dar, după câteva zile, soldații au simțit un miros urât. Au deschis careta și l-au găsit pe Numerian mort. Moartea lui a fost pusă pe seama unor cauze naturale, dar mulți au suspectat că a fost asasinat.

Cine urma să-l înlocuiască? Alegerea evidentă era prefectul Gărzii Pretoriene, un bărbat pe nume Arrius Aper, care era și socrul lui Numerian. Dar a mai apărut un candidat, mai impresionant, mai dur și mai experimentat, care știa cum să exercite puterea. La 20 noiembrie 284, Aper a fost respins de un consiliu format din ofițerii superiori ai lui Numerian. În schimb, l-au ales pe Diocles. Cel născut cu numele simplu Diocles a revendicat un nume care suna mai latin, Diocletianus.

Noul împărat a răspuns salutului armatei pe un deal din afara prosperului oraș Nicomedia, situat la capătul unui golf din Propontis (Marea Marmara), nu departe de Istanbulul de azi (în prezent, Nicomedia este cunoscut sub numele de Izmit). După ce a jurat că nu l-a trădat sau ucis pe Numerian, Dioclețian l-a declarat vinovat pe Aper, și-a scos sabia și l-a executat în fața armatei. S-a speculat că Dioclețian ar fi mințit și că, în realitate, făcuse parte din complotul asasinării lui Numerian. În cazul acesta, l-a ucis pe Aper pentru a-l reduce la tăcere.

Dacă Dioclețian mințea, era un motiv în plus să supraliciteze. O sursă, care pretinde că citează un martor ocular, a spus că Dioclețian a citat un vers din *Eneida* lui Vergiliu[4], poemul epic clasic, atunci când l-a străpuns cu sabia pe Aper – o pornire cam literară pentru un soldat. Aceeași sursă spune că, odată, lui Dioclețian i s-a profețit că va ajunge împărat după ce va ucide un porc mistreț. „Aper” înseamnă „mistreț” în latină, după cum se presupune că a remarcat și Dioclețian după ce l-a ucis pe bărbat[5].

Roma tocmai se alesese cu un nou conducător remarcabil. Dioclețian nu era doar încăpățânat și violent, era și un om energic, ambițios și cu viziune. Deși cunoștea puțin Roma, era cu totul roman, pentru că pe atunci Roma era mai puțin un oraș și mai mult o armată, iar armata romană era casa lui. În același timp, Dioclețian nu era un soldat obtuz, ci mai curând

un strateg politic viclean. Subestimăm adesea inteligența marilor comandanți militari. A face astfel cu Dioclețian ar fi o eroare fatală, pentru că era un practician politic de prim rang.

Titlul său complet era bombasticul *Imperator Caesar Gaius Aurelius Valerius Diocletianus Augustus*. Totuși, un realist ca Dioclețian a înțeles că a fi aclamat împărat de trupele sale era doar un fel de permis de vânătoare. Trebuia să-și câștige titlul luptând efectiv și făcând politică. Fratele lui Numerian, Carinus, conducea partea occidentală a imperiului și pretindea că este singurul împărat legitim. Dioclețian a pornit neîntârziat în marș contra lui. S-au luptat în Serbia, în primăvara lui 285, luptă pe care Carinus a câștigat-o – dar ulterior a pierdut. Potrivit unei relatări, un ofițer a cărui soție fusese sedusă de Carinus l-a ucis[6]. E posibil ca ofițerul să fi fost un trădător care lucra pentru Dioclețian. Drept urmare, trupele lui Carinus l-au acceptat pe Dioclețian ca împărat. După ce și-a asigurat controlul asupra regiunii, s-a dedicat următoarei etape a campaniei sale de legitimare – cea politică. A traversat Alpii spre Italia și a intrat în Roma, probabil pentru prima dată.

În acea epocă, Senatul roman avea o redusă putere politică sau militară. Cu o singură mare excepție: susținerea Senatului încă era necesară pentru a legitima recunoașterea opțiunii armatei pentru un împărat. În plus, Senatul mai exercita și o putere indirectă uriașă. Senatorii puteau complota sau susține pe cineva din culise. Mai important, Senatul reprezenta bogăția și puterea banilor în politică, întrucât senatorii erau extrem de bogați. Pe atunci, Senatul era un fel de Wall Street sau Silicon Valley de astăzi, cu avantajul că erau scutiți de taxe la fel ca o universitate sau fundație modernă. Deschizând sau închizându-și portofelul, senatorii puteau decide soarta unui politician ambițios.

Dioclețian știa toate acestea și de aceea s-a dus la Roma. Într-o scurtă vizită pe care a făcut-o acolo a negociat și și-a făcut prieteni, de exemplu numindu-i pe unii senatori influenți în poziții de consul, poziții acordate în ultimii ani doar militarilor. În orice caz, pe moment Senatul era de partea sa.

Dioclețian nu și-a pierdut timpul la Roma. Imperiul se confrunta cu provocări uriașe, începând cu cele militare, iar

Diocleţian şi-a concentrat atenţia asupra lor. Şi-a petrecut cea mai mare parte a deceniului care a urmat în campanii militare la Dunăre şi în Orient.

CRIZA DIN SECOLUL AL III-LEA

Prima şi cea mai importantă realizare a lui Diocleţian a fost refacerea stabilităţii unui imperiu prins într-un ciclu al violenţelor. Pentru a înţelege importanţa acestei realizări, trebuie să cercetăm cei cincizeci de ani de dinaintea lui.

Cei cincizeci de ani ce separă asasinarea lui Alexandru Severus de accesiunea lui Diocleţian au marcat o perioadă de criză şi, ulterior, de recuperare lentă. Roma se confruntase şi înainte cu situaţii de urgenţă, dar niciuna nu a fost de o asemenea amploare.

Începând cu anul 240, inamicii Romei au continuat să pună presiune atât la frontiera de răsărit, cât şi la cea dinspre apus. Atât Galia, cât şi ceea ce astăzi este Iordania şi-au declarat independenţa. Decius (Gaius Messius Quintus Decius), un împărat ambiţios de la mijlocul secolului al III-lea, a căzut în lupta împotriva invadatorilor germani în ceea ce astăzi este Bulgaria. Fiul şi co-împăratul lui Decius a murit primul, ceea ce, din câte se cunoaşte, l-a făcut pe Decius să spună bravând că pierderea unui soldat aproape că nu contează[7]. Şocul cel mai mare a venit câţiva ani mai târziu, odată cu capturarea împăratului Valerian (Publius Licinius Valerianus) de către regele sasanid, în 260. Regele acela avea un basorelief sculptat pe o stâncă din Iran care îl arăta călare, victorios în faţa lui Valerian. O inscripţie de pe o clădire de piatră din preajmă se mândrea cu faptul că regele îi capturase pe Valerian şi pe ofiţerii săi cu propriile mâini şi îi deportase în Iran, unde ulterior au şi murit. A fost o umilinţă enormă pentru romani.

Continuarea invaziilor şi a revoltelor de pe ambele fronturi opuse au adus Roma pe muchia prăpastiei. Înfrângerile veneau una după alta, iar cea mai mare parte a provinciei Dacia a fost

abandonată pentru totdeauna. Pentru a-și finanța apărarea, împărații au depreciat moneda, dar rezultatul a fost o inflație masivă. Ca și cum situația nu ar fi fost suficient de gravă, o nouă epidemie severă a izbucnit la mijlocul secolului și a continuat să facă ravagii în imperiu timp de cincisprezece ani, agravând problemele cu efectivul militar al Romei[8]. În același tip, seceta din anii 240 avea să pună capăt climatului favorabil de care beneficiase agricultura romană până atunci[9].

Populația s-a redus, mai ales cea urbană. Între timp, pericolul invaziilor a determinat multe orașe să construiască noi fortificații sau să le extindă pe cele vechi. Roma însăși a fost un prim exemplu. Zidurile groase ale cetății văzute astăzi de turiști au fost construite inițial de Aurelian (Lucius Domitius Aurelianus) între anii 270 și 275, fiind apoi renovate în Evul Mediu și la începutul epocii moderne.

Principala problemă ce caracteriza Roma era însă instabilitatea politică. Asasinatele și războaiele civile au slăbit stabilitatea guvernării. Între 235, anul când a fost asasinat Alexandru Severus, și 284, au fost vreo șaizeci de împărați, și nici unul n-a rămas la putere decât pe termen scurt. Durata medie a domniei a fost de sub trei ani.

Cu toate acestea, imperiul și-a revenit, ceea ce reprezintă un tribut adus capacității de rezistență romane și un semn al lipsei de unitate și de tenacitate a dușmanilor lui. Revenirea a început în timpul domniei fiului lui Valerian, co-împăratul Gallienus (Publius Licinius Egnatius Gallenius), care a instituit o serie de reforme în timpul domniei sale neobișnuit de lungi, din 235 în 268. Gallienus a exclus senatorii de la pozițiile militare înalte de conducere și i-a înlocuit cu profesioniști. Mai mult, a început o politică nouă, mai modestă, de apărare la frontiere. Romanii au cedat adversarilor o bună parte a teritoriilor de graniță și au trecut la o politică defensivă: orașele fortificate de frontieră au servit ca bază pentru a împiedica pătrunderea mai în adâncime a inamicilor pe teritoriul roman. De asemenea, au fost concentrate forțe armate mobile în punctele strategice, situate în linia a doua, care puteau fi deplasate oricând era nevoie.

Datorită noilor sale politici, Gallienus a repurtat victorii

asupra germanilor invadatori. Succesorii săi aveau să-i respingă ferm pe invadatori și să recucerească atât Galia, cât și Orientul. Au jubilat răzbunându-se pe sasanizi, cucerind capitala și refăcând provincia romană a Mesopotamiei (teritoriu care nu mai coincide astăzi cu Irak, ci doar cu o mică regiune din sud-estul Turciei actuale).

Gallienus provenea din nobilimea senatorială, dar toți succesorii săi au fost militari realizați prin forțe proprii, produse ale armatei profesionale create de însuși Gallienus. Niciunul dintre acești împărați nu a fost în măsură să refacă stabilitatea politică. De fapt, cei mai de succes dintre ei au murit pe neașteptate și, adesea, violent.

Doar Dioclețian, el singurul s-a dovedit capabil să restabilească ordinea.

GRUPUL DE RĂZBOINICI CARE A CONDUS ROMA

După cum bine a înțeles Dioclețian, pentru a menține puterea, trebuie s-o împarți. Așa că a făcut-o în stil mare. În mai puțin de un an de la numirea sa ca împărat, și-a ales un coleg militar profesionist din Balcani cu care să colaboreze, un bărbat pe nume Maximian (Marcus Aurelius Valerius Maximianus), care era cu câțiva ani mai tânăr decât el. Fiul unui băcan din ceea ce este astăzi Serbia, Maximian a înaintat în grad ca și Dioclețian. Cei doi au servit împreună în armată, iar Maximian era, probabil, în apropiere de Nicomedia atunci când Dioclețian a fost proclamat împărat. Mai întâi Dioclețian l-a numit Caesar, adică adjunct și succesor al lui, și l-a trimis în Galia. Apoi l-a numit Augustus, sau co-împărat, și l-a pus la conducerea părții occidentale a imperiului. Dioclețian s-a preocupat mai ales de Orient, cea mai bogată și mai populată parte a imperiului.

Un bust din marmură care s-a păstrat, și care ar putea fi al lui Maximian, îl înfățișează cu trăsături puternice, cu barbă și cu niște ochi afundați în orbite, cu obraji supți și o expresie

vicleană, poate şi sceptică[10]. Criticii contemporani lui l-au numit cumplit, sălbatic și necivilizat[11].

Era ceva neobișnuit să existe co-împărați, mai ales doi care nu erau înrudiți, dar nu fără precedent. O serie de împărați anteriori și-au luat co-domnitori, începând cu Augustus, care a împărțit puterea în ultimii ani cu Tiberius, cel ce-i va și urma pe tron. Extraordinară a fost însă decizia lui Dioclețian de a mai adăuga doi bărbați în calitate de Caesari. A făcut-o pe 1 martie 293, la opt ani și câteva lui de când a preluat puterea ca împărat.

În toți acei ani, răpăitul războinic al tobelor a tot continuat, iar Dioclețian a avut un program istovitor de lupte, negocieri și călătorii. În doar un an, de pildă în 290, se estimează că a călătorit șaisprezece kilometri pe zi[12]. În decursul anilor, a condus campanii militare pe Dunăre, în Egipt și la frontiera de răsărit, deplasându-se de la un teatru de operațiuni la altul. A supravegheat construcția unor noi forturi pe frontul din Orient, de la fluviul Eufrat până în Deșertul Arabiei. A negociat un armistițiu cu sasanizii. S-a întâlnit cu Maximian pentru a se coordona politic în fața unei revolte a comandantului rebel din nord-vestul Galiei, care conducea și o mișcare separatistă în Britannia. Între timp, Dioclețian avea și unele reforme interne pe care și le dorea implementate.

Cu atât de multe de făcut, nu-i de mirare că Dioclețian a cerut ajutor. În plus, împărțirea puterii cu oameni talentați era un mijloc de a-i descuraja să se revolte. Era un bun exemplu al principiului „ține-ți prietenii aproape, iar dușmanii și mai aproape”.

Cei doi Caesari i-au servit pe cei doi Augusti și, în mare parte, au jucat și un rol militar. În Occident, Flavius Valerius Constantius a devenit Caesar al lui Augustus Maximian. Constantius era un fost guvernator de provincie și prefectul Gărzii lui Maximian. În Orient, Galerius (Gaius Galerius Valerius Maximianus), posibil prefect al Gărzii lui Dioclețian, a devenit acum Caesarul său. Toți cei patru fuseseră băieți săraci din Balcani care au avansat în armata romană. Niciunul nu a locuit la Roma. Mai degrabă, și-au ales reședințele cât mai aproape de front, în nord-vestul Turciei, în Germania, în

nordul Italiei, în Siria și în nordul Greciei. Erau într-o mișcare permanentă, făcând față războaielor și revoltelor, și rareori se întâlneau, cu excepția reuniunilor ocazionale de la vârf. Comunicau mai ales prin scrisori sau prin mesageri.

Acești domnitori sunt uneori numiți tetrarhi (literal, „patru conducători"), iar sistemul, tetrarhie („conducere în patru"), dar acesta este un termen modern – anticii nu-l foloseau. Și nici nu erau egali cei patru conducători. Dioclețian era evident la conducerea supremă. A arătat-o inventându-și două noi titluri. S-a numit Iovius, adică Jupiter, regele zeilor. I-a dat lui Maximian titlul de Herculius sau Hercule, fiu al lui Jupiter. În vreme ce monedele imperiale din perioada aceea evidențiau armonie și bună înțelegere, era limpede că loialitatea față de Dioclețian era pe primul loc. După cum s-a exprimat un orator antic, imperiul a continuat să fie „o moștenire indivizibilă"[13].

În practică și în treburile de zi cu zi, Maximian și Constantius conduceau Occidentul, în vreme ce Dioclețian și Galerius, Orientul, deși nu exista o divizare oficială a imperiului. Dioclețian controla strategia globală și lua deciziile finale. Totuși, în realitate, Imperiul Roman era divizat. Dioclețian a recunoscut că problemele Romei erau prea mari pentru a fi gestionate de un singur om. În ultimele secole ale istoriei sale, imperiul a avut, de regulă, doi împărați.

MAMA CURAJ ȘI MIREASA LUI MARTE: FEMEILE IMPERIALE ALE TETRARHIEI

Urmând procedura romană comună care își avea originile în vremea lui Augustus, Dioclețian a folosit căsătoria pentru a cimenta relațiile politice. I-a cerut lui Maximian să-și mărite fata cu Caesar Constantinius, care a fost nevoit să divorțeze de soția sa. De asemenea, l-a obligat pe Maximian să-l adopte pe Constantinius ca fiu. Om de stat și militar, Constantinius și-a petrecut mare parte din carieră în campanii militare, manifestând o slabă dorință de a lăsa câmpul de luptă pe

măsură ce îmbătrânea.

Între timp, Diocleţian şi-a căsătorit singurul copil, pe Valeria, cu Caesar Galerius, pe care l-a adoptat ca fiu. Monedele o înfăţişează pe Valeria ca fiind o tânără drăguţă, cu un chip oarecum masculin şi cu părul împletit cu măiestrie, ridicat deasupra frunţii. Purta o mică diademă[14]. Ea şi Galerius au avut o fetiţă care a fost promisă ca soţie fiului lui Maximian.

În copilărie, Galerius a fost păstor, apoi a intrat în armată şi a avansat în grad. Era înalt şi solid. O sursă antică, aparent ostilă, l-a definit pe Galerius ca având un caracter intimidant şi grosolan. Se spune că avea urşi pe post de animale de companie, pe care îi hrănea cu infractori în timp ce îşi lua cina[15].

În pofida importanţei date căsătoriilor imperiale în politicile lui Diocleţian, cunoaştem frustrant de puţine lucruri despre soţiile celor patru conducători. Diocleţian a fost căsătorit cu Aurelia Prisca. După cum aveau s-o arate evenimentele ulterioare, a fost o mamă loială şi curajoasă, dar rolul ei ca soţie este în mare parte nedocumentat. A avut titlul de Cea mai Nobilă Femeie, iar Diocleţian i-a amplasat statuia în Templul lui Jupiter din Salona[16], dar nu i-a dat titlul de Augusta. Nu ştim de ce n-a făcut-o – poate pentru a nu le ofensa pe soţiile celor trei co-domnitori.

Dimpotrivă, mama lui Galerius iese în evidenţă ca un personaj fascinant. Romula, aşa cum se numea, a fost una dintre mamele romane asemănătoare Atiei sau Agrippinei, care au jucat un rol importat în vieţile şi imaginile publice ale fiilor lor. Chiar şi vila în care s-a retras Galerius, o moşie imensă în Serbia de astăzi, a primit numele ei.

Din câte se ştiu, Romula a fost o păgână foarte devotată. Galerius a pretins că mama lui s-a împerecheat cu Marte, zeul războiului, care luase forma unui şarpe, iar el a fost rezultatul acelei împreunări[17]. Această afirmaţie reaminteşte de propaganda lui Augustus, conform căreia mama lui s-ar fi împerecheat cu Apollo, venit la ea sub forma unui şarpe. Fără îndoială că Galerius şi-a onorat mama când a construit temple zeiţei-mamă şi lui Jupiter în vila în care s-a retras.

Diocleţian şi ceilalţi trei domnitori ai lui formaseră deja un

grup de „frați militari” pe când erau în armată. Acum alcătuiau o familie sau, cel puțin, două familii, unite prin căsătorii. Un faimos grup statuar al celor patru, provenind din Orient și aflat azi în exteriorul bazilicii San Marco din Veneția, îi prezintă așa cum și-o doreau ei[18]. Stau în două grupuri, în fiecare cel mai în etate poartă barbă, iar cel mai tânăr e proaspăt ras. Au toți armuri grele și bonete de lână după tipicul celor din regiunea Dunării. Mânerele săbiilor au câte un cap de vultur prelucrat cu un rafinament barbar. Fiecare își ține o mână pe umărul co-domnitorului și cealaltă pe mânerul propriei săbii, sugerând că sunt pregătiți să se lupte cu străinii în timp ce se protejează unul pe celălalt.

Statuile sunt făcute din porfir, o piatră prețioasă din Egipt folosită la reprezentarea împăraților. Stilul este oricare altul, dar nu cel clasic. Butucănoase și greoaie, figurile lor par a fi din Evul Mediu timpuriu. Dar sunt tipice pentru schimbările importante suferite de sculptura romană în secolul al III-lea, o perioadă în care arta s-a simplificat.

„O PACE CÂȘTIGATĂ CU MULTĂ SUDOARE”

După instalarea celor trei colegi ai săi în primăvara lui 293, era timpul ca Dioclețian să înainteze pe toate fronturile. În tot acest răstimp, a sporit dislocările de trupe la frontiere și a întărit forturile de graniță. Comparativ cu forturile romane anterioare, cele ale lui Dioclețian erau mai mici, mai compacte și mai greu accesibile. Urme ale sistemului de fortificații au fost găsite în diferite regiuni de frontieră și de coastă, atât în Orient, cât și în Occident.

Numărul legiunilor a crescut rapid de la treizeci și trei, sub Septimius Severus, la cincizeci, sub Dioclețian, dar efectivul fiecărei legiuni era mai redus. Nu este clar dacă Dioclețian a crescut efectivul armatei, dar cu siguranță că a facilitat recrutarea, reintroducând cota anuală de recrutare pentru prima dată după căderea republicii. În plus, i-a constrâns pe

fiii soldaților activi sau ai veteranilor să se înroleze.

Diocleţian era un luptător, dar Galerius era calul său de povară. După ce a câștigat pe frontiera de la Dunăre și a înăbușit o rebeliune în Egipt, Galerius a fost trimis în Orient să facă față unei invazii a sasanizilor în Armenia. Între timp, în 297, Diocleţian a fost nevoit să intervină în Egipt pentru a riposta la o altă revoltă. În urma unui lung asediu, a cucerit Alexandria, abia după ce a întrerupt alimentarea cu apă a orașului.

În același an, Galerius a suferit o înfrângere severă în fața Imperiului Sasanid. Furios, Diocleţian l-a umilit. Plecând din Egipt în Siria, l-a obligat pe Galerius să alerge mai mult de un kilometru, în veșmintele lui purpurii, alături de carul său imperial, pe când intrau în Antiohia[19].

Dar rușinea lui Galerius a fost de scurtă durată. După ce a adunat noi trupe din Balcani, i-a înfrânt pe sasanizi în luptă în anul 298. Ba chiar a capturat haremul regelui sasanid, format din nevestele, surorile și copiii lui. În timp ce Galerius mărșăluia spre sud prin ceea ce acum este Irak, Diocleţian a reocupat fostul teritoriu roman din sudul Turciei. Folosind haremul ostatic drept monedă de schimb, Diocleţian a negociat cu regele sasanid și a obținut recunoașterea suveranității Romei asupra teritoriului recucerit. Această mare victorie romană a dus la un tratat de pace care avea să reziste timp de aproape patruzeci de ani. Acum, Diocleţian l-a întâmpinat pe Galerius cu brațele deschise. Ulterior, l-a trimis la frontiera de pe Dunăre, unde îl așteptau lupte grele. Într-adevăr, Galerius avea să petreacă o bună parte din următorii zece ani în campaniile militare de acolo.

Între timp, Maximian lupta din greu în Occident. A învins rebelii din Galia, Spania și Africa și a respins diverși invadatori germani pe uscat și piraţii de pe mare. Totuși, a ratat recucerirea Britanniei răzvrătite. Misiunea aceasta i-a revenit lui Constantius, care a traversat canalul în anul 296 și, într-un final, a zdrobit rebeliunea care dura de ani și ani. Un medalion de aur care celebrează intrarea lui călare în Londra a supraviețuit. Legenda medalionului îl elogia pe Constantius drept „restauratorul luminii eterne”[20].

În cele din urmă, în 298, după paisprezece ani de lupte continue, Diocleţian şi co-domnitorii lui au restabilit ordinea la frontiere şi au înăbuşit rebeliunile. Şi-au făcut un merit din a-i fi învins şi măcelărit pe barbari, aşa cum îi numeau, şi pentru restabilirea „unei păci câştigate cu multă sudoare”[21]. Era timpul să se dedice reformelor de acasă ca să perfecţioneze şi să extindă un program care era deja pe cale de a fi pus în practică.

GUVERNARE ŞI REFORME

Planurile lui Diocleţian erau costisitoare. Armata, cu seria ei nesfârşită de războaie, era cea mai scumpă, dar mai era şi masiva campanie de construcţii. În plus faţă de drumurile şi forturile de graniţă, fiecare tetrarh avea nevoie de cel puţin un palat şi, adesea, de mai multe. Diocleţian nu a neglijat nici Roma. A reconstruit clădirea Senatului după un incendiu devastator (noua construcţie mai există şi astăzi în For), a ridicat un arc de triumf (azi, inexistent) şi a construit enormele Terme ale lui Diocleţian, cele mai mari realizate vreodată la Roma. Diverse părţi din ruinele termelor, răspândite pe mai mult de patru hectare, au fost refolosite pentru două biserici renascentiste (una dintre ele fiind proiectată de Michelangelo[22]), pentru un mare muzeu arheologic, o sală de expoziţie şi un fost planetariu şi, nu în ultimul rând, pentru una din principalele pieţe din Roma modernă.

O altă cheltuială a fost noua structură administrativă extinsă pe care Diocleţian a impus-o imperiului. A dublat numărul provinciilor de la cincizeci la aproximativ o sută. De asemenea, a grupat provinciile în doisprezece noi regiuni, pe care le-a numit dioceze (un termen folosit şi azi de Bisericile creştine pentru o unitate administrativ-teritorială), fiecare cu propriul administrator. Practic, senatorii au fost excluşi din guvernarea provinciilor – aproape toate funcţiile revenind cavalerilor (*equites*). Scopul noului sistem era să faciliteze

colectarea taxelor și aplicarea legilor și a regulamentelor.

În toată istoria imperiului, Italia fusese scutită de taxe, ceea ce nu a mai fost posibil. Dioclețian a tratat peninsula ca pe oricare altă provincie. Chiar și Roma trebuia să plătească taxe – cea mai neplăcută ofensă dintre toate posibile –, la fel și senatorii. Rezervorul cu resentimente a început să se umple.

Pentru a satisface necesitățile unei armate atât de numeroase, guvernul a înființat fabrici de armament în diverse locuri din imperiu, ceea ce a impus noi îndatoriri populației locale. Administrația avea o marjă de acțiune foarte amplă. De pildă, arhivele arată că, în septembrie 298, un fierar egiptean nu s-a prezentat la lucru la depozitul de arme local. Guvernatorul a ordonat poliției să-l găsească, să-l aresteze și să-l prezinte cu tot cu unelte în fața sa[23].

Totul se desfășura pe fondul unei monede ajunse aproape fără valoare. Deja sub Septimius Severus monedele de argint romane conțineau doar 50% metal prețios. Prin anii 260, unele monede mai aveau doar 2-3%. Deloc surprinzător, acest lucru a condus la o criză financiară. Ca de obicei, Dioclețian a avut un răspuns – de fapt, mai multe.

În ce privește contextul, gândiți-vă că, în vremurile nesigure ale anilor de criză, fermierii din diverse părți ale imperiului renunțau la independență în schimbul protecției unui latifundiar local. Anterior fuseseră proprietari liberi, dar acum deveneau arendași. Dioclețian a legiferat situația și a încercat să îi lege permanent de pământ ca arendași, întrucât lucrătorii stabili erau mai ușor de taxat decât cei mobili. A fost instituit un nou sistem de taxare pe bază de plată în natură, în loc de monedă.

Cu toate acestea, soldații trebuiau plătiți cu bani, așadar problema inflației trebuia înfruntată. În jurul anului 294, Dioclețian a crescut greutatea monedei de aur, a bătut o monedă de argint nouă și de încredere și a reformat sistemul monedelor de bronz. În ciuda acestei tentative nobile, monedele de bronz au rămas supraevaluate, iar inflația a explodat. Astfel că în anul 301 a trebuit să intervină. A emis un decret care a înjumătățit valoarea monedelor de bronz.

Câteva luni mai târziu, Dioclețian și colegii lui au făcut o

încercare masivă de a controla salariile și prețurile, emițând celebrul *Edictus de pretiis*, prin care se fixa prețul maxim al mărfurilor. Nota de la începutul lui este grăitoare. După ce critică lăcomia și specula, cei patru domnitori stabilesc salariile și prețurile maxime. Și anunță că orice încălcare a prețurilor maxime va fi pedepsită cu moartea. Și-au exprimat și preocuparea deosebită față de armată, citând cazuri de soldați care și-au pierdut tot salariul plus prima într-o singură tranzacție. Netrebnicii, au spus, înșelau nu doar indivizi, ci și societatea în ansamblu, întrucât cu banii din taxe era plătită armata.

Edictul a stabilit prețuri la peste o mie de bunuri și servicii, de la năut la mușchi, de la capre la fazani, de la lucrători în marmură la cămilari și de la veterinari la profesori de școală. Scopul era ambițios, dar sortit eșecului. În cele din urmă, bunurile au dispărut de pe piață, în paralel cu dezvoltarea unei piețe negre înfloritoare.

O CEREMONIE CONTINUĂ

După cum sugerează grupul statuar al lui Dioclețian cu cei trei co-domnitori ai săi, împăratul era extrem de preocupat de propria sa imagine. De fapt, sub Dioclețian, curtea imperială a abandonat orice pretenție de republicanism și a devenit un loc unde cei mai trufași monarhi se puteau simți acasă. Câțiva dintre predecesorii săi deja perfecționaseră ceremoniile de la curte, dar Dioclețian a mers și mai departe.

Adesea, Dioclețian purta o robă purpurie brodată cu fir de aur, ornată cu bijuterii, și pantofi de mătase. Pentru antici, purpura era culoarea regală. Primii împărați au evitat să poarte veșminte de purpură și, deși Hadrian și succesorii săi au folosit purpura tot mai mult, nimeni nu și-a însușit culoarea purpurie cu atâta entuziasm ca Dioclețian. În plus, a insistat să fie numit stăpân (*dominus*) în public. Toate palatele imperiale construite în timpul domniei sale au camere grandioase

speciale penrru audiențe, organizate astfel încât domnitorul să facă o impresie covârșitoare vizitatorilor. Adesea, era însoțit de eunuci, personaje pe care scriitorii antici le disprețuiau, considerându-le un semn de despotism.

Eunucii au avut încă de la început un rol în guvernarea imperială, dar, în general, un rol minor. Romanii asociau eunucii cu autocrațiile străine, dar sub Dioclețian eunucii și-au intrat în drepturi și în guvernarea romană. Erau liberți, adesea veniți din Armenia sau Persia. Acum dețineau poziții cheie la curtea imperială și, adesea, controlau accesul la împărat.

Un posibil prilej de a ajunge la împărat era intrarea lui în oraș, însoțită, de obicei, de o ceremonie grandioasă. Ca și prezentarea la curte, ceremonia intrării putea fi momentul potrivit pentru pronunțarea unui panegiric sau a unui elogiu. Slugarnice fiind și în regimurile anterioare, asemenea discursuri de lingușire au atins apogeul sub Dioclețian. De exemplu, în 301, Dioclețian și Maximian au organizat o reuniune în palatul din Mediolanum (Milano). Un scriitor de discursuri a exclamat: „Ce priveliște a oferit cuviosia voastră când cei care au fost îngăduiți în palatul din Milano pentru a vă adora chipurile sacre v-au zărit pe amândoi, iar divinitatea voastră geamănă ne-a făcut dintr-odată să ne îndoim de deprinderea noastră obișnuită a venerării individuale”[24].

Același scriitor a spus că, atunci când cei doi conducători au ieșit din palat și au fost purtați pe litiere prin oraș, chiar și clădirile aproape că s-au cutremurat din pricina mulțimilor de pe străzi sau și-au plecat etajele superioare spre a putea vedea mai bine. A scris că oamenii plângeau de bucurie și fără teamă: „Îl vezi pe Dioclețian? Îl vezi pe Maximian? Sunt aici amândoi! Sunt împreună! Cât de aproape sunt! Cum vorbesc în bună înțelegere! Ce repede trec![25]”.

Imperiul depășise demult zilele când Livia țesea toga de lână a lui Augustus la propriul gherghef sau Senatul, sub Tiberius, a interzis bărbaților să poarte veșminte de mătase. Dar militarii duri din Balcani care se aflau la domnie proveneau dintr-o altă lume. Acum, că dețineau bogăția și puterea, le plăcea să facă paradă de ele.

MAREA PERSECUȚIE

Ar putea părea ciudat că Dioclețian și-a dedicat timpul și energia persecuțiilor religioase. De fapt, ar fi fost de așteptat ca un militar ca el să imite felul în care a respins religia dictatorul sovietic Iosif Stalin. „Câte divizii are Papa?”, a întrebat Stalin, condescendent[26].

Dar romanii, spre deosebire de oamenii moderni, nu au crescut în umbra credinței că Dumnezeu a murit. Dimpotrivă, majoritatea lor vedeau în nenorocirile care se abăteau asupra imperiului un semn clar al dezaprobării divine. Zeii erau furioși pe Roma. Trebuiau să fie domoliți, iar statul trebuia să reinstaureze ceea ce romanii numeau „pacea zeilor”[27]. Dar cum?

Pentru unii, răspunsul era „cu noi zei”. În primele secole ale imperiului au ajuns la Roma, din Orient, o diversitate de religii străine și, în unele cazuri, noi. Criza din secolul al III-lea, cu multiplele ei nenorociri, a încurajat trecerea de la zeii vechi la cei noi. Piața religioasă a Romei secolului al III-lea era ca un mozaic multicolor. Credincioșii puteau alege între cultele misterelor grecești, care ofereau secretul vieții veșnice; venerarea zeiței egiptene Isis ai cărei sacerdoți defilau pe străzi cântând înveșmântați în robe precum Hare Krișna azi, dar autoflagelându-se; venerarea (doar de bărbați) a lui Mithra, o combinație între Zeul Soarelui și un simbol al machismului, ai cărui membri participau la sacrificii de tauri în camere subterane ce amintesc de sediile moderne ale fraternităților americane; sau religia snoabă a maniheismului importat din Persia care propunea o lume în termeni dualiști, ca o luptă între lumină și întuneric. Iudaismul a atras mulți convertiți și, probabil, încă și mai mulți simpatizanți, care apreciau în special teologia și cartea lui sfântă, înnobilată de timp, mai mult decât legile sale stricte.

Iar mai nou, era creștinismul, care oferea mântuire, ritual, comuniune și beneficiile iudaismului, fără restricțiile acestuia. Ostilitatea oficială nu a putut împiedica răspândirea Bisericii creștine. De fapt, guvernul roman nu a prigonit neîntrerupt

creștinismul. Persecuția a fost sporadică, locală și relativ rară, cu excepția anilor 250, când împărații, clătinându-se după o serie de dezastre, au început o scurtă vânătoare de vrăjitoare contra creștinilor care nu aduceau sacrificii zeilor. Apoi, s-a revenit repede la toleranța anterioară.

Creștinismul a câștigat susținători prin accentul pus pe caritate și comuniune. Biserica era deschisă chiar și pentru femei și sclavi. În pofida tendinței apocaliptice și revoluționare, creștinismul era accesibil tuturor. Oameni bogați, intelectuali și chiar soldați romani au început să se convertească la noua credință.

Creștinii erau o minoritate concentrată în Orient și în Africa de Nord. Dar, probabil, reprezentau 10% din întreaga populație a imperiului, un număr semnificativ, mai ales că majoritatea trăiau în orașe, centrele nervoase ale civilizației romane. În general, creștinii arătau și se comportau ca toți ceilalți. Nu purtau haine deosebite, nu trăiau în ghetouri, nu-și înmormântau morții în locuri speciale și nici nu vorbeau o limbă diferită. Creștini puteau fi vecinul, nevasta, profesorul, avocatul sau soldatul din cortul învecinat. Singurul lucru care-i deosebea de alți romani era absența de la ceremoniile festive și din temple, prezența în biserici (majoritatea fiind încăperi modeste situate în case private) și repulsia lor de a aduce sacrificii zeilor în numele împăratului.

Observând acea repulsie, Dioclețian a considerat-o neîndeplinirea datoriei. Nu se număra printre cei care să caute „pacea zeilor” printr-o nouă religie. Dimpotrivă, născut în condiții umile în Dalmația, a pus și mai mult accentul pe zeitățile romane, cu fervoarea unui neofit. În plus, în afară de a aduce personal sacrificii vechilor zei, a decis să-i persecute pe cei care n-o făceau. Poate că ideea îi venise de mai mult timp în minte, dar, dacă este așa, nu a putut acționa decât după anul 298, când, în cele din urmă, s-a sfârșit războiul cu Persia. Poate că a procedat așa pentru că se gândea la moștenirea lui pe măsură ce îmbătrânea și voia să câștige favorul zeilor înainte de moarte. În orice caz, în anul 303 a luat măsuri.

Mai întâi, Dioclețian s-a ocupat de maniheiști, care erau suspecți nu doar pentru că erau noi și diferiți, ci și pentru că

originea lor era persană. Erau, a spus împăratul, ca niște șerpi răi și otrăvitori[28]. Apoi s-a năpustit asupra creștinilor.

Dioclețian se temea și antipatiza puterea tot mai crescândă a Bisericii creștine, mai ales în armată. Instinctul îi spunea că trebuie să o zdrobească. Avea și susținerea puternică a colegului său Galerius. Într-adevăr, unele surse spun că, de fapt, prigoana a fost ideea lui Galerius. O ipoteză ar fi că imboldul ar fi pornit de la mama lui Galerius, Romula, animată fiind de credința ei puternică în zeii păgâni[29]. Cel puțin, pare posibil ca în spatele celei mai crunte persecuții cu care s-a confruntat Biserica creștină în Antichitate să se fi aflat o femeie provenită din zona colinelor din Serbia rurală.

Mai multe ordine date în anii 303 și 304 au dus la ceea ce creștinii au numit Marea Persecuție. Primul ordin a vizat clerul și creștinii aflați în funcții înalte, iar spre final au urmat creștinii de rând cărora li s-a cerut să aducă sacrificii zeilor. Bisericile au fost demolate, iar cărțile sfinte, confiscate. Dioclețian era interesat în mod special de alungarea creștinilor din armată.

Potrivit unei surse creștine[30], persecuția a început în toamna lui 303 cu distrugerea unei biserici din Nicomedia de lângă palatul lui Dioclețian. Autorul îl acuză pe Galerius că ar fi dat foc palatului lui Dioclețian din Nicomedia și a dat vina pe creștini, pentru a ațâța pofta împăratului pentru persecuție. Se pare că Dioclețian a înghițit momeala și a ordonat să fie torturați toți supușii, sperând că va obține vreo mărturisire. Nu a obținut-o.

Se presupune că Dioclețian și-a suspectat chiar și soția, pe Aurelia Prisca, și fiica, Valeria, care era căsătorită cu Galerius. În orice caz, acesta a fost motivul pentru care le-a ordonat să aducă sacrificii zeilor[31]. Cu siguranță, cele două nu erau creștine, dar poate că își exprimaseră cu vreun prilej simpatia pentru creștini.

Creștinii au reacționat la persecuție în diverse moduri. Unii s-au ascuns, alții au mituit oficialii, alții au acceptat să aducă sacrificii, iar alții au refuzat și-au fost executați pentru credința lor. Au existat martiri, după cum ne spune literatura creștină. Un veteran pe nume Iulius, cu douăzeci și șapte de ani

de serviciu militar și șapte campanii în spate, a preferat să fie executat decât să aducă omagii zeilor. Și Crispina, o mamă bogată cu copii care trăia în ceea ce astăzi este Algeria, a ales execuția, nu sacrificiile. Episcopul Felix, din ceea ce este acum Tunisia, a refuzat să-și predea cărțile sfinte și, drept urmare, a fost executat la vârsta de cincizeci și șase de ani[32].

Au fost vremuri cumplite pentru creștini. Persecuțiile s-au desfășurat sporadic timp de zece ani și au produs mari suferințe, dar, în cele din urmă, au fost un eșec. Credința martirilor a fost mai puternică, în vreme ce un alt motiv a fost neparticiparea unor autorități non-creștine. Nu s-au găsit mulți romani pregătiți să condamne la moarte niște concetățeni care nu comiseseră nicio infracțiune reală. În Britannia și Galia, Constantius s-a limitat să dărâme biserici, dar altfel i-a lăsat în pace pe creștini. Cu siguranță că nu a fost singurul oficial care a căutat să atenueze ordinul dat de Dioclețian.

Nu au fost numeroși martirii, dar martiriul era în prim-planul conștiinței creștine și, probabil, a câștigat admiratori printre non-creștini, astfel că, în cele din urmă, creștinismul a ieșit mai puternic din Marea Persecuție.

În ce o privește pe Romula, după ce a murit a fost îngropată într-un mausoleu construit special pe moșia lui Galerius, care îi purta numele[33]. A fost declarată zeiță. Cu greu se putea ghici din destinul ei că religia păgână pe care a protejat-o avea să fie curând și ea persecutată.

VERZE ȘI REGI

Dioclețian a fost primul și singurul împărat roman care s-a retras. Chiar mai demn de reținut: a trăit nevătămat timp de aproape un deceniu după ce a abdicat.

De ce a abdicat? Sursele spun că sănătatea i s-a șubrezit. Și totuși, alți împărați s-au agățat de putere în pofida unor atacuri cerebrale, a bolilor de inimă sau gutei. Niciun mare politician roman nu a renunțat la putere voluntar de la abdicarea

dictatorului Sulla, cu circa patru sute de ani înainte, act pe care Iulius Caesar l-a numit analfabetism politic, argumentând că dictatorii nu se pot retrage[34]. Dar Diocleţian nu era un analfabet. Ştia că, mai devreme sau mai târziu, co-domnitorii lui n-aveau să-i mai fie loiali în clipa în care vor mirosi sânge. Fiecare râvnea la hainele de purpură şi s-ar fi luptat pentru ele, dar Diocleţian voia să-şi aleagă propriul succesor. Or, nu o putea face din mormânt. Probabil, s-a gândit, era mai bine să renunţe la putere, să abdice şi apoi să tragă sforile din culise, câtă vreme mai era în viaţă.

Atât Maximian, cât şi Constantius erau capabili şi ambiţioşi, dar Diocleţian l-a preferat pe Galerius. Timp de peste un deceniu, Galerius i-a fost servitor loial şi executantul lui militar. Era şi soţul fiicei lui, Valeria, şi tatăl nepotului lui Diocleţian. Aşa încât împăratul s-a pregătit pentru ziua cea mare.

Din anul 300, Diocleţian a început să-şi construiască locuinţa unde urma să se retragă, la Spalatum, în Dalmaţia, lângă Salona, locul lui de naştere. Ruinele, care încă mai impresionează, sunt numite de obicei „Palatul lui Diocleţian", deşi era mai mult decât un palat. Era „o casă" unde să se retragă la fel cum baza militară Fort Knox ar fi o simplă bancă la un colţ e stradă.

Palatul lui Diocleţian acoperea o suprafaţă de 3,8 hectare şi găzduia mii de oameni. Era înconjurat de ziduri fortificate, fiind divizat în patru părţi, ca o tabără militară romană, şi găzduia o mică fabrică de armament. Avea un templu şi un mausoleu. Spre deosebire de împăraţii anteriori, Diocleţian nu şi-a construit mausoleul la Roma.

Palatul era un manifest ideologic în piatră. Cele patru părţi ale palatului reprezentau cei patru tetrarhi, deveniţi, practic, zei coborâţi pe pământ. Cel mai important dintre ei era Diocleţian, fiul lui Jupiter.

Maximian nu împărtăşea zelul lui Diocleţian de a se retrage. Dorea să rămână la putere şi mai dorea ca fiul său, Maxentius, să-i urmeze. Dar Diocleţian a refuzat şi a făcut cum a vrut el. L-a constrâns pe Maximian să se retragă şi să-l excludă pe Maxentius. Cei doi noi Augusti aveau să fie Galerius în Orient şi

Constantius în Occident. Noii Caesari vor fi Flavius Valerius Severus și Maximinus Daia, ambii soldați din Balcani și ambii având legături cu Galerius. Daia îi era nepot de unchi.

În cadrul unor ceremonii atent coordonate și formale, Dioclețian și Maximian au abdicat în aceeași zi, Dioclețian în Nicomedia, Maximian în Mediolanum. Ambii și-au scos robele purpurii și-au îmbrăcat haine de cetățeni privați. Era 1 mai 305.

Dioclețian și Maximian au primit un titlu nou: Senior Augustus. Era o tentativă de a-și menține autoritatea și după abdicare, dar nu a funcționat.

Camarazi de război s-a transformat rapid în *Urzeala tronurilor*. Și urzeală a fost! A fost nevoie de douăzeci de ani pentru a se ajunge la un rezultat, dar, când s-a găsit soluția, aceasta a dus la una dintre cele mai mari și mai dramatice schimbări din istoria civilizațiilor occidentale.

La 25 iulie 306, la ceva mai mult de un an de la abdicarea lui Dioclețian, Augustus din Occident, Constantius, a murit. Întâmplător, și-a aflat sfârșitul la Eboracum, în Britannia, ca și Septimius Severus. Trupele lui Constantius au dat imediat o lovitură de stat, una cu siguranță plănuită de multă vreme. În loc să accepte noul conducător propus de Dioclețian, l-au aclamat pe fiul lui Constantius, pe Constantin, drept înlocuitor al lui Augustus. Constantin a folosit momentul ca monedă de schimb la negocieri. S-a înțeles cu Galerius și a acceptat titlul mai mic de Caesar, în loc de cel de Augustus, dar totuși a fost un pas mare pentru el.

Următorul obstacol pentru planurile de succesiune ale lui Dioclețian a venit câteva luni mai târziu. La 28 octombrie, Roma a dat în clocot, situația fiind alimentată, în mare parte, de furia față de tentativa de impozitare a cetățenilor de rând. Garda Pretoriană, într-o mișcare care amintea de zilele apuse, și-a făcut din nou simțită prezența zgomotos și și-a ales un împărat. L-a declarat pe Maxentius, fiul lui Augustus Maximian cel abdicat, drept noul împărat şi i-a conferit titlul de *princeps* (prim cetățean), devenit acum desuet. Maxentius și-a rechemat tatăl și l-a declarat din nou Augustus.

Pentru a crește cercul de susținători ai fiului său, Maximian

a aranjat o căsătorie strategică. I-a dat mâna fiicei sale lui Constantin și l-a recunoscut drept Augustus. În schimb, și Constantin l-a recunoscut pe Maximian drept Augustus și pe Maxentius drept Caesar.

Ceea ce a urmat l-a bulversat până și pe cel mai atent observator. Maxentius era căsătorit cu fiica lui Galerius, dar Galerius se opunea violent jocului de putere al tânărului Maxentius. De la baza sa din Orient, Galerius l-a trimis în Italia mai întâi pe Severus, ca să lupte cu Maxentius, dar Severus a pierdut, a fost luat ostatec, închis și, în cele din urmă, executat. Apoi a atacat Galerius însuși și, la rândul lui, a eșuat, dar cel puțin a scăpat cu viață. Între timp, Maximian s-a certat cu fiul său Maxentius, o dispută urâtă care a dus la o tentativă eșuată a tatălui de a-și îndepărta fiul de la putere în 308.

A fost momentul când Maximian a apelat la Dioclețian, moment cu care a început acest capitol. În noiembrie 308, cei doi s-au întâlnit la Carnuntum (lângă Viena). Acolo, Maximian a încercat să-l convingă pe Dioclețian să revină la putere. Dioclețian a refuzat cu înțelepciune. A apelat la legumele sale ca motiv de a reveni în siguranța oferită de zidurile palatului lui fortificat, de unde putea influența evenimentele din culise. Maximian a fost nevoit să abdice pentru a doua oară ca Augustus, dar încă își mai dorea puterea. S-a certat cu Constantin, ginerele său, și chiar a încercat să-l asasineze. A fost îndeajuns pentru Constantin ca, în 310, să-l forțeze pe Maximian să se sinucidă.

Între timp, Galerius n-a stat cu mâinile în sân. A încercat să-și consolideze poziția atât prin propagandă, cât și prin manevre dinastice. Deși Dioclețian nu-i conferise niciodată soției sale, Aurelia Prisca, titlul de Augusta, Galerius i l-a oferit soției sale Valeria, fiica lui Dioclețian. A numit și o provincie după ea. Galerius voia să-și etaleze superioritatea lui în fața tovarășilor de domnie, doar că aceștia, evident, n-au fost de acord.

În același an, 308, Galerius a numit un alt soldat din Balcani drept Augustus, cu speranța că, într-un final, va putea smulge puterea lui Maxentius aflat la Roma. Valerius Licinianus Licinius era un vechi camarad de arme de-al lui Galerius și

unul dintre generalii săi în războiul contra Persiei. Era, cum altfel, tot un băiat sărac din Balcani, ce-şi câştigase gradele militare. Dar nici chiar un comandant experimentat nu a putut străpunge zidurile trainice ale Romei și n-a reușit să-l îndepărteze pe Maxentius de pe tron.

Galerius avea să moară de cancer spre sfârșitul anului 311. Renunțase anterior la prigoana creștinilor, dar alții au continuat-o. Motivul pentru care Galerius a cedat este neclar, unii spunând că boala a fost cea care l-a determinat să-și revizuiască convingerea că zeul creștinilor ar fi lipsit putere.

Erau acum patru bărbați care se pretindeau conducători ai Imperiului Roman: Constantin, Maxentius, Licinius și Daia. Lupta lor va lua sfârșit așa cum vom vedea în următorul capitol. Între timp, să revenim la soarta lui Dioclețian și a familiei sale.

Cum și când a murit Dioclețian este neclar. Și-a sfârșit zilele cândva între anii 311 și 313, fie de boală, fie pentru că s-ar fi sinucis. După moartea lui, atât văduva, cât și fiica sa – văduva lui Galerius – au fost ucise. Dioclețian s-a dovedit a fi incapabil să-și asigure familia, dar a salvat imperiul și a reorganizat guvernarea.

De la Augustus nimeni nu mai schimbase atât de dramatic guvernarea Romei. Dioclețian a creat precedentul pentru divizarea imperiului. Adevărat, tetrarhia sau domnia a patru conducători n-a mai durat mult după retragerea sa, dar, în cea mai mare parte a secolului al IV-lea, imperiul a fost condus de doi bărbați, nu de unul, ceea ce confirmă opinia lui Dioclețian că problemele Romei erau mult prea mari pentru a fi gestionate de un singur om.

Dioclețian a pus capăt puterii Romei. Niciodată Roma nu avea să mai fie capitala imperiului. La fel ca Dioclețian, majoritatea împăraților urmau să provină din Balcani și din armată, slăbind și mai mult legătura lor cu cetatea eternă.

Datorită lui Dioclețian, armata romana a fost mai bine finanțată și mai bine desfășurată la frontieră, cu o rețea nouă de drumuri și forturi. În plus, vreme de două generații a fost pace cu Persia în est. Și tot grație lui Dioclețian, administrația imperială a fost mai mare și mai intruzivă ca niciodată. Pentru

a finanța toate acestea, Dioclețian a crescut povara taxării. A consolidat și a legiferat un proces care a legat țăranii de pământ.

Dincolo de succese, au fost și eșecuri. În ciuda eforturilor sale violente, Dioclețian nu a putut opri ascensiunea creștinismului. N-a reușit nici să lase imperiul pe mâinile ginerelui și ale familiei sale. Dușmanii au fost tot mai numeroși și nici măcar zidurile solide ale palatului său nu i-au salvat familia.

Constantin, bărbatul care, în cele din urmă, a triumfat ca succesor al lui Diocletian, a adus cu sine o reformă mai mică decât ar părea. E adevărat că, fiind primul împărat creștin, Constantin a reprezentat o mare schimbare față de păgânul Dioclețian și de Marea Persecuție. Totuși, în ce privește guvernarea, armata și economia, cei doi au avut multe în comun. Constantin a întemeiat o dinastie având originea în doi dintre cei mai apropiați camarazi ai lui Dioclețian – Constantius și Maximian. Privite retrospectiv, domniile lui Dioclețian și Constantin au făcut parte dintr-o aceeași tentativă de a salva și reforma Imperiul Roman.

Constantin (bust din marmură, Musei Capitolini, Roma)

10
CONSTANTIN

CREȘTINUL

În curtea Muzeelor Capitoline din Roma, aflate, paradoxal, chiar în preajma celui mai sacrosanct loc păgân al orașului, se înalță bustul colosal din marmură al lui Constantin, primul împărat creștin al Romei[1]. Nu putem supraestima semnificația convertirii lui Constantin. A schimbat lumea mai mult sau mai puțin. Ni l-a dat pe Hristos drept Domn al Romei, duminica drept zi de odihnă și Istanbulul – fostul Constantinopol –, drept cel mai populat oraș al Europei (încă mai este și acum) ce avea să lase în umbră Roma. De fapt, convertirea sa este un moment atât de important pentru următorii 1.700 de ani de istorie europeană, încât ar fi mai simplu să ne gândim la Constantin ca la un om din Evul Mediu – ev al credinței –, decât ca la un împărat roman, succesorul lui Caesar și Augustus. Dar bustul ne reamintește când a trăit.

Este un monument impresionant, potrivit pentru un conducător și un suveran bine-cunoscut tuturor celor care studiază istoria antică. Odinioară, bustul făcea parte dintr-o statuie impunătoare[2]. Doar capul avea o înălțime de trei metri. Au supraviețuit și alte câteva părți din statuie, inclusiv un braț drept vânjos și musculos, o mână dreaptă cu degetul ridicat și un picior[3]. Dar bustul este cel care atrage atenția. Constantin arată cu totul deosebit față de predecesorii săi, la fel ca Hadrian, primul împărat cu barbă.

Constantin nu poartă barbă și are bărbie cu gropiță. Pare

chipeș și tânăr, dar și masiv și puternic. Are capul acoperit cu păr, gâtul, cu mușchi puternici. Ochii îi sunt ațintiți în sus, în căutarea inspirației divine. Totuși, pe cât de inedite sunt aceste trăsături, ele reamintesc modelele din secolele de demult.

Constantin a fost roman din cap până în picioare. A fost soldat, om de stat și constructor. A fost nemilos și încăpățânat, dar așa au fost toți cei mai de succes împărați. A fost ambițios, însetat de putere, subtil, spiritual și violent. A fost un luptător, un administrator, un geniu al relațiilor publice și un vizionar. A avut un ego sănătos care, la fel, nu reprezenta nicio noutate.

S-a comparat cu Augustus, dar Augustus s-a comparat cu Romulus, și ambii împărați l-au vizat pe Alexandru cel Mare ca precursor al lor. Ca și Augustus, Constantin a acceptat schimbarea, încercând să păstreze ce era mai bun în tradiții. Ca și Augustus, a început prin a utiliza violența, apoi s-a orientat mai mult spre pace și aplicarea unor metode graduale. A plătit soldații, a acordat atenție femeilor și a urmat tradiția imperială, având o relație apropiată cu mama sa. A aspirat să pună bazele unei dinastii și, din acest punct de vedere, a reușit cel mai bine.

Constantin a fost atât roman, cât și creștin. Rezultă chiar din felul în care și-a descris realizările într-un mod care combină Dumnezeul unic creștin și promisiunea mântuirii cu imperialismul tradițional al unui păgân roman: „Întărit de puterea Acestuia [a lui Dumnezeu], am trezit pe rând întreaga lume – de la îndepărtatele meleaguri din apropierea oceanului începând – la speranța de neclintit într-o mântuire”[4].

Constantin a fost un om violent și un om al lui Dumnezeu. Chiar dacă a avut predecesori în încercarea lui de a face o prioritate din reajustarea relației Romei cu divinitatea, consecințele politicii sale s-au dovedit revoluționare.

A fost una dintre poveștile de succes ale istoriei, poveste ce ar putea fi cea mai romană dintre toate.

ASCENSIUNEA SPRE PUTERE

Constantin s-a născut la Naissus (astăzi Niș, în Serbia) la 27 februarie 273[5]. Nimeni n-ar fi putut ghici la nașterea lui că acest copil născut într-o capitală de provincie avea să întemeieze într-o zi ceea ce va deveni cel mai important oraș din lume, așa cum a fost mult timp Constantinopolul, aflat la aproximativ opt sute de kilometri depărtare de locul său de naștere. Și nici n-ar fi ghicit că va iniția o transformare epocală în religia și cultura imperiului.

La naștere, tatăl lui Constantin, Constantius, care venea din ceea ce este acum Bulgaria, era un tânăr ofițer în armata romană. Mama lui Constantin, Elena, era fiica respectabilă, dar modestă, a proprietarului unui han situat pe principalul drum militar din nord-vestul Turciei. Constantius a cunoscut-o acolo în 272, pe când participa la o campanie militară cu împăratul Aurelian. S-au îndrăgostit și s-au căsătorit. Nouă luni mai târziu, se năștea Constantin[6].

Constantius a avansat rapid în armată și, înainte ca fiul său să împlinească zece ani, era deja guvernator de provincie. Acum avea resursele necesare pentru a-i asigura băiatului o educație aleasă, mai ales în literatura latină, dar și în greacă și în filosofie. Și Constantin a fost pregătit să devină soldat, ca tatăl său.

Avea probabil cu puțin peste zece ani când tatăl lui a divorțat de Elena și s-a căsătorit cu o prințesă, fiica împăratului din imperiul occidental, Augustus Maximian. Constantius a rămas apropiat de Constantin și l-a pregătit pentru un viitor strălucit. Totuși, divorțul a fost cu siguranță o lovitură pentru el. Ne putem imagina ce mari eforturi a făcut Elena pentru a-și proteja și hrăni fiul.

Elena a fost una dintre cele mai importante persoane din viața lui și a rămas astfel şi în următoarele trei decenii. La fel ca numeroase alte mame romane, ca Livia, Agrippina sau Iulia Domna, de pildă, Elena a jucat un rol important în viața de adult a împăratului.

În jurul datei la care Constantius a fost numit Caesar, în 293, Constantin a fost trimis în Orient. Împlinise douăzeci de ani. A servit în armatele care au invadat Persia și au înăbușit revolta din Egipt. Apoi, Constantin s-a alăturat curții lui

Diocleţian în Nicomedia. Fiind cel mai mare fiu al tatălui său Caesar Constantius, era de aşteptat să-i succeadă acestuia într-o bună zi.

În mod firesc, a încheiat o căsătorie bună. Nu cu mult înainte de anul 300, Constantin s-a căsătorit cu o femeie pe nume Minervina. A fost identificată ca posibilă nepoată de unchi a lui Diocleţian. Au avut un fiu, pe Crispus.

Când a început Marea Persecuţie, în anul 300, Constantin se afla încă la curtea imperială din Nicomedia. Ca şi tatăl său, s-a opus intoleranţei faţă de creştini, dar n-a comentat, fără îndoială pentru a nu-şi afecta cariera.

Curtea lui Diocleţian era o şcoală de putere politică. Printre alte lecţii oferite, se număra şi aceea că orice era posibil pentru un bărbat suficient de ambiţios şi talentat. La urma urmei, Diocleţian însuşi a venit dintr-un trecut obscur şi a atins puterea supremă. Constantin avea un avantaj mult mai mare legat de naştere şi educaţie. Totuşi, exista un mare „dacă" – totul devenea posibil *dacă* era în graţiile Cerurilor. Era un aspect ce trebuia avut în vedere. Unii istorici cred că a beneficiat de ajutorul mamei sale, căci e posibil ca ea să se fi venit în preajma talentatul ei fiu şi să-i fi influenţat concepţia despre zei.

OMUL DESTINULUI

În 305, Galerius a răsturnat calculele tânărului Constantin convingându-l pe Diocleţian să-şi modifice planurile. Când Diocleţian şi Maximian au abdicat din calitatea de Augustus, Galerius a preluat puterea în Orient şi Constantius în Occident, aşa cum fusese îndelung planificat. Dar, în loc să-i desemneze drept Caesari pe Constantin (fiul lui Constantius) şi pe Maxentius (fiul lui Maximian), Diocleţian i-a numit pe Maximinus Daia (nepotul lui Galerius) şi pe Severus (camaradul de arme al lui Galerius). A fost o schimbare completă a planului iniţial, făcută la cererea lui Galerius.

Niciunul dintre cei doi respinși nu s-a supus cu resemnare – ambii erau prea ambițioși.

Constantin a plecat din Nicomedia în Occident pentru a se alătura tatălui său în Britannia. Când Constantius a murit acolo, în anul următor, Constantin a acceptat ovațiile trupelor în favoarea numirii lui în locul tatălui său în calitate de nou Augustus sau împăratul din Occident. Soldații aveau tendința să subscrie pentru principiul ereditar, așadar Constantin a fost o alegere firească, mai ales că înainte să moară Constantius își arătase susținerea pentru fiul său. În plus, Constantin câștigase respectul trupelor atunci când a luptat cu ele în nordul Britanniei, dincolo de Zidul lui Hadrian, în ultimul an de viață al tatălui său. Fără îndoială, acolo și-a pus el în valoare experiența de luptă câștigată deja în Europa de Est și în Orientul Apropiat. Mai avea un avantaj: era susținut de regele german, un fost locotenent loial al lui Constantius în Britannia.

Câteva luni mai târziu, Maxentius s-a declarat la Roma succesorul lui Maximian, tatăl său. Galerius a încercat să îi împiedice, dar după două campanii militare eșuate în Italia a fost obligat să cedeze. I-a acceptat pe Constantin și pe Maxentius, deși ca simpli Caesari, nu ca Augusti. A numit un alt camarad din armată, pe Licinius, ca Augustus și conducător al imperiului din Occident.

Între timp, Constantin și-a consolidat puterea. Ca și tatăl său, și-a stabilit capitala la Augusta Treverorum (astăzi, Trier), în sud-vestul Germaniei moderne. Un oraș prosper la începuturile imperiului, Trier a fost distrus de triburile germanice în 275, dar Constantius și Constantin au ridicat orașul pe noi culmi de grandoare. Constantin a construit un palat în Trier, a cărui sală de audiențe încă mai există, deoarece ulterior a fost folosită ca biserică. Clădirea este o sală lungă, mare și impunătoare, cu o absidă la capătul îndepărtat, unde se afla cândva tronul împăratului. Un rând dublu de ferestre mari și rotunde lăsa lumina să pătrundă. Decorat inițial cu marmură colorată, interiorul originar al clădirii nu era la fel de auster pe cât pare astăzi. Totuși, era mai simplu decât sălile de audiență anterioare, deoarece nu avea coloane. Cu demnitatea sa severă, a stabilit un precedent pentru

arhitectura ecleziastică timpurie.

De la Augusta Treverorum, Constantin a guvernat provinciile tatălui său – Britannia, Galia și Hispania – și a ieșit victorios într-o serie de campanii militare împotriva invadatorilor germani de la frontiera Rinului. Deși imperiul a rămas într-o defensivă strategică în timpul vieții lui Constantin, împărații au pătruns adeseori pe teritoriul străin pentru a întreprinde atacuri, a jefui și a arăta localnicilor cine e mai tare. Ca împărat, Constantin și-a condus armatele personal, ca orice domnitor roman de succes. Era mândru de titlurile pe care le obținuse pe frontul de luptă, precum Germanicus Maximus IIII, care indica faptul că îi învinsese pe germani de patru ori la rând.

Între timp, în imperiu, Constantin și-a întărit poziția, încheind o înțelegere cu rivalii săi. Văduv după moartea Minervinei, a pus la cale să se recăsătorească cu Fausta, sora lui Maxentius și fiica lui Maximian. Fausta era suficient de tânără – cu peste douăzeci de ani mai tânără decât Constantin – și, dacă este să judecăm după monede, era o soție suficient de drăguță pentru a fi considerată un trofeu, dar a servit și interesele dinastiei născând urmași.

Maximian și Maxentius îl recunoșteau acum pe Constantin drept Augustus, în vreme ce Constantin își recunoștea noul cumnat drept Caesar și pe socrul său, Senior Augustus. Atât Constantin, cât și Maxentius au impus toleranța în ținuturile pe care le păstoreau, regiuni care se întindeau din Britannia în Africa de Nord, precum și retrocedarea proprietăților creștine confiscate în timpul Marii Persecuții.

Doar că Maximian s-a certat cu ginerele său Constantin și a încercat să-l asasineze. În 310, un Constantin frustrat l-a constrâns pe Maximian să se sinucidă. Ne putem imagina doar cât de dificilă a fost situația în care s-a găsit Fausta.

Între timp, o altă moarte imperială survenită în anul următor a schimbat și mai mult jocurile de putere: Galerius a murit de cancer. Patru bărbați împărțeau acum conducerea imperiului, neavând încredere unul în altul. În Orient, Licinius și Daia erau prinși în lupta pentru putere, în vreme ce în Apus, Constantin și Maxentius se urmăreau unul pe celălalt cu

prudență. Un an mai târziu, în 312, au apărut noi alianțe. Constantin s-a unit cu Licinius contra lui Maxentius și Daia, apoi Constantin a făcut prima mișcare și a invadat Italia. Era un războinic aflat la comanda unor trupe formate din veterani, în vreme ce Maxentius era pregătit să reziste unui asediu în spatele zidurilor groase ale Romei. Era în joc premiul cel mare: Roma.

PODUL MILVIUS

Podul Milvius traversează Tibru în nordul Romei. Construit inițial în 206 î.Hr. și reconstruit adesea, podul modern încă mai conține câteva pietre antice. Pe vremea tinereții lui Nero, era un loc pentru escapade nocturne și chiar și astăzi rămâne o atracție pentru îndrăgostiți. Dar e faimos mai ales pentru bătălia din 28 octombrie 312, când Constantin l-a învins pe Maxentius și a cucerit Roma. A fost cel mai decisiv moment militar pentru imperiu de după victoria navală de la Actium care a consfințit puterea lui Augustus, la 2 septembrie 31 î.Hr.

În realitate, bătălia n-a avut loc pe pod, ci la nord de el, pe un teren uscat. Printr-o coincidență, armata lui Constantin a fost dispusă chiar sub colina pe care se afla vila din suburbii a Liviei. Anterior, Constantin avusese o serie întreagă de victorii care i-au speriat pe adversari. Maxentius era atât de îngrijorat, încât și-a îngropat însemnele regalității pe Colina Palatină, unde arheologii le-au descoperit abia în 2006. Descoperirea cea mai importantă a fost sceptrul lui Maxentius, singurul exemplar de sceptru imperial descoperit vreodată. Adesea, sceptrele imperiale erau niște toiege de fildeș, între 60 și 90 centimetri lungime, cu un glob sau un vultur la vârf. Sceptrul lui Maxentius are un glob albastru reprezentând Pământul. Globul pământesc era fixat cu o tijă din oricalc (un aliaj de alamă aurită).

Pentru a-l ține pe Constantin departe de oraș, Maxentius a demolat parte din Podul Milvius pentru a-l face inutilizabil.

Apoi s-a răzgândit și a decis să pornească în marș și să se lupte cu Constantin, așa că a folosit în loc un pod de pontoane. Maxentius însuși a condus trupele în luptă, dar a suferit o înfrângere zdrobitoare. Ulterior, a încercat să se refugieze între zidurile orașului, dar a căzut de pe pod în îmbulzeala de refugiați și s-a înecat cu tot cu armură. Mai târziu, trupul îi va fi adus de apă la mal.

Maxentius și Constantin erau cumnați, dar nu au ezitat să se lupte până la moarte. Constantin n-a protestat atunci când, după bătălie, capul lui Maxentius a fost retezat și plimbat ca trofeu prin Roma înfipt într-o suliță. Ulterior a fost dus în Africa de Nord pentru a dovedi moartea lui Maxentius susținătorilor lui de acolo. A fost o altă lovitură pentru Fausta, tânăra soție a lui Constantin, când fratele ei s-a alăturat tatălui pe lista membrilor de familie uciși la ordinul soțului.

Mai important decât cucerirea Romei a fost ceea ce a făcut Constantin după acel eveniment. A anunțat lumii că devenise un prieten al Bisericii creștine. De fapt, că el însuși era creștin.

Cum a ajuns Constantin creștin și ce însemna pentru el acest lucru e o poveste fascinantă și îndelung dezbătută de cercetători.

CONVERTIREA LUI CONSTATIN

Cu câțiva ani înainte de 312, Constantin a refuzat să aplice decretele de persecuție a creștinilor. Prin aceasta, și-a urmat tatăl, care nici el nu era creștin. Doar Elena e posibil să fi fost creștină. Cea mai importantă sursă a noastră pentru viața lui Constantin susține că, dimpotrivă, Constantin și-a convertit mama la creștinism[7]. Cu toate acestea, istoricii de mai târziu ai Bisericii spun că Elena l-a crescut ca pe un creștin[8]. Toți acești autori aveau propria agendă și este dificil să spunem azi care a fost adevărul.

Dar, cel puțin, e limpede că creștinismul însemna mult pentru Constantin, de vreme ce-și dorea convertirea mamei

sale, iar mama pare să fi însemnat mult pentru el, emoțional, dar și politic, deci îi păsa de afilierea ei religioasă. Ulterior, în domnia lui Constantin, Elena avea să joace un rol cheie în creștinarea lumii romane.

Cu doar doi ani înainte de bătălia de la Podul Milvius, în anul 310, Constantin și armata sa au văzut o imagine spectaculoasă pe cerul după-amiezii – un halo sau un inel în jurul Soarelui. Se întâmpla lângă Templul lui Apollo din Galia. Apollo este zeul Soarelui, dar templul se presupunea că era dedicat unei alte zeități romane, Soarele Invincibil (*Sol Invictus* în latină). Era zeitatea preferată a lui Constantius, tatăl lui Constantin, deși ajunsă recent la Roma, după o campanie militară în Orient când împăratul Aurelian a avut viziunea unui zeu solar local care i-a prevestit victoria într-o bătălie din Siria.

Tânărul Constantin credea că are o relație specială cu Zeul Soarelui, deși nu era sigur ce trebuia să înțeleagă din semnul remarcabil zărit pe cerul Galiei. S-a consultat cu diverși înțelepți, inclusiv cu episcopi creștini. Toți l-au asigurat că viziunea nu venea de la Zeul Soarelui, ci de la Hristos. Creștinii deja îl asociaseră pe Hristos cu Soarele. În evanghelii, Iisus se descria drept „lumina lumii”[9], iar evanghelistul Matei spusese că fața lui Iisus strălucea ca soarele[10]. Creștinii timpurii îl considerau pe Hristos izvorul iluminării spirituale.

Ceea ce l-a convins definitiv pe Constantin a fost un vis în care Hristos i-a arătat un semn cu care să se apere de dușmani. Astfel că a început să pună un simbol creștin timpuriu pe (sau deasupra) drapelului său personal: literele grecești *csi* și *ro*, echivalentul latinescului CHR pentru Hristos. Probabil că acest lucru s-a întâmplat când Constantin încă mai era în Galia, înainte să intre în Italia. Atunci s-a declarat creștin. Ulterior, înainte de bătălia de la Podul Milvius, și-a obligat oamenii să-și inscripționeze acel simbol pe scuturi. Și și-a reiterat credința creștină după ce a intrat în Roma.

Dar a fost Constantin un convertit sincer? Deși „sinceritate” și „politică” sunt două cuvinte care nu prea merg împreună, avem motive să credem că a fost. Anticii luau visurile și semnele în serios. Cu siguranță că împărații anteriori au făcut

la fel și au consultat și astrologii. Occidentalii moderni caută întotdeauna „adevăratul motiv”, dar adeseori suntem orbi la realitatea motivației religioase.

Este posibil ca împăratul să fi fost un cinic încă de la bun început, unul care a folosit religia pentru a obține puterea. Dar a te converti la creștinism era, oare, o mișcare inteligentă în anul 312? Retrospectiv privind, se pare că a fost. Nimic nu garanta că un imperiu majoritar păgân avea să tolereze un împărat creștin. Doar un om cu o mare capacitate de a-și asuma riscuri s-ar fi comportat precum Constantin – sau unul care credea că Dumnezeu îl alesese pentru o misiune. Încă din 314 Constantin declarase că Dumnezeu însuși îi încredințase gestionarea problemelor omenești, cu condiția să o facă bine. În anii ce-au urmat avea să revină adesea la tema misiunii sale[11].

Constantin a continuat să se comporte ca un păgân în diverse ocazii timp de ani de zile după convertire. De exemplu, încă trebuia să rezolve problema relației dintre noul său zeu, Hristos și vechiul zeu, Soarele Invincibil. La început, nu a văzut niciun motiv pentru care nu i-ar putea venera pe amândoi. Ani de zile monedele din vremea sa au continuat să poarte imaginea zeului solar, adesea însoțită de inscripționarea „Soarelui Invincibil, însoțitorul Împăratului Neînvins Constantin”[12].

Dar Constantin era conducătorul unui imperiu în care marea majoritate a supușilor erau păgâni, mai ales în armată, unde creștinii erau o minoritate distinctă. În timpul Marii Persecuții, unii creștini își sacrificaseră viața ca martiri pentru principiile lor. Iar atunci când trebuia convinsă o populație păgână numeroasă, părea mai de folos ca diferența dintre vechii zei și zeul cel nou să fie estompată.

Timp de doisprezece ani după bătălia de la Podul Milvius, Constantin s-a confruntat cu Licinius, împăratul Orientului, un rival periculos ce tolerase creștinismul fără să-l adopte el însuși. Păgânul Licinius ar fi putut folosi religia majorității contra lui Constantin. După ce a devenit împărat unic, Constantin a devenit mai flexibil, dar încă se confrunta cu o formidabilă opoziție anti-creștină. Conducătorii care nu-și fac

calculele nu supraviețuiesc, dar Constantin a fost întotdeauna un elev silitor.

Chiar și după anul 312 a provocat asasinate și vărsări de sânge, care l-ar face să roșească chiar și pe un păgân. Convertirea nu te face un om perfect. E însă cert că a răspândit evanghelia și a făcut Biserica măreață și bine apărată. Cu siguranță că asta a făcut din Constantin un bun creștin.

CREȘTINAREA ROMEI

Atunci când a intrat în Roma, la sfârșitul lui octombrie 312, a fost cea dintâi vizită a lui Constantin în capitală. Avea aproape patruzeci de ani, era un militar veteran și experimentat și conducătorul unei bune părți din imperiul occidental înainte chiar să viziteze orașul etern. Simplu fapt că a ajuns într-o asemenea poziție înaltă fără să fi văzut Roma spune ceva despre declinul statutului ei.

Constantin a rămas la Roma doar două luni, timp suficient pentru a cuceri elita păgână a orașului și a copleși cu favoruri comunitatea creștină. Maxentius fusese un constructor avid, iar Constantin i-a preluat și finalizat proiectele, inclusiv o bazilică enormă destinată administrației publice și activităților comerciale. Astăzi considerăm bazilicile ca fiind biserici, dar inițial ele erau clădiri publice.

Constantin a distrus bazele puterii militare a regimului învins. A desființat unitățile sale de cavaleri de elită și, în cele din urmă, a dizolvat Garda Pretoriană, sau ceea ce a mai rămas din ea, întrucât Garda suferise multe pierderi în bătălia de la Podul Milvius. Fusese înființată de Augustus, dar Dioclețian i-a redus rolul, iar acum Constantin a pus punct îndelungatei sale cariere. Să ne gândim o clipă la influența uriașă a pretorienilor în istoria Romei, de la puterea prefectului pretorian Sejanus, la contribuția Gărzii în alegerea lui Claudius sau Nero ca împărați, până la asasinarea lui Pertinax și vânzarea purpurei celui ce oferea mai mult.

Constantin i-a înlocuit pe pretorieni cu alte unități de elită pentru protecția împăratului. A creat noi regimente de cavalerie selecte, care, la sfârșitul domniei sale, numărau 2.500 de oameni, care l-au însoțit fără a-i crea probleme. Patruzeci dintre ei au fost aleși spre a-i servi ca gărzi de corp. Erau cunoscuți drept *candidati*, datorită tunicilor albe pe care le purtau, la fel cum, cu secole în urmă, candidații la posturile oficiale din republica romană (*candidates*) purtau togi albe, de unde și cuvântul „candidat".

Constantin a început imediat procesul prin care să facă din Roma un oraș mai creștin, dar a făcut-o într-o manieră prudentă și ca un diplomat. Cu excepția înălțării unei cruci în noua sa bazilică – o măsură nepopulară pentru romanii din vechea gardă –, a ținut toate proiectele edificiilor creștine departe de centru. În schimb, a amplasat o serie de biserici noi la marginea orașului, pe proprietatea imperială. Cea mai mare dintre ele, Sfântul Ioan din Lateran, rezistă încă. A fost cea dintâi mare biserică creștină. Înainte de Constantin, creștinii obișnuiau să se întâlnească în clădiri modeste, adesea în case private. Deși sursele menționează și unele biserici propriu-zise, nu știm nimic despre aspectul lor. Oricum ar fi arătat, cu siguranță Constantin a construit ceva mai mare.

Lateran era o bazilică mare, cu o lungime de circa o sută de metri măsurați de la intrare până la capătul absidei. Ca toate bisericile romane ale lui Constantin, era impunătoare, dar doar în interior, exteriorul fiind banal și modest, aproape ca și cum n-ar fi vrut să ofenseze pe cineva. În ciuda renovărilor ulterioare, vizitatorul de astăzi încă îi poate identifica structura masivă, cu cinci nave, tipică clădirilor publice romane târzii. Biserica bazilică semăna cu clădirea destinată funcționarilor guvernamentali. Similitudinea arhitectonică sugera oricărui vizitator roman din vremea lui Constantin că Biserica și statul erau acum interconectate. Iese în evidență și un alt aspect: Constantin a construit noua biserică pe locul statului-major demolat al trupelor de cavaleri de elită ale lui Maxentius. Mesajul era clar – o nouă eră începuse.

Lângă biserica Lateran se afla o frumoasă casă privată, deținută acum de Constantin. A prezentat-o papei Miltiades și a

devenit reședința oficială a papilor secole la rând. Papa era episcopul Romei. Deja pretindea un statut special ca succesor al lui Petru și Pavel. Constantin a manifestat respect pentru Miltiades și pentru succesorul său, papa Silvestru, dar împăratul nu a ezitat să-și exercite autoritatea supremă în Biserică pe cont propriu. Papii de pe timpul lui Constantin erau persoane importante, dar puterea lor era departe de a papilor de mai târziu.

Constantin a investit energie și în construirea unor altare dedicate unor sfinți sau martiri, situate și ele la periferii. Cea mai cunoscută este biserica San Pietro, înălțată pe locul tradițional al mormântului Sfântului Petru din regiunea Vatican, la vest de Tibru. A rezistat o mie de ani, dar, în cele din urmă, a ajuns ruină. Între 1506 și 1626 a fost construită magnifica bazilică renascentistă așa cum o vedem noi azi, înlocuind-o pe cea clădită de Constantin.

La început, Constantin a acționat mai mult ca un prieten al Bisericii decât ca monarh al ei suprem. Proiectele lui destinate unor edificii creștine erau, în esență, acte de caritate, și nu politică de stat. Chipul oficial al lui Constantin la Roma a fost, cum s-ar spune, inofensiv pentru păgâni.

Cel mai bun exemplu este al celui mai cunoscut monument din Roma, cel puțin pentru turiștii de astăzi: arcul de triumf care îi poartă numele, situat lângă Colosseum. A fost construit de Senat pentru a comemora victoria de la Podul Milvius la trei ani de la bătălie. Arcul nu avea nimic creștin în sine. De fapt, apropiindu-se de el, un vizitator din vremea aceea vedea un simbol păgân – o statuie colosală a zeului solar, protectorul inițial al lui Constantin – profilându-se la distanță prin arcul central.

Monumentul include o serie de basoreliefuri sculptate. Unele, special comandate pentru arc, ilustrează victoriile militare obținute de Constantin în Italia, intrarea lui în Roma și distribuirea unor sume de bani poporului roman. Celelalte basoreliefuri au fost luate de pe alte monumente imperiale timpurii. Opere de artă din vremea lui Traian, Hadrian și Marcus Aurelius înfățișează scene de război, de vânătoare și de sacrificii păgâne, și chiar și Antinous are o prezență secundară.

Acele opere de artă vechi îl plasează pe Constantin în tradiția imperială a Romei, deși ar putea să arate faptul că arcul a fost construit sub presiunea timpului, forțând utilizarea unor lucrări timpurii.

Doar dedicațiile inscripționate pe arcul de triumf se pretează unei interpretări creștine, dar, în egală măsură, pot primi și interpretări păgâne. Se spune că Senatul și locuitorii Romei au dedicat arcul împăratului Constantin și victoriilor sale deoarece a fost un împărat însuflețit de măreția spiritului său și de „inspirația divină”[13]. Ultimul termen s-ar putea referi la Jupiter sau la Soarele Invincibil, dar și la Hristos. Cele două inscripții și alte două, mai succinte, se referă la Constantin ca la un eliberator din strânsoarea tiraniei și un promotor al păcii, ambele fiind denumiri romane tradiționale.

CUCERIREA ORIENTULUI

În anul 313, Constantin a organizat o întâlnire importată cu Licinius la Mediolanum. Acolo au convenit cum să împartă imperiul. Constantin a consfințit înțelegerea cu Licinius în stilul roman tradițional, oferindu-i-o în căsătorie pe sora sa vitregă, Constantia (Flavia Iulia Constantia). Dar întâlnirea este cel mai bine cunoscută pentru faimosul Edict de la Milano. Numele este impropriu, întrucât nu a fost vorba de nici un edict, și nici nu a fost dat la Milano, ci, mai degrabă, a fost o scrisoare trimisă ulterior de Licinius din baza sa din Orient.

Scrisoare a fost importantă, dar nu într-atât cât o consideră uneori istoricii. În apus, imperiul deja se bucura de libertate religioasă și de retrocedarea proprietăților confiscate creștinilor în timpul Marii Persecuții. Înainte de moartea sa, în 311, persecutorul Galerius a cedat și a reinstaurat toleranța. Doar Daia a continuat să persecute creștinii în estul imperiului, pe care l-a controlat în mare parte până în 313. Licinius promitea să extindă politica de toleranță în teritoriul lui Daia.

Licinius a reușit repede să-și îndeplinească promisiunile

deoarece l-a înfrânt pe Daia în luptă și a preluat controlul asupra Orientului. Daia s-a sinucis. Imperiul era condus acum de doi oameni, nu de patru, dar nu era suficient pentru Constantin și Licinius. Amândoi erau prea ambițioși și suspicioși unul față de celălalt. S-au luptat într-un șir de războaie civile între 316 și 324. Aflat mereu primul pe front, Constantin a fost rănit într-una dintre bătălii.

În ciuda faptului că trebuia să lupte și pe frontierele de la Rin și Dunăre, și în pofida unei erori tactice de moment, Constantin l-a biruit pe Licinius la Hadrianopole. Apoi Crispus, fiul lui Constantin a repurtat o victorie împotriva flotei lui Licinius în strâmtoarea Hellespont (azi, Dardanele). Lupta finală s-a dat pe 18 septembrie 324 la Chrysopolis (astăzi, Üsküdar, în Turcia), în ceea ce este partea asiatică a Istanbulului modern. Contrastul religios era puternic. Pe de o parte, Licinius afișa imagini ale zeilor păgâni, în vreme ce, pe de altă parte, Constantin afișa un steag militar cu simbolul creștin pe el. Încrezător în forțele sale, Constantin a lansat un atac frontal și a obținut succese pe toată linia. Licinius, văzându-și o mare parte din trupe măcelărite, a luat cu el ce i-a mai rămas din armată și s-a retras.

Constantia juca acum rolul unui intermediar între soțul ei înfrânt și fratele ei vitreg. Au căzut de acord ca soțul și fiul lor, Licinianus, să predea puterea, dar să le fie cruțate viețile. Au fost trimiși în exil intern. În ce o privește pe Constantia, ea a fost reprimită în casa fratelui ei vitreg, Constantin, și a devenit o putere la curte.

Constantia nu a fost singura femeie formidabilă în familia lui Constantin. Soția sa, Fausta, a primit titlul de Augusta în 324. Concomitent, l-a primit și mama sa, Elena. Prezența a două femei puternice în preajma împăratului însemna o rivalitate de neevitat, dar și riscul unui conflict permanent.

Monedele o înfățișează pe Elena ca pe o femeie frumoasă și demnă[14]. Poartă o diademă, însemnul regalității, și o mantie modestă. Și Fausta, în portretele de pe monede, dovedea stăpânire de sine și o purtare nobilă. Uneori, are profilul încântător al unei statui clasice grecești. Părul îi este coafat cu grijă și, uneori, poartă și o diademă[15]. Pe reversul monedelor,

ambele femei apar stând în picioare. Monedele Elenei prezintă o siluetă feminină învesmântată care ține o ramură de măslin cu vârful în jos, având legenda „siguranță”. Monedele Faustei înfățișează o femeie cu doi copii și are legenda „speranță”, o referire la maternitatea ei.

SPRE UN IMPERIU CREȘTIN

După înfrângerea lui Licinius, Constantin a devenit și mai fățiș creștin. Semnul a fost dat în 326, când a vizitat Roma pentru a sărbători cea de-a douăzecea aniversare de când devenise împărat. Pentru prima dată a refuzat să aducă sacrificii lui Jupiter, ceea ce a dat naștere la proteste.

Împăratul își asumase misiunea. Credea că Dumnezeu l-a ales pentru a converti Imperiul Roman la creștinism. Într-un discurs susținut în fața unui public creștin, în 325, Constantin a spus:

> Ne străduim pe cât putem mai bine să insuflăm speranță celor neinițiați în asemenea învățături, după ce l-am chemat pe Dumnezeu să ne fie sprijin în strădania noastră. Pentru că nu este cu nimic înjositor pentru noi să îndreptăm mintea supușilor noștri către pietate, dacă se întâmplă să fie buni, sau, dacă sunt răi și nesimțitori, să îi îndreptăm în direcția opusă, făcându-i utili în loc de a fi oameni de nimic16.

Religia romană a depins întotdeauna de susținerea guvernamentală. Constantin a reorientat subvențiile de la păgâni către Biserica creștină. A fost un avantaj imens.

Constantin a promis toleranță în Occident, înainte de 324, dar acum avea mână liberă și în Orient și, de vreme ce domnea și aici, s-a folosit de această libertate. A permis templelor păgâne să continue să funcționeze, dar le-a confiscat averea, de la aur la bronz. Totodată, a interzis sacrificiile, ceea ce a făcut din temple niște carapace goale.

Un scop al confiscării averilor a fost construirea unor biserici și multe s-au înălțat grație generozității lui Constantin. Un autor păgân l-a criticat pentru că irosea banii publici, dar

cu siguranță creștinii au gândit altfel[17]. Un alt scop îl reprezentau actele de caritate pentru cei săraci. Împărații romani i-au ajutat și mai înainte pe săraci, dar nu la nivelul de acum, cu un împărat creștin. A fost o schimbare permanentă în stilul de a guverna roman.

Împăratul a ridicat și statutul episcopilor. Ca tot clerul creștin, episcopii erau scutiți de obligațiile costisitoare și mari consumatoare de timp pe care romanii prosperi le datorau guvernării locale. Aveau și alte privilegii, mai ales dreptul de a fi judecați doar de proprii colegi, un drept de care nu se bucurau alți romani. Funcționau ca agenți pentru distribuirea fondurilor imperiale către biserici și săraci. Puteau chiar să supravegheze în numele Bisericii eliberarea sclavilor de către stăpânii lor. Pe scurt, episcopii au devenit persoane foarte importante.

Unele modificări în legislație produse sub Constantin i-au afectat și pe creștini. A fost abolită pedeapsa pentru celibat, devenită lege cu secole în urmă, avându-se în vedere că creștinii, spre deosebire de păgâni, considerau celibatul o virtute. Crucificarea, pedeapsa cu moartea impusă lui Iisus (și multor altora), a fost abolită ca formă de pedeapsă capitală. Divorțul a devenit mai dificil, deși nu a fost abolit, probabil sub influența Noului Testament și a opoziției acestuia față de divorț.

La fel ca evreii, creștinii recunoșteau o zi de odihnă sau sabat (*shabbat*). Evreii sărbătoreau sabatul sâmbăta (de fapt, de vineri de la apusul soarelui până sâmbătă la lăsarea întunericului). Creștinii timpurii au urmat două căi: unii sărbătoreau sabatul evreiesc, în vreme ce alții îl sărbătoreau duminica, ziua când Iisus a înviat din morți. Păgânii recunoșteau duminica drept o zi sacră a Soarelui, fără a fi și zi de odihnă. Constantin a decretat că duminica, „venerabila zi a Soarelui”, va fi zi de odihnă pentru toate activitățile citadine (fermierii însă erau lăsați să aibă grijă de recolte)[18]. Dar abia după una sau două generații regula lui Constantin a devenit universală printre creștini.

Protecția lui Constantin a întărit Biserica, dar a și transformat-o. O mișcare esențialmente marginală devenise

oficială. Iisus a spus să dăm cezarului cele ce sunt ale cezarului și lui Dumnezeu cele ce sunt ale lui Dumnezeu[19]. Constantin era om al lui Dumnezeu, dar și Caesar. Și a insistat să aibă ultimul cuvânt în privința a ce și cum îi datorăm lui Dumnezeu. Poate că a acționat cu cele mai bune intenții, din convingerea că un rege evlavios are misiunea să promoveze religia adevărată. Dar a acționat, iar creștinii au fost nevoiți să decidă cum să răspundă.

Constantin a devenit conducătorul Bisericii creștine sau, pentru a fi mai preciși, al *Bisericilor* creștine. Creștinismul din vremea lui Constantin era o religie diversă, ca o umbrelă sub care se adăposteau diverse variații regionale și opțiuni doctrinale. După aproape douăzeci de ani de conflicte politice și de războaie grele, Constantin a unit într-un final romanii sub conducerea unui singur om. A insistat și pentru unificarea tuturor creștinilor, dar sarcina nu era simplă.

Pe când era domnitor numai în Occident, Constantin a intervenit într-o schismă a Bisericii din Africa de Nord, divizată în ce privește iertarea ce trebuia acordată creștinilor care făcuseră compromisuri pentru a supraviețui Marii Persecuții. Întrucât Constantin și-a riscat cariera pentru Biserică, a insistat ca creștinii să fie uniți împotriva adversarilor lor. În anul 314, i-a scris însărcinatului oficial roman care răspundea de Africa de Nord, descriindu-l drept „un frate devotat al Preaînaltului Dumnezeu” și a declarat ca obiectiv al său propriu realizarea unității creștine[20]. Dar anii de tratative, corupția, exilul și chiar execuțiile au făcut să eșueze unirea celor două facțiuni ale Bisericii africane.

În 323, Constantin a intervenit într-o și mai mare controversă care tulbura Biserica răsăriteană. Problema fundamentală era *în ce mod* Iisus este Dumnezeu. Majoritatea creștinilor credeau că Iisus este deopotrivă om și Dumnezeu, un mister ce nu putea fi acceptat decât prin credință. Arienii, numiți astfel după conducătorul lor, un creștin egiptean pe nume Arius, credeau că Dumnezeu Tatăl a fost cel care își crease fiul, pe Iisus. Constantin a încercat să reconcilieze ambele tabere, organizând o mare reuniune a episcopilor la Niceea, în nord-vestul Turciei de astăzi. A fost primul conciliu

ecumenic – în grecește *oikouméne*, adică „mondial”. Au participat două sute cincizeci de episcopi și împăratul însuși a prezidat. Unul dintre episcopi, Eusebius din Cezareea, venit din Siria Palestina, astăzi Israel, a fost un mare scriitor și gânditor creștin. Este și cea mai importantă sursă a noastră din vremea aceea pentru perioada lui Constantin.

Miza era ridicată la Niceea, iar dezacordul a atins cele mai înalte culmi la curte. Constantia, sora vitregă a lui Constantin, consilia facțiunea pro-ariană la conciliu. Ulterior, chiar și pe patul de moarte fiind, încă mai făcea lobby pe lângă fratele ei în numele arienilor. Dar n-a avut succes.

Conciliul a căzut de acord asupra unei declarații care să reafirme credința tradițională potrivit căreia Iisus era atât om, cât și Dumnezeu. Cu câteva modificări ulterioare, declarația este recitată de creștini în prezent sub numele de Crezul de la Niceea. Deși acest fapt a situat Biserica susținută de stat pe o poziție contrară arienilor, mulți dintre ei și-au menținut credința. De fapt, creștinismul-arian a rezistat secole la rând.

Constantin a dorit să impună un creștinism oficial ortodox și să se opună altor credințe, catalogate drept erezii. Dar „erezie” vine de la *haìresis*, cuvânt grecesc care înseamnă „alegere”, iar creștinismul avea o lungă tradiție de libertate și descentralizare. S-a dovedit a fi rezistent la orice control central.

Totuși, fiind acum religie imperială, imaginea lui Iisus în arta creștină a început să se modifice. Anterior, artiștii îl înfățișau pe Iisus ca o persoană obișnuită, care, de pildă, vindeca bolnavi. Îl zugrăveau în mod frecvent ca pe un simplu păstor, reamintind că Iisus însuși s-a descris pe sine drept bunul păstor[21]. Acum Iisus începea să fie pictat stând pe un tron înveșmântat într-o togă foarte fină, ca însuși împăratul, înconjurat de discipoli bărbați ce arătau ca senatorii și de femei care semănau cu niște nobile romane. Era un Hristos imperial al unei religii imperiale. Desigur, creștinismul nu devenise încă o religie oficială de stat și nici nu avea să fie până în 395. Păgânismul era încă răspândit. Și totuși, odată cu finanțarea generoasă și cu protecția imperială, Constantin i-a deschis Bisericii calea spre succes.

După ce și-a asasinat un cumnat pentru a cuceri Roma, Constantin a asasinat un altul pentru a-și adăuga Orientul roman imperiului său. După ce i-a promis Constantiei să îi cruțe pe Licinius și pe fiul lor, s-a răzgândit. I-a acuzat pe ambii că au complotat contra lui și a dat ordin să fie executați. Licinius a fost ucis primul, în 325, iar Licinianus un an mai târziu.

Totuși, a fost şi începutul suferințelor familiei lui Constantin. În 326, Constantin și-a trimis fiul mai mare, pe Crispus, la judecată. Tânărul a fost găsit vinovat și, drept pedeapsă, a fost executat prin otrăvire. A fost șocant dacă ne gândim la poziția lui Crispus, precum și la succesul său în calitate de comandant în lupta împotriva triburilor germane din Occident și împotriva lui Licinius în Orient. Ridicat la rangul de Caesar, Crispus părea a fi pregătit pentru a ajunge împărat. Brusc, la vârsta de douăzeci și șase de ani, a dispărut. Numele lui a fost șters din toate arhivele și documentele.

Motivele pentru execuția lui Crispus sunt dezbătute îndelung, dar explicația cea mai probabilă este că Fausta l-a acuzat pe Crispus că a întreținut relații sexuale cu ea[22]. Fausta era mai apropiată ca vârstă de fiul ei vitreg decât de Constantin. S-au culcat cei doi cu adevărat împreună sau Fausta, asemenea unui personaj din mitologia greacă, i-a făcut lui Crispus acea propunere pentru ca mai apoi să-l atace cu o acuzație falsă după ce el i-a respins avansurile? Dar mai exist și un alt mobil: nu cumva era Fausta supărată pe soțul ei pentru că îi ucisese tatăl și fratele? Nu putem emite decât simple ipoteze.

Ulterior, Constantin a ajuns la concluzia că Crispus a fost nevinovat și că Fausta îl mințise. Nimeni alta decât mama lui l-a convins că nepotul ei fusese executat pe nedrept. Temându-se de răzbunare, Fausta s-a sinucis într-o baie supraîncălzită.

O femeie ca Fausta, fiică a unui împărat (Maximian), sora altuia (Maxentius) și soție a celui de-al treilea (Constantin), femeie cu rangul solemn de Augusta și care și-a petrecut cea

mai mare parte a vieții în palate, nu s-ar fi putut aștepta niciodată la un asemenea sfârșit sordid. A lăsat în urmă cinci copii mici și o reputație ruinată. La fel ca în cazul lui Crispus, numele Faustei a fost șters din documentele oficiale. Între timp, familia imperială se făcuse de râs.

PĂMÂNTUL SFÂNT

În anul următor, Constantin a trimis-o pe Elena într-un pelerinaj în Siria Palestina. Parțial, era un pelerinaj din motive de pietate, dar avea şi scopul de a îmbunătăți imaginea familiei imperiale, reparând astfel daunele suferite în urma evenimentelor din anul anterior.

În Siria Palestina, Elena a identificat locurile cele mai importante în care Iisus a trăit și pe care le-a vizitat, în special în Ierusalim. Era într-o misiune oficială și dispunea de fonduri imperiale nelimitate, pe care le-a folosit pentru a construi noi biserici, a le înfrumusețea pe cele existente și a-i ajuta pe săraci. A ctitorit biserici frumoase la Betleem și pe Muntele Măslinilor din Ierusalim.

Tot la Ierusalim, Constantin a finanțat construirea bisericii Sfântului Mormânt, pe locul unde s-a înfăptuit Învierea. O parte a bisericii, în mare parte renovată, încă mai există. Inițial, lângă ea se afla o bazilică magnifică, acum dispărută.

După ce romanii au distrus Ierusalimul ca pedeapsă pentru revolta evreiască, l-au reconstruit sub Hadrian, dar ca oraș păgân, nu evreu, ca Aelia Capitolina, nu ca Ierusalim. Acum l-au reconstruit ca Ierusalim, dar tot nu ca oraș evreiesc – Ierusalimul devenise un oraș creștin.

Constantin a rebotezat Siria Palestina drept Pământul Sfânt creștin. Dintr-o provincie izolată, a devenit centrul pelerinajelor creștine, cu consecințe istorice de durată. Pe de o parte, a condus, secole mai târziu, la ciocnirile între creștini și musulmani cunoscute sub numele de cruciade. Pe de altă parte, a avut tendința să reducă dreptul evreilor de a trăi în

patria lor istorică. Chiar și astăzi apartenența acestui pământ este contestată.

Constantin nu era un prieten al evreilor. Totuși, după standardele romane nu le era nici cel mai mare dușman. Nu a distrus Templul, precum Vespasian și Titus, și nici nu a scăldat Iudeea în sânge, cum a făcut Hadrian. Nu a distrus viața comunitară a evreilor, care a continuat să înflorească atât pe pământul lui Israel, cât și în diaspora. Ceea ce a făcut Constantin a fost să clarifice faptul că statutul iudaismului era unul inferior creștinismului. Nu a fost primul împărat care a insultat evreii, deși catalogarea lor drept „ucigașii proorocilor și ai Domnului" s-a dovedit extrem de dăunătoare[23]. A făcut ilegală acceptarea de către evrei a creștinilor convertiți și, de asemenea, împiedicarea evreilor de a se converti la creștinism. Cu toate acestea, le-a făcut evreilor o favoare neintenționată eliberându-le sclavii care se converteau la creștinism, prin aceasta îndepărtând cel puțin o parte din ceea ce acum considerăm a fi o pată morală – sclavia – din comunitatea evreiască.

Atunci când un cărturar rabinic foarte cunoscut s-a convertit la creștinism, Constantin i-a acordat un rang important și fonduri pentru a construi primele biserici în Galileea, o zonă cu orașe preponderent evreiești. Decenii mai târziu, unul dintre aceste orașe avea să fie centrul unei revolte evreiești îndreptate împotriva Romei.

CONSTANTINOPOL

La fel ca Dioclețian, Constantin a recunoscut că imperiul era prea mare și prea complicat pentru a fi guvernat dintr-un singur oraș și că avea nevoie atât de o capitală în Orient, cât și de una în Occident. Constantin nu conducea din Roma. De cele mai multe ori, în timpul domniei sale a guvernat imperiul fie din Augusta Treverorum, din vest, fie din Sirmium sau Serdica (Sofia de azi) în est. După ce l-a înfrânt pe Licinius, a vrut o

nouă capitală în fostele ținuturi ale lui Licinius. Nicomedia, de unde conduseseră Diocleţian și Galerius în Orient, nu mai părea o capitală potrivită, deoarece fusese centrul Marii Persecuții. Constantin își dorea o nouă capitală orientală creștină pentru un imperiu creștin. În plus, avea în vedere un loc cu avantaje atât strategice, cât și propagandistice.

Puține orașe au o poziție mai bună decât Constantinopol, dar Constantin a fost primul care i-a exploatat întregul potențial. Nu este nicio exagerare să spunem că, prin reîntemeierea Bizanțului, așa cum era cunoscut, sub numele de Constantinopol, Constantin a creat unul dintre cele mai importante orașe din istorie și unul dintre cele mai pline de viață.

Locul i-a atras atenția în timpul luptei pentru cucerirea Orientului, când Licinius a folosit Bizanțul ca bază fortificată. Bizanțul era un oraș grecesc întemeiat în anii 600 î.Hr. În decursul timpului, a avut suișuri și coborâșuri, cel mai recent fiind atunci când a fost distrus de Septimius Severus drept pedeapsă pentru susținerea rivalului său. A fost apoi reconstruit, probabil de Licinius. Constantin a reconstruit din nou Bizanțul, redenumindu-l Constantinopol („Orașul lui Constantin”), poate și Noua Romă, deși acest nume pare să fi fost utilizat abia după cincizeci de ani de la moartea lui. Nu știm precis.

Constantinopol se află pe o peninsulă de la capătul sudic al Bosforului, o strâmtoare îngustă care se întinde între Pontus Euxinus și Propontis, iar de acolo se iese spre Hellespont, Marea Egee și Mediterana. De o parte a Bosforului este Europa, de cealaltă, Asia. Bosforul a fost și mai este încă una dintre cele mai strategice întinderi de apă din lume.

Constantinopolul se află pe partea europeană a Bosforului. Peninsula fiind înconjurată de ape pe trei laturi, orașul este accesibil pe uscat doar dintr-o parte și, astfel, este ușor de apărat. Constantin i-a construit ziduri noi, mărindu-i suprafața cu aproape trei kilometri spre vest. Rezultatul a fost o fortăreață mare și bine protejată, localizată la intersecția a două continente. Orașul este relativ aproape de Dunăre și se situează la egală distanță față de alte două frontiere romane,

fluviul Rin la vest și fluviul Eufrat la est.

Constantinopol a fost și mărturia unei victorii, deoarece, dincolo de Bosfor, pe țărmul asiatic, se află locul bătăliei finale a lui Constantin împotriva lui Licinius. Construind un oraș în preajma acelui loc al victoriei sale asupra unui compatriot roman, Constantin l-a urmat pe Augustus. Și Augustus a construit un oraș la malul mării în locul victoriei sale asupra unui rival – asupra lui Antonius, la Actium. Augustus și-a numit orașul Nicopolis, „oraș al victoriei" în grecește. Totuși, analogia se oprește aici. Nici Augustus și niciun alt împărat nu au construit un oraș atât de măreț precum Constantinopolul.

Noul Constantinopol a fost inaugurat la 11 mai 330. Împăratul a construit la scară mare. Orașul avea un nou palat, un *circus* (adică un hipodrom), un forum înconjurat de porticuri și o serie de biserici. În mijlocul forului se afla o coloană înaltă din porfir, o parte încă rezistând și azi. În vârf, era o mare statuie reprezentându-l pe Constantin nud purtând o coroană din care țâșneau raze. Putea fi interpretată ca un simbol creștin, ca unul al Zeului Soare sau ca ambele. Deși era creștin, un politician de talia lui Constantin era capabil de o ambiguitate calculată pentru a-și spori puterea de atracție.

FUNDAMENTELE

Constantin a reorganizat instituțiile guvernării romane. Le-a făcut mai specializate și mai flexibile, dar, mai presus de toate, și mai capabile să răspundă voinței sale. A început cu armata. Nu avea nevoie să-și reamintească avertismentul lui Severus ca să-și plătească soldații. La fel ca mai toți împărații de după Gallienus, Constantin a separat carierele militare de cele civile. Eliberat de constrângerea de a fi obligat să promoveze senatorii în funcții de comandanți militari, a crescut numărul ofițerilor care nu erau de origine romană, bărbați pe care Roma îi considera barbari. De exemplu, comanda trupelor de la Eboracum, când tatăl lui Constantin a murit, o deținea, nici

mai mult, nici mai puțin, decât un rege german. Deși majoritatea soldaților erau indigeni, numeroși străini traversaseră frontiera pentru a se înrola în armata romană, considerînd-o a fi un bun mod de a-și câștiga existența. Serveau mauri, armeni, perși, dar, mai ales, germani.

Constantin a adâncit separarea, începută deja sub Diocleţian, între soldații de infanterie și trupele de frontieră. Primul grup era mai antrenat, mai bine plătit și trebuia să servească o perioadă mai scurtă decât cel de-al doilea. Infanteria consolidată se afla sub comanda directă a împăratului. Îi oferea mobilitate, permițându-i să-și deplaseze rapid trupele oriunde era nevoie.

Constantin a reformat şi personalul administrativ al palatului. A creat un grup competent de funcționari care îi erau direct subordonați. Erau administratori noi și mai specializați cu noile servicii ce trebuiau gestionate. A creat chiar și un corp nou de legionari, însărcinat cu transmiterea mesajelor confidențiale între centru și provincii. Toată această consolidare și centralizare a făcut guvernarea mai eficientă, dar nu mai puțin coruptă. Toți administratorii solicitau bacșiș, pentru a ne exprima elegant. De fapt, cu cât a crescut mai mult aparatul administrativ roman, cu atât corupția a devenit o problemă mai mare.

Constantin a înțeles că o bună parte a administrației primea daruri și favoruri în schimbul serviciilor. Așadar, pentru a avea relații mai strânse cu persoanele potente din provincii, a creat noi titluri și decorații și chiar un nou Senat pentru Constantinopol. În plus, s-a dovedit a fi generos cu diverse persoane și orașe. Era un lucru bun pentru politică, dar nu și pentru trezorerie. Drept urmare, taxele au crescut.

Ceea ce, de fapt, a fost util pentru trezorerie a fost noua monedă de aur pe care a bătut-o Constantin – *solidus*-ul, care a înlocuit o monedă de aur mai veche a cărei valoare fusese deja slăbită de inflație. *Solidi* de bună calitate au continuat să fie bătuți și de urmașii lui Constantin. De fapt, moneda ajunsese să fie atât de sigură și de bine văzută, încât unii o numesc „dolarul Evului Mediu”[24]. Din nefericire, monedele de bronz și de argint au continuat să-și piardă valoarea.

Elena a murit la Constantinopol în jurul anului 328, la scurt timp după ce s-a întors din Țara Sfântă. Fiul ei a fost alături de ea până în ultimele ei zile. A trimis trupul mamei sale la Roma, unde trăise până în 312. Acolo, trupul i-a fost așezat într-un sarcofag din porfir depus într-un mausoleu, o rotondă cu cupolă aflată lângă biserica unor martiri, situată în afara orașului. Sarcofagul mai poate fi văzut și astăzi de milioanele de turiști care vizitează anual Muzeele Vaticane. Ruinele mausoleului încă mai există într-un parc de la periferia Romei, dar sunt prost promovate și au puțini vizitatori.

Ultimii ani ai lui Constantin s-au dovedit relativ pașnici. Totuși, având din nou probleme la frontiera dinspre răsărit, a planificat o nouă campanie militară împotriva Persiei. Avea să o conducă personal. La scurt timp după ce a plecat din Constantinopol, s-a îmbolnăvit și s-a oprit lângă Nicomedia. Apropiindu-i-se sfârșitul, s-a botezat. Pe vremea aceea, se obișnuia ca botezul să fie amânat până spre moarte, pentru a reduce pericolul de a comite păcate după botez. A murit la 22 mai 337.

Constantin a avut trei fii cu Fausta și tustrei i-au supraviețuit. În anii din urmă, i-a numit pe fiecare Caesar, odată cu nepotul său, și i-a însărcinat să guverneze câte o parte a imperiului. I-a ținut din scurt pe cei patru Caesari, dar a sperat că îi vor succeda într-o guvernare cordială comună a imperiului. Planul n-a funcționat. Nepotul și tatăl lui, fratele vitreg al lui Constantin, au fost asasinați imediat după moartea lui Constantin.

Cei trei frați au împărțit imperiul, dar nu pentru mult timp. Un frate și-a dorit un teritoriu mai mare, așa încât a atacat teritoriul altuia, dar a pierdut bătălia, și viața totodată. Al doilea frate a avut parte de o lovitură de stat și a fost asasinat. Astfel încât a rămas doar cel de-al treilea frate, Constantius al II-lea, care a domnit vreme de douăzeci și patru de ani după moartea tatălui său, din 337 până în 361. Cu toate acestea, a fost nevoit să poarte un război civil extrem de sângeros contra

celui care uzurpase puterea fratelui său. Nici lui Constantius al II-lea nu i-a fost ușor când și-a numit doi dintre veri în serviciul său drept Caesari. A fost nevoit să-l execute pe unul dintre ei pentru nesupunere și era pe punctul de a porni în marș și asupra celuilalt pe motiv că stârnise o rebeliune, dar a murit din cauze naturale. La fel ca tatăl lor, fiii lui Constantin au fost ambițioși, talentați și violenți.

Ca mulți alți împărați, Constantin și-a ales locul de înmormântare cu mult timp înainte de moarte. La fel ca Dioclețian și Galerius, a întors spatele Romei. În schimb, a ales un loc pe un deal în vestul Constantinopolului, un loc cu vedere la mare. Acolo aveau să i se odihnească rămășițele pământești, într-un edificiu care era atât mausoleu, cât și biserică. Numită biserica Sfinților Apostoli, conținea sarcofagul lui Constantin așezat lângă vestigiile ce aminteau de cei doisprezece apostoli. Biserica găzduia relicve ale apostolilor și ale altor părinți ai Bisericii, precum și relicve din Țara Sfântă. Avea și un altar, așadar sufletul lui Constantin avea motive să se bucure, fiind avantajat de faptul că oamenii veneau acolo să se roage apostolilor.

Era o clădire magnifică, înaltă, încoronată cu un dom și decorată cu marmură, bronz și aur. Deși nu mai există, era demnă de un rege sau, cel puțin, asta ne sugerează ceea ce știm despre ea. La peste un mileniu după Constantin, în 1453, turcii otomani au cucerit Constantinopolul. La acea vreme, biserica Sfinților Apostoli deja era ruine. Noul conducător otoman al orașului, sultanul Mahomed Cuceritorul, a dat ordin ca să fie demolată și înlocuită cu o moschee. Rezultatul a fost o clădire splendidă, „Moscheea Cuceritorului” (Fatih Çamii), proiectată de cel mai important arhitect al vremii. Deteriorată de o serie de cutremure, moscheea a fost reconstruită câteva sute de ani mai târziu după un alt proiect și încă mai rezistă. În fața moscheii, este mormântul lui Mahomed Cuceritorul, cel care a făcut din Constantinopol un oraș guvernat de musulmani. Asociindu-se cu locul de veci al lui Constantin, Mahomed al II-lea și-a întărit pretenția de a fi *Kayser-i-Rum* – Caesar al Romei. Este o altă dovadă de cât de puternică a fost reputația celui care a dat Imperiului Roman o imagine nouă.

Dacă un alt bărbat s-ar fi ridicat dintr-o poziție minoră și ar fi înfrânt adversari puternici pentru a cuceri imperiul, ar fi reformat armata, ar fi reconstruit administrația și ar fi creat o dinastie, în același timp afișând o remarcabilă energie care l-ar face să lupte în bătălii din nordul Britanniei până în ținutul Rinului, de la Roma la Dunăre și de la Hellespont la Eufrat, l-am considera un personaj important. Cu toate acestea, Constantin a fost un personaj istoric atât de formidabil, încât toate aceste fapte pe care le-a săvârșit par minore. Imaginea lui e marcată de creștinism și de Constantinopol. Asemenea altor împărați, Constantin a lăsat în urmă numeroase monumente, dar niciunul la fel de măreț ca orașul care îi poartă numele. Nu a fost singurul împărat care a intervenit în religie, dar nici măcat Augustus nu a produs o mutație atât de durabilă ca el.

Creștinii ortodocși îl consideră pe Constantin un sfânt. Elena este sfântă nu doar pentru creștinii ortodocși, ci și pentru cei catolici și anglicani. Dacă fiul ei, Constantin, a fost tatăl creștinismului *ca* religie romană, atunci Elena i-a fost mamă.

Triumful creștinismului a fost una dintre cele mai remarcabile schimbări din istoria omenirii. Predicile unui sfânt crucificat într-un colț al imperiului au devenit religia preferată a statului roman și, până la sfârșitul secolului al IV-lea, o religie oficială de stat.

Biserica era deja o forță puternică în societatea romană atunci când Dioclețian a dezlănțuit instituțiile de forță ale statului împotriva ei, iar capacitatea ei de a supraviețui Marii Persecuții a făcut-o și mai puternică. Trebuia găsită o cale de a reconcilia statul roman cu ceea ce era, într-un anumit sens, un stat în stat. Constantin a fost cel care găsit calea.

De la Augustus, niciun alt împărat din interiorul sau din afara elitei nu și-a mai croit drumul către putere într-un mod atât de surprinzător precum Constantin. Atât Augustus, cât și Constantin și-au făcut aliați importanți din indivizi care să le semene, oameni cu putere și cu influență care nu se aflau chiar

în cercul intim imperial. În cazul lui Augustus, au fost cavalerii romani din Italia și elita senatorială supraviețuitoare, în vreme ce în cazul lui Constantin, au fost episcopii, funcționarii din administrație și chiar regii barbari. Ambii împărați au curtat elitele din provincie și, desigur, armata.

Istoria oferă puține exemple ale unor bărbați care au înțeles puterea mai bine decât a înțeles-o Constantin. Ambiția lui uimitoare nu a fost depășită decât de geniul lui în a se evidenția pe sine. Nu ne îndoim că a avut o genă spirituală, dar a fost dublată de înclinația spre violență și de dorința de putere.

Constantin a fost unul dintre cei mai creativi și mai originali oameni de stat. A transformat creștinismul dintr-o religie minoritară într-o forță culturală dominantă a lumii occidentale. A întemeiat unul dintre cele mai semețe orașe din istorie și a modificat echilibrul strategic al Romei.

Transformarea creștinismului dintr-o victimă a Marii Persecuții în religie imperială pare surprinzătoare, dacă nu chiar miraculoasă. Totuși, respectă un tipar roman familiar. Oricum ar fi fost, împărații erau pragmatici. Începând cu Augustus, au supraviețuit acceptând transformările, în paralel cu păstrarea a tot ce s-a putut din trecut. Uneori era o schimbare relativ minoră, cum a fost ridicarea Orientului grecesc sub Hadrian. Alteori era radicală, precum distrugerea instituțiilor libere republicane sub Caesar și Augustus și înlocuirea lor cu monarhia. Adesea, schimbarea a fost violentă, atrăgând după sine un război civil, confiscarea proprietăților și numeroase execuții.

Privite retrospectiv, Marea Persecuție și războaiele civile ale lui Constantin pot fi comparate cu proscripțiile dictate sub Augustus și cu războaiele civile din vremea sa. În ambele cazuri, rezultatul a fost un nou regim, dar unul înrădăcinat în cel vechi. În ambele cazuri, conservatorii au gemut și au rezistat, uneori violent. Cu toate acestea, în ambele cazuri imperiul s-a adaptat și a supraviețuit. Totuși, o mare diferență între ele a fost de natură geografică.

Ca mulți dintre predecesorii săi, Constantin a vizat Orientul. Orientul i-a oferit lui Augustus cea mai bogată cucerire,

Egiptul, dar Augustus a rămas înrădăcinat în Occident. Orientul l-a propulsat pe Vespasian pe tron – dar la Roma. Lui Hadrian i-a oferit un ideal, lui Marcus, filosofia, iar lui Septimius Severus o soție, dar cu toții s-au concentrat asupra Orașului Etern. Apoi Dioclețian și-a creat baza în Orient, iar Constantin a mers și mai departe – a mutat spre răsărit centrul de gravitație al imperiului, atât printr-o nouă capitală politică, cât și prin noua capitală spirituală a creștinătății, care, pe vremea aceea, era concentrată în Orient.

Când a murit Constantin, nimeni nu putea întrezări că deschisese calea spre eclipsarea Romei. Fără să vrea, Constantin a creat condițiile pentru un Imperiu Roman fără Roma, fără Italia și chiar fără cea mai mare parte a Europei, și a pus bazele a trei mari imperii orientale: Califatul Musulman, Rusia și Imperiul Roman de Răsărit sau, cum este cunoscut mai bine, Imperiul Bizantin.

În același timp, a slăbit neintenționat stâlpii care susțineau partea occidentală a imperiului. Vreme de trei generații după Constantin, nimeni n-a mai condus imperiul mai mult de cincisprezece ani. În cele din urmă, în 395, la șaizeci de ani de la moartea lui Constantin, imperiul a fost divizat oficial în Imperiul de Răsărit și de Apus. Niciodată un singur împărat n-a mai domnit din Britannia până în nordul Irakului.

Occidentul roman a fost întotdeauna mai sărac decât Orientul roman. Acum a devenit și mai slab. În secolul al V-lea, Roma însăși a fost prădată de două ori. Între timp, Constantinopolul era atât de bine fortificat, încât nimeni nu a cucerit orașul timp de nouă sute de ani de la întemeierea lui de către Constantin.

Poate că, dacă ar fi avut o conducere mai bună și ar fi folosit mai înțelept resursele, Occidentul ar fi putut supraviețui. Dar la o sută treizeci de ani de la moartea lui Constantin, Imperiul Roman de Apus a încetat să mai existe. Invadatorii cuceriseră deja cea mai mare parte a provinciilor lui. Acum, pur și simplu, l-au constrâns pe împărat să abdice. Tânărul Romulus Augustulus a cedat puterea în orașul italian care slujise vreme de trei generații drept capitală a Imperiului Roman de Apus, la Ravenna, pe data de 4 septembrie 476.

A fost un sfârșit trist pentru saga Apusului roman, dar nu și pentru Imperiul Roman. Pragmatici, romanii pur și simplu își mutaseră imperiul în Răsărit. Succesorii lui Augustus au continuat să domnească, dar nu la Roma. În anul 476, grandoarea Constantinopolului se afla abia la început de drum.

EPILOG

FANTOMELE DIN RAVENNA

Ravenna se află în nordul Italiei, la doar câțiva kilometri de coasta Adriaticei. Vreme de secole a fost un port maritim, dar apa s-a retras în cele din urmă, iar marea e acum ceva mai departe, fiind legată de Ravenna printr-un canal. Astăzi, orașul este un loc adormit, adesea neglijat față de faimoșii lui vecini – spectaculoasa Veneția sau stațiunea de coastă Rimini. Și totuși, Ravenna a avut cu mult timp în urmă atracții splendide, în special un minunat ansamblu de mozaicuri. Acestea amintesc tăcute de vremurile uitate când Imperiul Roman s-a prăbușit în Occident și s-a ridicat în Orient. Mai mult ca oricare alt loc, Ravenna evocă amurgul imperial al Romei.

Astăzi, cel care vizitează Ravenna se confruntă cu o serie de fantome. Prima este palatul imperial care domina cândva orașul. S-a întâmplat astfel: în anii care i-au urmat lui Constantin, capitala Imperiului Roman de Apus a fost Mediolanum, nu Roma sau Augusta Treverorum. Dar, în secolul al IV-lea, imperiul n-a mai fost capabil să apere Italia de atacurile din exterior. După ce un trib german a asediat Mediolanum, a devenit evident că orașul era prea expus în câmpia nordică italiană pentru a continua să mai fie capitală. Ravenna era mai sigură. Era protejată de un cerc de mlaștini, care până recent a fost un teren propice pentru malarie. Totodată, avea pe atunci un port bun ce permitea intrarea navelor venite pe mare sau evadarea în caz de pericol. Augustus a recunoscut avantajul strategic al Ravennei și a făcut-o port terminal al flotei imperiale romane din nordul Italiei.

Așadar, în secolul al V-lea Ravenna a devenit capitala Imperiului Roman de Apus. Doisprezece bărbați au condus ca împărați din Ravenna, iar palatul lor era grandios. Cel puțin trebuie să fi fost așa, dar nu știm sigur, pentru că nu a rămas nimic din el.

Ultimul dintre împărații romani a trăit în Ravenna. Se numea Romulus Augustulus și a venit la putere în anul 475. Avea două nume faimoase – al legendarului întemeietor al Romei și cel dintâi rege al ei, Romulus, precum și al primului ei împărat, Augustus, dar ambele denaturau slăbiciunea noului împărat. Porecla sa, Augustulus, „Micul Augustus", era mai apropiată de adevăr. Avea doar cincisprezece ani când s-a urcat pe tron. Tatăl lui, un general, era adevărata putere. Era omul care cucerise Ravenna și-l înlăturase pe împăratul anterior. Din diverse motive, a preferat să-și pună fiul la conducere în loc să conducă el însuși. Romulus Augustulus a condus un imperiu a cărui întindere se redusese la Italia și sudul Galiei. Îi lipsea legitimitatea, întrucât împăratul Imperiului Roman de Răsărit nu i-a recunoscut domnia.

Adevărata putere în Italia era Flavius Odoacru. Era căpetenia străină – poate german, deși nu e sigur – care îi condusese pe mercenarii romani din Italia. Ca mulți alți foști soldați romani, mercenarii aceia și-au dorit să aibă pământurile lor. Tatăl lui Romulus Augustulus i-a refuzat, așa că s-au revoltat. L-au ucis atât pe tatăl, cât și pe unchiul lui Romulus Augustulus, și au ocupat Ravenna.

I-au cruțat viața tânărului împărat, dar l-au obligat să plece din palat. I-au dat o pensie generoasă și l-au exilat într-o vilă de pe malul mării, cu vedere spre Golful Napoli. Cu el au venit și rudele lui și, probabil, mama sa. Odoacru a fost proclamat rege al Italiei. Între timp, Senatul din Roma – instituția aceea încă mai exista – a luat simbolurile puterii imperiale, inclusiv diadema și mantia, și le-au trimis împăratului din Constantinopol, ca și cum ar fi vrut să spună că nu mai exista nici un împărat în Apus.

Data abdicării lui Romulus Augustulus, 4 septembrie 476, a fost la puțin după cinci sute de ani de când Octavian fusese proclamat Augustus la Roma și după 139 de ani de la moartea

lui Constantin. Imperiul Roman de Apus a încetat să mai existe, deși Odoacru și ceilalți conducători germani de după el s-au considerat demni succesori ai purpurei imperiale. Au susținut arta și literatura romană la fel ca împărații anteriori. Au continuat să finanțeze mozaicuri și monumente minunate, de pildă la Ravenna.

Dar ceva se schimbase totuşi, căci acum germanii erau cei care conduceau imperiul apusean. Cetățenii romani din regiunile occidentale aveau să dețină poziții guvernamentale foarte înalte, dar niciunul dintre ei nu va mai ajunge împărat.

Scriind după aproximativ un secol, un autor l-a descris pe Romulus Augustulus drept „ultimul conducător al Imperiului Apusean de rasă romană”[1], observând că, „de atunci, regii goților, un trib germanic, au ocupat Roma și Italia”. Este adevărat că un împărat apusean rival, Iulius Nepos, a pretins conducerea în anii 480, dar nu din Italia. El a trăit în exil în Dalmația, unde tatăl lui Romulus Augustulus îl obligase să fugă în 475. În cele din urmă, Nepos a fost asasinat.

Ce nu a mers bine? De ce bărbații din „rasa romană” n-au mai condus în Occident? Nu este aici locul pentru un răspuns detaliat. Ajunge să spunem că, una câte una, provinciile imperiului apusean au căzut în mâinile diverșilor invadatori non-romani. Iată câteva date demne de reținut: până în 410, romanii au fost alungați din Britannia. În 418 i-au instalat pe goți, un trib germanic, în sud-vestul Galiei. În 435, au cedat mult din Africa de Nord vandalilor, un alt invadator germanic.

Apoi au fost atacurile care i-au înspăimântat pe romani fără să priveze imperiul de teritorii. În anii 440 și 450, Attila și hunii, un popor nomad mongol care erau călăreți de temut, au invadat Balcanii, Galia și Italia. Deși au jefuit mai multe orașe și le-au luat aurul, nu au cucerit niciun teritoriu roman. În acest timp, barbarii au jefuit chiar și Roma în 410 și, din nou, în 455.

Cucerind provinciile vitale producătoare de grâne ale Romei din Africa de Nord, vandalii au tăiat linia de aprovizionare cu alimente a Italiei. Doar Imperiul Roman de Răsărit, cu capitala la Constantinopol, avea resursele necesare pentru a lansa o campanie militară care să refacă

aprovizionarea. Totuși, când flota Imperiului Roman de Răsărit a încercat să ancoreze în ceea ce este acum Tunisia, vandalii au distrus-o într-un atac nocturn cu o navă incendiară. Bătălia de la Cap Bon, din 468, a pecetluit destinul Imperiului Roman de Apus.

Gibbon a sugerat cu mult timp în urmă că creștinismul a jucat un rol important în căderea Romei din cauză că a subminat spiritul combativ al poporului[2]. E un nonsens. Jumătatea răsăriteană a Imperiului Roman era mai împătimit creștină decât Apusul și nu a căzut în 476. De fapt, a rămas ca imperiu încă o sută cincizeci de ani, până la cucerirea islamică a celei mai mari părți din el. Ulterior, a supraviețuit ca putere regională timp de peste opt sute de ani, sfârșindu-se, în cele din urmă, în 1453, la aproape o mie de ani de la căderea Imperiului de Apus. Creștinismul nu a oprit nici popoarele europene să se lupte între ele și să cucerească o mare parte a lumii vreme de două milenii.

Imperiul Roman de Apus a căzut din cauza conducerii proaste, precum și a resurselor militare prost folosite, a diviziunii interne, a inamicilor puternici, a geografiei nefavorabile și a reducerii resurselor. Imperiul a mai avut alți mari lideri înainte de căderea Occidentului, dar majoritatea au fost în Orient.

Banii, talentul și puterea s-au mutat în est. Marea capitală, Constantinopol, nu avea un rival apusean. Și nici nu exista vreo fortăreață similară în Occident.

Constantin a fortificat temeinic noul oraș, atât pe uscat, cât și pe mare. Într-un secol, orașul s-a extins dincolo de zidurile sale de pe uscat. Drept urmare, la începutul secolului al V-lea, romanii au construit un nou șir de ziduri, chiar mai puternic, la circa un kilometru și jumătate mai la vest, ceea ce a dublat suprafața orașului. Noile ziduri solide de pe uscat, un zid interior și altul exterior protejat de un șanț cu apă, se întindeau pe o distanță de cinci kilometri și se uneau cu zidurile de la mare, care apărau orașul de atacurile venite de pe apă.

În timp ce Roma se clătina în urma atacurilor și a jafurilor, Constantinopolul s-a înălțat tot mai sus. Și asta ne conduce,

indirect, la un al doilea rând de fantome ale Ravennei. S-au aflat mai întâi la Constantinopol, care și-a atins una din culmile sale în timpul domniei lui Iustinian (527-565) și a Teodorei (527-548), împăratul și împărăteasa. Ei domină istoria timpurie a Imperiul Bizantin, așa cum este cunoscut astăzi (în mod ironic, termenul „bizantin” n-a fost folosit decât după căderea imperiului răsăritean).

În linie cu tradiția lui Augustus sau Constantin, Iustinian a fost un important cuceritor, legislator, administrator și constructor, care a domnit într-o epocă de mare înflorire a literaturii și artei. În Orient, a menținut dominația bizantină în pofida unei puternice ofensive persane. În Occident, generalii lui au cucerit Italia și o parte din Africa de Nord. Nu a putut opri atacurile din Balcani, și nici nu a împiedicat infiltrarea slavilor și a bulgarilor pe teritoriul bizantin.

Ca legislator, Iustinian a fost unul dintre cei mai influenți din istorie. A finanțat o inițiativă de codificare a dreptului roman, ceea ce a dus la promulgarea Codului lui Iustinian, o magistrală lucrare de referință care a avut o influență enormă asupra tradiției juridice occidentale. Ca administrator, a promovat buna guvernare, a combătut corupția și a dezvoltat comerțul.

În domeniul edilitar, Iustinian a finanțat un program grandios de lucrări publice, inclusiv poduri, forturi, apeducte, orfelinate și chiar orașe întregi. Cel mai cunoscut proiect al său a fost bazilica Sfânta Sofia din Constantinopol, care a devenit astăzi muzeu. Ca și Nero sau Hadrian, Iustinian a înălțat o construcție cu cupole, care a rămas capodopera sa arhitectonică. Bogat decorată în interior cu mozaicuri, a fost cea mai mare catedrală a lumii timp de o mie de ani. Iustinian a fost atât de uimit de splendoarea clădirii când a văzut-o terminată, încât a exclamat „Solomon, te-am întrecut!”, referindu-se la regele evreu care a construit Primul Templu din Ierusalim[3].

Ca șef al Bisericii creștine ortodoxe, Iustinian a înăsprit măsurile contra ereticilor, păgânilor, evreilor și samaritenilor (care urmau o versiune diferită de iudaism față de tradiția rabinică respectată de majoritatea evreilor). A eliminat

profesorii păgâni din Academia Platonică din Atena și i-a alungat din Egipt și Siria pe mulți dintre creștinii care urmau o doctrină teologică neortodoxă. A interzis o parte esențială a iudaismului, adică interpretarea rabinică a Bibliei ebraice. Multe dintre interdicțiile lui Iustinian n-au fost respectate, dar, totuși, au generat dezordini și revolte.

Teodora provenea dintr-un mediu umil și a fost actriță, o profesie cu reputație proastă. Dar era vicleană, inteligentă și frumoasă. I-a câștigat inima lui Iustinian, iar el s-a căsătorit cu ea și a numit-o Augusta. Teodora a avut o influență importantă în regimul său. Nu s-a uitat că l-a îmbărbătat pe Iustinian cu prilejul revoltelor din Constantinopol care aproape că l-au lăsat fără tron. „Purpura regală este cea mai nobilă armura", i-a spus, și a convins un împărat ce şovăia să reziste și să lupte[4]. La scurt timp după aceea, unul dintre generalii săi a zdrobit revoltele. Teodora nu poate fi uitată nici pentru că a susținut legislația în favoarea femeilor, prin care s-a pus capăt prostituției forțate și li s-au acordat mai multe drepturi în ce privește divorțul și deținerea unor proprietăți.

Au urmat mulți împărați și împărătese bizantine după Iustinian și Teodora, dar, într-un anume sens, ei au reprezentat un ultim moment de glorie al Romei, pentru că au fost ultimii mari conducători ai imperiului răsăritean care au vorbit latina. Ulterior, greaca a devenit limba conducătorilor și a administrației, și limba vorbită în estul Mediteranei. Asta chiar dacă ei au continuat să se numească romani.

La fel și locuitorii din Ravenna. Și ei făceau parte din imperiul lui Iustinian. Cel mai faimos general al lui a ocupat Ravenna, luând-o de la poporul germanic care o cucerise anterior. A „revendicat" Italia pentru Imperiul Roman, deși Italia nu mai fusese condusă din Constantinopol din anul 395. Dar acum bizantinii ajunseseră în Italia și au rămas aici timp de două sute de ani, făcând din Ravenna reședința lor. Orașul a cunoscut o renaștere culturală îndelungată, dar monumentele lui legendare au fost ridicate chiar de la început. La scurt timp după cucerirea bizantină, în biserica San Vitale a fost realizată o fabuloasă serie de mozaicuri. Două panouri gemene care flancau absida îi reprezentau pe Iustinian și pe Teodora.

Fiecare apare cu un halo pe un fundal auriu strălucitor, înconjurat de un splendid grup de domni și doamne și de clerici și soldați înarmați, ca și cum ei și suita lor ar fi fost acolo, în biserică. Aceste imagini splendide sunt portretele legendare ale celor doi conducători și ocupă un loc de cinste în istoria artei medievale.

Dar ce au făcut în Ravenna monarhii Orientului roman? Nici Iustinian, nici Teodora n-au pus vreodată piciorul în orașul care este pentru totdeauna asociat numelui lor. Au condus din Constantinopol. La fel ca palatul imperial din Ravenna, și ei sunt doar două fantome.

Totuși, ceva rămâne din prezența împăratului roman la Ravenna. E numele regiunii în care se află orașul – Romagna, „insula romanilor", cum mai este încă și astăzi denumită. Termenul a fost folosit pentru prima dată în secolul al V-lea și, din nou, pe timpul cât regiunea s-a aflat sub stăpânirea bizantină. Este ușor de înțeles că oamenii sunt mândri de legătura lor cu imperiul. Sub Iustinian, Imperiul Roman a fost una din marile puteri ale lumii, iar Constantinopolul, printre orașele cele mai măreț.

Și totuși, când Augustus a pus bazele Imperiul Roman, el nu și-ar fi putut imagina vreodată că mica Ravenna, un port îndepărtat de Roma, urma să fie locul în care ultima licărire a grandorii imperiale va mai persista în Occident.

MULŢUMIRI

Recunoștința, a spus Cicero, conține amintirea prieteniei și a bunătății altora și dorința de a-i răsplăti (Cicero, *De inventione* – *Despre invenție*, 2.161). Dacă este așa, atunci amintirile mele sunt plăcute, dorința mea este arzătoare, dar capacitatea mea de a răsplăti este modestă. Cele ce urmează sunt doar un mod insuficient de a mulțumi pentru prietenia și generozitatea care mi-au fost arătate pe parcursul scrierii acestei cărți.

Le sunt profund recunoscător colegilor, prietenilor și studenților care au citit întregul manuscris sau o parte din acesta. L-au îmbunătățit foarte mult. Erorile, desigur, rămân ale mele. Vă mulțumesc Maia Aron, Kathleen Breitman, Serhan Güngör, Adam Mogelonsky, Jacob Nabel și Tim Sorg.

Dr. Francesco M. Galassi, de la Universitatea din Zürich, mi-a împărtășit cunoștințele sale de specialitate în medicina antică. Mary McHugh mi-a împărtășit lucrările și gândurile sale despre cele două Agrippine. Cu Waller Newell am avut multe conversații provocatoare despre tirania antică. Walter Scheidel mi-a împărtășit ideile din lucrarea sa în curs de apariție despre împărații romani. Barry Weingast mi-a oferit opinii despre instituții și paradigme, antice și moderne. Kevin Bloomfield și Jonathan Warner mi-au acordat asistență în cercetarea științifică. Locotenent-colonelul (în rezervă) Timothy Wilson, din Artileria Regală, s-a dovedit un ghid mărinimos al Zidului lui Hadrian.

Patru instituții mi-au oferit sprijinul lor generos pentru acest proiect: Academia Americană din Roma, unde am întreprins o vizită de studiu; Fundația Bogliasco, al cărei bursier am fost; Institutul Hoover, unde am întreprins o vizită de studiu; și Universitatea Cornell, care mi-a acordat cu

amabilitate un concediu pentru cercetare și scriere. La Academia Americană din Roma sunt prea mulți oameni cărora ar trebui să le mulțumesc, dar le sunt recunoscător cu precădere actualului și fostului director, John Ochsendorf, respectiv Kim Bowes. La Fundația Bogliasco aș vrea să îi mulțumesc Laurei Harrison, precum și multor altora. La Institutul Hoover aș vrea să îi mulțumesc lui Victor Davis Hanson pentru prietenia și ospitalitatea lui, precum și pentru exemplul pe care îl oferă ca istoric. Le mulțumesc și lui David Berkey și Eric Wakin. La Universitatea Cornell aș vrea să le mulțumesc colegilor mei și personalului de la Departament of History and CLassics. Aș vrea să îmi exprim recunoștința și minunatei Biblioteci John M. Olin din cadrul Universității Cornell.

O listă lungă de oameni mi-au împărtășit cunoștințele lor de specialitate, și-au dovedit ospitalitatea, m-au îndrumat în vizitarea siturilor antice, au jucat rolul de cutii de rezonanță, m-au încurajat și mi-au oferit cel mai important ajutor dintre toate: au fost acolo, lângă mine, la nevoie. Vă mulțumesc Benjamin Anderson, Darius Arya, Jed Atkins, Ernst Baltrusch, Elizabeth Bartman, Colin Behrens, Leo Belli, Sandra Bernstein, Lisa Blaydes, Nikki Bonanni, Philippe Bohström, Dorian Borbonus, Elizabeth Bradley, Mary Brown, Judith Byfield, Holly Case, Christopher Celenza, Giordano Conti, Bill Crawley, Craig Davis, Angelo De Gennaro, Megan Drinkwater, Ertürk Durmuș, Radcliffe Edmonds, Gary Evans, Michael Fontaine, Bernard Frischer, Adam Friedman, Lorenzo Gasperoni, Rick Geddes, Genevieve Gessert, Giovanni Giorgini, Stephen Greenblatt, Meyer Gross, Stephen Haber, John Hyland, Isabel Hull, Brian Jay Jones, Eleanor Leach, Susann Lusnia, Craig Lyons, Sturt Manning, Harvey Mansfield, Brook Manville, Adrienne Mayor, Kelly McClinton, J. Kimball McKnight, Alison McQueen, Ian Morris, Thomas J. Morton, Josiah Ober, Grant Parker, Piergiorgio Pellicioni, Verity Platt, Danielle Pletka, Sergio Poeta, David Pollio, Éric Rebillard, Claudia Rosett, Lukasz Rzycki, Aaron Sachs, Daniel Szpiro, Ramie Targoff, Robert Travers, Christian Wendt, Greg Woolf și M. Theodora Zemek.

La Simon & Schuster, editorul meu, Bob Bender, s-a întrecut

pe sine în privința grijii și atenției acordate manuscrisului și a înțelepciunii și bunei judecăți pe care a fost mereu pregătit să le împărtășească. Asistenta sa, Johanna Li, a manifestat o îndelungată răbdare și mi-a fost de mare ajutor. Aș vrea să le mulțumesc atât lor, cât și directorului de marketing, Stephen Bedford. Agentul meu literar, Cathy Hemming, este cel mai bun prieten pe care îl poate avea un autor.

Cuvintele nu-mi pot exprima recunoștința pentru soția mea, Marcia, și pentru copiii mei, Sylvie și Michael, pentru sprijinul și afecțiunea lor continue.

Dedic această carte studenților mei din trecut și din prezent. Nu cred că există o cale mai bună de a-mi exprima aprecierea pentru energia, observațiile și prietenia lor decât afirmația din Talmud: „Am învățat mult de la profesorii mei, încă mai mult de la colegii mei și cel mai mult de la elevii mei”.

PERSONAJELE

AUGUSTUS

Octavian, ulterior Augustus Primul împărat al Romei, 27 î.Hr. – 14 d.Hr
Atia Mama lui Augustus
Gaius Octavian Tatăl lui Augustus
Iulius Caesar Dictator, fratele bunicului și tatăl adoptiv al lui Augustus
Marcus Agrippa Adjunctul și, în cele din urmă, ginerele lui Augustus
Cicero Cel mai mare orator al Romei
Marcus Antonius Cel mai mare rival al lui Octavian
Cleopatra Regina Egiptului
Livia Soția lui Augustus
Iulia Fiica lui Augustus
Gaius Caesar Nepotul, ulterior fiul adoptiv și
prezumtivul succesor al lui Augustus
Lucius Caesar Nepotul, ulterior fiul adoptiv și
prezumtivul succesor al lui Augustus
Agrippa Postumus Nepotul lui Augustus, ulterior adoptat și apoi respins
Tiberius Fiul Liviei, în cele din urmă fiul adoptat și succesorul lui Augustus

TIBERIUS

Tiberius Succesorul lui Augustus, împărat între 14 și 37 d.Hr.
Drusus Fratele lui Tiberius
Livia Mama lui Tiberius, văduva lui Augustus, onorată cu titlul de Iulia Augusta
Vipsania Soția lui Tiberius, de care ulterior a divorțat
Iulia Soția lui Tiberius, de care ulterior a divorțat
Germanicus Nepotul lui Tiberius, numit de Augustus drept succesor al lui Tiberius
Agrippina cea Bătrână Nepoata lui Augustus, căsătorită cu Germanicus
Sejanus Prefect pretorian, adjunctul lui Tiberius și o amenințare la adresa puterii lui

Antonia Nepoata lui Augustus
Gaius, cunoscut și sub numele Fiul lui Germanicus și al Agrippinei numele de Caligula cea Bătrână, ulterior succesorul lui Tiberius

NERO

Gaius, cunoscut și sub numele Împărat, 37 – 41
de Caligula
Claudius Împărat, 41 – 54
Nero Împărat, 54 – 68
Messalina Soția lui Claudius, ulterior executată
Agrippina cea Tânără Mama lui Nero, soția lui Claudius
Seneca Meditatorul și consilierul lui Nero; filosof, literat
Poppaea Sabina Cea mai mare iubire a lui Nero, ulterior soția lui

VESPASIAN

Galba Împărat, 68 – 69
Otho Împărat, 69
Vitellius Împărat, 69
Vespasian Împărat, 69 – 79
Caenis Amanta lui Vespasian
Titus Fiul cel mare al lui Vespasian, împărat 79 – 81
Mucianus Guvernatorul Siriei, aliatul lui Vespasian
Berenice Prințesă evreică, amanta lui Titus
Antonius Primus General, politician, aliatul lui Vespasian

TRAIAN

Domitian Împărat, 81 – 96
Nerva Împărat, 96 – 98
Traian Împărat, 98 – 117
Plotina Soția lui Traian, ulterior Augusta
Marciana Sora lui Traian, ulterior Augusta
Sura Adjunctul lui Traian
Plinius cel Tânăr Intelectual, propagandist imperial, guvernator de provincie

HADRIAN

Hadrian Împărat, 117 – 138
Sabina Soția lui Hadrian
Plotina Augusta, protectoarea și susținătoarea lui Hadrian
Suetonius Secretarul-șef al lui Hadrian, biograf imperial
Antinous Iubitul lui Hadrian, zeificat după moarte

MARCUS AURELIUS

Antoninus Pius Împărat, 138 – 161
Marcus Aurelius Împărat, 161 – 180
Domitia Lucilla Mama lui Marcus Aurelius
Fronto Meditator al lui Marcus Aurelius
Lucius Verus Co-împărat cu Marcus Aurelius, 161 – 169
Faustina cea Tânără Fiica lui Antoninus Pius, soția lui Marcus Aurelius, Augusta și Mama Taberei
Galen Medicul lui Marcus Aurelius
Commodus Fiul lui Marcus Aurelius,
împărat 180 – 192

SEPTIMIUS SEVERUS

Pertinax Împărat, 192 – 193
Iulianus Împărat, 193
Pescennius Niger Împărat, 193 – 195
Clodius Albinus Împărat, 193 – 197
Septimius Severus Împărat, 193 – 211
Iulia Domna Soția lui Severus
Caracalla Fiul cel mare al lui Severus, Împărat, 211 – 217
Geta Fratele mai mic al lui Caracalla, co-împărat, 211
Elagabalus Împărat, 218 – 222
Iulia Mamaea Mama lui Alexandru Severus, virtual regent
Alexandru Severus Împărat, 222 – 235

DIOCLETIAN

Aurelian Împărat, 270 – 275
Numerian Împărat, 283 – 284
Diocletian Împărat, 284 – 305
Aurelia Prisca Soția lui Dioclețian
Valeria Fiica lui Dioclețian, soția lui Galerius

Maximian Augustus din Occident
Maxentius Fiul lui Maximian
Galerius Caesarul din Orient
Romula Mama lui Galerius
Constantius Caesarul din Occident
Constantin Fiul lui Constantius

CONSTANTIN

Constantius Tatăl lui Constantin, Caesar și Augustus
Elena Mama lui Constantin, ulterior sfântă
Constantin Împărat, 306 – 337
Fausta A doua soție a lui Constantin
Crispus Fiul cel mare al lui Constantin
Maximinus Daia Împărat, 305 – 314
Maxentius Împărat, 306 – 312
Licinius Împărat, 308 – 324
Eusebius Episcopul Cezareei

RAVENNA

Romulus Augustulus Împărat, 475 – 476
Iustinian Împărat, 527 – 565
Teodora Împărătească, 527 – 548

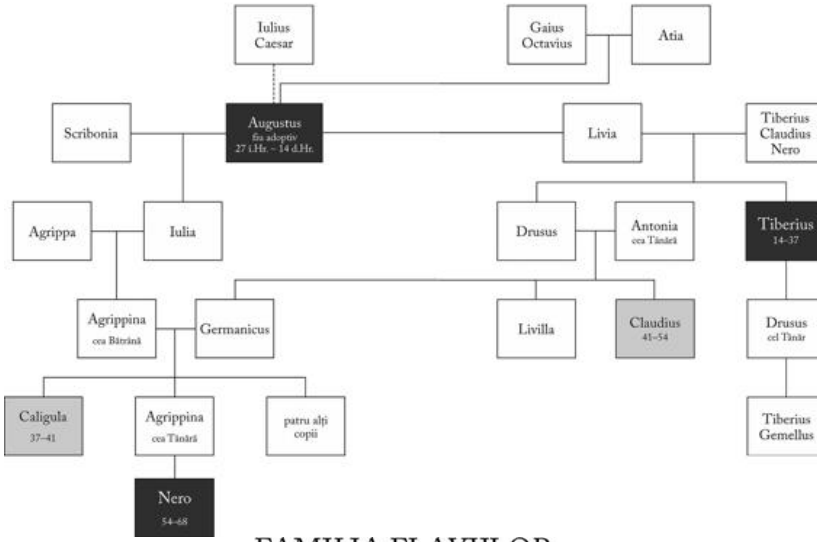

FAMILIA FLAVIILOR – ARBORELE GENEALOGIC

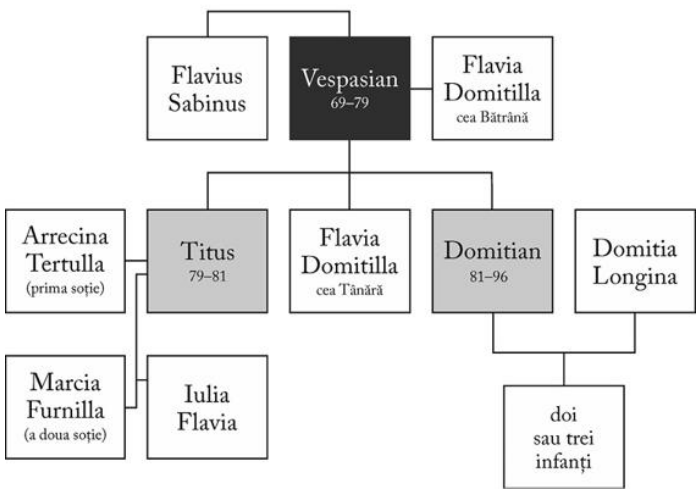

FAMILIA LUI TRAIAN ŞI HADRIAN/ CEI CINCI ÎMPĂRAŢI BUNI

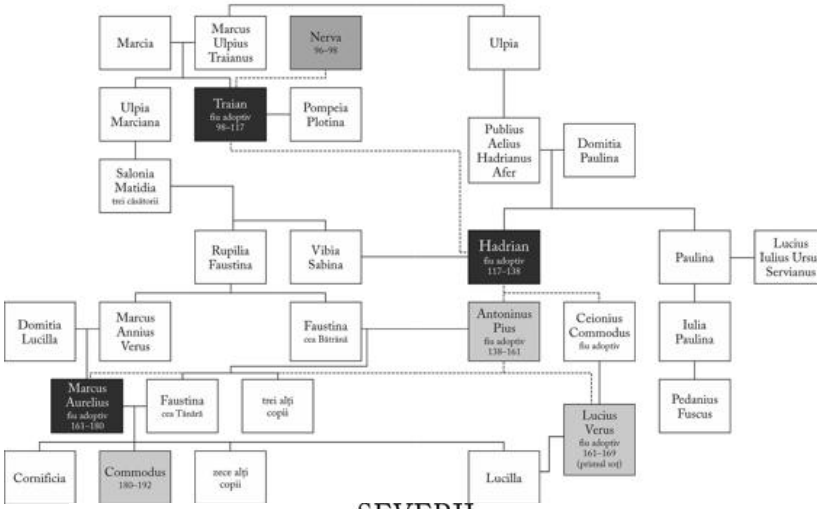

SEVERII

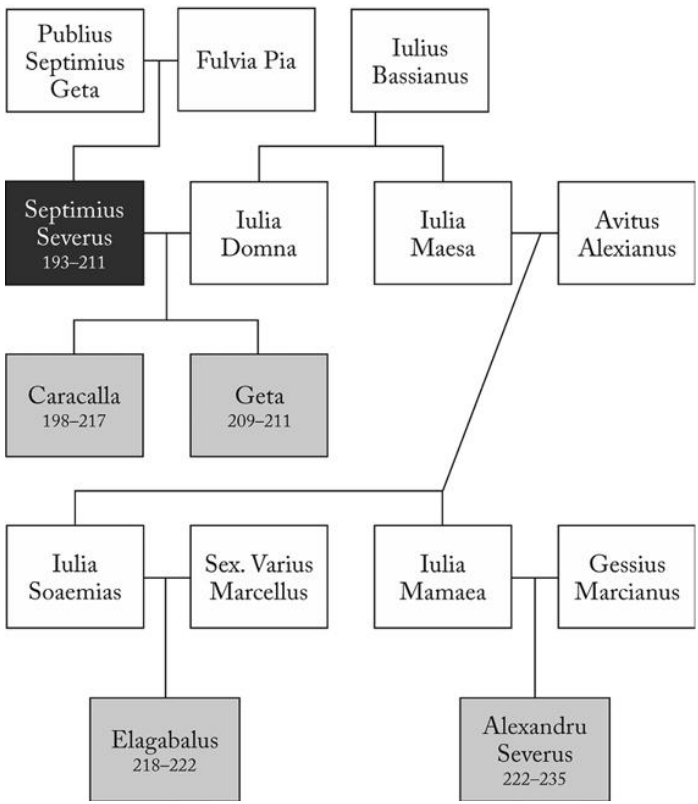

PRIMA TETRARHIE

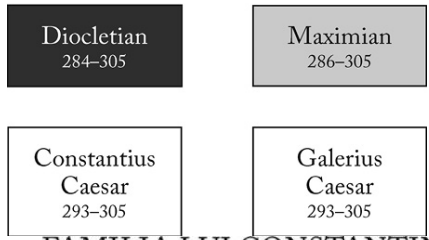

FAMILIA LUI CONSTANTIN

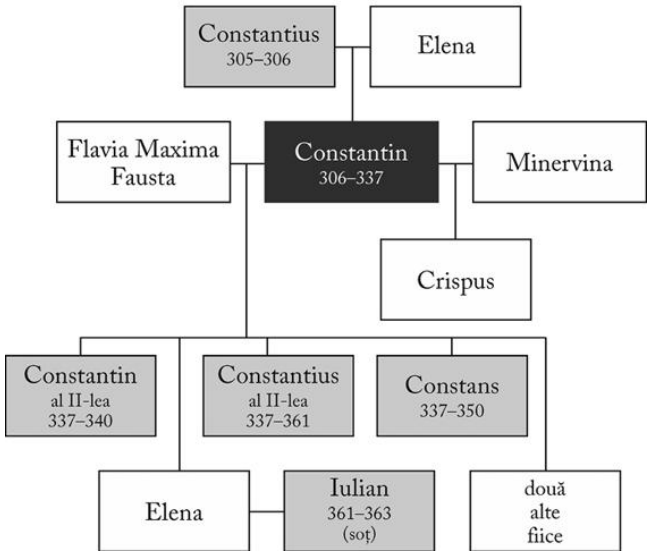

Note

Prolog: O NOAPTE PE COLINA PALANTINĂ

1. Statius, *Silvae,* IV.2.18.
2. Cassius Dio, *Istoria romană* LXVII.9.3 [în *Istoria romană*, traducere şi note de A. Piatkowski, 3 vol. (Bucureşti: Editura Ştiinţifică, 1973-1985)].
3. Suetonius, *Caligula* XLI.1. [în *Vieţile celor doisprezece cezari*, traducere de David Popescu şi C. V. Georoc (Bucureşti: Editura Ştiinţifică, 1958)].
4. Suetonius, *Nero* VIII.1; Suetonius, *Vitellius* XV.2.
5. Plotina în Cassius Dio, *Istoria romană* LXIII.5.5.
6. Suetonius, *Claudius* XVIII.2.
7. Suetonius, *Vespasianus* XXIII.2; Cassius Dio, *Istoria romană* LXVI.14.5.

Capitolul I: AUGUSTUS, ÎNTEMEIETORUL

1. *Res Gestae Divi Augusti* 34 [*Faptele divinului Augustus*, ediție trilingvă, traducere și glosar latin-grec de Marius Alexianu și Roxana Curcă, ediție îngrijită, studiu introductiv, note și comentarii, apendice și indice de Nelu Zugravu (Iași: Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2004), p. 107].
2. A se vedea Ronald Syme, „The *Nobilitas*” în *The Augustan Aristocracy* (Oxford: Clarendon Press, 1986), pp. 1-14.
3. Despre Atia, a se vedea Ilse Becher, „Atia, die Mutter des Augustus – Legende und Politik”, Ernst Günther Schmidt, ed. *Griechenland und Rom, Vergleichende Untersuchungen zu Entwicklungstendenzen und–höhepunkten der antiken Geschichte, Kunst und Literatur* (Tbilissi: Universitätsverlag Tbilissi in Verbindung mit der Palm & Enke, Erlangen und Jena, 1996), pp. 95-116.
4. Unul dintre personajele din lucrarea lui Tacitus, *Dialogus de oratoribus* (*Dialogul despre oratori*) 28, mai ales 28.6 (cca. 102 d.Hr.) o descrie astfel, amintind-și, poate, de biografia lui Augustus.
5. Vergiliu, *Eneida.* A se vedea discuția în Susan Dixon, *The Roman Mother* (Norman: University of Oklahoma Press, 1968), p. 74.
6. Lucius Marcius Philippus, consul în 56 î.Hr.

7. Nicolaus din Damasc, *Bios Kaisaros (Viața lui Augustus)* 157.14.
8. Jürgen Malitz oferă un discurs excelent despre cariera tânărului Octavian în „'O puer qui omnia nomini debes', Zur Biographie Octavius bis zum Antritt seines Erbes", *Gymnasium*, nr. 111 (2004) pp. 381-409.
9. Poate că povestea provine dintr-o perioadă ulterioară, când se discuta deschis despre divinitatea lui Augustus, dar putea fi și mai timpurie. Suetonius, *Augustus* XCIV.4 și Wardle, *Suetonius: Life of Augustus = Vita Divi Augusti* (Oxford: Oxford University Press, 2014), pp. 512-515; Cassius Dio, *Istoria romană* XXXV.1.2; Domitius Marsus Hollis, *Fragments of Roman Poetry, ca. 60 BC-AD 20* (Oxford: Oxford University Press, 2007), p. 313, n. 181.
10. Nicolaus din Damasc, *Viața lui Augustus* 158.20.
11. Suetonius, *Augustus* LXVIII.
12. Suetonius, *Iulius Caesar* II.1, XXII.2, XLIX.1-4.
13. Nicolaus din Damasc, *Viața lui Augustus* 159.36.
14. *Ibidem* 91.38.
15. Cicero, *Scrisori către Atticus* XVI.15.3 [versiune românească de prof. Constantin Popescu Mehedinți, 2 vol. (Colecția „Ovidianum", f.e., 1977)].
16. *Ibidem.*
17. Nicolaus din Damasc, *Viața lui Augustus* 93.54. Appian, *Războaiele civile* III.11 spune că armata din Brundisium i-a acceptat prima numele. Toher crede că doar mai târziu și-a numit Atia fiul Caesar. A se vedea Nicolaus, *The Life of Augustus and the Autobiography*, ed. Mark Toher (Cambridge: Cambridge University Press, 2016), p. 258.
18. Appian, *Războaiele civile* III.14 [în ed. rom., traducere de Mihai Paraschivescu *et al.*, studiu introductiv şi note explicative de N. I. Barbu (Bucureşti: Editura Ştiinţifică, 1957)].
19. Casssius Dio, *Istoria romană* LI.3.
20. Iulian, *Cezarii* 309.
21. Plinius, *Naturalis historia* XXXVII.4.10 [traducere de Ioana Costa *et al.*, ediţie îngrijită, prefaţă, note, anexe şi indice de Ioana Costa, 6 vol. (Iaşi: Editura Polirom, 2000 – 2005)].
22. *Res Gestae Divi Augusti / Faptele divinului Augustus* 1.1 [traducere de Marius Alexianu și Roxana Curcă, ed. rom. cit., p. 85].
23. Suetonius, *Augustus* X.4.
24. Suetonius, *Augustus* LXXVII; A se vedea și comentariul lui D. Wardle, *Suetonius: Life of Augustus,* p. 468.
25. „*Laudandum adolescentem, ornandum, tollendum*": Cicero, *Ad Familiars* (*Scrisori către prieteni*) XI.XX.1.
26. „Hic Atiae cinis est, genetrix hic Caesaris hospes, / condita; Romani sic voluere patres", *Epigrammata Bobiensia* 40; A. S. Hollis, *Fragments of Roman Poetry c. 60 BC-AD 20* (Oxford: Oxford University Press, 2007), p. 313 n. 182.
27. Pentru cifre, a se vedea Josiah Osgood, *Caesar's Legacy: Civil War and the Emergence of the Roman Empire* (Cambridge: Cambridge University

Press, 2006), p. 63 n. 6.

28. IMPERATOR CAESAR DIVI FILIUS, Frederik Juliaan Vervaet, „The Secret History: The Official Position of Imperator Caesar Divi Filius from 31 to 27 BCE", *Ancient Society* nr. 40 (2010), pp. 79-152, mai ales pp. 130-131.
29. Suetonius, *Augustus* XLI.1; *cf.* Appian, *Războaiele civile* IV.110; Cassius Dio, *Istoria romană* XLI.3.
30. Suetonius, *Augustus* XV [în traducere rom. „Moartea e inevitabilă", David Popescu și C. V. Georoc (București: Editura Științifică, 1958)].
31. Cassius Dio, *Istoria romană* XLVIII.44.5 [traducere A. Piatkowski, ed. rom. cit.]
32. Suetonius, *Augustus* LXII.2 [traducere David Popescu și C. V. Georoc, ed. rom. cit.]
33. A se vedea, de exemplu, Plutarh, *Antonius* 60.1 [în *Vieți paralele*, 5 vol., traducere, studiu introductiv, notițe introductive și note de prof. univ. dr. N. I. Barbu (București: Editura Științifică, 1960-1971)]; Appian, *Războaiele civile* V.1, 8, 9; Cassius Dio, *Istoria romană* L.4.3-4.
34. Plutarh, *Antonius* 80.1-3; *Moralia* 207A-B; *cf.* Dio Cassius, *Istoria romană* LI.16.3-4.
35. Plutarh, *Antonius* 81.2. [în traducerea lui N. I. Barbu: „Nu este bună polycesaria", ed. rom. cit.].
36. Dio Cassius, *Istoria romană* LI, 16 [traducere A. Piatkowski, ed. rom. cit.].
37. A nu se confunda cu faimosul asasin Cassius; vezi Velleius Paterculus, *Historiae Romanae* II.87.3 și Valerius Maximus, *De factis dictisque memorabilibus* (*Fapte și ziceri memorabile)* I.7.7.
38. Cassius Dio, *Istoria romană* LIII.16; Suetonius, *Augustus* VII.2.
39. De ex. RIC I (ediția a II-a) Augustus 277, 488-491, 493-494. Vezi și http://numismatics.org/ocre/results?q=Augustus%20AND%20year_num% 3A %5B- 27%20TO%20-27%5D&start=0
40. Puteți lua temperatura erotică a vechilor vremurilor vicioase ale republicii târzii – lumea de care s-a bucurat Augustus ca tânăr și împotriva căreia a legiferat ulterior ca împărat – în Daisy Dunn, *Catullus' Bedspread: the Life of Rome's Most Erotic Poet*. 1st US ed. (New York: Harper, 2016).
41. Horațiu, *Satire* II.III.186 [în *Satire și epistole*, traducere de E. Lovinescu (București: Editura Ancora, 1935), p. 77].
42. P. Köln, 4701, r. 12-14, în Köln *et. al.*, *Kölner Papyri* (Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 1987) pp. 113-114.
43. Machiavelli, *Principele*, Cartea a VIII-a.
44. A se vedea Seneca, *De clementia* I.9.1. și I.11.1 [în Seneca, *Despre binefaceri*, *Despre îngăduință*, traducere din latină de Ioana Costa și Octavian Gordon, ediție îngrijită de I. Costa, studiu introductiv de Anne Bănățeanu (Iași: Editura Polirom, 2005)].
45. A se vedea, de pildă, Suetonius, *Augustus* XV și Appian, *Războaiele civile* IV.5.
46. Tacitus, *Anale*, I.2.

47. Vergilius, *Eneida,* Cântul 1, v. 278-279 [în traducerea lui George Coșbuc: „Nu le voi pune nici vremii hotar, nici locului margini" (București: Editura Univers, 1980, p. 41)].
48. Suetonius, *Augustus* XXV.4; Aulius Gellius, *Nopțile atice* X.11.5; Macrobius, *Saturnalia* VI.8.8; Polyaenus, *Stratagema* VI.24.4.
49. Suetonius, *Augustus* XXIII [ed. rom. cit.].
50. Augustus, *Res Gestae Divi Augusti / Faptele divinului Augustus* 34.3.
51. Tacitus, *Anale* XIII.8.
52. Suetonius, *Augustus* XXXXVII; D. Wardle, *Suetonius,* p. 351.
53. Suetonius, *Augustus*, LIII.3.
54. Suetonius, *Augustus* LIII.1 [ed. rom. cit.: „stăpân bun și drept"].
55. Augustus, *Res Gestae Divi Augusti / Faptele divinului Augustus* 34.1-3 [traducere Marius Alexianu și Roxana Curcă, ed. rom. cit., p. 107].
56. „*res publicam restituit*". De exemplu, Praenestine Fasti la 13 ianuarie 27 î.Hr.: Victor Ehrenberg and A.H. M. Jones, *Documents Illustrating the Reigns of Augustus and Tiberius* (Oxford: Oxford University Press, 1949), p. 45. *Cf.* E. T. Salmon, „The Evolution of Augustus' Principate", *Historia* 5.4 (1956), pp. 456-478, mai ales p. 457; Karl Galinsky, *Augustan Culture: An Interpretive Introduction* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1996), pp. 42-79.
57. Augustus: *Res Gestae Divi Augusti / Faptele divinului Augustus* 21.
58. Cassius Dio, *Istoria romană* LVI.30.3 [traducere A. Piatkowski, ed. rom. cit.].
59. Stephanie Malia Hom, „Consuming the View: Tourism, Rome, and the Topos of the Eternal City", *Annali d'Italianistica,* „Capital City: Rome 1870-2010", nr. 28 (2010), pp. 91-116.
60. Suetonius, *Augustus* XLIII-XLV.
61. *Ibidem* LXXIII.
62. Cassius Dio, *Istoria romană* XI.19.7.
63. „The Personal Letters: Letter 1. Heloise to Abelard", în Abelard, Peter, Héloïse, Betty Radice și M. T Clanchy. *The Letters of Abelard and Heloise*, rev. ed. (London: Penguin Books, 2003), p. 51.
64. „*Ulixes stolatus*": Suetonius, *Caligula,* XXIII.
65. *Cf.* statuia lui Augustus de la Prima Porta, Muzeele Vaticane, cat. 2290.
66. Suetonius, *Augustus* LXXXIV.2; le ţinea în „*sacrium*": *Tiberius* LI.1.
67. Tacitus, *Anale, passim*. *Cf.* romanul lui Robert Graves, *Eu Claudius împărat.*
68. Elizabeth Bartman, *Portraits of Livia, Imaging the Imperial Woman in Augustan Rome* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), p. xxi.
69. „La găina albă": Suetonius, *Galba* I; Plinius, *Naturalis historia* XV.136-137; Cassius Dio, *Istoria romană* XLVIII.52.3-4.
70. Cassius Dio, *Istoria romană* XLVIII.52.3-4 [traducere A. Piatkowski, ed. rom. cit.]
71. Macrobius, *Saturnalia* II.5.
72. *Ibidem* II.5.6.

73. *Ibidem* II.5.9-10.
74. *„pater patriae”*, în Augustus, *Res Gestae Divi Augusti / Faptele divinului Augustus* 35.1 [ed. rom. cit.].
75. Insula Pandateria, astăzi Ventotene, din Marea Tireniană.
76. *Res Gestae Divi Augusti* / *Faptele divinului Augustus* 1.1 [ed. rom. cit.].
77. Suetonius, *Tiberius* XXI.1.
78. Suetonius, *Augustus* XCXIX.1 [ed. rom. cit.].
79. *Ibidem*.
80. *Ibidem.*
81. Suetonius, *Augustus* C.1.
82. Cassius Dio, *Istoria romană* LVI.42.

Capitolul 2: TIBERIUS, TIRANUL

1. Velleius Paterculus, *Historiae Romanae* II.104.3.
2. Despre această reuniune a Senatului, a se vedea Tacitus, *Anale* I.5-13 [Cornelius Tacitus, *Anale*, traducere din limba latină şi note de Gheorghe Guţu (Bucureşti: Humanitas, 1995)]; Suetonius, *Tiberius* XXIII-XXV și *Augustus* C-CI; Cassius Dio, *Istoria romană* LVII.2-7.
3. Tacitus, IV.71; *cf*. Cassius Dio LVII.1.1-6.
4. Senatorul respectiv era Gaius Asinius Gallus, căsătorit cu Vipsania după ce Tiberius a divorțat de ea. (Tacitus, *Anale* I.2, VI.23; Cassius Dio, *Istoria romană* LVIII.23).
5. Suetonius *Tiberius* XXIV.2, în ceea ce Suetonius pretinde a fi propriile cuvinte ale lui Tiberius și nu o parafrază sau o invenție [ed. rom. cit.].
6. Suetonius, *Tiberius* XXV.1.
7. Cassius Dio, *Istoria romană* XLVIII.44.3 [ed. rom. cit.].
8. Tacitus, *Anale* I.14 [traducere Gheorghe Guțu, ed. rom. cit.]. A se vedea și Suetonius, *Tiberius* L.3.
9. Suetonius, *Tiberius* LXVIII.
10. *Ibidem* XXI.2.
11. Tacitus *Anale* V.1.
12. Suetonius, *Tiberius* VII.2-3.
13. Despre motivele lui Tiberius de a merge în Rhodos, a se vedea Velleius Paterculus, *Historiae Romanae* II.99; Tacitus, *Anale* I.4.4, I.53.1-2, II.42-43, IV.57; Suetonius, *Tiberius* X.1-2; Cassius Dio, *Istoria romană* LV.9.
14. Velleius Paterculus, *Historiae Romanae* II.111.3.
15. RIC I (2nd ed.) Augustus 225, a se vedea http://numismatics.org/ocre/id/ric.1(2).aug.225
16. Plutarh, *Antonius* 81.2.
17. Tacitus *Anale* I.53.
18. Cassius Dio, *Istoria romană*, LVII.7.4.
19. Cassius Dio, *Istoria romană*, LVII.8.2 [ed. rom. cit.].
20. Suetonius *Tiberius* XXIX.

21. Tacitus, *Anale* I.12 [ed. rom. cit.].
22. *Ibidem* III.65.
23. Suetonius, *Iulius Cezar* LXXII.1.
24. Suetonius, *Tiberius* LXXI.1
25. Tacitus, *Anale* IV.38.
26. Cassius Dio, *Istoria romană* LVIII.28.5 [traducere A. Piatkowski, ed. rom. cit.].
27. Cassius Dio, *Istoria romană* LVII.6.3; *cf.* LVII.1-2; Suetonius, „*Tiberius eius diritatem*" XXI.2, „*saeva ac lenta natura*" LVII.1.
28. Tacitus, *Anale* III.76.
29. Josephus, *Antichități iudaice* 18.207-208 [Flavius Josephus, *Antichităţi iudaice*, traducere, note şi indice de nume de Ion Acsan, 2 vol. (Bucureşti: Editura Hasefer, 2019)]; Tacitus, *Anale* I.33.
30. De ex. RIC I (2nd ed.) Gaius/Caligula 55, http://numismatics.org/ocre/id/ric.1(2).gai.55
31. Albinovanus Pedo în Seneca cel Bătrân, *Suasoriae* 1.15; a se vedea Tacitus, *Anale* II.23-24.
32. M. G. L. Cooley, ed., *Tiberius to Nero* (Cambridge: London Association of Classical Teachers, 2011), p. 163.
33. Tacitus, *Anale* II.71; Cassius Dio, *Istoria romană* LVII.18.9.
34. Josephus, *Antichități iudaice* 18.209.
35. Bassus 5, On the Death of Germanicus = Palatine Anthology 7.39, tradus în Cooley, *Tiberius to Nero*, p. 164.
36. Tacitus, *Anale* IV.32 [traducere Gheorghe Guțu, ed. rom. cit.].
37. E. Cascio, „The Early Roman Empire: The State and the Economy", în ed. W. Scheidel, I. Morris & R. Saller, *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), p. 624, n. 26.
38. https://www.cbo.gov/topics/defense-and-national-security.
39. Strabo, *Geografia* XVII.839; *cf.* William V. Harris, *Roman Power: a Thousand Years of Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 2016), p. 129.
40. Tacitus, *Anale* IV.1-2.
41. Herodianus, *Tẽs metà Márkon basileías historí* (*Istoria Imperiului Roman după moartea lui Marcus Aurelius*) 1.6.5.
42. Commodus, împărat între anii 180 şi 193 d.Hr.
43. Cassius Dio, *Istoria romană* LVII.12. A se vedea și Tacitus, *Anale* IV.57; Suetonius, *Tiberius* LI.
44. „*sacrium*": Suetonius, *Tiberius* LI.1.
45. Cassius Dio, *Istoria romană* LVIII.2.3-6.
46. Suetonius, *Tiberius* XXXII.2 [traducere David Popescu şi G. V. Georoc, ed. rom. cit.].
47. *Ibidem* XLV [ed. rom. cit.].
48. „*quos pisciculos vocavat*": Suetonius, *Tiberius* XLIV.1.
49. Suetonius, *Tiberius* LXI.3 [ed. rom. cit.].

50. Tacitus, *Anale* IV.34-35.
51. Tacitus, *Anale* VI.25 [traducere Gheorghe Guțu, ed. rom. cit.].
52. *Ibidem.*
53. Suetonius, *Tiberius*, LIII.
54. Tacitus, *Anale* VI.25.
55. Suetonius, *Tiberius* LIX [ed. rom. cit.].
56. Josephus, *Antichități iudaice* 18.6.6.
57. Nikos Kokkinos, *Antonia Augusta, Portrait of a Great Roman Lady* (London and New York: Routledge, 1992), pp 115-119.
58. Plinius, *Naturalis historia* VII.18 (80) [ed. rom. cit.].
59. Suetonius, *Caligula* XI.
60. Cassius Dio, *Istoria romană* LVIII.23.2 [ed. rom. cit.].
61. Tacitus, *Anale* VI.50; Suetonius, *Tiberius* LXXIII.2; Cassius Dio, *Istoria romană* LVIII.28.3.
62. Suetonius, *Tiberius* LXXV.1 [ed. rom. cit.].
63. Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, vol. 1, ed. David Womersley (Harmondsworth, Anglia: Penguin Press, 1994), p. 128.

Capitolul 3: NERO, ANIMATORUL

1. Tacitus, *Anale* XV.39 [traducere Gheorghe Guțu, ed. rom. cit.]. Multe alte relatări similare se găsesc în sursele antice, cu excepția faptului că tratează comportamentul lui Nero ca fiind real, nu doar un zvon. A se vedea Suetonius, *Nero* XXXVIII; Cassius Dio XLII.18.1; Plinius, *Naturalis historia* 17.1.5.
2. Suetonius, *Caligula* XXIV.1.
3. *Ibidem* LV.3.
4. *Ibidem* XXIX.
5. *Ibidem* XXXVII.
6. Suetonius, *Caligula* XXX.2 [traducere A. Piatkowski, ed. rom. cit.].
7. Muzeul Luvru, MR 280.
8. „*meretrix augusta*”: Iuvenal, *Satire* VI.118 [prefaţă, traducere şi note de G. Guţu (Bucureşti: Editura Univers, 1986), p. 72].
9. „Lycisca”: Iuvenal, *Satire* VI.123 [*ibidem*].
10. Plinius, *Naturalis historia* X.83 [ed. rom. cit.].
11. Centrale Montemartini, Roma, inv. MC 1882; Copenhaga, Ny Carlsberg Glyptothek inv. 753.
12. Plinius, *Naturalis historia* VII.71.
13. Cassius Dio, *Istoria romană* LXI.2 [ed. rom. cit.].
14. Suetonius, *Caligula* LIII.2 [ed. rom. cit.].
15. Seneca, *De beneficiis* 2.12. [în Seneca, *Despre binefaceri*, *Despre îngăduință,* traducere din latină de Ioana Costa și Octavian Gordon, ediție îngrijită de I. Costa, studiu introductiv de Anne Bănățeanu (Iași:

Editura Polirom, 2005)].
16. *Ibidem* 4.31.
17. Cassius Dio, *Istoria romană* LX.80.5.
18. Suetonius, *Nero* LI.1.
19. *Ibidem* LIII [ed. rom. cit.].
20. Tacitus, *Anale* XIII.2; Suetonius, *Nero* IX.
21. De ex. RIC I (2nd ed.) Nero 1, http://numismatics.org/ocre/id/ric.1(2).ner.1
22. Tacitus, *Anale* XII.64.
23. Gluma sună mai bine în limba greacă, în care zeificare este *apotheosis*, iar „dovlecizare" este *apocolocyntosis*, dar chiar și în greacă sensul este tot neclar.
24. Cassius Dio, *Istoria romană* LX.35.
25. Tacitus, *Anale* CIV.2; Suetonius, *Nero* XXVIII.2; Cassius Dio, *Istoria romană* LXI.11.3-4.
26. Plinius, *Naturalis historia* XXXVII.12 [ed. rom. cit.].
27. Plinius, *Naturalis historia* XXVIII.182-183, 11; Cassius Dio, *Istoria romană* LXII.28.1.
28. Iuvenal, *Satire* VI.462 [ed. rom. cit.].
29. Tacitus, *Anale* XIV.3-7; Cassius Dio, *Istoria romană* LXII.12-13; Suetonius, *Nero* XXXIV.2-3; *cf.* Anthony Barret, *Agrippina: Sex, Power, and Politics in the Early Empire* (New Haven CT: Yale University Press, 1996), pp. 187-188.
30. Tacitus, *Anale* XIV.8, Cassius Dio, *Istoria romană* LXII.13.5.
31. Tacitus, *Anale* XIV.7.
32. Tacitus, *Anale* XIV.62 [traducere Gheorghe Guțu, ed. rom. cit.].
33. A se vedea Edward Champlin, *Nero* (Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press, 2003), pp. 96-103.
34. Suetonius, *Nero* LII.
35. A se vedea Champlin, *Nero* p. 283, n. 11.
36. Despre conceptul de *civilis princeps* a se vedea Andrew Wallace-Hadrill, „Civilis Princeps: Between Citizen and King", *Journal of Roman Studies*, nr. 72 (1982), pp. 32-48.
37. Seneca, *De clementia* 1.1 [ed. rom. cit., vezi *supra*].
38. Tacitus, *Anale* XIV.57, 59; Cassius Dio, *Istoria romană* LXII.14.1 [ed. rom. cit.].
39. Tacitus, *Anale* XIV.63.3.
40. Tacitus, *Anale* XVI.6; Suetonius, *Nero* XXXV.5; Cassius Dio, *Istoria romană* LXII.28.1.
41. Cassius Dio, *Istoria romană* LXII.28.1.
42. Plinius, *Naturalis historia* XII.83.
43. Tacitus, *Anale* XVI.6.
44. Tacitus, *Anale* XV.67, ceea ce pretinde a fi o relatare literală. Traducere modificată din Tacitus, *Complete Works of Tacitus*, Alfred John Churhc. William Jackson Brodribb, Sara Bryant, edited for Perseus (New York: Random House, reprint., 1942). http://www.perseus.tufts.edu/hopper/

text?doc=Perseus%3A text%3A1999.02.0078%3Abook%3D15%3Achapter %3D67 [traducere Gheorghe Guțu, ed. rom. cit.].

45. Musonius Rufus, frag. 49, Cora Elizabeth Lutz, *Rufonius Musus*, „*The Roman Socrates*" (New Haven, CT: Yale University Press, 1947), p. 143.
46. Cassius Dio, *Istoria romană* LXIII.17.5-6 [ed. rom. cit.].
47. Recent a avut loc o dezbatere academică privind autenticitatea persecutării creștinilor de către Nero. Brent Shaw a adus argumente solide împotrivă, dar, în opinia mea, Christopher Jones a fost convingător susținând autenticitatea persecuției. A se vedea Brent Shaw, „The Myth of the Neronian Persecution", *Journal of Romani Studies*, nr. 105 (2015), pp. 73-100; Chrostopher P. Jones, „The Historicity of the Neronian Persecution: A Response to Brent Shaw", *New Testament Studies*, nr. 63 (2017), pp. 146-152.
48. Suetonius, *Nero* XVI.2. [ed. rom. cit.].
49. Tacitus, *Anale* XV.44 [ed. rom. cit.].
50. *Ibidem.*
51. *Ibidem.*
52. Joseph Brodsky, „Ode to Concrete", *So Forth: Poems* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 1996), p. 116.
53. Suetonius, *Nero* XXXI.
54. Tacitus, *Anale* XV.37.1.
55. Suetonius, *Nero* XLIX, [ed. rom. cit.]; Cassius Dio, *Istoria romană* LXIII.29.2; *cf.* Champlin, *Nero*, pp. 49-51.

Capitolul 4: VESPASIAN, OMUL DIN POPOR

1. Josephus, *Războiul iudeilor* 3.236 [*Istoria războiului iudeilor împotriva romanilor*, traducere de Gheneli Wolf și Ion Acsan, prefață de acad. Răzvan Theodorescu (București: Editura Hasefer, 2017)].
2. Tacitus, *Istorii* II.5.
3. Josephus, *Războiul iudeilor* 4.33.
4. Tacitus, *Istorii* I.4 [traducere de Gheorghe Ceaușescu (București: Editura Enciclopedică, 1992), p. 110].
5. Suetonius, *Vespasianus* VIII.3.
6. „*Umbilicus Italiae*": Varo în Plinius, *Naturalis historia* III.10.
7. Suetonius, *Vespasianus* II.2.
8. Cassius Dio, *Istoria romană* LIX.12.3.
9. Muzeul Arheologic din Neapole, inv. 6029.
10. Cassius Dio, *Istoria romană* LXV.14.1-4.
11. Tacitus, *Agricola* 13.5 [*Biografia lui Agricola*, studiu introductiv, traducere și note de Eugen Cizek (București: Paideia, 2003), p. 29].
12. Tacitus, *Istorii* III.75.
13. Liturgia iudaică, rugăciunea săptămânală *Amidah*, a douăsprezecea binecuvântare.

14. Tacitus, *Istorii* I.49 [ed. rom. cit.].
15. Tacitus, *Istorii* IV.11; Suetonius, *Vespasianus* VII.2.
16. Josephus, *Războiul iudeilor* 4.603.
17. Strict vorbind, „pederast" și „homosexual" sunt termeni anistorici, întrucât anticii nu se gândeau la sex în raport cu categoriile moderne. Totuși, pentru un cititor modern, se precizează că Mucianus prefera relațiile cu persoane de același sex.
18. Tacitus, *Istorii* I.10 [traducere Gheorghe Ceaușescu, ed. rom. cit.].
19. Suetonius, *Vespasianus* XIII.1 [traducere David Popescu și C. V. Georoc, ed. rom. cit.].
20. Tacitus, *Istorii* II.76-77.
21. *Ibidem* III.13.
22. Dio Cassius, *Istoria romană* LXV.8.
23. Tacitus, *Istorii* I.10 [traducere Gheorghe Ceaușescu, ed. rom. cit.].
24. Suetonius, *Titus* I [ed. rom. cit.].
25. Tacitus *Istorii* II.5 [ed. rom. cit.].
26. *Ibidem* II.77.
27. La fel ca „homosexual", termenul „romanizat" este o noțiune problematică pentru istoria antică, dar poate fi utilizat pentru a evoca ideea asimilării la obiceiurile învingătorilor.
28. Talmudul babilonian, *Gittin* 56B.
29. Tacitus, *Istorii* II.2, II.81.
30. Tacitus, *Istorii* IV.81; Suetonius, *Vespasianus* VII.2; Cassius Dio, *Istoria romană* LXVI.8.2, care spune că al doilea avea o mână uscată.
31. Tacitus, *Complete Works of Tacitus*, Alfred John Church, William Jackson Brodribb, Sara Bryant, edited for Perseus (New York: Random House, Inc. 1873, repr. 1942). http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0080%3Abook%3D2%3Achapter%3D86 [Tacitus, *Istorii* II.86, traducere Gh. Ceaușescu, ed. rom. cit].
32. Tacitus, *Istorii* II.77.
33. Tacitus, *Istorii* IV.39; a se vedea Angela Pabst, *Divisio regni: der Zerfall des Imperium Romanum in der Sicht der Zeitgenossen,* (Bonn, Ger.: Dr. Rudolf Habelt GMBH1986), pp. 46-48, 68.
34. Mucianus trăia în anul 74 (Tacitus, *Dialoguri* XXXVII.2) și moare în 77 (Plinius, *Naturalis historia* XXXII.62).
35. Această informație i-o datorez lui Walter Scheidel, care lucrează la o carte pe acest subiect.
36. Cassius Dio, *Istoria romană* LXVI.17.1; Suetonius, *Vespasianus* XX; *cf.* Martial, *Epigrame* III.89, XI.52-56.
37. Suetonius, *Vespasianus* XXII.1; *Suetonius: Vespasian* XXII.1, Brian W. Jones, ed., intro, comentary and biblio. (London: Briston Classical Press/ Duckworth, 2000), *ad loc.*, p. 8.
38. Ran Shapira, „O mulțime de monede de bronz din timpul revoltei evreiești au fost găsite lângă Ierusalim", *Haaretz*, 17 august 2014. http://www.haaretz.com/jewish/archaeology/1.610916

39. De ex. RIC II, Part 1 (2nd ed.), Vespasian 3, http://numismatics.org/ocre/id/ric.2_1(2).ves.3
40. Josephus, *Războiul iudeilor* în *The Works of Flavius Josephus*, trans. William Whiston, (Auburn and Buffalo: John E. Beardsley 1895), pp. 126-129. http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A 1999.01.0148% 3Abook%3D7%3Awhiston%20chapter%3D5%3Awhiston%20section%3D4 [Flavius Josephus, *Istoria războiului iudeilor împotriva romanilor*, traducere de Gheneli Wolf și Ion Acsan, ed. rom. cit., VII.V.4].
41. Suetonius, *Vespasianus* VIII.5; Cassius Dio, *Istoria romană,* LXVI.10.2.
42. Elisabetta Polvoledo, „Technology Identifies Lost Color at Roman Forum", *The New York Times*, 24 iunie 2012, http://www.nytimes.com/2012/06/25/arts/design/menorah-on-arch-of-titus-in-roman-forum-was-rich-yellow.html și https://www.yu.edu/cis/activities/arch-of-titus/
43. Ariel David, „Second Monumental Arch of Titus Celebrating Victory over Jews Found in Rome", *Haaretz*, 21 martie 2017, http://www.haaretz.com/archaeology/1.778103
44. G. Alföldy, ed., *Corpus Inscriptionum Latinarum* VI. *Inscriptiones Urbis Romae Latinae* VIII. Fasc. 2, (Berlin: 1976), nr. 40454a. Vezi G. Alföldy, „Ein Bauinschrift aus dem Colosseum", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigrafik*, nr. 109 (1995), pp. 195-226.
45. Herbert W. Benario, *A Commentary on the Vita Hadriani in the Historia Augusta* (Chico, CA: Scholars Press, 1980), p. 118.
46. Beda Venerabilis, Jacques-Paul Migne, *Patrologia Latina*, vol. 94, p. 453.
47. Dio Cassius, *Istoria romană*, LXV.15.2; Levick, *Vespasian*, 2nd ed. (London: Routledge, 2017), p. 202.
48. Quitilianus, *Arta oratorică* 12.1.3, 10.7.15 [Marcus Fabius Quintilian, *Arta oratorică*, vol. I-III, traducere, studiu introductiv, tabel cronologic, note, indici de Maria Hetco (București: Minerva, 1975)].
49. *Ibidem* 10.1.31-34: „*historia… scribitur ad narrandum non ad probandum*", 10.1.31.
50. Cassius Dio, *Istoria romană* LXVI.12.1 [traducere A. Piatkowski, ed. rom. cit.].
51. „*prudentiam magisquam auritiam probauere*": Aurelius Victor, *De Caesaribus* 9.9 [Sextus Aurelius Victor, *Carte despre împărați*, ediție bilingvă, traducere de Mihaela Paraschiv (Iași: Editura Universității „Al. I Cuza", 2006)].
52. Cassius Dio, *Istoria romană* LXVI.2.5 [ed. rom. cit.].
53. „*Pecunia non olet*": Suetonius, *Vespasianus* XXIII.3; Cassius Dio, *Istoria romană* LXVI.14.5.
54. „*Octingentorum annorum fortuna disciplinaque*": Tacitus, *Istorii* IV.74.3 [traducere aprox. de Gheorghe Ceaușescu, ed. rom. cit.].
55. Suetonius, *Vespasianus* VIII.3.
56. Dio Cassius, *Istoria romană* LXV.14.3-4.

57. Acea proprietate se afla pe strada Nomentana.
58. Florența, Museo storico della Caccia e del Territorio, Palazzo Bardini, inv. A231. A se vedea Mauro Cristofani, „L'ara funeraria di Antonia Caenis concubina di Vespasiano", *Prospettiva*, nr. 13 (aprilie 1978), pp. 2-7.
59. *Corpus Inscriptionum Latinarum* VI 12037.
60. Suetonius, *Titus* VII.1.
61. Quitilian, *Arta oratorică* 4.1.19 și Michael R. Young-Widmaieir, „Quintilian's Legal Representation of Julia Berenice", *Historia* 51.1 (2002), pp. 124-129.
62. Suetonius, *Titus* VII.1; Cassius Dio, *Istoria romană* LXV.15.3-4.
63. Suetonius, *Vespasianus* XXI-XXII.
64. Suetonius, *Vespasianus* XXIII.4; Cassius Dio, *Istoria romană* LVI.17.2 [ed. rom. cit.].
65. Suetonius, *Vespasianus* XXIV-XXV; Cassius Dio, *Istoria romană* LXVI.17.2, Pseudo-Aurelius Victor, *Epitome de Caesaribu* 9.18 [*Epitomă despre împărați*, traducere și considerații lingvistice de Mihaela Paraschiv, ediție îngrijită, abrevieri, studiu introductiv, note și comentarii, indice de Nelu Zugravu (Iași: Editura Universității „Al. I. Cuza", 2012)].
66. Suetonius, *Vespasianus* XIX.2 [ed. rom. cit.].
67. Tacitus *Istorii* I.50.
68. Josephus, *Războiul iudeilor* 6.240.
69. „*invitus invitam*": Suetonius, *Titus* VII.2 [ed. rom. cit.]; Cassius Dio, *Istoria romană* LXVI.18.1; Pseudo-Aurelius Victor, *Epitomă despre împărați* 9.7.
70. „Pompeii: Vesuvius Eruption May Have Been Later Than Thought", https://www.bbc.com/news/world-europe-45874858

Capitolul 5: TRAIAN, OPTIMUS PRINCEPS

1. Cassius Dio, *Istoria romană* LXVIII.24-25.
2. Mustapha Meghraoui *et al.*, „Evidence for 830 Years of Seismic Quiescence from Palaeoseismology, Archaeoseismology and Historical Seismicity Along the Dead Sea Fault in Syria", *Earth and Planetary Science Letters*, nr. 210 (2003), pp. 35-52.
3. „Cel mai bun principe": Plinius cel Tânăr, *Panegyricus*, 88.4 [*Panegiricul lui Traian* în *Opere complete*, traducere, note și prefață de Liana Manolache (București: Editura Univers, 1977)].
4. Eutropius, *Breviarium Historiae Romanae* VIII.2, VIII.5 [*Breviar de la întemeierea Romei*, studiu introductive, traducere, note și comentarii de Ghe. I Șerban (Brăila: Istros-Muzeul Brăilei, 1997)]; Bennett, Julian. *Trajan, Optimus Princeps: a Life and Times* (Bloomington: Indiana University Press, 1997), p. 107 [*Traian*, traducere Vladimir Agrigoroaiei (Bucureşti: Bic All, 2006)].

5. Suetonius, *Domitianus* XIII.2 [traducere D. Popescu și C. V. Gheoroc, ed. rom. cit.].
6. Suetonius, *Domitianus* III.
7. *Ibidem* XVIII.
8. De ex, Muzeul Capitolin, inv. MC 1156; Muzeul Luvru, inv. Ma 1264.
9. Muzeul Luvru, inv. Ma 1193.
10. Cassius Dio, *Istoria romană* LXVIII.74; Pseudo-Aurelius Victor, *Epitomă despre împărați* 13.8.
11. Plinius cel Tânăr, *Panegyricus* 15.1-3.
12. Suetonius, *Domitianus* XXI.
13. Cassius Dio, *Istoria romană* LXVII.15.2-4.
14. Tacitus, *Agricola* 3.
15. Cassius Dio LXVIII.3.4 [traducere A. Piatkowski, ed. rom. cit.], Plinius cel Tânăr, *Penegyricus* 8.6, 7.6-7.8.1 [în *Opere complete*, traducere note și prefață de Liana Manolache (București: Editura Univers, 1977)].
16. Cassius Dio, *Istoria romană* LXVIII.5.5 [ed. rom. cit.].
17. De ex. Gliptoteca din München, inv. 336.
18. Ronal Syme, *Tacitus* (Oxford: Clarendon, 1958), p. 39.
19. Plinius cel Tânăr, *Epistulae* (*Scrisori*) III.20.12 [în *Opere complete*, traducere note și prefață de Liana Manolache (București: Editura Univers, 1977), p. 117].
20. Plinius cel Tânăr, *Panegyiricus* 20.
21. Cassius Dio, *Istoria romană* LXVIII.7.3.
22. Eutropius, *Breviarium Historiae Romanae*, VIII.5.1 [*Breviar de la întemeierea Romei*, ed. rom. cit.].
23. Plinius cel Tânăr, *Epistulae (Scrisori*) V.6.36.
24. Fronto, *Principiile istoriei* 20 (A 259).
25. Iuvenal, *Satire* X.81.
26. Dio Hrisostomos, *Logoi* (*Orationes* / *Discursuri*) 31.31.
27. Plinius cel Tânăr, *Epistulae* (*Scrisori*) IX.2 [traducere de Liana Manolache, ed. rom. cit., p. 268].
28. Plinius cel Tânăr, *Panegyricus* 44.
29. *Digest* XXIX.1.
30. Cassius Dio, *Istoria romană* LXVIII.23.1.
31. *Ibidem* LXVIII.8.2.
32. *Ibidem* LXVIII.5.6.
33. Plinius cel Tânăr, *Panegyricus* 83 [traducere de Liana Manolache, ed. rom. cit., p. 420].
34. *Ibidem* 83-84.
35. Plinius cel Tânăr, *Epistulae* (*Scrisori*) IX.28.1.
36. Nicomachus din Gerasa, *Encheiridion Harmononicum*, în Karl von Jan, *Musici Scriptores Graeci. Aristoteles, Euclides, Nicomachus, Bacchius, Gaudentius, Alypius et Melodiarum Veterum Quidquid Exstat* (Stuttgart: Teubner, 1995 [1895]), p. 242, r. 14.
37. E. M. Smallwood, *Documents Illustrating the Principates of Nerva, Trajan*

and Hadrian (Cambridge: Cambridge University Press, 1966), nr. 442, p. 152.

38. Pseudo-Aurelius Victor, *Epitomă despre împărați* 42.21 [ed. rom. cit.]
39. Philostratus, *Bioi sophistōn* (*Viețile sofiștilor*) 488.
40. Dio Hrisostomos, *Despre regalitate* 3.119.
41. Pseudo-Aurelius Victor, *Epitomă despre împărați* 42.20-21; Cassius Dio, *Istoria romană* LXVIII.5.5.
42. E. Bormann, ed., *Corpus Inscriptionum Latinarum* vol. XI, Inscriptiones Aemiliae, Etruriae, Umbriae Latinae, Pars II, fasc. 1, Inscriptiones Umbriae, viarum publicarum, instrumenti domestici (Berlin: Academia de Științe și Umanistică din Brandenburg, 1901, impr. iter. 1968), 6520, p. 981. *Cf.* Plinius cel Tânăr, *Epistulae* IX.28.1.
43. Gaditanus se numea cultul lui Hercule din Gades (Cádiz în prezent), orașul din vecinătatea insulei pe care se presupune că și-a făcut muncile Hercule.
44. De ex,. RIC II Traian 49, http://numismatics.org/ocre/id/ric.2.tr.49_denarius
45. Plinius cel Tânăr, *Panegyricus* 14.5, 82.7. Și Dio Hrisostomos l-a comparat pe Traian cu Hercule, *Logoi* (*Orationes* / *Discursuri*) 1.56-84.
46. Plinius cel Tânăr, *Panegyricus* 80.3-5.
47. De ex. RIC II Traian 128, http://numismatics.org/ocre/id/ric.2.tr.128
48. Plinius cel Tânăr, *Epistulae* (*Scrisori*) X.96.8 [ed. rom. cit.].
49. *Ibidem.*
50. *Ibidem* X.97.2
51. *Ibidem.*
52. Cassius Dio, *Istoria romană* LXVII.6.1.
53. *Ibidem* LXVIII.14.1 [traducere A. Piatkowski, ed. rom. cit.].
54. Placa se află pe unul dintre basoreliefurile de pe Marea Friză a lui Traian, fiind îndepărtată de pe un monument anterior pentru a împodobi arcada centrală a Arcului lui Constantin din Roma.
55. „*Inde Berzabim, deinde Aizi processimus*”: Priscianus, *Institutiones Grammaticae* VI.13.
56. Pseudo-Aurelius Victor, *Epitomă despre împărați* 41.13 [traducere Mihaela Paraschiv, ed. rom. cit.].
57. Aulus Gellius, *Nopțile atice* 13.25 [traducere de David Popescu, introducere și note de I. Fischer (București: Editura Academiei R.S.R., 1954)].
58. Domitian a fost cel care a început demolarea Colinei Quirinală, dar Traian a proiectat și realizat restul lucrărilor.
59. Cassius Dio, *Istoria romană* LXVIII.17.1.
60. *Ibidem* LXVIII.29.1 [traducere A. Piatkowski, ed. rom. cit.].
61. *Ibidem* LXVIII.31.2.
62. Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire,* vol. 1, p. 103.
63. Pentru aceste estimări și pentru economia de piață a Romei în general, a

se vedea Peter Temin, *The Roman Market Economy* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2013).

64. Kyle Harper, *The Fate of Rome: Climate, Disease and the End of an Empire* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2017), pp. 14-15, 39-55.
65. A se vedea discuția din Frank McLynn, *Marcus Aurelius: A Life* (Cambridge, MA: Da Capo Press, 2009), pp. 2-13.
66. Muzeul Civilizațiilor Anatoliene, Ankara, Turcia, inv. 10345; dar, pentru incertitudinea în privința identificării, a se vedea Stephen Mitchell, „The Trajanic Tondo from Roman Ankara: In Search of the Identity of a Roman Masterpiece", *Journal of Ankara Studies* 2.1 (2014), pp. 1-10.
67. A se vedea Cassius Dio, *Istoria romană*, LXVIII.33 [ed. rom. cit.].
68. *The Geography of Strabo*, Vol. 6, traducere H.L. Jones, Loeb Classical Library 223 (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1929), p. 327 [Strabon, *Geografia*, vol. II, cap. XII, traducere, notiță introductivă, note și indice Felicia Vanț-Ștef (București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1974)].

Capitolul 6: HADRIAN, GRECUL

1. Cassius Dio, *Istoria romană* LXIX.1.2-4.
2. *Historia Augusta*, „Hadrian", 4.10 [*Istoria Augusta*, traduceri de David Popescu și Constantin Drăgulescu, studiu introductiv de Vladimir Iliescu (București: Editura Științifică, 1971)].
3. *ILS* 1792.
4. Polemon, a se vedea Simon Swain, „Polemon's Physiognomy", în *Seeing the Face, Seeing the Soul: Polemon's Physiognomy from Classical Antiquity to Medieval Islam*, ed. Simon Swain and G. R. Boys-Stones (Oxford; New York: Oxford University Press, 2007), pp. 167-168.
5. Alan K. Bowman, Peter Garnsey, and Dominic Rathbone, eds., *The Cambridge Ancient History*, 2nd ed., v. 11. *The High Empire, A.D. 70–192* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), p. 975.
6. Cassius Dio, *Istoria romană* LXIX.5.3.
7. Cassius Dio, *Istoria romană* LXIX.9.4 [ed. rom. cit.]; *cf. Historia Augusta*, „Hadrian", 17.9 și 23.1.
8. Cassius Dio, *Istoria romană* XLIX.10.3.
9. *Historia Augusta*, „Hadrian", 14.11 [*Istoria Augusta*, traducere de David Popescu, ed. rom. cit., p. 43].
10. *Historia Augusta,* „Hadrian", 1.5.
11. Plinius cel Tânăr, *Epistulae* (*Scrisori*) X.40.2 [ed. rom. cit.].
12. „*láthe biôsas*": Plutarh, *Moralia* 1128B-1130D.
13. Horațiu, *Epistole* II.I.156-157 [în *Satire și epistole*, traducere de E. Lovinescu (București: Editura Ancora, 1935), pp. 187-188].
14. De ex. bustul din Muzeul Prado, Madrid, nr. inv. E00210.
15. *Historia Augusta,* „Hadrian", 11.3; Pseudo-Aurelius Victor, *Epitomă*

despre împărați 14.8.
16. *Historia Augusta*, „Hadrian”, 3.2.
17. *Ibidem* 3.7.
18. *Ibidem* 3.10.
19. *Ibidem* 4.1.
20. *Ibidem* 4.5.
21. *Ibidem* 4.3-5, 4.8-10.
22. Edward Gibbon, *Decline and Fall of the Roman Empire*, vol. 1, ed. Womersley, p. 100.
23. Pausanias remarcă și o excepție la dezicerea lui Hadrian de război, și anume suprimarea revoltei evreiești. Pausanias, *Description of Greece* 1.5.5, trans. Loeb Classical Library – modificat. Pausanias *Description of Greece*, with an English Translation W. H. S. Jones, LittD and H. A. Ormerod, 4 vol. (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1918) [în *Călătorie în Grecia*, traducere, note, indice dr. docent Matia Marinescu-Himu, vol. I. (București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1974), p. 42].
24. Cassius Dio, *Istoria romană* LXIX.4.1-5, *cf.* Birley, loc. 6316.
25. Numeroase alte locuri și-au adăugat „Hadrian” la numele lor și mai exista și „Vânătoarea lui Hadrian”, un loc numit astfel deoarece împăratul fusese acolo la vânătoare.
26. John Keegan, *A History of Warfare* (London: Hutchinson, 1993), p. 70.
27. Caracterizare disprețuitoare făcută de Apollodoros, arhitectul lui Traian, Cassius Dio, *Istoria romană* LXIX.4.2.
28. Cassius Dio, *Istoria romană* LXIX.6.3.
29. *Historia Augusta*, „Hadrian” 10.1 [ed. rom. cit., p. 39].
30. Michael Speidel, *Emperor Hadrian's Speeches to the African Army: a New Text*. (Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 2006), p. 15, traducere modificată.
31. Cassius Dio, *Istoria romană* LXIX.9.6.
32. Tăblițele de la Vindolanda, 291, inv. 85.057. A se vedea http://vindolanda.csad.ox.ac.uk/
33. *Historia Augusta*, „Hadrian”, 11.3.
34. *Historia Augusta*, „Hadrian”, 16.3 [traducere de David Popescu, ed. rom. cit., p. 44].
35. De ex. RIC II Hadrian 29, http://numismatics.aorg/ocre/id/ric.2.hdn.29
36. Plotina a fost onorată astfel și pe o monedă de aur, Kunsthistorisches Museum, Viena MK 8622, A.D. 134-138.
37. Cassius Dio, *Istoria romană* LXIX.10.2; cf. *Historia Augusta*, „Hadrian”, 20.12.
38. Epiphanius, *Perì métrōn kaì státhmōn* (*Despre greutăți și măsuri*) 14.
39. *Historia Augusta*, „Hadrian”, 15.13 [traducere David Popescu, ed. rom. cit., p. 44].
40. Pentru detalii, a se vedea Anthony Birley, *Hadrian: The Restless Emperor* (London, New York: Routledge, 1997), pp. 240-243.
41. *Ibidem.*

42. Cassius Dio, *Istoria romană* LXIX.11.2.
43. *Ibidem.*
44. Cassius Dio, *Istoria romană* LXIX.11.2-3; *Historia Augusta*, „Hadrian", 14.6; Aurelius Victor, *De Caesaribus* (*Carte despre împărați*), 14.7-9.
45. Patricia Rosenmeyer, „Greek Verse Inscriptions in Roman Egypt: Julia Balbilla's Sapphic Voice", *Classical Antiquity*, 27.2 (2008), p. 337.
46. C. Vout, „Antinous, Archaeology and History", *Journal of Roman Studies*, vol. 95, 2005, p. 82.
47. Cassius Dio, *Istoria romană* LXIX.11.4; *Historia Augusta*, „Hadrian", 14.7.
48. *Historia Augusta*, „Hadrian", 13.5 [ed. rom. cit., p. 43].
49. „O stea răsare din Iacov", Numeri, 24:17 (n.r.).
50. Cassius Dio, *Istoria romană* LXIX.14.1.
51. *Bavli Berachot* 20a și *Midrash Tehillim*.
52. De ex. *Deuteronomy Rabbah* 3.13; *Pesikta Rabbati* 21.
53. Cassius Dio, *Istoria romană* LXIX.20.1.
54. *Historia Augusta*, „Hadrian", 23.10.
55. *Historia Augusta*, „Hadrian", 23.9; Pseudo-Aurelius Victor, *Epitomă despre împărați* 14.8.
56. Pentru dovezi pe monede, a se vedea, de ex. RIC II Hadrian 1051A, http://numismatics.org/ocre/id/ric.2.hdn.1051A; H. A. Mattingly and E. A. Sydenham, eds., *Roman Imperial Coinage*, vol. 2 (London: Spink & Son, 1926), pp. 386, 399. Pentru sculptură, a se vedea W. Helbig, *Die vatikanische Skulpturensammlung. Die kapitolinischen und das lateranische Museum*, vol. 1, *Führer durch die öffentlichen Sammlungen klassischer Altertümer in Rom* (Leipzig: Teubner, 1891), p. 357 și G .M. Koeppel, „Die historischen Reliefs der römischen Kaiserzeit IV", *Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande*, nr. 186, 1986, pp. 1–90.
57. *Historia Augusta*, „Hadrian", 25.9 [ed. rom. cit.].
58. *Historia Augusta*, „Hadrian", 24.13 spune, în schimb, că medicul s-a sinucis, dar pare mai curând un zvon, inventat, probabil, de dușmanii lui Hadrian.
59. Aurelius Victor, *Carte despre împăraţi* 14.12, cu un ecou în Vergiliu, *Eneida* 6.304 („*iam senior, sed crūda deō viridisque senectūs*").
60. Cassius Dio ,*Istoria romană* LXIX.17.1-3.
61. *Historia Augusta*, „Hadrian", 25.9 [traducere de David Popescu, ed. rom. cit., p. 54].
62. *Historia Augusta*, „Hadrian", 27.1; Cassius Dio, *Istoria romană* LXIX.23.2.
63. Cassius Dio, *Istoria romană* LXIX.4.6 [ed. rom. cit.]. Tatăl lui Dio, Apronianus, nu era nici el un admirator al lui Hadrian, *Ibidem* LXIX.1.12.

Capitolul 7: MARCUS AURELIUS, FILOSOFUL

1. Bustul de aur al lui Marcus Aurelius găsit la Aventicum (astăzi Avenches,

Elveția). Römermuseum Avenches, inv. 39/134, P. Schazmann, „Buste en or représentant l'empereur Marc-Aurèle trouvé à Avenches en 1939", *Zeitschrift für schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte*, nr. 2, 1940, pp. 69-93.

2. Marcus Aurelius, *Tà eis ἑaytó* (*Gânduri către sine*, cu titlu latin *Meditationes*) IV.40, în Marcus Aurelius and Charles Reginald Haines. *The Communings with Himself of Marcus Aurelius Antoninus, Emperor of Rome: Together with His Speeches and Sayings: a Revised Text and a Translation into English* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1953), p. 91 [*Gânduri către sine însuși*, ed. bilingvă, traducere din greaca veche, studiu introductiv, note și indici de Cristian Bejan (București: Humanitas, 2013), p. 135].
3. Marcus Aurelius, *Meditații* I.3 [*Gânduri către sine însuși*, ed. rom. cit., p. 65].
4. *Ibidem.*
5. Marcus Cornelius Fronto, *The Correspondence of Marcus Cornelius Fronto: with Marcus Aurelius Antoninus, Lucius Verus, Antoninus Pius, and Various Friends*, edited by Marcus Aurelius, Antoninus Pius, Lucius Aurelius Verus, and Charles Reginald Haines (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1919), scrisoarea 2.12.
6. *Marcus Aurelius in Love*, edited by Marcus Aurelius, Marcus Cornelius, Fronto, and Amy Richlin (Chicago: University of Chicago Press, 2006), pp 5-9.
7. Marcus Aurelius, *Meditații* I.16.2.
8. Tacitus, *Istorii* I.1 [traducere de Gheorghe Ceaușescu, ed. rom. cit.]. Tacitus se referea la Nerva și Traian, dar verdictul li se potrivește și lui Hadrian, Antoninus Pius și Marcus Aurelius.
9. Marcus Aurelius, *Meditații* I.11.
10. *Historia Augusta*, „Marcus Aurelius", 6.8-9.
11. *Idem*, „Antoninus Pius", 4.8 [traducere David Popescu, ed. rom. cit., p. 65].
12. http://coursesa.matrix.msu.edu/~fisher/hst205/readings/RomanOration.html
13. Marcus Aurelius, *Meditații* I.16, I.17.3, IV.33, VI.30, VIII.25, IX.21, X.27.
14. „*aequanimitas*": *Historia Augusta*, „Antoninus Pius", 12.6.
15. *Historia Augusta,* „Marcus Antoninus", 7.3.
16. Galen, *De praecognitione* (*Despre prognoză*) 11.8.
17. Marcus Aurelius, *Meditații* V.5.
18. Cassius Dio, *Istoria romană* LXXI.29.4 [LXXII.29.4, în Loeb Classical Library edition, 1927].
19. Fronto, *Ad Pium* 2 (Haines, *Correspondence of Fronto* 1.128; AD 143). Unii cred că „Faustina" se referea aici la Faustina cea Bătrână, soția lui Antoninus.
20. De ex. RIC III, Marcus Aurelius 1635, http://numismatics.org/ocre/id/ric.3.m_aur.1635

21. Studii recente arată că ratele mortalității infantile romane tindeau să se înscrie între 20 și 35%. A se vedea Nathan Pilkington, „Growing Up Roman: Infant Mortality and Reproductive Development”, *Journal of Interdisciplinary History*, 44.1 (Summer 2013), pp. 1-35.
22. De ex. Roma, Muzeele Capitoline, nr. inv. 449; Muzeul Louvre Ma 1176.
23. De ex. RIC III Marcus Aurelius 1681, http://numismatics.org/ocre/id/ric.3.m_aur.1681.
24. *Historia Augusta*, „Marcus Antoninus”, 19.8-9 [traducere David Popescu, ed. rom. cit., p. 89].
25. Marcus Aurelius, *Meditații* I.17.7.
26. *Marcus Aurelius in Love*, scrisoarea 44, p. 143.
27. Marcus Aurelius, *Meditații* VIII.49, IX.40, X.34, XI.34. *Cf.* McLynn, *Marcus Aurelius*, p. 93.
28. Galen, *De libris proprii* (*Despre propriile cărți*) 19.15.
29. Lucian, *Alexandros* 36.
30. Aelius Aristides, *Hieroi Logoi* (*Discursuri sacre*) 43.38-44.
31. Galen, *De praenotione ad Epigenem*, cap. 9.
32. *Historia Augusta* „Marcus Antoninus”, 20.7.
33. *Historia Augusta*, „Marcus Antoninus”, 24.2; Cassius Dio, *Istoria romană* LXXIV.8-10; RIC III Marcus Aurelius 264-266.
http://numismatics.org/ocre/id/ric.3.m_aur.264
http://numismatics.org/ocre/id/ric.3.m_aur.265
http://numismatics.org/ocre/id/ric.3.m_aur.266
34. Xiphilinus în Cassius Dio, *Istoria romană* LXXII.9 [LXXI.9 în ed. rom. cit.].
35. A se vedea Adrienne Mayor, *The Amazons: Lives and Legends of Warrior Women Across the Ancient World* (Princeton: Princeton University Press, 2014), pp. 81-82.
36. Marcus Aurelius, *Meditații* II.5 [*Gânduri către sine însuşi*, traducere de Cristian Bejan, ed. rom. cit., pp. 85-86].
37. *Ibidem* X.10 [ed. rom. cit., p. 301].
38. *Historia Augusta*, „Marcus Antoninus”, 26.8; Cassius Dio, *Istoria romană* LXXI.10.5.
39. Philostratus, *Bioi sophistōn* (*Viețile sofiștilor*) 2.1.13.
40. Cassius Dio, *Istoria romană* LXXII.29 [LXXI.29 în ed. rom. cit].
41. Marcus Aurelius, *Meditații* I.14.
42. De ex. RIC III Marcus Aurelius 1717, http://numismatics.org/ocre/id/ric.3.m_aur.1717
43. Cassius Dio, *Istoria romană* LXXII.30. În ediția Loeb Classical Library, a se vedea https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Cassius_Dio/72*.html
44. Cassius Dio, *Istoria romană* LXXII.31.1-2 [LXXI.31 în ed. rom. cit.].
45. *Ibidem*.
46. Ammianus Marcellinus, *Rerum gestarum libri* XXII.5.
47. A se vedea Maria Laura Atarista, *Avidio Cassio* (Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, 1983), pp. 119-123.

48. Aurelius Victor, *De Caesaribus* 16.9 [*Carte despre împărați*, traducere de Mihaela Paraschiv, ed. rom. cit.].
49. Cassius Dio, *Istoria romană* LXXXVIII.16.6 [traducere de A. Piatkowski, LXXVII.16 în ed. rom. cit., vol. 3, p. 455].
50. Marcus Aurelius, *Meditații* IV.49 [*Gânduri despre sine însuşi*, traducere de Cristian Bejan, ed. rom. cit., p. 141].
51. *Ibidem* III.12 [ed. rom. cit., p. 111].
52. *Ibidem* VI.44 [ed. rom. cit., p. 195].
53. Cassius Dio, *Istoria romană*, LXXII.33. [LXXI.33 în ed. rom. cit., vol. 3, p. 359].
54. Ammianus Marcellinus, *Rerum gestarum libri* XXXI.5.14.
55. Pseudo-Aurelius Victor, *Epitomă despre împărați* 16.2 [traducere Mihaela Paraschiv, ed. rom. cit., p. 177].
56. Cassius Dio, *Istoria romană*, LXXI.36.4 [ed. rom. cit., vol. 3, p. 362].

Capitolul 8: SEPTIMIUS SEVERUS, AFRICANUL

1. John Malalas, *Chronicle* 12.18.
2. Severan Tondo, Staatliche Museen, Berlin, Antikenmuseum, nr. inv. 31329.
3. Cassius Dio, *Istoria romană* LXVII.16–17; *cf.* LXXV.2 și LXXII.36.4 [LXXVI.16-17, respectiv LXXIV.2 și LXXI.36 în ed. rom. cit.].
4. *Ibidem* LXXVII.16 [LXXVI.16 în ed. rom. cit.].
5. *Historia Augusta*, „Septimius Severus”, 1.4.
6. Herodian, *Tẽs metà Márkon basileías historí* (*Istoria Imperiului Roman după moartea lui Marcus Aurelius*) 2.9.2.
7. Cassius Dio, *Istoria romană* LXXVI.13, LXXV.8.1, LXXVI.8.1 [LXXV.13, respectiv, LXXIV.8.1, LXXV.8.1 în ed. rom. cit.].
8. Herodian, loc. cit.
9. *Historia Augusta*, „Septimius Severus”, 2.6.
10. Cassius Dio, *Istoria romană* LXXV.2.1-2 [LXXIV în ed. rom. cit.]; Herodian, *Op. cit.* 2.14.4.
11. Cassius Dio, *Istoria romană* LXXVII.15.3 [LXXVI.15 în ed. rom. cit.].
12. A se vedea Barbara Levick, *Julia Domna, Syrian Empress* (London: Routledge, 2007), p. 3.
13. De ex. un bust la Gliptoteca din München, nr. inv. 354; monede, de ex. RIC IV Septimius Severus 540, http://numismatics.org/ocre/id/ric.4.ss.540_aureus; RIC IV Septimius Severus 857, http://numismatics.org/ocre/id/ric.4.ss.857
14. Philostratus, *Bioi sophistōn* (*Viețile sofiștilor*) 622.
15. Vezi Philostratus, *Viața lui Apollonios din Tyana*, traducere de Marius Alexiu, prezentare și note de Adelina Piatkowski (Iași: Editura Polirom, 1997) (n.r.).
16. De ex. RIC IV Pertinax 1 http://numismatics.org/ocre/id/ric.4.pert.1

17. Cassius Dio, *Istoria romană* LXXV.1 [traducere A. Piatkowski, ed. rom. cit., LXXIV.1, vol. 3, p. 396]
18. Herodian, *Op. cit.*, http://www.livius.org/sources/content/herodian-s-roman-history/herodian-2.11/
19. Cassius Dio, *Istoria romană*, LVIII.14.1.
20. *Ibidem* LXXVI.8.1 [LXXV.8.1 în ed. rom. cit.].
21. *Ibidem.*
22. *Ibidem* LXXVII.9.4 [LXXVI.9.4. în ed. rom. cit.].
23. *Ibidem* LXXV.3.3.
24. Hadrian și Antonius Pius au fost principii „cei mai sfinți", Hermann Dessau, *Inscriptiones Latinae Selectae*, Berlin, vol. 2, part 1 (1902), nos. 6472, 6988.
25. Cassius Dio, *Istoria romană* LXXVII.4.4 [LXXVI.4 în ed. rom. cit.].
26. *Ibidem* LXXVII.17.4 [LXXVI.17 în ed. rom. cit.].
27. *Corpus Inscriptionum Latinarum* XII 4345; XIV 120.
28. Cassius Dio, *Istoria romană* LXXVII.15.2 [LXXVI.15 în ed. rom. cit.].
29. *Ibidem* LXXVII.15.3 [traducere de A. Piatkowski, LXXVI.15 în ed. rom. cit., vol. 3, p. 438].
30. De ex. bustul din Muzeul Național de Arheologie, Napoli, nr. inv. 6603.
31. Cassius Dio, *Istoria romană* LXXVII.9.5.
32. De ex. RIC IV Elagabalus 256, http://numismatics.org/ocre/id/ric.4.el.256
33. *Ibidem* 25, http://numismatics.org/ocre/id/ric.4.el.25
34. Roma, Muzeele Capitoline, nr. inv. MC470.
35. RIC IV Severus Alexandru 7d, http://numismatics.org/ocre/id/ric.4.sa.7d
36. De ex. RIC IV Severus Alexandru 648a http://numismatics.org/ocre/id/ric.4.sa.648a
37. Muzeele Capitoline MC 471.
38. De ex. RIC IV Severus Alexandru 670, http://numismatics.org/ocre/id/ric.4.sa.670
39. Gibbon, *Decline and Fall of the Roman Empire*, vol. 1, p. 148.
40. „*Princeps legibus solutus est*": Iustinian, *Institutiones* 2.17.8 [*Instituțiile*, traducere și note de prof. dr. docent Vladimir Hanga și lector. dr. Mircea Dan Bob (București: Editura Univers Juridic, 2009)].

Capitolul 9: DIOCLETIAN, OMUL MARII DIVIZĂRI

1. Pseudo-Aurelius Victor, *Epitomă despre împărați* XXXIX.6 [traducere de Mihaela Paraschiv, ed. rom. cit., p. 201]
2. Muzeul J. Paul Getty, Villa Collection, Malibu, California 78.AA.8.
3. Muzeul de Artă Worcester, „Cap de bărbat (posibil Dioclețian)", 1974.297.
4. *Historia Augusta,* „Carus, Carinus și Numerianus", 13.3-5.
5. *Ibidem*, 14.1-15.6.
6. Pseudo-Aurelius Victor, *Epitomă despre împărați* 38.8.
7. *Ibidem* 29.5; Iordanes, *Getica* 18 [traducere și comentarii George Papu-

Lisseanu, Izvoarele istoriei românilor, vol. 14 (București: Tipografia „Bucovina” I. E. Torouţiu, 1939)].

8. Harper, *Fate of Rome*, pp. 136-145.
9. *Ibidem*, pp 129-136, 167-175.
10. Civico Museo Archeologico, Milano, https://www.comune.milano.it/wps/portal/ luogo/museoarcheologico/lecollezioni/milanoromana/ritratto_massimiano/ !ut/p/a0/04_Sj9CPykssy0xPLMnMz0vMAfGjzOItLL3NjDz9 Dbz9Az3NDBx9DIMt_UxMjc28DfQLsh0VAba4yro!/ Pentru imaginile de pe monede, a se vedea RIC V Diocletian 342, http://numismatics.org/ocre/id/ric.5.dio.342
11. Eutropius, *Breviarium Historiae Romanae* II.9.27 [*Breviar de la întemeierea Romei*, ed. rom. cit.].
12. Timothy D. Barnes, *The New Empire of Diocletian and Constantine* (Boston: Harvard University Press, 1982), pp. 51-52.
13. „Genathliacus of Maximian Augustus”, Panegyrici Latini 11.6.3, trad. C. E. V. Nixon and Barbara Saylor Rodgers, *In Praise of Later Roman Emperors: The Panegyrici Latini*: *Introduction, Translation, and Historical Commentary, with the Latin Text of R.A.B. Mynors* (Berkeley: University of California Press, 1994), p. 91.
14. De ex. VI Serdica 34, http://numismatics.org/ocre/id/ric.6.serd.34
15. Lactantiu, *Despre moartea persecutorilor* 9 [traducere de Cristian Bejan, studiu introductiv, tabel cronologic, note explicative si anexe de Dragos Mirsanu (Iași: Editura Polirom, 2011)].
16. Jasna Jeličić-Radonić, „Aurelia Prisca”, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* (*Contributions to Art History in Dalmatia*), vol. 41, nr. 1, august 2008, pp. 5-25, http://hrcak.srce.hr/109683
17. Pseudo-Aurelius Victor, *Epitomă despre împărați* 40.17; Lactantiu, *Despre moartea persecutorilor* 11.21.
18. http://www.basilicasanmarco.it/basilica/scultura/la-decorazione-delle-facciate/la-facciata-orientale/?lang=en și https://en.wikipedia.org/wiki/Portrait_ of_the_Four_Tetrarchs. Statuia se află lângă fațada sudică a bazilicii San Marco din Veneția.
19. Ammianus Marcellinus, *Rerum gestarum libri* 14.11.10, 22.7.1; Eutropius, *Breviarium Historiae Romanae* [*Breviar de la întemeierea Romei*] 9.24; Festus, *Breviarium rerum gestarum populi Roman* 25.
20. The Arras Medallion, British Museum, B.1147.
21. Diocleţian, *Edictum De Pretiis Rerum Venalium* (Edictul privind prețurile maxime), citat în Roger Rees, *Diocletian and the Tetrarchy* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2004), p. 139.
22. Basilica Santa Maria degli Angeli e dei Martiri (n.r).
23. P. Beatty Panop. 1.213-216 (17 septembrie 298), Rees, *Diocletian and the Tetrarchy*, II.21, p. 149.
24. *Panegyrici Latini* XI(3) 21 iulie 291, Trier) (Capitolul I, 4.2), XI.1.1; Roger Rees, *Diocletian and the Tetrarchy* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2004), p. 132.

25. *Panegyrici Latini* XI(3) 21 iulie 291, Trier) (Capitolul I 4.2), XI.11.4; Roger Rees, *Ibidem.*
26. Winston Churchill, *The Second World War*, vol. 1 (London: Houghton Mifflin, 1948), p. 105 [*Al Doilea Război Mondial*, traducere de Any și Virgil Florea, cuvânt înainte de Florin Constantiniu (București: Saeculum, 1996)].
27. „*Pax deorum*": De pildă, Cicero, *Pro Fonteio*, 30; Titus Livius, *Istoria romană* I.31.7 [traducere de Nicolae Barbu *et al.* sub supravegherea lui G. Sion. (București: Tipografia Academiei Române, 1894-1915)].
28. Rescrierea maniheistă: Colaționarea legilor lui Moise și dreptul roman 15.3 (31 martie 302(?) Alexandria), citat în Roger Rees, *Diocletian and the Tetrarchy* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2004), p. 174.
29. Lactantiu, *Despre moartea persecutorilor* 11.1-3.
30. *Ibidem* 12-14.
31. *Ibidem* 15.1.
32. Herbert Musurillo, *The Acts of the Christian Martyrs*, Oxford Early Christian Texts (Oxford: Clarendon Press, 1972), pp. 260-265, 266-271, 302-309.
33. A se vedea Dragoslav Srejovic, Cedomir Vasic, *Imperial Mausolea and Consecration Memorials in Felix Romuliana* (Gamzigrad, estul Serbiei) (Centre for Archaeological Research, Faculty of Philosophy, The University of Belgrad, 1994), pp. 149-151. Citat în Bill Leadbetter, „Galerius, Gamzigrad and the Politics of Abdication", *ASCS* [*Australasian Society for Classical Studies*] nr. 31, 2010, pp. 8-9. Cel puțin acestea sunt concluziile plauzibile ale dovezilor arheologice.
34. Suetonius, *Iulius Caesar* LXXVII.

Capitolul 10: CONSTANTIN, CREȘTINUL

1. În Antichitate, statuia nu se afla aici, ci în Bazilica lui Maxentius, pe latura îndepărtată a Forului Roman.
2. Roma, Muzeele Capitoline, nr. inv. MC0757.
3. De fapt, au supraviețuit două versiuni ale mâinii.
4. Constantin, Scrisoare către Șapur II, în Eusebiu, *Life of Constantine* 4.9, trad. Averil Cameron, and Stuart George Hall, *Eusebius, Life of Constantine* (Oxford: Clarendon Press, 1999), p. 153 [Eusebiu de Cezareea, *Viața împăratului Constantin și alte scrieri*, PSB 8, ediția a II-a revizuită și adăugită, traducere și note de Radu Alexandrescu, studiu introductiv de Emilian Popescu (București: Editura Basilica, 2012)].
5. T. D. Barnes, *The New Empire of Diocletian and Constantine* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1982), pp. 36, 39-42.
6. *Ibidem*, pp. 36-37, 39-42. Posibil, dar mai puțin probabil, că nu s-au căsătorit niciodată, ceea ce l-ar face pe Constantin bastard.
7. Eusebiu, *Viața lui Constantin cel Mare* 3.47.2, un text finalizat la scurt

timp după moartea împăratului în anul 337. T. D. Barnes, *Constantine: Dynasty, Religion and Power in the Later Roman Empire* (Chichester, UK: Wiley-Blackwell, 2011), pp. 44-45, respinge afirmația lui Eusebiu considerând-o o simplă flatare a împăratului.

8. De ex. Teodoret, *Philotheos historia* (*Istorie bisericească*) 1.18. A se vedea Averil Cameron, Stuart G. Hall, *Eusebius, Life of Constantine* (Oxford: Clarendon Press, 1999), p. 395.
9. Ioan 8:12.
10. Matei 17:2.
11. *Scrisoarea lui Constantin către Ablavius (sau Aelafius)*, inclusă în cea de-a treia anexă a cărții lui Optatus din Milevis, *Contra parmenianum donatismat* (*Împotriva donatiștilor*). A se vedea, *Optatus: Against the Donatists*, trad. Mark Edwards, Translated Texts for Historians 27 (Liverpool: Liverpool University Press, 1997), pp. 183-184.
12. De ex. RIC VII Treveri 135, http://numismatics.org/ocre/id/ric.7.tri.135
13. „*instinctu divinitatis*": *Corpus Inscriptionum Latinarum* IL VI.1139.
14. A se vedea RIC VII Treveri 481 http://numismatics.org/ocre/id/ric.7.tri.481
15. A se vedea RIC VII Treveri 484. 1944.100.13272, http://numismatics.org/ocre/id/ric.7.tri.484
16. Constantin, *Speech to the Assembly of the Saints* 11.1, trad. T. D. Barnes, *Constantine*, p. 119.
17. Zosimus, *Historía néa* (*Noua istorie*) 2.32.
18. *Codex theodosianus* 2.8.1.
19. Matei 22:21.
20. *Scrisoarea lui Constantin către Ablavius (sau Aelafius)*, în *Op. cit.*, pp. 183-184.
21. Ioan 10:11.
22. Zosimus, *Noua istorie* 2.29.2; Pseudo-Aurelius Victor, *Epitomă despre împărați* 42.11-12; Barnes, *Constintine*, pp. 144-150.
23. Eusebiu, *Viața lui Constantin cel Mare* 4.27.1, *cf.* 3.18.2 [ed. rom. cit.]; Teodoret, *Philotheos historia* (*Istorie bisericească*), 1.9.
24. Robert Sabatino Lopez, „The Dollar of the Middle Ages", *The Journal of Economic History* 11, nr. 3 (1951), pp. 209-234.

Epilog: FANTOMELE DIN RAVENNA

1. Iordanes, *Getica* 46.243.
2. Gibbon, *Decline and Fall of the Romanian Empire*, vol. 3 (1994), cap. LXXI.II, pp. 1068-1070.
3. *Narratio de Aedificatione Templi S. Sophiae* 27, în *Scriptores Originum Constantinopolitanarum*, ed. Theodor Preger (Leipzig: B. G. Teubner, 1901), p. 105.
4. Procopius, *Hypèr tōn polémon lógoi* (*Istoria războaielor*) 1.24.37.

NOTĂ DESPRE SURSE

Bibliografia referitoare la împărații romani este vastă. Aici pun accentul pe câteva cărți accesibile în limba engleză, care ar putea constitui baza pentru lecturi suplimentare.

REFERINȚE GENERALE

Cancik, Hubert, Helmuth Schneider, Christine F. Salazar și David E. Orton (eds.), *Brill's New Pauly: Encyclopaedia of the Ancient World*, English ed. Leiden, Brill, 2002.

Hornblower, Simon, Antony Spawforth și Esther Eidinow, *The Oxford Classical Dictionary*, 4th ed., Oxford, Oxford University Press, 2012.

OCRE, Online Coins of the Roman Empire, http://numismatics.org/ocre/

ORBIS, The Stanford Geospatial Network of the Ancient World, http://orbis.stanford.edu/

Talbert, Richard J.A. (ed.), *The Barrington Atlas of the Ancient Greco-Roman World*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 2000.

SURSE ANTICE

Multe surse antice sunt disponibile online atât în traducere, cât și în limbile originale. Câteva website-uri bune sunt: *Lacus Curtius: Into the Roman World*, http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/home.html; *Perseus Digital Library*, http://www.perseus.tufts.edu; și *Livius.org, Articles on Ancient History*, http://www.livius.org/, care oferă atât texte, cât și articole enciclopedice.

Majoritatea surselor antice la care se face trimitere în această carte sunt disponibile în ediții bilingve în colecția Loeb Classical Library (Harvard

University Press). În plus, mai jos sunt câteva traduceri englezești ușor accesibile ale unor surse importante:

Birley, Anthony, *Lives of the Later Caesars: the First Part of the Augustan History, with Newly Compiled Lives of Nerva and Trajan*, Harmondsworth, Penguin Books, 1976.

Cocceianus, Cassius Dio, *The Roman History: The Reign of Augustus*, translated by Ian Scott-Kilvert, Harmondsworth, Penguin Books, 1987 [în ed. rom.: *Istoria romană*, vol. II, traducere și note de Adelina Piatkowski, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1977].

Josephus, *The Jewish War*, edited by Martin Goodman, translated by Martin Hammond, Oxford, Oxford University Press, 2017 [ed. rom.: *Istoria războiului iudeilor împotriva romanilor*, ed. a VI-a revăzută, traducere de Gheneli Wolf și Ion Acsan, prefață de Răzvan Theodorescu, București, Hasefer, 2014].

Marcus Aurelius, *Meditations*, translated by and with a foreword by Gregory Hays, New York, Modern Library, 2002 [ed. rom.: *Gânduri către sine însuși*, ed. bilingvă, traducere din greaca veche, studiu introductiv, note și indici de Cristian Bejan, București, Humanitas, 2013].

Pliny the Younger, *Complete Letters*, translated by P.G. Walsh, Oxford, Oxford University Press, 2009 [în ed. rom.: Plinius cel Tânăr, *Opere complete*, traducere, note și prefață de Liana Manolache, București, Univers, 1977].

Suetonius, *Lives of the Caesars*, translated by Catherine Edwards, Oxford, Oxford University Press, 2000 [ed. rom.: *Viețile celor doisprezece cezari*, traducere de David Popescu și C. V. Georoc, București, Editura Științifică, 1958].

Tacitus, *The Annals*, translated by A.J. Woodman, Indianapolis, Hackett, 2004 [ed. rom.: *Anale*, traducere din limba latină, introducere și note de Gheorghe Guțu, București, Humanitas, 1995].

Tacitus, *The Histories*, rev. ed., edited by Rhiannon Ash, translated by Kenneth Wellesley, London, Penguin Classics, 2009 [ed. rom.: *Istorii*, studiu introductiv, traducere, note și indice de Gheorghe Ceaușescu, București, Editura Enciclopedică, 1992].

IMPERIUL ROMAN

Beard, Mary, *SPQR: A History of Ancient Rome*, New York, Liveright, 2015 [ed. rom.: *SPQR. O istorie a Romei antice*, traducere de Mihnea Gafița, București, Trei, 2017].

Bowman, Alan K. *et al.*, *The Cambridge Ancient History*, 2nd ed., vol. X: *The Augustan Empire, 43 B.C. – A.D. 69*; vol. XI: *The High Empire, A.D. 70-192*;

vol. XII: *The Crisis of Empire, A. D. 193-337*, Cambridge, Cambridge University Press, 1996-2005.
Gibbon, Edward, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, 3 vol., edited by David Womersley, Harmondsworth, Penguin, 1994.
Gibbon, Edward, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, abbr. ed., edited by David Womersley, Harmondsworth, Penguin, 2001 [ed. rom.: *Istoria declinului și a prăbușirii Imperiului Roman. O antologie de la apogeul imperiului până la sfârșitul domniei lui Iustinian*, antologie, traducere și note de Dan Hurmuzescu, introducere și tabel cronologic de Dionisie Constantin Pîrvuloiu, București, Humanitas, 2018].
Harris, William V., *Roman Power: A Thousand Years of Empire*, Cambridge, Cambridge University Press, 2016.
Potter, D.S., *Ancient Rome: A New History, with 200 Illustrations, 149 in Color*, 2nd ed., New York, Thames & Hudson, 2014.
Scheidel, Walter (ed.), *State Power in Ancient China and Rome*, Oxford, Oxford University Press, 2015.
Woolf, Greg, *Rome: An Empire's Story*, Oxford, Oxford University Press, 2012.

ÎMPĂRAȚII ROMANI

INTRODUCERE ȘI REFERINȚE

Anthony Barrett (ed.), *Lives of the Caesars*, Malden, MA, Blackwell, 2008.
De Imperatoribus Romanis: An Online Encyclopedia of Roman Rulers and their Families, http://www.roman-emperors.org/impindex.htm
Grant, Michael, *The Roman Emperors: A Biographical Guide to the Rulers of Imperial Rome, 31 BC – AD 476*, New York, Scribner, 1985.
Meijer, Fik, *Emperors Don't Die in Bed*, translated by S.J. Leinbach, London, Routledge, 2004.
Potter, David, *The Emperors of Rome: The Story of Imperial Rome from Julius Caesar to the Last Emperor*, London, Quercus Publishing, 2016.
Scarre, Chris, *Chronicle of the Roman Emperors: The Reign-by-Reign Record of the Rulers of Imperial Rome*, New York, Thames & Hudson, 1995 [ed. rom.: *Cronica împăraților romani. Prezentarea conducătorilor Imperiului Roman domnie cu domnie*, traducere de Steliana Palade și Andreea Hadâmbu, București, Rao, 2008].
Sommer, Michael, *The Complete Roman Emperor: Imperial Life at Court and on Campaign*, New York, Thames & Hudson, 2010.

DINASTII ȘI ERE

Ando, Clifford, *Imperial Rome AD 193 to 284: The Critical Century*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2012.
Brown, Peter, *The World of Late Antiquity: From Marcus Aurelius to Muhammad*, London, Thames & Hudson, 1971.
Holland, Tom, *Dynasty: The Rise and Fall of the House of Caesar*, 1st US ed., New York, Doubleday, 2015.
Mitchell, Stephen, *A History of the Later Roman Empire, AD 284-641*, 2nd ed., Chichester, Wiley Blackwell, 2015.
Potter, David, *The Roman Empire at Bay, AD 180-395*, 2nd ed., Abingdon, Routledge, 2014.

CE AU FĂCUT ÎMPĂRAȚII

Ando, Clifford, *Imperial Ideology and Provincial Loyalty in the Roman Empire*, Berkeley, University of California Press, 2000.
Campbell, Brian, *The Emperor and the Roman Army, 31 BC – AD 235*, Oxford, Clarendon Press, 1984.
Hekster, Oliver, *Emperors and Ancestors: Roman Rulers and the Constraints of Tradition*, Oxford Studies in Ancient Culture & Representation, Oxford, Oxford University Press, 2015.
Lendon, J.E., *Empire of Honour: The Art of Government in the Roman World*, Oxford, Clarendon Press, 1997.
Millar, Fergus, *The Emperor in the Roman World, 31 BC – AD 337*, Ithaca, NY, Cornell University Press, 1977.
Noreña, Carlos, *Imperial Ideals in the Roman West: Representation, Circulation, Power*, Cambridge, Cambridge University Press, 2011.
Saller, Richard, *Personal Patronage Under the Early Empire*, Cambridge, Cambridge University Press, 1982.

FEMEILE IMPERIALE

D'Ambra, Eve, *Roman Women*, Cambridge, Cambridge University Press, 2007.
De la Bédoyère, Guy, *Domina: The Women Who Made Imperial Rome*, New Haven, CT, Yale University Press, 2018.
Freisenbruch, Annelise, *Caesars' Wives: Sex, Power, and Politics in the Roman Empire*, New York, Free Press, 2010.
Hemelrijk, Emily Ann și Greg Woolf, *Women and the Roman City in the Latin West*, Leiden, Brill, 2013.
Kleiner, Diana E. și Susan B. Matheson (eds.), *I Claudia: Women in Ancient Rome*, New Haven, CT, Yale University Art Gallery, 1996.
Kleiner, Diana E. și Susan B. Matheson (eds.), *I, Claudia II: Women in Roman Art and Society*, Austin, University of Texas Press, 2000.

SOCIETATEA, ECONOMIA, CULTURA ȘI ARMATA ROMEI IMPERIALE

Beard, Mary, John North și S.R.F Price, *Religions of Rome*, Cambridge, Cambridge University Press, 1998.

Campbell, J.B., *The Roman Army, 31 BC – AD 337: A Sourcebook*, London, Routledge, 1994.

Claridge, Amanda, Judith Toms și Tony Cubberley, *Rome: An Oxford Archaeological Guide*, 2nd ed., rev. and expanded, Oxford, Oxford University Press, 2010.

Dench, Emma, *Romulus's Asylum: Roman Identities from the Age of Alexander to the Age of Hadrian*, Oxford, Oxford University Press, 2005.

Flower, Harriet, *The Art of Forgetting: Disgrace & Oblivion in Roman Political Culture*, Chapel Hill, University of North Carolina Press, 2006.

Goldsworthy, Adrian, *The Complete Roman Army*, New York, Thames & Hudson, 2003 [ed. rom.: *Totul despre armata romană*, traducere de Liana Stan, București, Rao, 2008].

Harl, Kenneth W., *Coinage in the Roman Economy, 300 B.C. to A.D. 700*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1996.

Luttwak, Edward, *The Grand Strategy of the Roman Empire: From the First Century CE to the Third*, rev. and updated ed., Baltimore, Johns Hopkins University Press, 2016.

MacDonald, William L., *The Architecture of the Roman Empire*, rev. ed., New Haven, CT, Yale University Press, 1982.

Mattern, Susan, *Rome and the Enemy: Imperial Strategy in the Principate*, Berkeley, University of California Press, 1999.

Peachin, Michael (ed.), *The Oxford Handbook of Social Relations in the Roman World*, Oxford, Oxford University Press, 2011.

Ramage, Nancy H. și Andrew Ramage, *Roman Art*, 6th ed., Upper Saddle River, NJ, Pearson, 2014.

Rebillard, Éric, *Christians and Their Many Identities in Late Antiquity, North Africa, 200-450 CE*, Ithaca, NY, Cornell University Press, 2012.

Rüpke, Jörg, *Pantheon: A New History of Roman Religion*, translated by David Richardson, Princeton, NJ, Princeton University Press, 2018.

Scheidel, Walter, Ian Morris și Richard P. Saller (eds.), *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World*, Cambridge, Cambridge University Press, 2007.

Sherwin-White, A.N., *The Roman Citizenship*, 2nd ed., Oxford, Clarendon Press, 1973.

Temin, Peter, *The Roman Market Economy*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 2013.

AUGUSTUS

SURSE ANTICE

Cooley, Alison, *Res Gestae Divi Augusti: Text, Translation, and Commentary*, Cambridge, Cambridge University Press, 2009 [ed. rom.: *Faptele divinului Augustus*, ediție trilingvă, traducere și glosar latin-grec de Marius Alexianu și Roxana Curcă, ediție îngrijită, studiu introductiv, note și comentarii, apendice și indice de Nelu Zugravu, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", 2004].

Nicolaus of Damascus, *The Life of Augustus and the Autobiography*, edited by Mark Toher, Cambridge, Cambridge University Press, 2016.

Wardle, D., *Suetonius: Life of Augustus = Vita Divi Augusti*, 1st ed., Oxford, Oxford University Press, 2014 [în ed. rom.: Suetonius, *Viețile celor doisprezece cezari*, traducere de David Popescu și C.V. Georoc, București, Editura Științifică, 1958].

BIOGRAFII

Everitt, Anthony, *Augustus: The Life of Rome's First Emperor*, New York, Random House, 2006.

Galinsky, Karl, *Augustus: Introduction to the Life of an Emperor*, New York, Cambridge University Press, 2012.

Goldsworthy, Adrian, *Augustus, First Emperor of Rome*, New Haven, CT, Yale University Press, 2014.

Southern, Patricia, *Augustus*, 2nd ed., London, Routledge, 2014.

STUDII SPECIALIZATE

Angelova, Diliana, *Sacred Founders: Women, Men, and Gods in the Discourse of Imperial Founding, Rome through Early Byzantium*, Oakland, University of California Press, 2015.

Barrett, Anthony, *Livia: First Lady of Imperial Rome*, New Haven, CT, Yale University Press, 2002.

Bartman, Elizabeth, *Portraits of Livia: Imaging the Imperial Woman in Augustan Rome*, Cambridge, Cambridge University Press, 1999.

Everitt, Anthony, *Cicero: The Life and Times of Rome's Greatest Politician*, 1st US ed., New York, Random House, 2002.

Fantham, Elaine, *Julia Augusti: The Emperor's Daughter*, London, Routledge, 2006.

Galinsky, Karl, *Augustan Culture: An Interpretive Introduction*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 1996.

Goldsworthy, Adrian, *Antony and Cleopatra*, New Haven, CT, Yale University

Press, 2010.
Milnor, Kristina, *Gender, Domesticity, and the Age of Augustus: Inventing Private Life*, Oxford, Oxford University Press, 2005.
Osgood, Josiah, *Caesar's Legacy: Civil War and the Emergence of the Roman Empire*, Cambridge, Cambridge University Press, 2006.
Powell, Lindsay, *Marcus Agrippa: Right-Hand Man of Caesar Augustus*, Barnsley, Pen & Sword Books, 2015.
Severy, Beth, *Augustus and the Family at the Birth of the Roman Empire*, New York, Routledge, 2003.
Strauss, Barry, *The Death of Caesar: The Story of History's Most Famous Assassination*, New York, Simon & Schuster, 2015.
Syme, Sir Ronald, *The Roman Revolution*, Oxford, Oxford University Press, 1939 [ed. rom.: *Revoluția romană*, traducere de Gabriel Tudor și Simona Ceaușu, București, All, 2010].
Welch, Kathryn, *Magnus Pius: Sextus Pompeius and the Transformation of the Roman Republic*, Swansea, Classical Press of Wales, 2012.
Zanker, Paul, *The Power of Images in the Age of Augustus*, Ann Arbor, University of Michigan Press, 1988.

TIBERIUS

SURSE ANTICE

London Association of Classical Teachers, *Tiberius to Nero*, edited by M.G.L. Cooley, Alison Cooley, London, LACTORs, 2011.

BIOGRAFII

Levick, Barbara, *Tiberius the Politician*, rev. ed., London, Routledge, 1999.
Seager, Robin, *Tiberius*, 2nd edition, Malden, MA, Blackwell, 2005.
Winterling, Aloys, *Caligula*, Berkeley, University of California Press, 2011.

STUDII SPECIALIZATE

De la Bédoyère, Guy, *Praetorian: the Rise and Fall of Rome's Imperial Bodyguard*, New Haven, CT, Yale University Press, 2017.
Kokkinos, Nikos, *Antonia Augusta: Portrait of a Great Roman Lady*, London, Libri, 2002.
MacMullen, Ramsay, *Enemies of the Roman Order: Treason, Unrest and Alienation in the Empire*, London, Routledge, 1992.

Wilkinson, Sam, *Republicanism During the Early Roman Empire*, London, Continuum, 2012.

NERO

SURSE ANTICE

Barrett, Anthony A., Elaine Fantham și John C. Yardley (eds.), *The Emperor Nero: A Guide to the Ancient Sources*, Princeton, Princeton University Press, 2016.

Smallwood, Mary E., *Documents Illustrating the Principates of Gaius, Claudius and Nero*, London, Cambridge University Press, 1967.

BIOGRAFII

Champlin, Edward, *Nero*, Cambridge, MA, Belknap Press of Harvard University Press, 2003 [ed. rom.: *Nero*, traducere de Gabriel Tudor, Bic All, București, 2006].

Griffin, Miriam T., *Nero: The End of a Dynasty*, New Haven, CT, Yale University Press, 1985.

Malitz, Jürgen, *Nero*, translated by Allison Brown, Malden, MA, Blackwell, 2005.

STUDII SPECIALIZATE

Ball, Larry F., *The Domus Aurea and the Roman Architectural Revolution*, Cambridge, Cambridge University Press, 2003.

Barrett, Anthony, *Agrippina: Sex, Power, and Politics in the Early Empire*, New Haven, CT, Yale University Press, 1996.

Bartsch, Shadi, Kirk Freudenburg și C.A.J. Littlewood (eds.), *The Cambridge Companion to the Age of Nero*, Cambridge, Cambridge University Press, 2017.

Donovan Ginsberg, Lauren, *Staging Memory, Staging Strife: Empire and Civil War in the Octavia*, New York, Oxford University Press, 2017.

Ginsburg, Judith, *Representing Agrippina: Constructions of Female Power in the Early Roman Empire*, Oxford, Oxford University Press, 2006.

Lancaster, Lynne C., *Concrete Vaulted Construction in Imperial Rome*, Cambridge, Cambridge University Press, 1985.

Romm, James, *Dying Every Day: Seneca at the Court of Nero*, New York, Alfred A. Knopf, 2014.

Rudich, Vasily, *Political Dissidence Under Nero: The Price of Dissimulation*, London, Routledge, 1993.
Wallace-Hadrill, Andrew, „*Civilis Princeps*: Between Citizen and King", *Journal of Roman Studies* 72 (1982), pp. 32-48.
Wilson, Emily, *The Greatest Empire: A Life of Seneca*, New York, Oxford University Press, 2014 [ed. rom.: *Seneca. Istoria unei vieți*, traducere de Alexandru Suter, București, Seneca Lucius Annaeus, 2016].

VESPASIAN

SURSE ANTICE

Suetonius, *Vespasian*, edited by Brian W. Jones, London, Bristol Classical Press, 2000 [în ed. rom.: *Viețile celor doisprezece cezari*, traducere de David Popescu și C. V. Georoc, București, Editura Științifică, 1958].

BIOGRAFIE

Levick, Barbara, *Vespasian*, 2nd ed., London, Routledge, 2017.

STUDII SPECIALIZATE

Goodman, Martin, *Rome and Jerusalem: The Clash of Ancient Civilizations*, London, Allen Lane, 2007.
Hopkins, Keith și Mary Beard, *The Colosseum*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 2005.
Morgan, Gwyn, *69 A.D.: The Year of the Four Emperors*, Oxford, Oxford University Press, 2007 [ed. rom.: *Anul Domnului 69. Anul celor patru împărați*, traducere de Doina Lică, București, All, 2010].

TRAIAN

SURSE ANTICE

Smallwood, Mary E., *Documents Illustrating the Principates of Nerva, Trajan and Hadrian*, Cambridge, Cambridge University Press, 1966.

BIOGRAFII

Bennett, Julian, *Trajan, Optimus Princeps: A Life and Times*, Bloomington, Indiana University Press, 1997 [ed. rom.: *Traian*, traducere de Vladimir Agrigoroaiei, Bic All, București, 2006].

Everitt, Anthony, *Hadrian and the Triumph of Rome*, New York, Random House, 2009.

Grainger, John D., *Nerva and the Succession Crisis of AD 96-99*, London, Routledge, 2003.

Southern, Pat, *Domitian, Tragic Tyrant*, Bloomington, Indiana University Press, 1997.

STUDII SPECIALIZATE

Keltanen, M., „The Public Image of the Four Empresses: Ideal Wives, Mothers and Regents?", în Päivi Setälä, *Women, Wealth and Power in the Roman Empire*, Roma, Institutum Romanum Finlandiae, 2002, pp. 105-146.

Lepper, Frank A., *Trajan's Parthian War*, London, Oxford University Press, 1948.

Packer, James E., *The Forum of Trajan in Rome: A Study of the Monuments in Brief*, Berkeley, University of California Press, 2001.

Setälä, Päivi, „Women and Brick Production – Some New Aspects", în *Women, Wealth and Power in the Roman Empire*, Roma, Institutum Romanum Finlandiae, 2002, pp. 181-202.

HADRIAN

SURSE ANTICE

Benario, Herbert W., *A Commentary on the Vita Hadriani in the Historia Augusta*, Chico, CA, Scholars Press, 1980.

Smallwood, Mary E., *Documents Illustrating the Principates of Nerva, Trajan and Hadrian*, Cambridge, Cambridge University Press, 1966.

Speidel, Michael, *Emperor Hadrian's Speeches to the African Army: A New Text*, Mainz, Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 2006.

BIOGRAFII

Birley, Anthony, *Hadrian: The Restless Emperor*, London, New York,

Routledge, 1997 [ed. rom.: *Hadrian*, traducere de Gabriel Tudor, Bic All, București, 2007].
Everitt, Anthony, *Hadrian and the Triumph of Rome*, New York, Random House, 2009.

STUDII SPECIALIZATE

Boatwright, Mary Taliaferro, *Hadrian and the Cities of the Roman Empire*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 2002.
Goldsworthy, Adrian, *Hadrian's Wall*, New York, Basic Books, 2018.
Horbury, William, *Jewish War Under Trajan and Hadrian*, New York, Cambridge University Press, 2014.
Keltanen, M., „The Public Image of the Four Empresses: Ideal Wives, Mothers and Regents?", în Päivi Setälä, *Women, Wealth and Power in the Roman Empire*, Roma, Institutum Romanum Finlandiae, 2002, pp. 117-125.
Lambert, Royston, *Beloved and God: The Story of Hadrian and Antinous*, 1st US ed., New York, Viking, 1984.
MacDonald, William L., *The Architecture of the Roman Empire*, rev. ed., New Haven, CT, Yale University Press, 1982.
MacDonald, William L., *Hadrian's Villa and Its Legacy*, New Haven, CT, Yale University Press, 1995.
Speller, Elizabeth, *Following Hadrian: A Second Century Journey Through the Roman Empire*, Oxford, Oxford University Press, 2003.

MARCUS AURELIUS

SURSE ANTICE

Marcus Aurelius in Love, edited by Marcus Aurelius, Marcus Cornelius Fronto, Amy Richlin, Chicago, University of Chicago Press, 2006.

BIOGRAFII

Birley, Anthony, *Marcus Aurelius: A Biography*, London, B.T. Batsford, 1993.
Hekster, Oliver, *Commodus: An Emperor at the Crossroad*s, Amsterdam, J.C. Gieben, 2002.
McLynn, Frank, *Marcus Aurelius: A Life*, 1st Da Capo Press ed., Cambridge, MA, Da Capo Press, 2009.

STUDII SPECIALIZATE

Harper, Kyle, *The Fate of Rome: Climate, Disease and the End of an Empire*, Princeton, Princeton University Press, 2017, pp. 64-118.

Keltanen, M., „The Public Image of the Four Empresses: Ideal Wives, Mothers and Regents?", în Päivi Setälä, *Women, Wealth and Power in the Roman Empire*, Roma, Institutum Romanum Finlandiae, 2002, pp. 125-141.

Levick, Barbara, *Faustina I and II: Imperial Women of the Golden Age*, New York, Oxford University Press, 2014.

SEPTIMIUS SEVERUS

SURSE ANTICE

Sidebottom, Harry, „Severan Historiography: Evidence, Patterns, and Arguments", în Simon Swain, S.J. Harrison și Jaś. Elsner (eds.), *Severan Culture*, Cambridge, Cambridge University Press, 2007, pp. 52-82.

BIOGRAFII

Arrizabalaga y Prado, Leonardo de, *The Emperor Elagabalus: Fact or Fiction?*, Cambridge, Cambridge University Press, 2010.

Birley, Anthony R., *Septimius Severus, the African Emperor*, rev. ed., New Haven, CT, Yale University Press, 1989.

STUDII SPECIALIZATE

Levick, Barbara, *Julia Domna, Syrian Empress*, London, Routledge, 2007.

Swain, Simon, S.J. Harrison, și Jaś. Elsner (eds.), *Severan Culture*, Cambridge, Cambridge University Press, 2007.

DIOCLEȚIAN

SURSE

Aurelius Victor: De Caesaribus, translated by H.W. Bird, Liverpool, Liverpool

University Press, 1994 [ed. rom.: Sextus Aurelius Victor, *Liber de Caesaribus. Carte despre împărați*, ediție bilingvă, traducere de Mihaela Paraschiv, studiu introductiv, note și comentarii, apendice și indice de Nelu Zugravu, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", 2006].

Bowen, Anthony (ed.), trans., *Lactantius: Divine Institutes*, Translated Texts for Historians, Liverpool, Liverpool University Press, 2003.

Corcoran, Simon, *The Empire of the Tetrarchs: Imperial Pronouncements and Government, AD 284-324*, rev. ed., Oxford, Clarendon Press, 2000.

Eutropius: Breviarium, translated by H.W. Bird, Liverpool, Liverpool University Press, 1993 [ed. rom.: *Breviar de la întemeierea Romei*, studiu introductiv, traducere, note și comentarii de Gh. I. Șerban, Brăila, Istros, Muzeul Brăilei, 1997].

Nixon, C.E.V. și Barbara Saylor Rodgers, *In Praise of Later Roman Emperors: The Panegyrici Latini: Introduction, Translation, and Historical Commentary, with the Latin Text of R.A.B. Mynors*, Berkeley, University of California Press, 1994.

Rees, Roger, *Diocletian and the Tetrarchy*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2004.

BIOGRAFII

Leadbetter, Bill, *Galerius and the Will of Diocletian*, London, Routledge, 2009.

Rees, Roger, *Diocletian and the Tetrarchy*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2004.

Williams, Stephen, *Diocletian and the Roman Recovery*, New York, Routledge, 1997.

STUDII SPECIALIZATE

Barnes, Timothy David, *The New Empire of Diocletian and Constantine*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1982.

Jeličić-Radonić, Jasna, „Aurelia Prisca", *Contributions to the History of Art in Dalmatia* 41 (1), august 2008, pp. 5-25 (English summary pp. 23-25).

Wilkes, J.J. *Diocletian's Palace of Split. Residence of a Retired Roman Emperor*, Oxford, Oxbow Books, 1993.

CONSTANTIN

SURSE

Bleckmann, Bruno, „Sources for the History of Constantine", în Noel Emmanuel Lenski (ed.), *The Cambridge Companion to the Age of Constantine*, Cambridge, Cambridge University Press, 2006, pp. 14-32.
Eusebius, Averil Cameron și Stuart George Hall, *Life of Constantine*, Oxford, Clarendon Press, 1999.
Nixon, C.E.V. și Barbara Saylor Rodgers, *In Praise of Later Roman Emperors: The Panegyrici Latini: Introduction, Translation, and Historical Commentary, with the Latin Text of R.A.B. Mynors*, Berkeley, University of California Press, 1994.

BIOGRAFII

Barnes, Timothy David, *Constantine: Dynasty, Religion and Power in the Later Roman Empire*, Chichester, Wiley-Blackwell, 2011.
Potter, D.S., *Constantine the Emperor*, New York, Oxford University Press, 2013.
Van Dam, Raymond, *The Roman Revolution of Constantine*, New York, Cambridge University Press, 2007.

STUDII SPECIALIZATE

Barnes, Timothy David, *The New Empire of Diocletian and Constantine*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1982.
Hughes, Bettany, *Istanbul: A Tale of Three Cities*, Boston, Da Capo Press, 2017.
Lenski, Noel Emmanuel (ed.), *The Cambridge Companion to the Age of Constantine*, Cambridge, Cambridge University Press, 2006.
Nixey, Catherine, *The Darkening Age: The Christian Destruction of the Classical World*, New York, Houghton Mifflin Harcourt, 2018.

FANTOMELE DIN RAVENNA

SURSE

Mathisen, Ralph W., „Romulus Augustulus (475-476 A.D.) – Two Views", *De Imperatoribus Romaniis*, http://www.roman-emperors.org/auggiero.htm

BIOGRAFII

Kos, Marjeta Šašel, „The Family of Romulus Augustulus", în Ingomar Weiler

și Peter Mauritsch, *Antike Lebenswelten: Konstanz, Wandel, Wirkungsmacht: Festschrift Für Ingomar Weiler Zum 70. Geburtstag*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2008, pp. 446-449.
Moorhead, John, *Justinian*, London, Longman, 1994.
Potter, David, *Theodora: Actress, Empress, Saint*, New York, Oxford University Press, 2015.

STUDII SPECIALIZATE

Bowersock, Glen W., „The Vanishing Paradigm of the Fall of Rome", *Bulletin of the American Academy of Arts and Sciences* 49 (8), mai 1996, pp. 29-43.
Giusto, Traina, *428 AD: An Ordinary Year at the End of the Roman Empire*, Princeton, Princeton University Press, 2009.
Goldsworthy, Adrian, *How Rome Fell: Death of a Superpower*, New Haven, CT, Yale University Press, 2009.
Heather, Peter, *The Fall of the Roman Empire: A New History of Rome and the Barbarians*, New York, Oxford University Press, 2007.
Ward-Perkins, Bryan, *The Fall of Rome and the End of Civilization*, Oxford, Oxford University Press, 2005.

Creditele ilustraţiilor

INTERIOR

18: Alinari/Art Resource, NY
58: Cromagnon/Shutterstock.com
92: Wikimedia Commons
122: nevio/Shutterstock.com
156: Erich Lessing/Art Resource, NY
188: Jacek Wojnarowski/Shutterstock.com
222: Anticiclo/Shutterstock.com
250: Kamira/Shutterstock.com
276: Eduardo Estellez/Shutterstock.com
300: Lefteris Papaulakis/Shutterstock.com

INSERT

1. Bill McKelvie/Shutterstock.com
2. Rijksmuseum, Amsterdam
3. © RMN-Grand Palais/Art Resource, NY
4. Rijksmuseum, Amsterdam
5. Barry Strauss
6. Werner Forman/Art Resource, NY
7. Rijksmuseum, Amsterdam
8. Barry Strauss
9. © Vanni Archive/Art Resource, NY
10. Barry Strauss
11. Barry Strauss
12. Barry Strauss
13. stamkar/Shutterstock.com
14. HIP/Art Resource, NY

15. bpk Bildagentur/Art Resource, NY
16. Marco Rubino/Shutterstock.com
17. carol.anne/Shutterstock.com
18. Barry Strauss
19. Barry Strauss
20. mountainpix/Shutterstock.com
21. mountainpix/Shutterstock.com
22. Barry Strauss

1

Basorelief înfățișându-i pe Cleopatra și Caesarion. Templul lui Hathor, Dendera, Egipt. Cleopatra și fiul ei, al cărui tată ar fi fost Iulius Caesar, sunt reprezentați aici ca egipteni pentru un public egiptean. Pentru publicul grec și cel roman, Cleopatra era de obicei reprezentată ca grecoaică.

2

Caligula. Această camee cu efigia împăratului Caligula (37-41), numit și Gaius, a fost sculptată în sidef în anii 1700, posibil în Țările de Jos. Nu se cunoaște numele sculptorului.

3

Livia, soția lui Augustus, mama lui Tiberius. Această reprezentare în mărime naturală a uneia dintre cele mai puternice femei din Antichitate este sculptată în bazalt, o rocă de culoare închisă menită, poate, să amintească de culoarea bronzului. În prezent se află la Muzeul Luvru.

4

Claudius. În această gravură a împăratului (41-54) pe cal sunt incluse în fundal scene din viața lui: construirea unui nou port pe Tibru (*stânga*) și punerea în scenă a unei pretinse bătălii navale la Roma (*dreapta*). Stampa realizată de Adriaen Collaert a fost publicată la Antwerpen în 1587-1589 ca parte dintr-o serie despre împărații romani.

5

Colosseumul, Roma. Aceste ruine emblematice sunt tot ce a mai rămas din ceea ce inițial s-a numit Amfiteatrul Flavian.

6

Nero și mama lui, Agrippina cea Tânără. Pe această monedă de aur bătută la Roma, aflată în prezent la British Museum, numele și titlurile Agrippinei sunt imprimate lângă capete, pe când cele ale lui Nero apar în poziția mai puțin importantă, pe revers.

7

Pompeia Plotina. Soția împăratului Traian (98-117), Plotina a fost și prietena și susținătoarea lui Hadrian (117-138). Inscripția, în franceză, îi laudă

înțelepciunea. Această stampă este realizată de Stefano della Bella (1610-1664), un desenator și gravor italian.

8

Columna lui Traian, Roma. Columna înfățișează scene din timpul războaielor daco-romane. Inițial în vârful columnei se afla o statuie a lui Traian, dar astăzi este o statuie a Sfântului Petru.

9

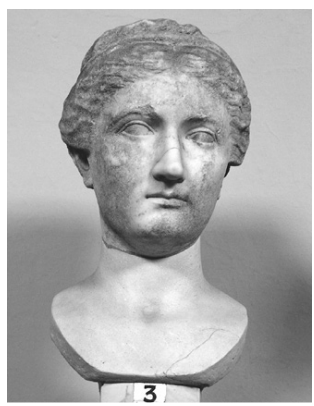

Vibia Sabina. Acest cap de marmură de la Musei Vaticani surprinde ceva din frumusețea nobilei soții a împăratului Hadrian.

10

Zidul lui Hadrian, Anglia. Aici străbate spectaculosul ținut stâncos Northumberland.

11

Panteonul, Roma. Vedere din interior, cu casetele sale regulate și cupola înaltă. Lumina intră prin deschiderea circulară din vârful cupolei.

12

Mausoleul lui Hadrian, Roma. Folosit ulterior de papi și suferind multe modificări, este numit și Castel Sant'Angelo.

13

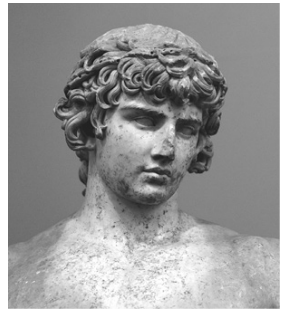

Antinous, iubitul lui Hadrian. Detaliu al unei statui de marmură policromă de Paros, din Muzeul de Arheologie din Delfi, Grecia. Antinous a fost zeificat după moartea sa în 130 și este astăzi reprezentat în multe statui care s-au păstrat.

14

Faustina cea Tânără. Această monedă de aur cu efigia soției împăratului Marcus Aurelius îi proclamă titlul de Augusta, onoare conferită acesteia după nașterea primului său copil în 147.

15

Septimius Severus, soția lui, Iulia Domna, fiii săi, Caracalla și Geta (șters). Această remarcabilă operă de artă, tempera pe lemn din Egipt, cca 200, înfățișează familia imperială cu Geta șters după ce a fost ucis din porunca fratelui său. Antikensammlung, Staatliche Museen zu Berlin, Germania

16

Arcul lui Septimius Severus, Roma. Detaliu al unui arc de triumf care celebrează victoriile împăratului în Parția.

17

Palatul lui Dioclețian. Vedere a peristilului (curții interioare) parțial restaurat al reședinței fortificate a împăratului de după abdicarea sa, Split (în Antichitate Spalatum), Croația.

18

Podul Milvius, Roma. Restaurat de mai multe ori din Antichitate până astăzi, doar centrul este în mare parte roman. După victoria repurtată aici de Constantin în 312, Roma a avut primul său împărat creștin.

19

Arcul lui Constantin, Roma. Un arc de triumf care celebrează victoria împăratului de la Podul Milvius, din 312.

20

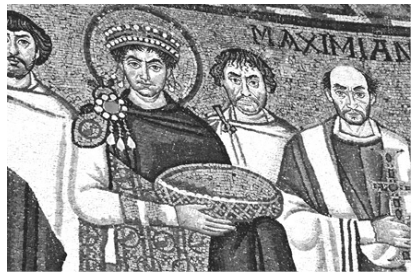

Iustinian. Detaliu al unui mozaic reprezentându-l pe împăratul bizantin (527-565) împreună cu episcopul Maximian în absida bazilicii San Vitale, Ravenna, Italia.

21

Teodora. Detaliu al unui mozaic reprezentând-o pe împărăteasa bizantină (527-548) cu suita ei, în absida aceleiași bazilici.

22

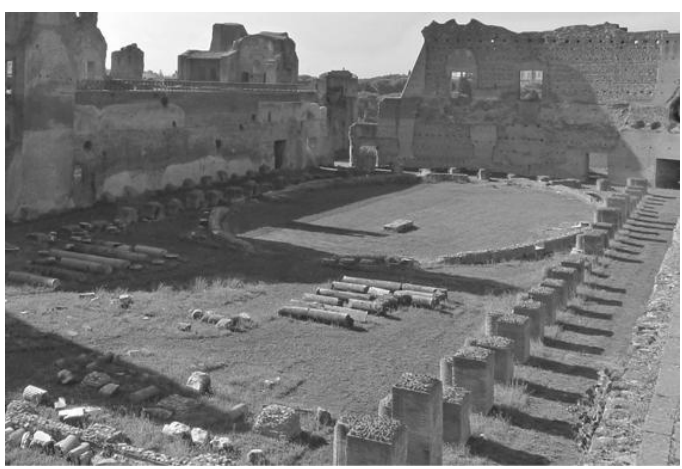

Palatul lui Domitian. Acestei mari grădini adâncite în pământ din palatul imperial de pe Colina Palatină, Roma, i se spunea Hipodrom pentru că seamănă cu o pistă pentru curse de cai. În fundal se vede urma circulară a unui amfiteatru privat, adăugat secole mai târziu.

INDEX*

Abélard, Pierre 48
Academia lui Platon 244
Actium, bătălia de la 35-36, 306
Aelia Capitolina (oraș) 214, 319
Aelius 214
Aelius Hadrianus 191
Aeneas 21, 94
afacerea celor patru ex-consuli 198, 199
Africa 204-2015; revolta din 288
Africa de Nord 129, 204-205, 316
Africa romană 251-255, 257, 260, 267, 272, 273; Septimius Severus se întoarce triumfător în 263
Aglaus 151
agricultură 182
Agrippa, Marcus Vipsanius 22-23, 34, 35, 38, 39, 47-48, 51, 64, 65, 167, 229
Agrippa Postumus 53-54, 194, 201-202, 209, 220; ca fiu adoptat de Augustus 67; execuția lui 68, 70
Agrippina 271
Agrippina cea Bătrână 73-74, 252; moartea 85-86; dușmănia cu Tiberius 85-86; căsătoria lui Germanicus cu 73
Agrippina cea Tânără 127, 129, 303; personalitatea 100; se căsătorește cu Claudius 99-100, 101; antipatia față de Nero 104; portret istoric 100; este asasinată de Nero 105-107; sprijină ascensiunea lui Nero 99-102; puterea politică exercitată 103-104; primește sprijin de la Garda Pretoriană 101, 103-104; zvonuri despre incestul cu Nero 105
„Agrippina șezând” (statuie) 127
Ahaia (Grecia), călătoria lui Nero în 110
Ahenobarbus, Gnaeus Domitius, ca tată al lui Nero 101
al Doilea Templu evreiesc 124
al Treilea Război Punic (146 î.Hr.) 200
Albano Laziane 260
Alexandria 31, 157, 169-170, 192, 200, 210, 287
Alexandru cel Mare 35, 36, 172-173, 180, 210, 240, 242, 268, 302
Alexandru Severus 271-272; uciderea lui 281, 282
Algeria 295
Alsacia 239

Altarul păcii augustine 51
amfiteatre 143, 144, 153
Amfiteatrul Flavian *vezi* Colosseum
Anatolia, podiş 242
Ancona 169
Anglia, Zidul lui Hadrian în 201, 206-208, 239
Antinoopolis (Orașul lui Antinous) 211
Antinous 210-213, 214
Antinous (zeu) 212-213
Antiohia 157-158, 180-181, 185-186, 288
Antonia Augusta 128-129, 150, 153
Antonia Caenis 127-128, 132, 137, 149-152, 153, 167
Antonia cea Tânără 75, 86, 88, 90, 97; îl informează pe Tiberius despre planul lui Sejanus de a-l ucide pe Caligula 86
antonini, dinastie 272
Antoninus Pius 146, 182, 216-217, 218-219, 221, 226, 228-230, 233, 237, 272
Antonius, Marcus 19, 23, 25, 27-29, 30-32, 86, 128, 150, 180, 197, 200, 210
anul celor cinci împărați 251, 256-262
anul celor patru împărați 124, 251
Apeductul lui Traian 179
Apollo 36, 237, 308; ca presupus tată al lui Augustus 286
Apollodoros 201
Apper, Arius 279
Aqua Traiana 179
Aquileia 138
Arabia 180, 207
aramaică, limba 252, 255, 256
Arcul lui Constantin 312-313
Arcul lui Severus și Caracalla 263-264
Arcul lui Titus 142
Arcul lui Traian 172
arce de triumf 263-264
arhitectura romană; folosirea betonului 116-118; domurile în 117
arieni 317
Aristides, Aelius 229-230
armata romană 322; costuri 89; cheltuieli de întreținere 78; recrutarea străinilor 77; organizare 77-78; Tiberius și 76-78; ca instrument de asimilare 76
armată; creșterea efectivelor sub Caracalla 268-269; influența politică 270; creșterea efectivelor și a rolului sub Septimius Severus 251, 259-264, 268, 273-274
Armenia 180, 181, 235, 236, 287, 291
Asia Centrală 236-237
Asia Mică 204, 212, 228, 237
asociații private 174

ateism 173-174
Atena 193, 196-197, 200-201, 208, 213, 241, 243, 254
Atia (mama lui Augustus) 20-21, 22, 23, 25-26, 28, 56, 192
Attianus, Publius Acilius 189, 192, 194, 198
auguri 168
Augusta (titlu imperial) 169, 271
Augusta Treverorum 305, 320
Augustus 19-57, 120-121, 136, 137, 139, 140, 142-143, 149, 164, 165, 167, 177, 178, 191-192, 194, 199, 200, 201-202, 204, 209, 210, 212-213, 217, 219-221, 224, 229, 231, 246, 259, 263-264, 273; îl adoptă pe Agrippa Postumus 67; Apollo ca presupus tată 22, 26, 286; preluarea puterii 25-30; pedepsește celibatul prin lege 315; copilăria 20-22; comparația cu Romulus 302; moartea 56-57, 59-60, 74; cuceririle în Orient 327; educația 23-24; îl adoptă pe Germanicus 73; în Hispania 23; se căsătorește cu Livia Drusilla 62; Livia îi țese toga 292; ca *magister equitum* 24; își schimbă numele 37-38; își deleagă puterea succesorilor 279; creează Garda Pretoriană 310; se folosește de religie 46-47; Pacea Romană 38-41; confruntarea cu Marcus Antonius 27-28, 34-37; folosește un sigiliu cu sfinx 26; își planifică succesiunea 50-52; îl adoptă pe Tiberius 59, 66-67; Tiberius comparat cu 89; titlul lui 258, 263
Aulus Vitellius 124, 128, 131-132, 136, 137, 138, 139
Aurelian (Lucius Domitius Aurelianus) 303; zidurile construite de 282
Austria 240
Avidius Cassius 240-241, 243
avort 160

Bagdad 262
Balbilla, Iulia 212
Balcani 193
Bar Kokhba, Simon 214
Batavia (Țările de Jos) 207
bazilici 178
berberi 252, 253
Berenice *vezi* Iulia Berenice
Berytus (Beirut) 184
Betar (oraș) 215
Betleem 319
beton, folosit de romani 116-118
biblioteci 269
Bitinia și Pontus, provincie 168, 173-175, 210
Bizanț 321
Borysthenes 209
Bosfor, Strâmtoarea 321-322
Britannia 177, 190, 191, 199, 206, 207, 230, 239, 260-261, 262, 266; mișcări de rebeliune 284, 288; dărâmarea bisericilor 295; Zidul lui Hadrian 201,

206-208, 239; cucerirea romană 98, 123, 128-129, 149
Britannicus 102, 129; moartea lui 104
Bulgaria 202, 282
Burrus, Sextus Africanus 101; Nero și 103, 106, 111
busturi (portrete) 156, 160, 164, 168

Caenis *vezi* Antonia Caenins
Caesar, Iulius 21-22, 39, 41, 56, 62, 83, 177, 197, 200-201, 205, 212, 224; asasinarea lui 24, 29, 73; și abdicarea lui Sulla 295
Caesar, titlu 257, 261
Caesarion 34
Cairo 209
Caledonia (Scoția) 266
califat 327
Caligula (Gaius) 48-49, 88-89, 96-97, 121, 126-127, 220; asasinarea 97; dușmani asasinați 97; decadența exagerată 96-97; ca fiu al lui Germanicus 97; popularitatea 88-89, 97; planul lui Sejanus de a-l ucide 86; Seneca și 101-102; Tiberius și 88-89
Campidoglio, Roma 223
candidati 311
Capadocia 220
Capitolinus 214
Capreae (Capri), reședința lui Tiberius în 82-83
Caracalla (Iulius Bassianus, ulterior Marcus Aurelius Antoninus) 261, 270; înfăptuirile 268-269; asasinarea 269; numele și semnificația 267; personalitatea 268; se căsătorește din rațiuni politice 264-266; succesiunea la tron și domnia 266-269, 273-274; proiectele de dezvoltare urbană 269
Carinus, Marcus Aurelius 279; numit co-împărat 279; războiul împotriva lui Dioclețian 280-281
Carnuntum 240, 298
Cartagina 200, 252
Casa de Aur *vezi* Domus Aurea
Castel Sant'Angelo (mormântul lui Hadrian) 201, 217, 247
castitate 168
Cattulinus, Quintus Fabius 205
cavaleri (*equites*) 183, 262, 273, 289, 326
căsătorie interetnică 252
Câmpul lui Marte, Roma 201
Câmpurile Vaticane 217
Cei Cinci Împărați Buni 181-184, 249
Ceionius Commodus, Lucius 216-217
celibat 315
Cetatea eternă, Roma denumită 264
Cetrania Severina 171

China 236
Chrysopolis 314
Cicero, Marcus Tullius 26-27, 140
Cilicia Aspră 185
Circus Maximus 108
ciuma antonină 236-237, 238
claudieni 62, 63, 84
Claudiopolis (Bolu, Turcia) 210
Claudius 90, 121, 127, 128, 129, 146, 150, 177, 257; se căsătorește cu Agrippina 99-100, 101; este ales împărat de Garda Pretoriană 97-98; cucerește Britannia 98; guvernare luminată 98; devine împărat 310; se căsătorește cu Messalina 99; îl adoptă pe Nero 101; glume postume pe seama lui 104; minimalizează rolul Senatului 98; moartea subită 102
clădirea Senatului 289
Cleopatra 19, 30-32, 34-37, 151, 210
Climatul Optim Roman 182
Clodius Albinus 257-259
Colina Capitolină 164, 176
Colina Esquilină 179
Colina Palatină 44, 159, 164, 270
Colina Quirinală 179
Colinele Albane 260
Coloanele lui Hercule 179
colonii de veterani 166, 176
colonizarea Daciei 176
Colosseum 143-144, 243, 312
Columna lui Traian 151, 178, 179, 186, 209
Commodus 182, 241, 242, 243, 244-245, 247-249, 260, 266, 272, 273; zeificarea 261; asasinarea 251, 256-257
consilii imperiale 165-166, 168
conspirații 127-128, 130, 145
Constantia, Flavia Iulia 313, 314, 317
Constantin 202, 275, 297-328; reconstruiește Augusta Treverorum 305; bătălia de la Podul Milvius 306-307; nașterea 302-303; importanța mai mare acordată episcopilor 315; înmormântarea 324; bustul lui 301; în războaiele civile 313-314, 324; se convertește la creștinism 301, 302, 307, 308-310; judecarea lui Crispus 318-319; moartea 324; dinastia fondată de 299; educația 303; are un ego puternic 302; divizarea imperiului 278; împarte imperiul cu Licinius 313; luptă cu invadatorii germani 305; moștenirea lăsată de 325-328; înfrângerea lui Licinius 309-310; uciderea lui Licinius 318; este făcut Caesar 297; Maximian se sinucide la ordinul lui 298; în drum spre Britannia 304-305; confiscarea averilor templelor păgâne 315; consolidează administrația palatului 323; dizolvă Garda Pretoriană 310; refuză să aducă sacrificii lui Jupiter 314; creștinarea Romei 310-313; cucerirea Romei 307, 310; reface instituțiile Romei

322-323; conducător al Bisericii creștine 316; ca sfânt 325
Constantinopol 302-303, 320-322; căderea 325; puterea 328
Constantius al II-lea 324
Constantius, Caesar 285, 295; devine Caesar 303; zdrobește rebeliunea din Britannia 288; dărâmarea bisericilor 295; moartea 297, 304-305; divorțul 303; devine Augustus 304; devine împărat 296; Soarele Invincibil ca zeitate preferată a lui 308
Constantius, Flavius Valerius 284
Corbulo, Gnaeus Domitius 160; se sinucide la ordinul lui Nero 114
Corint 132
Cornificia (fiica lui Marcus) 245
Cremona 138
creștinătate, creștini 173-175, 209-210, 213, 224-225, 239, 244, 264; acuzați că au dat foc Romei pe timpul lui Nero 114-115; începuturi 91, 114-115; convertirea lui Constantin 301, 302, 307, 308-310; și cruciadele 319-320; persecutarea de către Nero 115; persecuția lor 293-295, 298, 303-304, 308, 309, 310, 313, 322, 326; Roma îi acceptă 310-313, 314-318, 325-326
Crispina 295
Crispus 303, 313-314; judecarea și execuția 318-319
cruciade 319-320
crucificare 315
culte ale misterelor 292
cutremurul din 13 decembrie 115 d.Hr. 157-158, 180

Dacia 196, 199, 220, 230, 239; abandonarea de către romani 282
Dacica (Traian) 177
Daia, Maximinus; persecută creștinii 313; devine Caesar 296, 304; luptă pentru putere cu Maxentius 306; sinuciderea 313
„David” (statuie) 151
Decebal, regele Daciei 175-176; comoara lui 176
Decius, Gaius Messius Quintus 281-282
Despre regalitate (Dio Hrisostomos) 170
dezastre naturale 124, 154
diaspora 154
Didius Iulianus 257-258
dinastia antonină *vezi* antonini
dinastia flaviilor *vezi* flavi
dinastia iulio-claudiană *vezi* iulio-claudieni
dinastia severilor *vezi* severi
Dio, Cassius 185, 219, 253-254, 258
Dio Hrisostomos 170
dioceze 289
Dioclețian 275, 277-299; abdicarea 277, 295-296, 304; organizarea armatei 322; nașterea 278-279; campanii edilitare 288-289; înmormântarea 324; ca tânăr sărac 277; și criza economică 289-290; și divizarea imperiului

278, 320-321, 327; forturile lui 284; devine împărat 280; solicitarea lui Maximian de a reveni pe tron 297; promovarea lui Maximian 283-284; crearea unor noi titluri 285; și întărirea relațiilor politice 285; și persecuțiile religioase 292-295; descentralizează Roma 299; sculpturi care îl reprezintă 278; imaginea de sine 290-291; ca soldat 277, 279; reocupă sudul Turciei 288; reface stabilitatea imperiului 281; în războiul contra lui Carinus 280-281; programul de lucru 284
distribuirea pământurilor 162-163, 183
divorț 160, 315
Domitia Longina (soția lui Domitian) 160, 164, 167, 168
Domitia Lucilla (mama lui Marcus) 225-226
Domitia Paulina (mama lui Hadrian) 191
Domitian 158, 159-160, 161, 162, 172, 176, 181-182, 205, 224, 227, 228, 231, 273
Domitian (fiul mai mic al lui Vespasian) 127, 134, 138, 142, 150, 155
dom, ca simbol al puterii și gloriei 117
Domus Aurea 117, 143, 144, 153, 159, 179
drept divin 140
Drumul Mătăsii 236
Drusus (fratele lui Tiberius) 63, 65, 86
Drusus cel Tânăr (fiul lui Tiberius) 64, 65, 73, 75, 88; moartea lui 65-66, 81
Dunăre, frontiera de la 162, 164, 166, 177, 178
Dunărea (fluviu) 199, 205, 206, 235, 236, 238, 239, 243, 244, 284, 325
Dunărea (regiunea dunăreană) 254-255, 257-260

Eboracum 267, 322
economie de piață 182
Edictul de la Milano 313
Edictul prețurilor maxime 290
Egipt 35, 36, 124, 134, 136-137, 177, 204, 210, 211, 212, 220, 237, 240, 241, 243, 263; Germanicus în vizită neautorizată în 74; revolta din 287, 303; deșertul de vest în 210-211
Elagabalus (Varius Avitus Bassianus) 255, 270-271
Elena 303, 308, 314, 319; moartea 323; ca sfântă 325
elenism 197, 214, 220
Elveția 65
Emesa, Siria (azi Homs) 255, 270
Eneida (Vergiliu) 94
Epictet 193, 228
Epicur, filosofia lui 193, 208
epidemii, în secolul al III-lea 282
episcopi 315
Epoca de Aur a lui Pericle 201
Epoca Luminilor 272
equites vezi cavaleri

erezie 317
Eufrat (fluviu) 321
eunuci 291
Europa 182, 193
Eusebius din Cezareea 317
evanghelie 310
evrei 169, 174, 181, 191, 213-215, 243
evrei romanizați 134-136
execuții 163, 164, 174; politice 259, 264-265, 269, 273

Fannia 145-146
Faptele divinului Augustus vezi *Res Gestae Divi Augusti*
Fatih Çamii 325
Fausta, Flavia Maxima 305-306, 307, 314, 318-319, 324
Faustina, Anna Galeria (Faustina cea Bătrână) 229, 233
Faustina, Anna Galeria (Faustina cea Tânără) 233-235, 238, 240, 241, 242-243
Faustinopolis (Orașul Faustinei) 243
Favorinus 210
Felix, episcop 295
femei, influența și puterea lor politică 255-256, 262, 267-271, 274
Fenicia (azi Liban) 252
fenicieni, colonișți 191
fermieri, agricultori 182
Fetele Faustinei (*Puellae Faustinianae*) 233
filosofi 171
flavi, dinastie 272
Flavia, Iulia 159
Flavia Domitilla (soția lui Vespasian) 127, 149
Flavius Josephus 131, 141, 154
Flavius Sabinus (fratele lui Vespasian) 126, 129, 132, 137, 138
Florența, domul din 202
Florus, Publis Anninus 207
For 289
forturi 287, 288
forțe polițienești 259-260
Forul lui Traian 178
Forul Roman 44, 138, 163, 223, 233
frontiera de pe Rin 164, 166
Fronto, Marcus Cornelius 226-227, 228, 232
Fulvia 29, 30
Fulvia Pia 252

Gaius (fiul lui Germanicus) *vezi* Caligula
Gaius Caesar (fiul adoptiv al lui Augustus) 65; moartea lui 66-67
Gaius Fulvius Plautianus *vezi* Plautianus

Gaius Licinius Mucianus 133-134, 135, 137, 138, 139, 147-148
Gaius Marius 259
Galba, Servius Sulpicius, împărat al Romei 120, 124, 131-132, 135, 139; aclamat ca împărat 119-120
Galen 231, 237
Galerius (Gaius Galerius Valerius Maximianus) 284; înmormântarea 324; persecutarea creștinilor 294, 298; relațiile cu Constantin 297; moartea 298; campaniile la frontiere 288; urcarea pe tron 296, 304; căsătoria 286; Marte ca presupus tată al lui 286; luptele cu sasanizii 287-288; îi acordă soției titlul de Augusta 298
Galia 161, 209, 228, 237, 254, 257, 259; dărâmarea bisericilor 295; declararea independenței 281; revolte în 288; recucerirea romană 283
Galileea 123, 131, 215, 320
Gallienus (Publius Licinius Egnatius Gallienus) 322; revenirea romanilor sub 282-283
garda călare 205
Garda Pretoriană 45, 77, 87, 163, 164, 192, 194, 205, 207, 220, 254; Agrippina cea Tânără este sprijinită de 101, 103-104; cazarma 81-82, 89; și asasinarea lui Caligula 97; și alegerea lui Claudius 97-98; desființarea 310-311; înființarea 310; impactul produs 311; alegerea lui Maxentius 293; Nero aclamat ca împărat de 102; influența politică și puterea 257, 264, 268, 269, 271, 273, 274; puterea deținută 82; Sejanus, comandant 81; și execuțiile ordonate de Septimius Severus 259-260
Germania 205, 206, 237, 239, 240, 285; Roma invadată de 283, 304, 305; Tiberius refuză noi cuceriri în 79; înfrângerea dezastruoasă a lui Varus în 68, 74, 77
Germania (provincie romană) 124, 161; Superior 162, 193
Germania Superior 193
Germanicus (fiul lui Drusus) 90, 96, 97, 121, 240, 318; se căsătorește cu Agrippina cea Bătrână 73; este adoptat de Augustus 73; moartea 75; cariera militară 73; popularitatea 73, 74; în vizită neautorizată în Egipt 74
Geta (fiul lui Septimius Severus) 266-268
Gibbon, Edward 89, 182, 198, 272
Gibraltar, Strâmtoarea 179
Golful Napoli 218
Golful Persic 180
greacă, limba 252, 253, 269
Grecia 170, 172, 171, 191, 192, 193, 201, 202, 204, 212, 213, 225, 227, 238, 285
gută 263, 267

Hadria (oraș) 191
Hadrian 182, 187, 188, 189-221, 224, 225, 226, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 237, 242, 243; și lucrările publice 312; purtarea purpurei 291; extinderea spre Orient 327

Hadrian, mormântul (Castel Sant'Angelo) 201, 217, 247
Hadrianopolis 202
Hatra 181
Hellespont 314, 321
Helvidius Priscus 145-146
Hercule (zeu) 25, 36, 157, 172-173, 179, 248
hipodromuri 159
Hispania 23, 124, 138, 146, 191, 194, 253
History of the Decline and Fall of the Roman Empire, *The* (Gibbon)
Histria 127
Hitler, Adolf 215
Holocaust 215
homosexualitate 132, 221, 271
honestiores (bogați) 269
Horațiu 39, 193
humiliores (săraci) 269

Ierusalim 124, 130-131, 134, 135, 154, 213, 214, 319
Iisus Hristos 91, 114, 115, 174, 213, 308, 315, 316, 317, 318, 319
Imperiul Bizantin 327
Imperiul de Apus 285
Imperiul Otoman 325
Imperiul Part 199
Imperiul Roman; armata 163, 175-177; funcționarii 169, 170, 173-174, 186; planificare urbană 184; și războaiele civile 251, 256, 259, 261, 262, 263-264, 270, 272, 273, 313; și clasele sociale 268-269, 273; coloniile 166, 176; Constantin și Licinius îl divizează 313; refacerea de către Constantin 322-323; corupția 170; durata 272; condiții economice 260, 268-269, 274; economia 177, 182, 186; împărații 181-184; expansiunea 177-182, 255, 259, 261, 262-264, 267-269, 271, 273; războaie în afara granițelor 181, 182, 251, 261, 262-264, 271 *vezi și războaie specifice*; frontiere cedate inamicilor 283; standarde de sănătate 183; includerea altor populații prin acordarea cetățeniei 252, 268-269, 274; legiunile 161, 163, 166, 172, 176; supraextindere 263-264; provincii 159, 160, 161, 168, 170, 173-176; diversitate rasială și etnică 251, 253, 272-274; religia 270, 274; ceremonii religioase 173-175; porturi la mare 177-178; scăderea populației 282; divizarea 278, 320, 327; succesiunea la tron 251, 258, 261-262, 264-271; taxare 166, 181, 183; inegalități în repartizarea bogăției 160, 166, 183, 186
Imperiul Sasanid 279; invadarea Armeniei 287; bătălia lui Galerius cu 287-288; Roma îi cucerește capitala 283; armistițiul cu 284
incendii 264
incest 135
India 180
inflație 260, 274, 282, 290, 323

informatori 165
intoleranță rasială 272
Iordania (teritoriul de azi), declararea independenței 281
Irak 262, 279, 283; invazia în 262-263
Irod (rege) 135
Isis 292
Israel 214
Istanbul 253
Italia 191, 210, 212, 215, 229, 230, 231, 237, 239; scutirea de taxe 289
iudaism, evrei 292-293, 316; revolta iudeilor 319
Iudeea 132, 134, 135, 146, 181, 204, 214, 215, 219
Iulia (fiica lui Augustus) 47, 51-53, 63, 88, 90; aventurile 52; moartea 70; exilul și divorțul de Tiberius 52-53, 66; a doua căsătorie a lui Tiberius cu 65
Iulia Avita Mamaea 271, 274
Iulia Berenice 135, 136, 137, 151, 152, 154, 167
Iulia Domna 303; înfățișare și stil personal 255; ca Mamă a Taberei 262, 265, 267; conflictul cu Plautianus 265; valoare politică și influență 262, 267-269, 273, 274; se căsătorește cu Septimius Severus 255; în campaniile militare ale lui Septimius Severus 262, 266-267; sinuciderea 269
Iulia Maesa 270, 271, 274
Iulia Soaemias 270, 271, 274
iulio-claudieni, dinastie 272, 274
Iulius 294
Iulius Agrippa, Marcus (rege) 135, 137, 151
Iulius Bassianus *vezi* Caracalla
Izmit 280

împărați; succesiune rapidă 282; rolul lor 61
însoțitori (consilieri apropiați ai lui Marcus) 242
Învierea 319

jertfe 173-174
Jocurile Olimpice, participarea lui Nero 110
Jocurile seculare *vezi Ludi saeculares* (204)
Joseph ben Matthias *vezi* Flavius Josephus
Judah I, rabin 243
Jupiter (zeu) 157-158, 164, 172-173, 179, 181, 202, 270, 286, 313, 314
Jupiter Capitolinul 214

Keegan, John 202

Lateran 311
latină, limba 184, 252, 253, 256, 269
legendă romană 125-126

Legiunea a Doua (Legio II Traiana Fortis) 172
Leptis Magna 252, 253; dezvoltarea urbană 263, 274
Liban (anterior Fenicia) 252
Libia 252, 256
Licinius, Valerius Licinianus 298; folosirea Bizanțului ca bază 321; în războaiele civile 313-314, 321; înfrângerea în fața lui Constantin 310; lupta pentru putere cu Daia 306; moartea 318; împărțirea imperiului cu Constantin 313; devine Augustus 305
Liga panelenică a orașelor grecești 201
Livia Drusilla 32-33, 48, 49, 50, 59, 62, 63, 90, 274, 303; căsătoria cu Augustus 62; îi țese o togă de lână lui Augustus 292; și testamentul lui Augustus 68; sprijină ascensiunea lui Caligula 88, 96; moartea 83; și moartea lui Gaius și Lucius 66-67; relația cu Tiberius 69-70, 83; averea și puterea ei politică 68, 83-84
Livilla 81, 86
locuințe comune ieftine (la Roma) 183
logos (principiu rațional) 227
Londinium (Londra) 184
Lucilla (fiica lui Marcus) 236, 238, 241
Lucius Caesar (fiul adoptiv al lui Augustus) 65; moartea 65
Lucius Septimius Severus *vezi* Septimius Severus
Ludi saeculares (204) 264
lupte cu gladiatori 143, 144, 159, 177, 183
Luvru, Muzeul 255

Macrinus, Marcus Opellius 269-270
Macro, Quintus Sutorius 87, 88
„mafia spaniolă” 225
Mahomed al II-lea Cuceritorul 325
maniheism 292, 294
Marciana (sora lui Traian) 195, 208, 229
marcomani 244
Marcus Aurelius 146, 182, 221, 222, 223-228, 230, 231-240, 241-249, 253, 254, 256-257, 266; filosofia lui 327; lucrările publice 312; influența asupra lui Septimius Severus 254, 260-262; tată prin „autoadoptarea” lui Septimius Severus 261-262, 267
Marcus Aurelius Antoninus *vezi* Caracalla
Marea Egee 321
Marea Irlandei 206
Marea Mediterană 200
Marea Molimă 236-237, 238
Marea Neagră 128
Marea Nordului 206
Marea Persecuție 292-295, 299, 303, 306, 309, 313, 316, 320, 327
Marea Roșie 205

Marele Incendiu din 64 d.Hr. 143, 144, 154-155
Marte 286
martiri 294-295
Matei, sfântul 308
Matidia, Salonia 195, 197, 208-209, 229
Mauretania (Maroc) 199, 230
Maxentius 296, 304, 319; bătălia de la Podul Milvius pierdută de 307; construcțiile lui 310; și recunoașterea lui Constantin ca Augustus 306; moartea 307; cartierul general al trupelor lui 311; devine Caesar 305; devine împărat 297
Maximian (Marcus Aurelius Valerius Maximianus) 296, 319; abdicarea ca Augustus 296; bustul lui 284; îl recunoaște pe Constantin ca Augustus 306; îi cere lui Dioclețian să revină la tron 297; primește titlul de Hercule 285; devine Augustus 296-297; promovarea în carieră 283-284; înăbușă revoltele 288; abdicarea 304; își promovează propria imagine 291; sinuciderea 298
Mediolanum (Milano) 291
Meditații (Marcus Aurelius) 224, 226, 228, 230, 234, 235, 239, 242, 245-247, 255
Mediterana, regiunea 242, 321
Memnon, regele Etiopiei 212
Mesopotamia 180-181, 236-237, 240, 263, 283
Messalina 101; căsătoria cu Claudiu 99; zvonuri despre excesele ei sexuale 99
Mestrius Florus, Lucius 140
Michelangelo 151, 289
Miltiades, papă 311
Minerva 172
Minervina 303, 305
mistere (ritual religios) 201, 238, 243
Mișna 243
Mithra 292
mitologie romană 172
mobilitate socială 261, 268, 269
monumente 263-265
monumente funerare 150
mortalitate infantilă 183
moșii la țară 184
Moscheea Cuceritorului *vezi* Fatih Çamii
Muntele Măslinilor 319
Munții Carpați 239
Munții Taurus 185
Museion (Alexandria) 210
Musonius Rufus 113
Mussolini, Benito 143

musulmani 319
Muzeele Capitoline 301
Muzeele Vaticane 323
Muzeul Național de Arheologie, Napoli 127

Nemausus 161, 209
Nero 90, 92, 93, 124, 129-130, 139, 140, 141, 145, 147, 148, 149, 153, 165, 167, 179, 203, 220, 227, 228, 231, 234, 306; ambițiile Agrippinei cu privire la 99-102; ambițiile artistice ale lui 107; nașterea 101; și Burrus 103, 106, 111; participă la curse de care 109; ales împărat de Garda Pretoriană 102; creștinii acuzați pentru Marele Incendiu 114; persecutarea creștinilor 115; adoptat de Claudius 101; și folosirea betonului 116; comploturi împotriva lui 112-113; cruzimea lui 120; declarat inamic public de către Senat 119; exhibiționismul lui 120; și Casa de Aur 117; și Marele Incendiu din Roma 93-94; admirator al culturii și sporturilor grecești 109; repulsie crescândă față de 120, 121; adversitatea față de Agrippina cea Tânără 104; dezaprobarea populației față de 118; accentuarea tiraniei 111-114; natura geloasă 103, 114; ca ultim descendent al lui Augustus 121; devine împărat 310; se căsătorește cu un libert 118; ca maestru al manipulării simbolurilor 95; ordonă asasinarea Agrippinei cea Tânără 105-107; escapadele nocturne 104; divorțează de Octavia 111; se căsătorește cu Octavia 104; paradoxul lui 96; joacă în tragedii grecești 107; planul de a schimba numele Romei în Neropolis 119; iubirea pentru Poppaea 105; căsătoria cu Poppaea 112; popularitatea lui 120; promisiunile din primii ani de domnie 102-103, 120; divertismentul ca afacere serioasă 107-110, 121; reprezentațiile publice ale lui 94, 109, 110; reconstruiește Roma 119; domnia lui 271; ignoră responsabilitățile de guvernare 111; zvonuri despre incestul cu Agrippina cea Tânără 105; Seneca, tutore și consilier al lui 101-102, 103, 107, 111; relația cu Senatul 103, 112; îl condamnă pe Seneca la sinucidere 113; pasiunea pentru muzică 94, 109; succesiunea după moartea lui 251; sinuciderea 119, 120-121; vizita în Grecia 110; *vezi și* Casa de Aur
Nerva 162-164, 166, 167, 181, 182, 193, 194, 196, 249
Niceea 253; Conciliul de la Niceea 317; Crezul de la Niceea 317
Nicomedia 280, 283, 294, 303, 304, 320, 324
Nicopolis 322
Nil (fluviu) 209, 211
Nil (valea) 210, 211
Nipru (fluviu) 209
Noile Fete ale Faustinei (*Novae Puellae Faustinianae*) 243
Noul Testament 224, 315

Octavia (fiica lui Claudius) 20, 31-32, 127; logodna lui Nero și 101; divorțează de Nero 111; se căsătorește cu Nero 104

Octavia (sora lui Augustus) 20, 28, 31-32, 34, 35, 48
Octavius, Gaius (tatăl lui Octavian) 20
Oraș Sfânt, Roma ca 264
Orașul lui Hadrian (Atena) 201
Orientul Mijlociu 214, 220, 237; Imperiul Roman în 251
Osiris (zeu) 211
ostatici 259
Otho 124, 131, 132, 139
otrăvire 185

Palatul lui Dioclețian 296
Palestina 215, 243
Panegyricus (Plinius cel Tânăr) 168, 172
Panonia 207; revolta din 67
Panonia Inferior 196
Panonia Superior 254
Panteon 151, 202, 217, 220, 229
papalitate 260
Parthenon 196
Parția 34, 110, 197, 235-236, 240, 257, 259, 263, 268, 274
paternalism 165
Paulina (sora lui Hadrian) 191, 194, 209, 213, 216
Pavel, sfântul 311
Pădurea Teutoburgică 41
păgânism 173-175, 221, 239, 315, 318
Pedanius Fuscus 216, 218
persecuții religioase 293-295, 298, 303-304, 308, 309, 313, 316, 320, 326, 327
Persia 180, 242, 291, 292, 293, 299, 303, 324
Pertinax 256-259; uciderea lui 310
Pescennius Niger 257-259
Petialis Cerealis 148
Petru, sfântul 311
Piazza Navona 159
Piețele lui Traian 179
Piso, Gnaeus Calpurnius 74, 75
Plancina 74, 75
Platon 244
Plautianus (Gaius Fulvius Plautianus) 238; și ambițiile lui politice 264-266
Plinius cel Tânăr 168-175, 210
Plotina Pompeia 189, 192-193, 194, 197, 208, 209
Plutarh 140, 198
Podul Milvius 306-307; bătălia de la 307, 308, 309, 310, 312
Pompeianus, Tiberius Claudius 238, 248
Pompeius cel Mare 210
Pompeius, Sextus 32

pompieri 259
Pontius Pilat 128
Pontus Euxinus 193-194
Poppaea Sabina 111, 234; trecutul 105; frumusețea 105-106; moartea 112; iubirea lui Nero pentru 105; căsătoria cu Nero 112
Porțile Ciliciene 242
preotese 171
Primus, Marcus Antonius 137
Prisca, Aurelia 286, 294
prizonieri 162
produsul intern brut 182
proiecte inginerești 269
propagandă 263
Propontis 280
protectori 183
provincii romane: în Orient 255, 262, 268, 269, 271; guvernatori de 257; populația 253; în Occident 271; *vezi și după denumire*
Publius Aelius Hadrianus *vezi* Hadrianus
Publius Helvidius Pertinax *vezi* Pertinax
Publius Septimius Geta 252
punică, limba 252

Quintilianus Marcus Aurelius (Quintilian) 144-145, 151

rata mortalității 183
Ravenna 329
războaiele cu parții 180-181, 185, 235-236, 240
războaiele dacice 175-177, 178, 179, 180, 181, 186
războiul civil 62
războiul iudaic *vezi* revolta iudeilor
Reate (Rieti) 125, 129
Renașterea 223
Republica Cehă 239
republica romană 19
republicanism 165
Res Gestae Divi Augusti 169
res novae („lucruri noi”) 174
revolta iudeilor 105, 110, 119, 120, 123, 130-131, 134, 141-142, 154
revolte 174
Rin (fluviu) 194, 321
Rin (regiune) 257-258, 271
rituri funerare 267
Roma 42-43, 263-264, 274; apeductele 179; asasinate în 163, 181, 185; reconstruirea de către Augustus 44-46; proiecte edilitare 177-179; capitală a imperiului 161; comunitatea creștină 115; creștinarea 310-313,

315-318, 325; clasele sociale în 183-184; clima 182; comploturi în 159, 162; cucerirea de către Constantin 307, 310; constituția 163; descentralizarea 299; valorile familiei 167-168; aprovizionarea cu grâne 166, 182; și Marele Incendiu 93-95; și bazele navale 77; arta oficială în 169; popularitatea jocurilor și a spectacolelor 109, 110; populația 167, 182, 184; sărăcia 161, 166, 183, 186; refacere urbană după Marele Incendiu 94, 118; rolul femeilor în 90; ca oraș jefuit 328; stabilitatea urbei 181-187; rolul lui Tiberius în transformarea imperiului 80; zidurile 282; programe de ajutorare socială 163, 166; femeile în 167-171, 183
română, limba 176
Romula 286, 295; și persecutarea creștinilor 294
Romulus (întemeietor legendar al Romei) 302
Romulus Augustulus 328, 330, 331
ruine 260
Rusia 327

sabat 316
Sabina, Vibia, împărătească romană 194-196, 205, 207, 211, 212, 216
Salona 277, 278
San Marco, bazilică 286
San Pietro, bazilică 217, 312
sanctissima 171
sarmați 240
sasanid-persană, dinastia 271
Saturnalii 109
sclavie 128, 140, 143, 147, 150, 173, 174, 182, 183, 186
seceta din anii 240 282
Sejanus, Lucius Aelius 81, 127, 264, 310; controlează accesul la Tiberius 83; trecutul 81; comandant al Gărzii Pretoriene 81; executarea 87; Livilla, ca iubită a lui 81, 86; își sporește puterea 81, 86; Tiberius are încredere în el 81, 85, 87
Selinus 185, 189
semne prevestitoare 254
Senat 158, 159, 160, 162-164, 165-166, 168, 169, 170, 176, 177, 180, 184, 186, 189, 197, 198, 199, 204, 218, 219, 229, 232, 244, 245, 247, 248, 249, 257, 258; africani în 262; Claudius îi reduce importanța 98; compoziția 253; aprobă numirea lui Dioclețian 281; îl declară pe Nero inamic public 119; relațiile cu Nero 103, 112; puterile de care dispune 256; lipsa de respect a lui Septimius Severus pentru 253, 259, 261-262, 272, 273, 274; jurământul lui Septimius Severus de a-i acorda protecție 259; cariera în Senat a lui Septimius Severus 254; Tiberius primește puteri imperiale depline de la 60; relațiile cu Tiberius 71-73, 79, 80, 81; judecata și execuția adversarilor lui Tiberius în 72-73
Seneca, Lucius Annaeus; Caligula și 101-102; tutore și consilier al lui Nero 101-102, 103, 107, 111; primește ordin de la Nero să se sinucidă 113;

retragerea 111; ca filosof stoic 113; scrierile lui 107, 116
Septimius Severus 251-275; realizări 259-264, 272-275; rădăcini africane 251-255, 257, 267, 272; urcarea pe tron 251, 257-258; autobiografia 254; nașterea și copilăria 252-254; distrugerea Bizanțului 321; numirea co-împăraților 279; moartea și funeraliile 267, 272; moartea 297; durata dinastiei 272; expansionismul din vremea sa 255, 259, 262-264, 266-267, 273; trecutul familiei 252; starea de sănătate 263, 266-267; reformele legislative 251, 254, 272, 273; arcul de marmură dedicat lui 265; căsătoria 255, 327; militarismul 251, 258-264, 268, 272-275; caracterul paradoxal 251, 253-254, 267, 272-275; ca *Parthicus Maximus* 263; personalitatea 251, 253-254, 261; Plautianus complotează contra lui 264-266; ambiția politică și ascensiunea la putere 254-255, 261; caracterul violent și dur 254, 259-261, 265, 273-274; autoadoptarea 261-262; mobilitatea socială 256-257; fiii lui *vezi* Caracalla și Geta; speculații privind rasa și etnia 253; succesiunea 267-271; proiecte de dezvoltare urbană 263-264, 269, 274
Serbia 240, 280, 286
Serdica 320
Servianus, Lucius Iulius Ursus 194, 216, 218
severi, dinastie 251-275
Severus Flavius Valerius, devenit Caesar 296, 304
Severus, Sextus Iulius 215
Sextus Pompeius 32, 33, 34
Sfântul Mormânt, biserica 319
Sfinții Apostoli, biserica 324
Sicilia 204
Simon Bar Giora 240-241, 242
Siria 133, 190, 197, 207, 215, 235, 238, 241, 254, 257-259, 263; rădăcinile siriene ale Iuliei Domna 255, 269, 273
Siria Palestina (provincie) 317
Sirmium 240, 241, 247, 320
Slovacia 239
Soarele Invincibil (*Sol Invictus*) 308, 309, 313
Solway Firth 206
Spania, rebeliunea din 288
speranță de viață 183
sportulae (cadouri) 183
Stalin, Iosif 292
statui 265
stoicism, stoici 113-114, 116, 159, 224, 227, 245
strada forurilor imperiale 143
Suetonius 205, 207; despre iubirea lui Augustus pentru Livia 33; despre depravarea lui Tiberius la Capreae 84; despre Titus 134
Sulla 295
Sulla (Lucius Cornelius Sulla Felix) 259
superstiție 174

supunere 168
Sura, Lucinius 167, 194, 196, 220

Tacitus, Publius Cornelius 42, 107, 111, 118, 163, 227; despre Agrippina cea Bătrână 85; despre Galba 131; despre Mucianus 133, 138; despre Nero și uciderea creștinilor 115; despre Nero cântând în vreme ce Roma arde 94; despre Primus 137; despre Sejanus 81; despre Tiberius 64, 89; despre Titus 134; despre Vespasian 129, 133, 153
Talmud 215, 243
taxe 269, 274, 289-290; exceptarea Italiei 289
Templul din Ierusalim 130, 135, 147
Templul divinelor Matidia și Marciana 229
Templul divinului Hadrian 229
Templul divinului Traian 179
Templul Flaviilor 162
Templul lui Ianus 141
Templul lui Jupiter Capitolinul 124, 138, 141, 142, 147
Templul lui Venus și al Romei 201, 243
Templul lui Zeus Olimpianul 201
Templul Păcii 142
terme publice 178, 183
Termele lui Caenis 150
Termele lui Caracalla 269
Termele lui Dioclețian 289
Termele lui Traian 178
tetrarhi 285-287
Tiberius 50, 51, 58, 121, 126, 127, 177, 194, 197, 199, 203, 220, 264, 273; un om contradictoriu 61-62, 71, 72; atenționat de Antonia cea Tânără despre intențiile lui Sejanus 86; se opune expansiunii militare a imperiului 78-79; comparat cu Augustus 89; adoptat de Augustus ca fiu și moștenitor 59, 66-67; nașterea 62; și Caligula 88-89; Caligula îi refuză zeificarea 89; schimbările produse în Roma 80; copilăria 62; moartea 87; și moartea lui Augustus 59-60; moartea lui Drusus 65-66; educația 63-64; dușmănia cu Agrippina cea Bătrână 85-86; îi execută pe cei bănuiți a-i fi dușmani 87; austeritatea 72; refuză noi cuceriri în Germania 79; un om nesincer 64, 72; divorțează de Iulia 52-53, 72; căsătoria cu Iulia 52-53, 65, 66; moștenirea 88-91; ambițiile Liviei în ce-l privește 59; relația cu Livia 69-70, 83; cariera militară 60, 64, 67; în drum spre Rhodos 66; înăbușirea revoltei din Panonia 67; trecutul de patrician 62, 70; se mută pe insula Capreae 82-83; construiește o cazarmă pentru Garda Pretoriană 81-82, 89; pragmatismul lui 61, 71, 78, 79; revenirea din Rhodos 66; rolul femeilor în cariera lui 90; și armata romană 76-78; zvonuri despre excesele lui sexuale 84; Sejanus controlează accesul la el 83; are încredere în Sejanus 81, 85, 87; Senatul îi oferă puteri imperiale depline 60; relațiile cu Senatul 71-73, 79, 80, 81; viața sexuală 66; îi judecă și îi

execută pe senatorii din opoziție 72-73; divorțul de Vipsania 65; căsătoria cu Vipsania 64
Tiberius Claudius Nero 62-63
Tiberius Iulius Alexandru 134, 135, 136
Tibru 201, 217, 271
Tibur (Tivoli) 203, 204, 212, 216
Titus 159, 197, 214, 220; nașterea 127; și Britannicus 129; „băiatul de aur" 134; și revoltele iudeilor 141-142, 154; și regele Iulius Agrippa 135, 137, 151; comandant de legiune 130, 132; și Mucianus 132-133; și regina Berenice 135-136, 151-152, 154; ca succesor al tatălui 154; și taxele pe latrine 148; distruge templele 320; și parada de celebrare a triumfului 141-143
Titus Flavius Vespasianus *vezi* Vespasian
tortură 174
Traian 146, 151, 189-190, 191, 192, 193-194, 195, 196, 197, 198, 199, 206, 208, 209, 213, 216, 220, 242, 252, 262, 273; în Antiohia 157-158; reprezentări în operele de artă 168, 172, 176; ascensiunea la tron (98 d.Hr.) 163, 167; ca Optimus Maximus 172, 182; ca Optimus Princeps 158, 172; biografii despre 158; nașterea (18 septembrie 53 î.Hr.) 159, 161; umblă fără gărzi de corp 167; proiecte edilitare 158, 177-179, 181-182, 186; devine Caesar și imperator 163; aniversarea a o sută de ani de la urcarea pe tron 263; personalitatea 164-166, 167, 177, 185; copilăria 160-161; nu are copii 167; atitudinea față de creștini 173-175; monede emise 164, 168, 172; consulatul 161-162; războaiele cu Dacia 175-177, 178, 179, 180, 181, 186; primește titlul de *Dacicus* 176; moartea (8 august 117 d.Hr.) 185-187; zeificarea 158, 161, 166, 172-173, 179; începuturile preluării puterii 160-162; ca împărat 157-158, 164-187; familia 161, 164, 165, 167-171; ca „părinte al patriei" 158, 165; titlul imperial complet 157, 163; numele complet 163; ca guvernator al Germaniei Superior 162; starea de sănătate 185; și Hispania natală 160-161, 167, 172, 187; scrisoarea către Senat 165; reprezentări în literatură 168-169, 172; campaniile militare 157-158, 161-162, 167, 172, 175-177; sprijin primit de la armată 163, 164, 166-167, 184; ca tribun militar 161; ca „principe moderat" 171; standarde morale 167-169; adoptat de Nerva 163-164, 167-168; ca outsider 158; și războaiele cu parții 180-181, 185; titlul de *Parthicus* 180; aspectul fizic 164, 168; puterea politică 159, 165, 170-171, 182, 186; sprijinul popular 158, 164, 165, 166, 172-173, 182, 186; busturi 156, 164, 168; lucrări edilitare 312; reputație 158, 170, 172-173; pe frontiera de pe Rin 164, 166; succesor al lui 170, 186, 187; în Siria 161; jocuri de celebrare a triumfului 177, 184; vila de la nord de Roma 165-166; prăzile de război 177, 178, 179; soția 161, 164, 168, 169, 170, 180, 185; „vin și băieți" în timpul liber 167; femeile din familie 158, 161, 164, 167-171
Traianopolis 185
Traianus, Marcia 160
Traianus, Marcus Ulpius 146, 160

Traianus, Mindia Matidia 168
Traianus, Pompeia Plotina 161, 164, 168, 169, 170, 180, 185
Traianus, Salonia Matidia 168, 169, 180, 185
Traianus, Vibia Sabina 168
trezorerie 166, 170, 240
Tripoli 252
Troia 200
trupe de frontieră 322
tsunami 157
Tunisia 295
Turcia 202, 242, 259, 283, 285
Tyana (oraș) 242
Tyne (râu) 206

Țările de Jos 182

Ungaria 239

Valeria 286, 296; devine Augusta 298
Valerian (Publius Livinius Valerianus); este capturat 282
Varius Avitus Bassianus *vezi* Elagabalus
Varus, Publius Quinctilius; pierderea legiunilor 41, 68, 74, 77
Vatican 312
Venus din Milo 255
Vergiliu 40, 94, 280
Verus, Lucius 217, 225, 226, 231, 233, 235, 236, 238, 240, 244, 272
Verus, Marcus Annius 217
Vespasia (mamă) 126
Vespasian 90, 159, 160, 161, 162, 165, 167, 177, 191, 193, 198, 210, 220, 227, 228, 273; cariera de senator roman 126-128; criticile la adresa lui 133, 146, 152; și Egiptul 136-137; familia 125-126; managementul financiar 126, 146; ca prim conducător din afara nobilimii 125-126; politicile fiscale 147-148; profeția lui Josephus 131, 132; și războaiele iudaice 130-131, 134; ultimii ani de domnie 152-155; comandant de legiuni 128-129; devine împărat 327; căsătoria și copiii 127, 149, 150; concubinele împăratului 127-128, 149-152; și Mucianus 133-134, 137, 147-148; originar din Reate 125; ca unul dintre cei mai buni împărați ai Romei 153; ambițiile politice 126, 137, 139; sistemele politice 148-149; deleagă puterea succesorilor 279; și Primus 137-138; propagandă 137, 139; ca guvernator provincial în Africa de Nord 129; relațiile cu Senatul 146; și relațiile cu evreii din Roma 134-136; Senatul îl declară zeu 152-155; își declară fiii moștenitori 145-146, 154-155; *vezi și* Domitian (fiul cel mic), Titus (fiul cel mare); distruge templele 320; și Traian 146; primește onoruri triumfale 129, 133; parada pentru celebrarea victoriei 141-142

vestale fecioare 270
Vezuviu 154
Via Appia 177, 260
Via Traiana 177
Viețile celor doisprezece cezari (Suetonius) 205
Vila lui Hadrian, Italia 201, 203
Vipsania 64, 65, 88, 90
virtute 168

zei 173-174
zeificare 160, 170
Zeus 179
Zidul lui Antoninus, Scoția 230
Zidul lui Hadrian 201, 206-208, 239, 304

* Numărul paginilor se referă la ediţia tipărită a cărţii şi la ediţia digitală în format PDF.